

ЭЪТИБОР ОХУНОВА

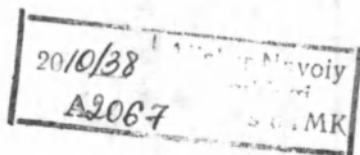
БИЗ СУВ ИЧГАН ДАРЁЛАР



ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2006

Таниқли шоира, адиба ва журналист Эътибор Охунованинг қаламига мансуб ушбу китобда унинг кўп йиллик фаолияти ва сафарлари давомида у билан мулоқотда бўлган санъаткорлар, маданият арбоблари, ёзувчи ва шоирлар билан учрашувлардан қолган таассуротлар, улар ҳақидаги хотиралар баён этилган.

10-32948
3g1



О 4502020000-118 2006
M351(04)2005

ISBN 5-640-03087-9

КИРИШ СЎЗ УРНИДА

Биз сув ичган дарёлар — бизга илк алифбе сабогини берган, она юрт, азиз маъво муҳаббатини юрагимизга муҳрлаб қўйган, катталарга таъзим бажолаб, кичикларга мурувват айлаб, авайлашга ўргатган, керагида мағрур, керагида тиз чўкиб ҳурмат бажо айлашни ўргатган устозларимиздир.

Биз сув ичган дарёлар — бизга тонгларнинг бағридан, гулларнинг ифорида, кўҳна дунёнинг эртакларидан аллалар териб, тунларнинг бағридан ором тилаб улғайтирган онамиздир. Газал, шеър ишқини, сеҳрини дилимизга жо айлаган отамиздир. Уларнинг ҳикматларга айланиб қолган ўғитлари, сабоқларидир.

Юртимизнинг фозил, ўктам кишилари, шоирлари, санъат соҳиблари, бастакорлар, адабиётимиз, санъатимиз бешигини тебратган чинорлар, бағри алла, ўланларга тўла оналарнинг ўтли суҳбатлари бир умр ёдимиздадир. Мен азиз устозларим, ҳамкасбларим ёдини орзуларим, ширин хаёлларимнинг, эъзозларимнинг сарбаланд осмонида, юрагимнинг дилхоҳ тахтида асраб-авайлаб яшаб келаман. Наздимда устозлар сабоги, ўғитидан ҳам қимматлироқ дунё йўқдир. Бу ёруғ олам, бу соҳир дунёда ўлмайдиган не бор? Устозлар ўғити ўлмайди. Орзулар ўлмайди. Нодонни доно, тупроқни кимё айлаган не? Сабоқлар, ўғитлар...

Азизлар ёдини муқаддас билмоқ, ота-боболар руҳи покини авайламоққа бизни ким ўргатибди? Устозлар. Уларнинг ўғитлари. Юракда орзу, тилакда умид, ҳаётда ишонч туйғуларини вояга етказган ким? Устозлар. Уларнинг сабоқларидир. Умрнинг энг ёруғ сонияларини алқаб, энг қоронғу гўшаларини ақл, шуур, сабр, идрок машъали билан ёритиб яшашни ўргатган ҳам устозларимиз.

Биз ул азизлар, муҳтарам устозлар, ўзани кенг дарёлар билан турли йилларда суҳбат қурганмиз, мулоқотлар қилганмиз, дийдорлашганмиз. Уларнинг суҳбатлари ҳам турли йилларга мансуб суҳбатлардир.

Биз сув ичган дарёлар оқиб ўтдилар. Элига, юртига баҳралар бериб, бебаҳо рисоалар қолдириб, шогирдлар тарбиялаб, сафга қўшиб яшаб ўтдилар. Улар ўтдилар. Лекин юракда уларнинг эъозлари, янгроқ овозлари, сабоғу розлари қолди. Уларнинг муҳаббати, согинчи, эъозли хотиралари юракда алоҳида садоланиб туради. Улар менга бахтиёрлик, мағрурлик ҳада этади. Орзуларим, армонларим, қувончларим, согинчларим билан мен ҳамisha Сизга талпинаман, Сизни ёд этаман, согинман, Сизга сизинаман, меҳрибонларим.

Азиз юртимизнинг аёзлари ёз бўлди, мана. Унинг дардлари, андуҳларини абри-найсонлар ювиб ўтдилар. Ўзбекистон аталган салтанатда тақдирлар, қомуслар, қисматлар қайта ёзилди. Юракда дунёлар, тилакда янги дуолар туғилди.

Истиқлол баҳорларининг муаттар гулларини Сизга тутаман, қабрингизга элтаман устозларим, мумтозларим. Қабрингизга бошимни қўяман. Меҳримни сўзлагани, ёдингизни олиб, тиз чукиб, тавоф айлаб, эҳтиромимни бажо айлагани сўзларим етмас.

Азиз устозларим,
Сиздай бедор ўтсайдим,
Осудалик роҳатига бегона.
Қаламингиз кўзларимга суртсайдим,
Юраклардан жой олсам ёна-ёна.

Бу тонг мен Сизни яна ёд этдим. Ширин ҳислар, энг азиз ва мўътабар ўйлар, улугвор орзулар, ҳаваслар билан эсладим. Дилимнинг энг тўрида эъозлаб, асраб келаётган эҳтиромимни изҳор этмакни орзу қилдим.

Умр афсонадир, дейдилар. Ҳикматларга, хотираларга, ажиб ривоятларга тўла афсона. Бизнинг хаёлларимиз, умримизнинг энг ширин лаҳзалари, азиз хотиралар бориб-бориб, йиллар ўтиб афсоналарга айланар, қимматли ёдгорликлар бўлиб қолар.

Муҳаббатли кишиларнинг муҳаббатли суҳбатлари қалбингизга зарифлик, ўктамлик, орифлик олиб кирса зора, деб орзуланаман.

Ўзбекистонимизнинг шодиёна ва тантанали кунларида, маданият байрамлари, ўн кунликларда, саёҳатлар, сафарларда ёдда қолган кўнгил иншоларидир булар.

Биз учун мунир лаҳзалар бўлиб қолган мўътабар хотиралар давраларда, гоҳо поезд, гоҳо самолётда, гоҳо тоғлар, боғлар бағрида, дарё соҳилларида кўнгил дафтарига битилгандир.

Ушбу рисола юртим фозиллари, устозларимни, ўқтамларнинг ёдини олиб ёзилгандир. Юртимга, азиз салафларимизга булган меҳр уммонимнинг бир томчисидир. Биз ёд этаётган азизларнинг қабрлари нурга тўлсин.

Биз эса шогирдлик бурчимизнинг мингдан бирини адо этолган бўлсак, зора дея ул қалби дунёларнинг руҳи покларига таъзим ва эъзозларда қолурмиз.

Муаллиф

РАҚС ҲАМ ШЕЪРИЯТДИР

Рақс санъати сўзсиз, сукунат санъатидир. Лекин бу сукунат бағрида тугёнларнинг, ҳаяжонларнинг сурони бор.

Рақсда ҳис йўқ, образ йўқ деб айта оламизми? Йўқ! Унда юрак бор, ижодкорнинг юраги. Юрак бор экан, унда оламолам ҳаяжон бор.

Мукаррама Тургунбоева тамал тошини қўйган “Баҳор” рақс ансамбли қизлари кўпинча бизнинг “Совет Ўзбекистони” (“Ўзбекистон овози”) редакциясига меҳмон бўлиб келардилар. Улар катта сафар олдидан ёхуд сафарлардан сўнг ҳисобот бериш учун келишарди. Бундай пайтларда биз кўпинча Мукаррама опадан танавор рақсини ижро этиб беришини сураддик.

Танавор ўнинчи бор, юзинчи бор ижро этилсин, барибир ҳар гал юракни нишонга оларди. У тоғлар водийсидан, майсалар бағридан учиб бораётгандай. Шаршаралар тоғлардан қояма-қоя тушиб келаётгандай. Оппоқ елканли кемадай тўлқинлар устида сузиб бориб, денгизга тушади. Гуё ҳумо қуш соҳилга келиб қўнгандай. Бир таъзим, бир табассум билан Сизни мафтун этади.

Танавор рақси баҳона бўлди-ю, рақс маликасига савол бергандим бир кун.

— “Танавор”, “Ларзон” рақсларининг жозиба сеҳри нимада? Нимага бунчалар залворли?

— Халқнинг ҳаёти бу, — дегандилар Мукаррама опа. Завқи ҳам, залвори, дарди ҳам халқники. Булар халқнинг ўтмиши.

— Рақсларда ҳам дард бўладими? — дебман мен, — рақсга ҳам дард керак бўладими? — дебман яна. Вой бўй... саволни бериб қўйиб, роса хижолат чекдим. Бу соҳада билимсизлигимдан уялдим. Менинг саволим опани ўйлантириб қўйди.

— Менинг суҳбатим, саволингизга жавобим қисқа бўлмайди. Агар вақтингизни олмасам бажонидил жавоб берай, — дедилар.

— Бош устига, вақтим эмас, инон-ихтиёрим Сиздадир, — дедим итоаткорона. Шу биргина саволимнинг ришталари Ҳиндистон мамлакатигача бориб тақалишини кейинроқ билдим-у, ёқамни ушладим. Санъат оламининг даргоҳи нақадар кенг, бепоён эканига ишондим.

Мукаррама опанинг суҳбатини олмоқ учун у кишининг ҳузурида бўлишдан чарчамадим.

— Келинг, — дедилар опа бир куни, ансамблимга Сиз каби парилар керак, хўп десангиз, қирқ қизларимга қўшиб олардим.

— Майли, — дедим ҳазилга ҳазил билан. — Лекин... аввал саволимга жавобингизни олай, сўнгра ўйлашиб кўрамиз.

— Ҳа, ўйин, рақс дегани табассумлардангина иборат эмас. Дард ҳам ўйиннинг уриб турган юраги. Сен халқнинг дилини англамасанг, халқ сени қандай англайди. Бир рақснинг яратилиши учун йиллар, балки асрлар керак бўлган. Чунки бу рақсларда халқнинг тарихи, урф-одатлари, орзулари яшайди. Халқ деймиз. Ҳар халқнинг ўз услуби бор.

Хоразмда ўта шўх ўйнашади. Фарғонада ундаймас, сипороқ ўйнайди қизлар. Санъаткор ўзи ёнмаса, ёндириш қудратини ярата олармиди?

— Нурхонни эшитгансиз-а? — сўраб қолдилар опа.

— Ҳа, эшитганман.

— Унинг фожиасини-чи?

— Эшитгандим.

— Нурхон водийнинг олди қизларидан эди. У санъатни жондан севарди. Турсуной, Шаҳрихонларни эсласам, ёниб кетаман. Худди ўшалар учун ҳам саҳнага чиққим келаверади. “Мен раққосаман, саҳнадаги ўйинимдан бўлак ҳеч нарсага жавобгар эмасман”, — дейиш хато. Биз ўтганларни ҳам ёд этиб яшашимиз керак.

Энди яна саволингизга қайтсак. “Ларзон” рақсининг жозибаси ҳақида сўрадингиз. Бу рақснинг оти ўзи билан. “Ларзон” сўзи “титраш”, “дилдираш” маъносини англатади. Бу рақсда кескинлик кетмайди. Қўлинг, оёғинг ва бош, елкаларинг титраб туриши керак. Агар эътибор қилган бўлсангиз араблар ва ҳиндларда ҳам шу титраш, тўкилиш ҳолатлари бор.

— Ҳа, дарвоқе шундай, — дедим мен.

— Баракалла, — деб хурсанд бўлиб кетдилар рақс маликаси. Шу биргина титраш ҳам ўтмишга, тарихга бориб тақалади.

— Яхши, тушунарли. Лекин ўзбек қизларининг титраши Ҳиндистонга қандай қилиб бориб қолганини айтилмайсизми?

— Ҳа, билувдим, шунақанги қув савол беришингизни, — дедилар қувнаб.

Айтишларича, бу ҳолатлар Ҳиндистонга шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан бирга бориб қолган экан. Ахир унинг саройида раққосалар озмиди! Агар билсангиз, “Ларзон” ўйинидаги титраш кўпроқ Андижон қизларининг ўйинига хос ҳолатлардир.

— Қизиқ, жуда қизиқ. Рақснинг битта ҳолати ҳам тарихга бориб тақалишини ҳамма ҳам ўйлайвермайди.

Иттифоқо, мулоқотларимизнинг бирида Мукаррама опага шундай мурожаат этганим ёдимда. Бу паранжи ўйини хусусида эди. “Баҳор” қизларининг бири паранжи ёпиниб саҳнага чиқарди. Рақс аёлларимизнинг ўтмишини ифода қиларди. Бу рақсни Мукаррама опанинг ўзи ҳам жуда маҳорат билан, севиб ижро этарди. Саволимни бердим:

— Опажон, шу рўдапо паранжини-ку ўтларга ёқиб ёндирдик. Уни яна бошингизга ёпиниб, саҳнага олиб чиққанингизнинг маъноси борми? Қизларингизга ҳам ўргатасиз?

— Ўтмишни унутмаймиз, унутолмаймиз, — дедилар.

— Ўтмиш китобининг кўп варақларида маҳзун қисматларимиз бор. Дод-фарёдлар ҳам бор. Шуларни саҳнага олиб чиқавериш тўғрими?

— Биз фарёдларни эмас, ана шу фожиалардан, фарёдлардан омон чиққан аёлни саҳнага олиб чиқяпмиз. Ахир у мумтоз меросимиз, ўтмишимиз замирида ўсади-ку!

— Ҳа, мен рўзномада ишлайман десам, Сиз унинг муҳарири экансиз, устоз.

— Агар билсангиз, — дедилар устоз қувнаб, ўзбек халқининг бутун саҳийлигини саҳнага олиб чиқиш керак. Муқомлар, нозлар, адолар, карашмалар бошқа қайда бор. Иболар, ишоралар, жозибалар-чи? Катта ўйин, фольклор ўйинларини тиклаш керак. Кўрдингизми, нималар ҳақида бош қотиришимиз керак. Рақсни ўрганиб олиб, наридан-бери саҳнага чиқиб кетавериш тўғри эмас. Уни яратиш ҳам керак. Паранжи кўп қизларимизни ўтда ёқди. Биз энди уни саҳнада сазойи қиламиз, ҳа, сазойи...

“Ларзон” ўйини ҳақида айтдим-а. Бобур Мирзо ўз юртининг ўйинларини кўриб ўтириб, ўз юртининг қовунларини, палов, узумларини, анору анжирларини қўмсаб, кўзига ёш олар экан. Бунинг санъатга дахли йўқдир. Лекин инсон юрагига дахли бор. Негаки, рақс ҳам юракнинг маҳсули.

Агар билсангиз, Ҳиндистон элида Бобур узумзор боғлар барпо қилган. Полизларда болтомар қовунлар пишиб турган. Бизнинг узумларимизни тотган чумчуқлар Ҳиндистондан Ўзбекистонга учиб келган экан. Ўша жаннати юртни бир кўрай деб.

— Биласизми, биз Ҳиндистонни қандай забт этганмиз. Бир бора эмас, икки бора.

— Билмас эканман. Айтдим-ку, рўзномачи мен эмас, аслида Сиз экансиз. Қўлимни кўтардим.

— Ҳа, баракалла... Қўлингизни кўтарганингиз, бизнинг “Баҳор”имизга қўшилишга рози бўлганингиз.

— Бобур уруш йўли билан эмас, илму маърифат қудрати билан Ҳиндистонни забт этган. “Баҳор” қизлари эса Ҳиндистонни иккинчи бора мафтун айлаган. Бу мафтунлик санъатимиз учун берилган муносиб баҳо эди.

Рақс ҳам санъат асари. Чинакам санъат асарининг эса умри боқийдир. Ниятимиз ана шу умри боқийлик ҳамиша биз билан ҳамроҳ бўлсин. Санъат бизнинг бахтимизга айлансин.

Мукаррама опа бутун умри давомида инсонлар юрагига чироқ ёқди. Юртлар, музофотлар, шаҳар ва овулларга, мамлакатларга меҳр олиб борди, қардошлик кўприкларини мустаҳкамлади. Энг муҳими, бу юракда катта муҳаббат яшади. Шунинг учун ҳам у яратган санъат муҳаббат асарига айланди ҳамини. Муҳаббат инсон юрагига бир марта келади. У яратган ҳар бир рақс шунчаки санъат эмас, у ҳам мадҳ, ҳам халқнинг таржимаи ҳолига айланиб қолади.

— Рақсларингиздаги жозибани қаёқдан оласиз?— сўрайман.

— Ҳаёт деган жаннатдан, халқ деган хазинадан. Ана шу хазинага ҳамиша муҳаббат билан қараш керак.

— Энг севганингиз, меҳрингизни мўлроқ сарф этганингиз қайси халқ санъатидир, — сўрайман яна.

— Ўзбек рақсларининг нозик адоларини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. “Наманганнинг олмаси” нима учун бунчалар сеҳргар. “Баҳор вальси” нега бунчалар жонбахшдир. Ўша нозик адолар яширингани учун.

Яна бир нарса юрагимга дард солгани ва бир умр муҳрланиб қолгани ва ҳар гал эслаганимда киприklarимга ёш қалқиб чиққанини яширмайман.

Мукаррама опанинг 70 ёшига бағишланган тантаналар бутун республикамизга ёйилди. Унинг ўзи йўқ. Портрети-ни, унинг юрган йўллари, “Баҳор” концерт залида санъаткорга очилган ҳайкал пойини гулларга кўмдилар...

Ҳайкал пойида турибман-у ўзимни тутолмайман. Наҳот, осмони-фалакларда учиб юрган ҳумо қуши тошга айланиб қолди. Наҳот, нафосатни, эзгуликни тошга сиғдириб бўлса. Тошқин дарёлар наҳот кўлга айланди. Муҳаббат банди бўлди. Қалам дод солди. Дардларим қоғозга тўкилди:

Темир қуш...

Метиндай тоғга туташди Сиз ўтган но равон йўллар,
Бу тоғ на сўзламас, на дил хушламайдир Сиз каби э воҳ!
Наҳотки, ганжга эврилди, қушлар билан баҳс айлаган қўллар
Наҳот, чўлпон кўзингиз тош бўлиб кўчди юракка қуш доғ.

Темир қушга айланибдир, сарбаланд учган ҳумо қуш,
Шамолларнинг пўлатдай қанотин қайирган ёшлик.
Нафосат тошга айланса, бу рўё, албатта бир туш,
Турибман пойингизда аламноқ ва кўзларим ёшлик.

Тиним билмас шаршарадек дил сукутни қайдин ўрганди,
Наҳот кўлга айланиб қолди, ул дарёи уммон?!
Бу ҳайкал қошида ишқ тангриси девона бўлгандир,
Бу ҳайкал қошида музга айланиб садпорадир тугён.

Баҳор тошқин билан келди, бу ҳайкал қошида жим қолди,
Қани ул гул табассумлар? Тополмай бўлди хижолат
“Баёт”, “Ларзон” билан келди, нола қилди, уртанди ёнди
Сатога сигмади, найга ярашмай қолди бу ҳолат.

Бу ҳолат фарёд бўлиб кўчди-ю куйган дилга кин солди,
Баҳорнинг гуллари ҳам ёндилар айланиб гулханга.
“Танавор” бўзлади гирён, паришону етим қолди,
Наҳот қушчам, тош бўлиб қўндингиз ушбу гулшанга.

Булуллар бошингизда бағрини тиглаб, чок-чок бўлди,
Само ҳам дарғазабми, қуярди челақлаб ёшин.
Эшитмайсиз, қўшни боғда рақсга чорлаб доира чертилди
Не учун ботдингиз барвақт, шу совуқ тош бағрига қуёшим!

Шукрки бир боғ қолдирибсиз, бўйингиз гуркирар устоз,
Бу беҳишт бағрида Сизнинг номингиз аввали олам.
Бу боғда янграр дамодам ўзингиз ўргатиб кетган соз,
Бу созки номи “Баҳор” дир, гулларин бари Мукаррам.

ДУТОР СЌЗИ — ЮРАК СЌЗИ ЭМИШ...

Бувиларимиз Ориф ака Қосимов яратган “Қизил карвон” куйини яхши эслашади. Мен ҳам мавриди билан куй соҳибидан ана шу куйнинг яратилиши тарихини сўрадим.

— Куйнинг яратилганига ярим асрдан ошди, — дедилар Ориф ака. Ёшлигимда дуторга ишқибоз эдим. Лекин дутор олишга пулим йўқ.

— Ёдимда, дон солинадиган қовоқни иккига бўлиб, қорнига фанер ёпиштирдим. Дуторга ўхшади қолди. Мен ҳам уни дуторга ўхшатиб чалдим. Шодлигимнинг чеки йўқ. Қовоқ дуторимни чалиб юрган кезларим эди. Қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолдим. Ярим кечада ҳароратдан алаҳлаб уйғондим. Қулогимга қўнғироқ овозлари эшитилди. Карвон ўтиб борарди. Ана, карвон олислаб боряпти. Қўнғироқ товушлари ҳам аста-секин узоқлашиб, сўниб боряпти. Бу овозлар юрагимга муҳрланиб қолди. Туни билан уша овоз қулогимга жаранглаб эшитилиб турди. Шу садо менга тинчлик бермасди. У юрагимда қолди. Сўнг сеҳрга айланди. Сўнг эса, куй пардаларига кўчди.

— Дутор дегани нима ўзи? — сўрадим.

— Дутор сўзи — юрак сўзи эмиш, — дедилар Ориф ака. — Ҳа, юрак сўзи. Дутор торларига оҳанг, жило, жаранг берувчи нарса соҳибининг энг покиза хаёллари, энг улуғвор орзуларидир.

Ижодкор билан суҳбатимиз ғоят мароқли бўлганди. Ғоят камтар, камсухан бу одамнинг суҳбатини тинглаб, уйга толгандим.

— Юрагимда ҳеч сир ётмайди, ҳеч дард ҳам, қоҳишларимни торга сўзлайман, — дедилар Ориф ака. Мен қоҳишларимни, сирларимни дуторимга айтаман. Дуторим менинг маслаҳатгўйим, юрагимнинг малҳами. Уйимга келган энг азиз меҳмонимни дутор чертиб хушқуд қилгим келади. Давраларга ҳам дуторим билан бораман. Файз олиб бораман гўё. Дилкашлик олиб бораман.

— Ориф ака, дуторнинг иккита тори бор, холос. Лекин унинг наволари, жилолари, жилвалари минг бирларга етади. Бунинг сири бордир, албатта.

— Тўғри, дуторнинг иккита тори бор, холос. Лекин унинг пардаси ўттиз иккита. Уларнинг ҳар бири бир дунё. Уларнинг ҳар бирида халқнинг севинчи, дарди бор. Бу пардалардан шунчаки овоз таралмайди. Уни пардозга солсангиз, халқнинг ўтмиши, бугуни, келажаги тилга киради.

Мана Сиз шоирларда ҳис деган, туйғу деган нарсалар бор. Дутор ҳам гўё шоир. Унинг соҳиби ҳам шундай. Дуторни беҳис чертиб бўлмайди. Унинг торларини бармоқ билан эмас, юрак билан чертиш керак. Негаки, унинг ҳар торида мўъжиза бор. Ана шу мўъжизани бармоқ эмас, юрак ҳис этади.

Битта пардадан икки хил оҳанг яратиш санъати ҳам бор. Бунинг учун дуторни чертишгина кифоя қилмайди. Уни чин юракдан севиш керак. Унинг ҳар пардасига яширинган ўзгача оламни, ўзгача жозибани англай билиш керак.

— Ё рабб, дейман, ўзимга ўзим. Аслида қалам аҳли шоир эмас, соз аҳли шоир экан. Битта дуторда шунча сиру синоат борлигини билмаган эканман.

Юрагимга тугиб юрган бир халқона саволимни ҳам англаб олиш ниятида савол бердим:

— Дуторни ҳар қандай дарахтдан ясайвериш тўғри эмас, дейишади. Нега шундай?

— Менинг фикримча,— дейдилар суҳбатдошим,— тут дарахтидан ясалган дутор энг мусиқий дутордир. Ахир ипак қурти ҳам бекорга тут баргини емайди-ку! Дутор тутдан ясалса, куй оҳанги ипакдай мулойим, сеҳрли, жозибали, жилоли бўлади.

— Ота-боболаримизнинг ардоғида бўлган дуторга ҳозирги муносабат Сизни қаноатлантирадими?

— Дутор ёшларимизнинг ҳам ардоғида бўлишини орзу қиламан. Лекин, нечундир ёшлар рубоб чертишга берилиб кетишган.

— Дуторнинг кўҳна, қадимий эканини уларга уқтириш керак. Ана шу оғриқ дилимни безовта қилаверади.

— Инсон орзусининг интиҳоси йўқ,— дейдилар. Нимани орзу қилардингиз?

— Саҳналарда, гулзорларда, чаманларда, тўйхоналарда дутор тинмасин,— дейман. Дуторчи ансамбллар кўпайсин. Дутор чертишга маҳтал шогирдларнинг сон-саногӣ бўлмасин.

Ҳа, куй ҳам орзу-умидларнинг маҳсули. Гоҳо йиглаб, гоҳо қувнаб сўз айтаётган дутор соҳибининг орзуси, умидлари бўлиб боқий яшасин.

Ҳислардан яралган бир нафис олам
Бағрида мезондан енгилман ҳозир.
Куз ёшдан тиниқроқ баргдаги шабнам,
Нафасдек узилар тупроқдан ҳовур.

Ҳокими мутлақдир бунда фақат қалб,
Танимда қон эмас, югурмоқда нур.
Салқин шаббодадек ҳаёл аллалар,
Шаршара бошида қушлар чуғури.

Ой ҳам сеҳрланмиш терак учиди,
Юлдузлар очмоқда осмон тилсимин.
Вужудимни олар оташ ичига,
Бармоқлар титратган шу нозик симлар.
Ҳокими мутлақдир бунда фақат қалб.

КЎЗИМ КЎЗИНГГА ТУШДИ...

“Совет Ўзбекистони” рўзномаси дорилфунунида номи улуг устоз ва муаллимларимиз талай эди. Ойбек, Гафур Гулом, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ҳаким Назир ва бошқа жуда кўп шоир ва адибларнинг рўзнома билан чамбарчас бўлган ижодий ҳаёти, меҳнат фаолияти рўзномада босилган, эндиликда ўлмас обидалар бўлиб қолган насрий ва назмий асарлари адабиётимизни бойитувчи дурдоналардир.

Улар билан қилган мулоқотларимиз ҳам кўнгил дафтари-мизни безатувчи иншолардир.

Отахон шоиримиз Миртемир рўзнома қошидаги давра столи атрофидаги анъанавий суҳбатларда доим иштирок этардилар. Давра столи атрофидаги суҳбатларимизнинг бирида қарасак, шоирнинг кайфияти аъло экан. Бир қувлик қилгимиз келди. Шоирга савол ташладик:

— Домла, йигитлик чоғингизда ҳам роса шўх бўлган кўри-насиз. Бирор қизни севгандирсиз-а? Йўқса, бунақанги жон олгувчи шеърлар қайдан тугилган?

— Севиш ҳам гапми, — дедилар устоз. — Адоғлар қилган у мени.

— Ким?

— Бу уша эди.

Кўзим кўзингга тушди... Мен ёнаман шекилли.

Девонаман шекилли, тўлғонаман шекилли.

Ёнмасдан иложим йўқ, ўт тушди ширин жонга,

Ўт тушмасайди фақат ногоҳ чексиз жаҳонга.

Ўша кунги даврамизда узоқ шеърхонлик бўлди. Шоир она кишлоғи ҳақидаги шеърларини шу қадар илҳом билан ўқиди.

Шоир юрагига шу қадар эзгуликлар бахш этган қишлоқ ҳақида билгимиз келди.

— Қишлогингиз ҳақида бир чимдим гапириб берсангиз.

— Эй, нимасини айтайин, нимасини мақтайин. Девори, тоши, тупроги, ҳаммаси ёқут, зардан.

Тог тарафда бирин-кетин тўрт тегирмон. Қишлоқ ўртасидан сув оқади. Ўша тегирмонларни юргизиб, кўпириб келади. Саҳро томонида Бойбаҳл. Бу шундоқ тепа. Қадимги шаҳар ўрни. Қишлоқ олма боғлари билан ўроғлиқ. Қишлоқ ўртасида катта йўл. Агар ташна бўлсанг, хоҳлаган эшик зулфини жиринглат. Ким чиқса ҳам “Чанқоқман” дегин, бас. Сенга ё заранг косада муздек гўжа ё қатиқ, ҳеч бўлмаса айрон тутишади. Ғариб жонингга симириб ол. Тагин тўла коса олиб чиқишади. Қонмасанг яна олиб чиқишади. Кейин сўрига чорлашиб, дастурхон ёзишлари турган гап. Нон-чой, қаймоқ ва кулчатой.

Тагин қатиқ тутган келин ё бобойга пул узата кўрма. Бу қишлоқда сут, қатиқ ҳеч қачон пулга сотилган эмас. Ҳозир ҳам шундоқ.

Қишлоғимдан ўтар бўлсанг, боболаримнинг эзгу удумларини оёқ ости қилмай ўтавер. Агар у сенга ёқмаса, қишлоқлик дағаллик бўлиб кўринса, бир зум ҳам тўхтамай, жунаб қол, ҳей, айрон сотиб кун ўтказган йўлчи.

Агар полизга қайрилсанг, хоҳлаган бостирма ёнига боргин. Ит вовулласа, эътибор бермагину сергак бўл, итнинг қопмайдигани бўлмас эмиш.

Қаршингга ё қорамағиз ўғлон, ё жиккак кампир чиқиб келгуси. Фақат қишлоқликларга хос жилмайиш юзларида ярқираб туради. Ғарам тагидан саҳар узилган қовунлардан иккитасини келтириб, лаганда талқон, сўк, нон, қатлама — барини олдингга қўйгуси ва қўлларини кўкрагига босиб, “Олинг!” дегуси. Бундан ортиқ иззат керакми йўлчига-а!..

Миртемир домла гоҳ ёниб сўз айтар, гоҳ шеър айтар, гоҳ яна саволингиз борми, дегандай жилмайиб қараб қўярдилар.

— Қишлогингиз хусусида энг яхши кўрган сатрларингиз бор, ўшалардан бўлсайди...

— Қишлогини мақтамаган шоир йўқ бўлса керак. Биз девоналар улардан қолиб не қилдик.

Гудаклигим тутди тагин Қоратоғнинг этагида,
Мендай тентак ким дейсанми она юртим эртагида.

Тентаксойнинг ёқасига нор туяни чўктирганман,
Қора қуйнинг қатигига қаттиқ нонни бўктирганман.

Домла чиройли шеър ёзардилар. Лекин чиройли қилиб ўқишни уddалай олмай хижолат чекардилар. Бир шеъри рўзно-ма юзини кўргунча тўхтовсиз телефон қилиб турардилар. Гоҳ тонгда, гоҳ кечқурун. Ҳар сафар бирор сўзни ўзгартирар, бирор қофияни янгилар ёки бирор-бир янги сатр қўшар, олиб ташлар, туни билан шу шеърни қайта ёзиб чиққанларини сўзлардилар.

Бир куни ана шундай заҳматларнинг бирида дедилар:

— Ишқилиб, мени дорнинг тагига олиб бормайсизми?

— Нима учун?

— Сизни қийнаганим, азоб берганим учун. Телефон қила-вериб, жонингизга текканим учун-да.

— Йўғ-э, домла, ўрганиб кетганмиз, бундай жонга тегиш-ларга. Сиз хурсанд бўлсангиз, бизга шу кифоя.

— Ҳа, бардошингизга барака, кам бўлмагайсиз. Жонга тег-санг майли, жононга тегма, дедилар ҳазилга буриб... Теле-фонда кулги эшитилди. Мазза қилиб кулишдик. Эртаси тонг-да яна телефон қилдилар. Рўзномангизда босилган шеърни бутунлай бошқатдан ишладим, туни билан таҳрир қилдим. Лекин телефон қилишга иймандим. Тагин, дорни тагига бо-риб қолмай, дедим-да. Яна кулги кўтарилди.

— Сиз нима дейсиз,— дедилар домла. — Шу шеърни му-шоирада ўқисамми, ўқимасамми?

— Ўқинг домла, яхши шеър ёзибсиз,— дедим.

— Ҳа, майли, ўқийман. Шоир минбарга чиққанида, унинг чиройига ё савлатига ё башанглигига чапак чалувчи кам бўла-ди. Чапак чалишса, аксар, унинг шеъри учун, холос! Сада-ганг кетай халқим! Тилни ҳам, тимсолни ҳам, одобни ҳам, меҳнатни ҳам, ўринлик гурур туйғуси ва газабни ҳам, ўрин-лик жирканиш туйғуси ва инсон номини ҳамма чўққилар-дан юксак тута билишни ҳам сендан беминнат ўрганаман.

Шоирнинг рўзнома саҳифаларида босилган энг сўнгги ма-қоласи ҳам ёдимда. Ўшанда у киши беморлик тўшагида эди-лар. У киши шифохонада ётиб, мақоланинг сўнгги саҳифала-рини ёзиб тамомладилар. “Биз ўтган йўл” номли ўтли пуб-лицистик мақола қўлимизга тегди.

Шоир халқ билан ҳамнафас яшади. Ҳамиша ҳамнафас бўлиб қолаверади.

Юртимизда яхши анъаналар бўларди. Қардош республикаларда адабиёт ва санъат ўн кунликлари бўлиб турарди. Борди-келдилар баҳона ижодий гурунглар, ширин суҳбатлар, ҳамкорликнинг тотли мевалари дастурхон атрофига жам айларди бизларни.

Санъаткор, сеvimли хонанда Малоҳат Дадабоева билан биргаликда яратилган бир қўшиқ тарихи баҳона ўша байрамлардан ҳикоя қилай.

Малоҳат Дадабоева билан биз жуда кўп ижодий сафарларда бирга бўлганмиз. Йўл-йўлакай қилинган баҳслар, шеърхонликларда газал хусусида баҳслашардик. Фикрлашардик. Энг муҳими, ўша фойзли сафарларда янги қўшиқлар яратиларди.

Ёдимда ... Умар Хайём, Рудакийлар юртида Алишер Навоий, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улугбеклар элининг сози, овози, шўх наволари янграрди. Помир тоғи этакларида, чўпон чайлаларида, боғ-роғлар қучоғида мушоиралар бўлиб, гулханлар порлаб турарди.

Бу гулханлар оташида исинмаган, чеҳралари ял-ял ёнмаган ўзбек қолмасди.

Тожиқ қизларининг Варзоб дарёси тўлқинларидай ишвакор овози юракларни сеҳрлаб оларди-ю, беихтиёр унга жўр бўлганимизни сезмай қолардик:

Эй жони ман, жонони ман,
Надам биё қурбони ман
Бош як нафас меҳмони ман
Аз ман чаро ранжидайи
Аз ман гуноҳ чи дийдайи.

— Қўшиқ ҳам шу қадар жон олгувчи бўладими!

Малоҳатхон менинг бу саволимни ўзича, ўзгача тушунадилар-да, жавоб қиладилар.

— Ҳа, жон олгувчи нарсалар кўп дунёда... Санъаткорнинг юрағида иштиёқ тугён урганини сездим.

Чилдирмани қўлларига олиб дедилар:

— Менинг бобом ҳам ҳофиз ўтганлар. Мана шу заминнинг тузини тотганлар. Мен у кишининг дуолари билан қўшиққа ихлос қўйдим. Варзоб дарёси бўйида ўтирибмиз. Қани, дарё

таърифида шеър айтинг. Мен уни куйга солай,— деб қолдилар.— Юрагимни ёндирувчи сўз айтинг. Қани, қулогим Сизда,— дедилар кулиб, шўхлик билан.

— Қанақа сўз айтай. Муҳаббат сўзими?

— Ҳа, муҳаббат сўзи. Муҳаббатли сўз айтинг,— дедилар кулиб.

Мен дўстларимга қарадим. Даврада шоирлар, шоиралар куп, кайфиятимиз хуш. Тоғлар бағри, дарё соҳили мушоира бошланг, деяётгандай эди. Варзоб дарёси соҳилида мушоира бошланди. Хонандамиз ҳар бир ўқилган шеърни берилиб, ҳавасланиб тингладилар. Унинг дилидаги истак, илҳом, муҳаббатли сўзга ташналиги ёниб турган кўзларида аксланиб турарди. У тебраниб, ҳали сўзлари тугилмаган қўшиқнинг куйларини хиргойи қиларди.

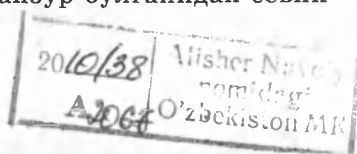
Дарёнинг тўлқинлари, қушларнинг сеҳрли, оромбахш хо-нишлари, тоғларнинг салобати, кўнгилдаги ҳайратларга қўшилиб куй, ғазал оғушига олиб кирарди. Мушоира навба-ти менга келди. Хонанда яхшилаб ўрнашиб ўтириб олдилар. Тим қора кўзларининг ўтли қарашлари маст қиларди киши-ни. У табассум қилди. Бошламайсизми, дегандай маънони англадим. Унинг мастона қарашларига тоб беролмай мушои-рага қўшилдим:

Тошқин дарё буйидаман, дилда дарё тўлқини,
Қаршимда бог, кўз-кўз этар гул-сабзалар кўркини.
Қайдасан ёр, юрак излар согиниб, гоҳ ўкиниб,
Келар бўлсанг сенга пешвоз чиқар дили хуморинг.

Келар булсанг, йўлларингга интизордир бу йўллар,
Пойандоздек тушалгуси пойингга гул, сунбуллар,
Келмас булсанг, қурир дарё суви, паришон гуллар,
Кел, бастингдан ургилай мен, ўйнатиб кел тулпоринг.

Келар булсанг тулпорингга дарёлардан кечиб кел,
Тоғлар ошиб, йўл-йўлакай, қимиз бода ичиб кел.
Унда қолсин ошноларинг, барчасидан кечиб кел,
Эътиборга олиб келгин шўх, ғазалхон дуторинг.

Шеърни ўқиб бўлганимча йўқ, унинг ошифтаси — Мало-ҳатхон ёнимда пайдо бўлдилар. Ғазални аллақандай ошиқона руҳ, илҳом билан ўқиб чиқдилар. Дарё соҳилида тугилган содда, самимий сатрлар хонандага манзур бўлганидан севин-дим...



Доирани қўлларига олган хонанда шеърни шу ернинг ўзида хиргойи қилиб айта бошладилар. Янги қўшигимиз ана шундай яралди ва у йиллар оша хонанданинг репертуаридан тушмади.

Бастакор Саиджон Калонов куй басталаган ўша қўшиқ радио тўлқинларидан таралиб қолгудай бўлса, ўшал жаннати диёр, унинг иштибоҳли одамлари ёдимга тушади.

Малоҳатхон билан яқинлигимиз шундай бошланди. Хонанда илтимослар қила-қила, бизнинг машинамизга ўтиб ўтиришга ижозат олди. Ҳар қалай, тартиб юзасидан биз гуруҳларга бўлинган эдик.

Хисор водийси, Хисор тоғлари, даралар орасида гул, нон-туз кўтариб, тар меваларини саватларга тузаб, бизни интизор кутаётган қора кўзлар қошида хонандамиз Малоҳатхон алоҳида меҳр билан, иштибоҳ билан қўшиқ айтарди. Унинг сеҳргар хонишларидан илҳом олдим, яшариб кетгандай бўлдим. Юраги эҳтиросларга тўла, орзули санъаткоримизга тобора меҳрим ортди, унга ҳар гал битмас-туганмас саодатлар, муҳтарамликлар тиладим:

Келтирибсан буйла мужгонингда йўлнинг гардини,
Кўзларингда бетиним ул кечаларнинг дардини.
Дарди шулким, ул қўшиқни сақлагай жон ичраким,
Меҳри бирла тоза тутгай ул газалнинг қадрини.

ЧЎЛИ ИРОҚ

Наврўз байрами оқшомларидан бири эди. Бастакор созандалар оиласи даврасидаги гурунгда мен ҳам бор эдим. Бундай кезлар суҳбат ишқ, латиф куй, газал хусусида бўлади. Бедил, Ҳофиз, Навоийнинг дилбар газалларидан ўқилди. Сўнг най тилга кирди. Илтимосларга биноан Саиджон ака Калонов “Чули ироқ” ни бошладилар. Кимдир уй бекасига “чироқни ўчиринг” ишорасини қилди. Уйни чарогон қилиб турган қандил бир зумда сўнди. Хонага аллақандай сукунат чўкди. Найнинг овозидан ўзга чурқ этган овоз йўқ. Билмадим, куй қанча давом этди. Лекин наздимда тарих йилларни орқалаб ўтгандай, асрлар ўз надоматини шу най оҳангига жо этгандай туюлди. Кўҳна ўтмиш, кимсасиз саҳроларда адашган карвон, сувсиз сардобалар, олис-олислардаги сардобаларга етол-

май инграган, ҳалок булган сарбонлар, асрлар буйи ўз бахтини, мустақиллигини орзу қилган, лекин орзу-умидлари кўз ёшларидай қумлар қаърига сингиб йўқ бўлган мазлумалар, кишанларда қадди дол бўлган қуллар, иқболи нигун бечоралар кўз ўнгингдан ўтади, ўтаверади...

Куй тинди... Хонада бирдан чироқ ёнди. Уй бекаси деворга суянганча хомуш турарди. Ўтирганларга разм солдим. Ҳаммаларининг кўзлари юмуқ, улар ҳамон тебранардилар. Куй бошланиши билан чироқнинг ўчирилиши бежиз эмас экан. Юлдуз дегани қоронғу кечада чарақлаганидай, куйнинг сеҳрли овози, теран маъноси, дарди, изтиробини англамоқ учун айнан шу ҳолат керак эканини англадим.

Куйни маромида чалиб, юраги хасратга тўлган созанданинг кўзларида аллақандай ғам, дарднинг изларини кўрдим. У шу куй хаёли билан меҳмонларни ҳам унутгандай, ўз хаёли, дил ёниши билан не-не кечмишларни кўз ўнгидан ўтказётгани кўриниб турарди.

Эй тавба, оддий бир найда шунча ҳикмат, шунча ҳиссиёт, кечмиш яширинганини ҳамиша ҳам англайвермаймиз. Қамиш қир шамолига қулоқ тутиб, шовурлаб ётганида, унда шунчалар каромат борлигини ким ўйлабди. Бастакор, созанда қўлида у энди қамиш эмас, ноёб бир мўъжизадай, сеҳрли бир қудратдай мафтункорлик касб этди. Санъаткор унга иссиқ нафаси, ҳиссиёти билан бирга нозик қалбини, энг азиз туйғуларини кўчирди.

Қалам аҳли иштибоҳли бўлади, дейдилар. Юрагига гулу тушдими, бас, ана шу гулу саволга, дардга айланади. Саиджон Калоновнинг қандай қилиб найга ишқибоз бўлганига қизиқиб қолдим.

Отаси темирчи бўлган экан. Тақдирни қаранг, темирчининг ўгли халқ бастакори.

— Маҳалламизда тўй базми бўлиб қолди, — дедилар устоз саволимизга жавобан. — Болалик — шўхлик. Бунинг устига мусиқа деганда ўзимни ўту чўгга уришга тайёр эдим. Чорпояда давра қуриб ўтирган созандаларга термулиб ўтиравердим. Басавлат бир созанда қўлидаги сеҳрли найини лабларига олиб борди. Назаримда бутун борлиқ шу найга мафтун бўлгандай жим қолди...

— Отамга қарашардим. Қўлларимда темир босқони-ю, хаёлимда ўша сеҳрли най овози. Унинг оҳанглари юрагимга ором бўлиб оқиб кирар, қўлимдаги босқонмиди, наймиди теб-

раниб кетганимни сезмай қолардим. Хаёлимда куй, лабла-
римда шеър, шуур эди ...

Яна елканини кутарар шамол,
Яна чугурчуқлар уйғонар богда.
Бобо ёнидаги боладай хушқол,
Тургайлар чарх урар сунгсиз самода.

— Оромимни йўқотдим, — дедилар Саиджон ака. — Қўлим-
даги босқонни ерга қўйдим, отамдан изн сўрадим. Уша най
чалган кишини топай, ижозат беринг ота, дедим. Тинчим
йўқолди. Қўлим ишга бормайди, кўзларим уйқуни билмай-
ди. Отам мени тушундилар. Бор ўғлим, уша табаррук зотни
қидириб топ, дедилар...

Машшоқликнинг дукони йўқ. Борсанг-у, сотиб олиб кел-
санг. Ахир у сеҳр, мўъжиза, қудрат. Ахир у узга бир олам.
Мен уни қайдан топай энди. Қидира-қидира унинг қўллари-
ни кўзларимга суртдим. У зот Юнус Ражабий эканлар...

Отам менга мис сибизга олиб бердилар. Сибизгам боли-
шимнинг ёнида турарди. Ҳар оқшом уни кўзларимга суртар-
дим. Ҳар тонг уни бағримга босардим. Машҳур найчи устоз
Абдуқодир Исмоиловдан ўн йил таҳсил олдим. Унинг йўлла-
рини, усулларини ўрганиб олдим...

— Энг қизигини айтайми, — деб қолдилар устоз. — Иккин-
чи жаҳон уруши йилларида шу найимни бағримга босиб, окоп-
ларда, учинчи Болтиқбўйи фронтининг турли қисмларида
бўлдим. Жангчилар шу оддий таёқчада шунча ҳикмат бор-
ми, деб уни пуфлаб кўрардилар...

— Сизларга қалам, бизларга эса най энг табаррук ҳамроҳ,
дастёр, умримизнинг зийнати. Шундай эмасми?

— Ҳа, шундай, — дедим.

— Най хусусида неки иштибоҳли туюлса сўрайверинг. Най,
дутор, танбур ҳақидаги ҳикояларимнинг адоғи йўқ.

Энди айбга буюрмасангиз, бизда азиз хотира деган ажойиб
удум бор. Малоҳат Дадабоева билан дўстлигингиз менга ёқади.
Овози ноёб овоз. Шу хонандага атаб бир газал ёзиб берсангиз.
Ўзим куй басталасам. Азиз хотира бўлиб радиохазинамизни
безаб турса. Ким билади дейсиз, одам ўткинчи, лекин куй-
нинг умри боқий. У авлод-авлодларга хизмат қилаверади. Минг
шукрки, куйни эъзозлайдиган, уни авайлаб асрайдиган, ав-
лодларга етказадиган халқимиз, жонкуярларимиз бор. Газални
қачон ўқиб берасиз?

— Ростини айтсам, мен ҳаракат қилай, Сизларга манзур бирор газал тугилса, хабар қиламан.

— Ўша хабарни кутаман. Бесабр, беором кутаман. Мана қаранг, куйнинг ўзи шундоққина қуйилиб турибди. Устоз бир маъсума куйни хиргойи қилдилар. Ростини айтсам, унга шеър битмаслик гуноҳдек туюлди. Энди мен қарздорлик ҳисси билан қўлимга қалам-қоғоз олдим. Билмадим, Малоҳатхон яна муҳаббат сўзи бўлсин, дея қистай бошлагани учунми, шеър муҳаббат мавзуида бўлди. Унинг умри узунми, қисқа-ми, қисмати қандай тангри билгай.

Минг андиша билан уларга шеърнинг машқий ҳолатини ўқий бошладим:

Ёр дегай дил куйларим, ўйларим пайваста сенга,
Сузлайин борим эшит, куй билан аста сенга.
Йил ўтар, йилларга пешвоз бу азиз умрим ўтар,
То ҳануз йўлингдаман, қўлда гулдаста сенга.

Интизор кутган эсанг, кутганинг бир кун келар,
Бир умр содиқлигингдан шодланиб гулгун келар.
Сен меҳр қўйган чаманга, товланиб бир нур келар,
Кўрсатур лутфу мурувват қоши пайваста сенга.

Ишқ деган ҳаргиз жаҳонда имтиҳонсиз бўлмагай,
Бошланар бўлса қўшиқ интиҳосиз бўлмагай.
Эътибор бўлса агар, илтижосиз бўлмагай,
Севадир, ишқ бодасин бир куни тутса сенга.

Минг андиша билан айтай. Менинг соддагина машқимга ҳаёт, жозиба, умр, жаранглар бағишлаган икки буюк санъат соҳибига қарздорлигимни айтдим. Ҳурматлари учун бош эгдим. Қўшиқни жони-жаҳонини бахш этиб ижро этган хонанданинг бир умр фидойиси бўлиб қолганим шунданки, бундай овоз, бундай муҳаббат соҳиблари, санъат фидойилари камдир. Унинг умри қисқа бўлмаганда, балки қўшиқларимиз, ёдга олувчи ҳикояларимиз яна кўпаярди.

На илож, кўнгил йиғлайди-ю, кўзларда нам йўқ. Қай дунёда армон йўқ, қай юракда дарду ғам йўқ.

“Сенга” номли қўшигимиз радионинг олтин хазинасидан урин олган. Ҳар гал қўшиқни тинглаганда унинг ижодкорларини, устоз санъаткорни ёдга оламан.

Икки кўҳна дунё яшаб ўтди. Икки азим дарё оқиб ўтди. Икки ёруғ юлдуз санъатимизнинг бегубор осмонида пориллаб ёнди, нур таратди, ўзлари сўнди. Улар абадийлик дунёсига кетдилар.

УЧ ДАРЁ ЎРТАСИДАГИ УЙ

Мен устозларимдан, хусусан домла Мақсуд Шайхзодадан олган сабоқларимни кўпроқ эслайман. Негаки, биз домла билан ҳам иш юзасидан, ҳам қўшничилик юзасидан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турардик. Ёзувчи ва газета, газета ва ёзувчи иккимизнинг ўртамиздаги кўприк эди гўё. Устоз елкамга қоқиб “пучуқ” деб эркалатиб, кўнглимни кўтариб қўярди. Домла билан қўшни бўлганимиз учун ҳам муҳарририятнинг топшириқ ва илтимосларини унга етказар эдим. 9-январь (ҳозирги Туроб Тула) кўчасидаги 18-уйда устоз билан қўшни туриш катта бахт эди менга. Ҳар сўзи бир ҳикмат бўлган устозни мен гоҳ ҳовли рўясида, гоҳ автобус бекатида, гоҳ анҳор соҳилидаги сайрда, гоҳ қўшнилари даврасидаги гурунгда тез-тез учратиб турардим.

Ҳозир энди ҳар гал кўча эшикдан ҳовлига қадам босиш олдидан юрагим бир орзиқади. Кўча деворидаги мармар тахтача ва ундаги зил ёзувлар лоқайд ўтиб кетишга йўл бермайди.

Ҳар гал мармар тахтачага бош кўтариб қарайман. Ҳар гал бир сония сукут, ҳар гал юракда кўчкин, ҳар гал кўзларда нам...

Домла ҳазилни, шоирона танбеҳларни яхши кўрардилар.

Бир куни телефон жиринглаб қолди. Мен домланинг салмоқдор овозини танидим.

— Биласанми, мен қаердан гапиряпман.

— Биламан. Тошкентнинг 9-январь кўчаси, 18-уй, 4-қаватдан.

— Йў-ў-қ, ана билмадинг. Мен Мовароуннаҳрдан гапиряпман.

— Наҳотки!

— Ҳа, тушунмадинг-а! Уч дарё ўртасидаги уйдан. Демак, Мовароуннаҳрдан. Ҳа-ҳа-ҳа... Жарангдор кулгудан сўнг Мовароуннаҳрга тушундим. Бизнинг яшаб турган уй уч анҳор ўртасидаги уй бўлганидан, домла уни шундай ташбеҳ қилган эдилар.

— Менга чоп этилган китобларингдан келтирсанг.

— Хўп бўлади, домла.

Мен уша куни домланинг ҳузурига 3 та китобчамни олиб кирдим. Уша митти китобчалардаги шеърларни ҳозир ўқиб

ўзим уяламан. Уларни шеърлар деб ҳисоблаб, домлага олиб кирганимдан уяламан. Учта митти китобчани домла олиб қолдилар. Узоқ вақт жим бўлиб кетдилар.

— Мен домланинг бир нима дейишларини кутиб юрдим. Негаки шу бир нима сўзи менинг адабиётдаги тақдиримни ҳал қилувчи сўз — тавсиянома эди. Домланинг муборак қўллари билан ёзилган тавсиянома билан мен Ёзувчилар союзи (уюшма) аъзолари сафига қабул қилиндим.

1966 йилнинг баҳори... Зилзила оқибатида тошкентликларнинг кўпи чодирларга кўчди. Бизнинг Мовароуннаҳрда ҳам қатор чодирлар тикилди. Бу чодирларнинг энг юқорисида домла Шайхзода, энг сўнгида бизнинг чодир эди. Домла ҳар куни хабар олардилар. “Руҳинг тушмаяптими?”, деб сўрардилар. Устознинг чодирда туни билан шамчироқ ёниб турарди. Устознинг тунги назмлари худди ҳазрати Навоий замонасидагидек шамчироқ ёруғида дунёга келарди.

Энг қийин, энг изтиробли, энг қўрқинчли дамларда бизга далда бериб турдилар, руҳимизни кўтардилар. Ер қарсиллатиб уриб турган, сел чодирларимизни оқизиб кетган сонияларда ҳам ҳазил сўзларини айтиб бардамликка ўргатардилар бизни. Чодирда ёзилган шеърларини ўқиб берардилар. Уларнинг сўзлари чақиндек ёлқинланиб кўз ўнгимдан ўтади. “Қалай, руҳинг тушмаяптими? — дейдилар устоз.

— Йўқ асло, — дейман унга жавобан.

Қиш келди. Ҳамон чодирлардамиз. Аҳвол оғир. 4-қаватга кўтарилишга юрак йўқ. Ер тинчимайди, бедор, безовта уриб турган юрагини ҳовучлаб яшайди. Биз ҳам шундай.

Домла қаттиқ бетоб бўлиб қолдилар. Уларни касалхонага олиб кетишди... 1-стационарнинг мўъжаз хоналаридан бирида уларни хасталик тўшагида кўрганимни унутолмайман. Бу охириги учрашув эди. Ўша шифохонанинг люкс деб аталган хоналари ҳам бор эди. Қалам ва давогга, ижод машаққатлари, тафаккур оламига, устозлик мактабига алоқаси бўлмаган ўзга тоифа одамни ўша люкс хонада кўриб, ичим оғриди. Минг афсус, қадр-қимматга қачон тўғри тарозу қўйилади ўзи? деган надомат дилимни парчалади. Алоҳида нуфуз, алоҳида шароит талаб қилишни ўзига эп билмайдиган устозлар эса пастқамликда қолаверади. Ҳеч кимнинг парвосига келмайди бу! Ахир, охир дунё қачон тузалади, қачон? Домланинг хасталиги дилимни бир ўртади, ҳалиги ҳолат эса тамоман вайрон қилди. Шу вайронлик ичинда уйимга қайтдим...

Тоглар, қоялар улугворлик сўрамайдилар ҳеч қачон. Шаршаралар ўзларини қоялардан отади, шовқин-сурон яратади. Қорлар, оппоққина қорлар жимгина эрийдилар. Шаршаралар эса қайдан пайдо булганини унутиб ҳайқирадилар. Ҳа, баҳорнинг қудрати бу. Баҳорни гоят севган Шайхзода 1967 йилнинг баҳорига етолмади. У баҳорга етолмай, юраги уришдан тўхтади. Э воҳ, садафлар тизмасидан бир дур узилди...

Баҳор ҳам келди... Шайхзоданинг ёдини олиб баҳорга пешвоз чиқдим. Устоз таърифидаги Мовароуннаҳр сувлари тўлқинланиб оқади. Анҳор ёқалаб бораман. У энгашиб ялпиз терган жойда тўхтайман. Аста тиз чўкаман, ялпизга қўл узатаман. Юрагимда тугён туради. Турналар аргимчоқ ёзадилар. Бу аргимчоқлар устоз билан кўп бора баҳс қурганимиз газал ҳижолярини ёдга солади, Мовароуннаҳр ҳувиллаб қолгандай. Ғариб ҳовли рўялар, ғариб кўчаларга боқаман. Мармар тахтачада нигоҳим тош бўлиб қотади... Во дариг, умр шу қадар бевафоми?!

НАВРЎЗИ ОЛАМ ЭДИ ЎШАНДА...

Наврўзи олам эди ўшанда. Баҳор ўз гулларида чаман тўқирди. Булбул ўша чаманларда газал ўқирди. Қуёш ҳам ёгдуларидан офтоб тўқирди. Қалдирғочлар нозик тумшукчалари билан “меъморлик” санъатини бажарарди. Саросар еллар гуллар атрини ўгирларди. Табиатда ҳамма нарса санъат асари бўлиб кўринарди кўзга. Бундай чоғларда табиат ўз қучоғига чорларди.

Андижоннинг шоир, фозил, қалам аҳллари, санъат аҳлидан иборат меҳмонлар Арслонбобга саёҳат қилган эдилар. Бир томони тоғ, бир томони сой, сайхонлар ям-яшил. Анвойи гуллар, тоғ райхонларининг муаттар бўйи уфуриб турарди. Бу диёр — шеъриятнинг ўзи, мусиқий куйларнинг қаноти, қўшиқларнинг парвозига ўхшарди.

Меҳмонлар шундоққина сойнинг бўйига, сайхонликка ҳозирланган жойга етиб келганларида қозонга олов ёқилган, самоварлар қурилган, дастурхонлар тузатилган эди.

Ажиб фусунгарлик оламида эдик. Унда юракка битилган, дафтарга қайд этилган иншолар талай эди. Барини ҳикоя айламак учун минг бир кечалар оз. Юрагимга муҳрланиб қолган бир суҳбат, бир ҳолат бир умр ёдимда, юрагимда яшайди.

Қуй суйилди. Беҳи дарахтига осиб қўйилди. Қуй эндигона суйилган бўлганидан, танасидан ҳарорат кетмаганди. Меҳмонлар орасида Яшин домла ҳам бор эдилар. Домла чақириб қолдилар. Қизим, мана бу ҳолатга бир қаранг. Яхшилаб қараб олинг, дедилар. Керак бўлади бу... деб қўшиб қўйдилар.

Во ажаб, қўйнинг юраги уриб турарди. Боши танасидан жудо бўлган. Жон берган. Лекин ... юраги уриб турарди. Сесканиб кетдим. Безовта юрак, беозор қўй, гўштхўр меҳмонлар, ўчоқдаги олов, дошқозондаги таом ... Осмон, ер чархи фалакдек айланиб кетди. Ҳозиргина юрагимга наво бўлиб оқиб кираётган сойнинг қўшиғи негадир мунгли бўлиб эшитила бошлади. Негаки, кўзим ўнгида юрак безовта уриб турибди...

Ўша куни хаёлимдан, тушларимдан ҳам уриб турган ўша юрак кетмади сира. Таомларидан тотмадим. Инсон зоти ваҳший бўлиб кўринди. Табиат ҳам беўхшов, бефайз бўлиб туюлди.

Яшин домланинг бу ҳолатни беҳуда кўрсатмаганини билдим. Бир умрлик сабоқ, ҳикмат китобининг бир саҳифаси бўлиб юрагимга муҳрланиб қолган бу ҳолат ҳамон ёдимда.

Ўшанда Яшин домла меҳмонлар даврасида ёнларидан кичкинагина ён дафтарчасини чиқариб унда ёзилган бир рубойни ўқиб берган эдилар. Рубой кимники эди, ёдимда йўқ. Лекин маъноси ёдимда. “Одам — олтин. Унинг закоси олтиндан ҳам қиммат”, дедилар. Лекин нима учун одамзотни кўмгач, қайта ковлаб олмайдилар. Олтинни эса минг йиллардан кейин ҳам ердан ковлаб оладилар...

Ўша ўқилган рубой утмиш шоирининг рубойиси эди, менимча. Ўшанда Яшин домла шоирни, адибни мангу қиладиган, ҳамиша олтиндек бебаҳо бўлишини таъминлайдиган нарса бу — унинг юраги, деган эдилар. Юрак қони билан битилган асар ҳеч қачон ўлмайди, дедилар яна. Бу ўғит шоғирдлар учун бир умр йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади.

ХОНА — ФОНУС, МЕҲМОН — ШАЪМДИР

Тожикистонда эдик. Вахш дарёси тўлқин уриб оқарди. Хисор даралари, Вахш водийсининг сўлим боғлари, Хисор тоғлари этаклари, карнай-сурнай наволари, гуллар, иссиқ чехралар ёдимда. Мева сайли, гул сайли, табассум сайли, муҳаб-

бат сайли. Ноз-неъматлар, тар мевалар, саховатли инсонлар воҳасида ҳар шоир юрагида шеър, қўшиқ тугилади.

Тожик шоирларининг оқсоқоли Боқий Раҳимзода биз билан бирга сафардорлик қилдилар. Халқ шоирининг халқ орасидаги чинакам иқтидорини кўриб ҳавасимиз келди. Киройи халқ шоири ана шундай обрўга эга бўлса, деб орзу қилдик. Уни билмаган хонадон, уни севмаган дил, уни тан олмаган гўша йўқ. Халқ юрагига кирган шоир, халқ ардогидан шод эди.

У шеър ўқиганда аёллар чеҳрасида офтоб, қизларнинг хумор кўзларида карашма ўйнарди. Олам эса шеър тароватидан яшнар, чоллар бош тебратиб мамнунлик изҳор этардилар.

Ёдимда, устоз Боқий Раҳимзодага гоят ҳавасланиб шундай ҳурмат изҳор этгандим:

— Муаллим, сўз гавҳарини шундоқ тизасизки, аларнинг қошида лолман ва қуршовдаман. Ул гавҳарларнинг бирортасини четга суриб, йўл топиб ўтиб кетолмайман. Асир бўлганимча ҳузурингизда маҳлиё ўтиравераман...

Устоз бир табассум қилдилар. Баҳс мавзуини бошладилар. Газал тили билан дедилар:

— Терлаган қошингдан сув ичиб, маст бўлдим.

Ҳар ким шамшир тигидан сув ичса қандини урсин...

Давраимизга бошқа шоирлар ҳам келиб қўшилдилар. Газал баҳси, газал дарси давом этди. Устоз Боқий Раҳимзода илҳомга кирдилар:

— Сен интизор этдинг, бу интизорликда кўзларим гадонинг косаси бўлди...

Анҳор бўйидаги чорпоямиз бир зумда газалхонларга тўлди. Домла энди сувга нигоҳ қадаганча дедилар:

— Эй анҳор, нега бунча йиглаб, нола қилиб оқасан. Кимнинг гамиданки, пешонангда ажинлар. (Домла бу ерда сувдаги тўлқинларга ишора қиларди чоғи.) Бошингни тошларга урибми, йиглаб оқасан?

— Сиз газаллар шоҳисиз, биз эса Сизнинг гадоларингиздирмиз, устоз, — дедим.

Устоз яна табассум қилдилар. Бир сония жим қолгач, хиёл бош эгиб сўз ўйинини бошладилар:

— Йўқ Сиз гадо эмас, мен ўзим гадоман. Майхонанинг гадоси. Майни сўраб, тиланиб ичаман. Лекин мени май ичиб маст бўлганимда кўринг. Мен ўша Сиз айтгандай шоҳман. Шоҳлигимда юлдузларга фармон бераман...

Мен кексалигимни бўйнимга олсам-да, лекин ҳаргиз қўлимга асо олмайман. Олгани қўрқаман. Негаки асо мендан бир қадам олдин кетиб, дилдорга етгай...

Ўша оқшом ҳам қош хусусида мушоира давом этди. Мушоирада Мавжуда, Отахон, Мўмин Қаноат, Эркин, Гулрух-сорлар ҳам иштирок этди:

Дилбаринг қошига бир боқ, қоп-қора қундузни кўргил,
Қошлари остида ёнган жуфт олов юлдузни кўргил.
Не учун бунча қаролиғ иштибоҳ тушса агар,
Бу қалам ёзмиш жавобин назм ила дур тизди, кўргил.

ҚАЛДИРҒОЧЛАР ҚАЙТИБДИ...

Чексиз кўк тоқларида қалдироқ қарсиллаши... Қалдирғоч қайтибди-да...

Ҳа, қалдирғочлар қайтибди. Ҳар баҳор шу такрор. Ҳар баҳор уватларга тизилган қалдирғочлар чуғурига маҳлиё бўлганимда энтикиб кетаман. Сўнг маҳзун хаёллар гирдобига олади мени.

— Не сабабдан шундай бўлади,— деб сўрайман суҳбатдошим Сора опа Эшонтўраевадан.

— Буни эслаш ҳам оғир. Айниқса, санъаткор одамнинг эслаши, ҳикоя қилиши мушкул.

Ана қаранг, қалдирғочлар қайтди. Юртимизда баҳор. Чечаклар чирой очиб, олам яшармоқда. Одамлар ҳам. Лекин синглим, Сиз мана шу гулгун, ифор, муаттар чечаклар устига қуйилган қип-қизил қонларни кўрмагансиз. Ана у қалдирғочларга қаранг-а? Улар яшашга, сарбаланд парвоз қилишга яратилган тинчлик қушлари. Лекин ўқлар, порохлар дуди билан қорайган осмонларда қалдирғочлар парвоз қилолмайдилар.

— Маҳзун хаёлларингизнинг боисига тушундим чоғи.

— Йўқ, ҳали. Мен қанотлари қайрилган, гунчалигидаёқ узиб ташланган норасида гўдакларни сўзлаб берганимча йўқ.

Сора опа шундай дедилару бир нуқтага боққанча жим қолдилар.

Сукунат... Лекин бу сукунат бағридан бўронлар увлаётгани, тугёнлар дод солаётганини ҳис қилиш қийин эмас эди.

Сора опа аста ўринларидан турдилар, стол устида тахланиб турган жуда кўп альбомлар орасидан бир суратни олдилар. Унда Литвадаги Перчупе қишлоғи акс эттирилган. Ёдгорлик мармари, онанинг улугвор ҳайкали...

— 1942 йил. Ўшанда ҳам баҳор эди, ҳикояларини давом эттирдилар Сора опа. Қалдирғочларнинг чуғури гўдаклар ва оналарнинг дод-фарёдлари тўлқини ичра гарқ бўлди.

Ўқлар зарбидан қалдирғочлар буготлардан қулаб тушдилар. Қишлоқнинг неча юзлаб болаларини оналари билан чечаклар очилган, ифорини таратиб турган сайхонликка ҳайдаб келтирдилар.

Оҳ, бу манзарани қандай қилиб унутай, қандай қилиб ҳикоя қилайин. Ўртага катта гулхан ёқдилар. Оналарни гулхан атрофига тизиб қўйиб..., уларнинг кўз унгида..., болаларини бирма-бир гулханга ота бошладилар. Уруш деган бало, фашист деган йиртқич гуноҳсиз болалардан ўч олмоқда эди. Ҳа, ўшанда ҳам баҳор эди... Нега чақин чақмади, нега момақалди роқ шовқин солмади. Нега чақин қиличи жаллодларнинг бағрини тилка-пора қилмади.

Нега осмон селобини қўймади, гулханни учирмади? Ахир баҳор эди-ку! Ундай баҳорларнинг қайтмагани маъқул...

Оналар аламларига чидай олмай, ўзларини тириклай гулхан бағрига отдилар. Бу даҳшатли манзарани кузатган нигоҳларим нега муз бўлиб қотмади, нега кўзларим кўр бўлиб қўяқолмади... Бағрим куйиб кул бўлмади. Тош ҳайкалга айланиб, қотиб қолганимни биламан, холос...

Йиллар ўтди ... тарих саҳифаларига қонли ҳарфлар билан битилган бу мудҳиш воқеа ҳайкалтарошлар олдига энг муҳим мавзу сифатида қўйилди. Хазон бўлган чечаклар, қонлар, фарёдлар аралаш бурқсиган гулхан, ҳушидан кетиб йиқилган оналар руҳиятини мужассам этувчи мажмуа устида узоқ бош қотирдилар.

У кунлар кураш тўлқинларида оқиб кетмади. Қуёш нурлари билан ботиб ҳам кетмади. Шундай бир улугвор мангулик асари бўлиб тикланди. Ҳозирда уни бутун ер юзи билади.

Сора опа Давлат комиссиясининг аъзоси сифатида асарни жуда юксак баҳолади. У комиссия аъзоси сифатидагина эмас, тинчликсевар оналарнинг вакили сифатида ўз фикрини баён қилди.

— Фақатгина Литва халқи эмас, — деб ҳикоясини давом эттирдилар Сора опа, — ҳар бир халқ, ҳар бир шаҳар ва қиш-

лоқнинг таъзим ва тавоф қиладиган, тиз чўкадиган, кўзига ёш оладиган муқаддас жойлари бор.

Хатинь қишлоғи (Белоруссияда) да 149 кишини фашист жаллодлари ваҳшийларча ўлдирдилар. Уларнинг 76 нафари бегуноҳ гўдаклар эди.

Санъаткор шу қадар тўлқин, катта ҳаяжон билан сўзлар эди. Гўё саҳнада ўқ овозлари гумбирларди, дод-фарёдлар эшитиларди. Хаёлим қаёқларга учди, нохуш қолдим.

Қалбимда ҳувиллаб ётар бир қабр
Ёзилган сочимдай тирқирав хаёл
Ҳеч инсон бунчалик кўрмасин жабр
Бундай тақдирларни учирсин шамол.

ЧАРХИЙ ДОМЛАНИНГ АТИРГУЛЛАРИ

Баҳор келганида орзулар ҳам гул очар экан. Ирмоқлар сойга, сойлар дарёларга, дарёлар уммонларга, баҳри денгизларга айланишни орзу қилар эканлар.

Наврўз келганида ер, дарахтлар, дарёлар, гуллар куйлаб яшарар, япроқ ёзар, ҳосил тугар эмиш. Бу афсона эмас, фасонадир. Бу — Наврўзи оламнинг санъати, қудратиدير.

Наврўзи оламини қутлаб боғимизга дадамнинг жўралари — ҳофизлар, бастакор созандалар, шоирлар тўпланишади бугун.

Баҳор ўзининг бари сиру асрорларини гулларга сўзлар эмиш. Баҳор бари дардларини лолаларга бўзлар эмиш.

Эрта тонг эди. Ҳовли рўяларини супуриб, сув сепиб меҳмонларнинг ташрифига тайёргарлик кўрардим. Эшик томондан овоз эшитилди.

Чархий домла эканлар. Қўлларида катта қоғоз қути. Қутини ҳовли ўртасига келтириб қўйдилар. Қутини очдилар. Атиргул кўчатлари экан.

— Бугун улфату жўралар жам бўладиган кун. Бу даврага мен баҳор олиб келдим. 80 дона атиргул кўчати. Шу гулларни наволарга алиштирмоқчиман.

— Наволарга,— дедим тушунмай.

— Ҳа, танбур наволарига. Танбур созидан таралган наволарнинг ҳар бири учун бир чаман ҳадя этсанг арзир.

Чаманни қутига жойламоқ маҳол, унинг гулларини олиб келдим.

Ёдимда, Чархий домланинг атиргуллари шарафига тонггача меҳмоннавозлик бўлди. Богимиз уртасидаги чорпояда газалхонлик, баҳру байт, қўшиқ, наволар, танбур, дутор, гижжак куйларининг овози то тонггача тинмади... Кўнгиллар сўзлашдилар бу оқшом. Каъба бутун дунёнинг қибласидир, дейдилар. Лекин кўнгил, қалам, саз соҳибларининг ўз каъбаси бор. Бу — кўнгил каъбасидир. Ана шу кўнгил кулбасида чироқ ўчмади бу тун. Хаёллар, орзулар қалб тўшаган йўлларда эди. Нурга тўлган олам, гулга тўлган чаманлардан наво эшитиларди. Тонгнинг салқин саҳарларига розини сўзлаган наволар шоир Чархий домланинг атиргуллари шарафига эди.

Атиргулларни Андижоннинг Боғишамол деб аталган адирлари бағрида барпо этилаётган Бобур боғига совға қилдилар. Атиргуллар бир чаман бўлди. Шоир Бобур боғини асрлар оша барпо қилишга эришган. Чархий гуллари ҳамон ифори таратиб турибди. Чет эллик сайёҳлар, меҳмонлар нигоҳини безаб, кўнгилга хуш кайфият бахш этиб очилиб турибди.

Бизнинг богимизда эса, наволар, саз, газал базмлари бўлганида ана шу атиргуллар ҳамини ёдга олилади. Шоир Чархийнинг атиргуллари...

Шоир шарафига сўзлар айтилади, куйлар бахшида этилади.

Ҳа, чаманлар пойандозини тўшагайлар. Қўшлар баётини сўзлагай. Тугёнлар ичра осудалик излаган қалбинг гуллар манзилига етиб боргай. Чархий домланинг атиргуллари қошида тиз чукамиз, тавоф этамиз. Икки буюк шоир Бобур Мирзо билан Чархий домланинг азиз хотираларини ёд этамиз. Ана, гуллар денгизи чайқалиб турибди.

КУМУШБИБИ ҲУЗУРИДА

(Адиб яратган боғ)

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) йигирманчи йиллардаги туркий тиллар адабиёти бадиий прозасининг энг зўр устасидир... Унинг романлари 1920 йилларда гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандек пайдо бўлди. Қодирий асарларини Қўрмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандек дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан, киши.

Адиб ҳақида бу каби қайдларни жуда кўп ўқиганмиз. Бугун биз ҳурматли ўқувчиларимизга тақдим этаётган ҳикоямиз А.Қодирий ҳаётининг ўзга бир олами ҳақида сўзлайди.

Тошкентнинг собиқ ўн икки дарвозасидан бири — Самарқанд дарвоза яқинида адибнинг ўз қўли билан экилган дарахтлар ўсиб турибди. Бу ерда Қодирийнинг зурриётлари яшайдилар. Қодирий фарзандларининг каттаси салкам етмиш ёшда, энг кичиги бешикдаги чақалоқдир.

Биз муҳтарам адибимиз ижод қилган, унинг нигоҳи тушган боғда бўлдик, у босган табаррук излардан бордик. Унинг фарзандлари билан — ҳаётдаги Отабек, Қумушбиби ва Офтобойимлар билан учрашдик.

Ўзбекистонимизда, Тошкентда боғлар кўп. Лекин оқшомлари мўл-мўл юлдузлар тўкиладиган, қушлар ҳар тонг базм қурадиган, булбуллар ҳар субҳичоғ гулларга розидил сўзлайдиган узга бир сўлим боғ ҳам бор. Бу — Қодирий яратган боғдир. Бу боғ шунчаки боғ эмас. Ўткир қалам соҳиблари, улуг сўз усталари, санъаткорлар, ўктам алломалар, фозиллар — Алексей Толстой, Садриддин Айний, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Усмон Носир, Уйғун, Миртемирларнинг пойи қадами етган, санойи нафисларнинг адабий давралари, ўтли суҳбатларига гувоҳ бўлган боғ.

Шу боғда, А. Қодирийнинг шоирона диди билан қурилган икки қаватли шийпонда унинг дўстлари Тавалло, Хислат, Сўфизода каби кўҳна авлод шоирлари тез-тез тўпланишиб мушоиралар қилишарди. Рус олимлари Поливанов, шарқшунос олимлар Эдуард Бертельс, қомусшунос Юдахинларнинг суҳбатига гувоҳ бўлган бу боғ эндиликда Қодирий мухлислари учун ишқ қадар, имон қадар табаррук, муқаддас бир даргоҳдир. Соҳибининг пойига тўшалгувчи кўклам сабзаларини, зулфини тараётган тоқларни тамоша қилгимиз келди. Қодирий севган, терак бўйи келадиган жарликдан тугёнлардай тўлқин уриб оқаётган Бўзсув қўшиғини тинглагимиз келди. Бораяпмиз, ёмғир ҳам шивалаб ўтди. Томчиларга айланган армонлар ер бағрига сингди. Қушларнинг жон олгувчи хониши бошланди яна. Булутлар пағасини тўзгитиб ўйнаётган сабо ҳам ўша боққа ошиқаяпти чоғи. Сабо қанотларини ёйиб, сарин елларга айланди у. Бўйдор тераклар баргини шивирлатиб ўтди. Тонг нури худди шу сонияни кутиб тургандай япроқлар орасидан саҳий заминга қуйилади. Бу нур, бу офтоб, бу тонг бизга муҳтарам салафимизни эслатади. Эл сев-

ган адибни эслатади. Қалб йўллари ёруғ, офтобли адиб орзулари ақлу заковати, фазлу камоли, теранлиги билан ўзи ўсган хонадонни, шу богни кенг дунёга улай олди. “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Обид Кетмон” каби ўлмас асарлари кўприк бўлди унга. Уни бугунги кунда бутун дунё ўқимоқда, тан олмоқда. У яратган асарлар минглаб, миллионлаб тоза юракларга муҳаббат, мурувват олиб кирди. Кексаларимиз инсофни, диёнатни унинг асарлари тили билан сўзлаб келадилар. Оналаримиз юрагига мунис бир ҳамдам излаган чоғларида, унинг асарларини қўлга оладилар. Бу муҳаббатлар меҳрибон қўлларга айланди. Ҳаёт қўлларига. Қодирий набиралари, чевараларининг бошини силаётир энди бу қўллар.

Азиз, қутлуг хонадон, севимли ёзувчининг муносиб ворислари, хешу ақраболари, закий қўни-қўшнилари Сизларга баҳрали, муҳаббатли қалам аҳлидан, ўқувчиларидан саломлар олиб, ҳузурингизга келдик, Қодирий хонадонига келин бўлган гул келинчақлар, келин саломингиз учун минг бор ташаккур. Муҳаббат мутриби — Қодирийнинг меҳри билан йўғрилган, йўқ-йўқ шу меҳр авайлаб баркамол айлаган ишқ маъбудаси — Ойкумуш, ҳузурингиздамиз. Сизнинг бахтиёрлигингиз нега?.. Билгимиз келади. Бизни бог остонасида кутиб олган хушфеъл, хушкамол аёл Қодирийнинг катта қизи — Назифабиби эди. У бизни ичкарига бошлади. Бу йўлаклардан шошиб, ошиқиб юрмоқнинг ўзи гуноҳ. Ҳар одимда қутлуг инсон пойи қадамининг излари бор. Назифабиби салкам етмиш баҳорни кўрган эдилар ўшанда. Пиру фозила аёл шу фараҳли бог қучоғида отасининг бағрида кечган қизалоқлик чоғларини хотирламоққа уринади.

— Отамизни мен сўнгги бор кўрганимда 44 ёшда эдилар, деб ҳикоя қилади у. Отамиз меҳнаткаш, ерни севган, парвариш этган инсонни ҳаддан зиёд улуглар эдилар. Шунинг учун бўлса керак менинг бўлгуси қаллигим Одилбек ҳожи ўғли Муҳаммад Аминбекни богимизга чақиртирдилар. Қўлларига кетмон тутиб, ер чопишга ундадилар. Ҳа, синов эди бу. Ерни севадими бу одам. Қора ишдан ҳазар қилмайдими? Ер ишларига тоби қалай? деганлари эди бу. Ҳамма куёвларни ҳам шундай имтиҳондан утказар эдилар. Ер ишига билимсиз йигитлар бу хонадонга муносиб эмас эдилар. Аминбек имтиҳондан яхши ўтди чоғи. Тўйимиз бўлди. Биринчи фарзандим қиз эди. Унга отам (Қодирий) Фарзона деб исм қўйиб бердилар. Фарзона отамнинг тўнгич набираси эди. Уни чопонга

ўраб бог айланиб юрганларида сўрардим: адажон, Фарзона сўзининг маъноси недир? У киши менга маъноли қилиб қараб қўярдилар-да, дердилар: Фарзона — доно, зийрак, дегани. Мен набирамнинг чиндан-да фарзона бўлиб улғайишини истайман, Қодирий исм қўйган Фарзона ёзувчи хонадонидаги 31 набира ва 10 чеваранинг бири. У чиндан-да доно, зукко, дилкаш ва ҳусни баркамол қиз бўлиб етишди.

У музика билим юртини тамомлади. Ўша кезлар 330-боғчада музика тарбиячиси бўлиб ишларди.

Биз кенг-кабир ойнаванд айвонда Қодирийлар билан сўзлашиб ўтирардик. Бошига олпоқ рўмол ташлаб олган нуроний бир аёл кириб келди. Қўлида гулсапсар гулларида бир қучоги, яна аллақандай тугунчак бор эди. Уй бекалари дув этиб ўринларидан туришди, кекса аёлнинг истиқболига ошиқдилар... Онахон фарғоналик экан. Хосият бибининг набираларини йўқлаб келибди. Қодирий қабрини зиёрат қилмоққа келибди. Ўз қўли билан пиширилган ёгли кулчалар, сумалакни хонтахта устига оларкан, деди:

— Маргилонликлар Абдуллажонни яхши кўришади, айланайлар. Қутлуг ёшларининг тўйи бўлаётганмиш, деб эшитдик. Бир зиёрат қилиб қайтайин дедим-да.

Меҳмон аёлнинг исми Марям хола экан. Ёшликда муаллима бўлган. У адабиётни жуда севар экан. Айниқса, Қодирийдек ёзувчиларни. Марям опа билан сўзлашиб ўтириб, бир воқеа эсимга тушди. Талабалик чоғларимда поездда кетаётиб тошкентлик тўрт аёлга ҳамроҳ бўлиб қолдим. Маргилонга кетаяпмиз, деди аёллар. Меҳмонгами? деб сўрадим. Йўқ, Кумушбибининг қабрини зиёрат қилиб қайтмоқчимиз, дейишди. Кумушбибининг қабри бор эканми? деб сўрадим, билмагандек.

— Во-ой, айланай, нега бўлмасин, бор! Қодирийнинг китобини ўқимаган кўринасиз-а? — дейишди. Битта китоб бир қўй баҳоси бўлса, уни олиб ўқимоқнинг ўзи бўладими овсин, гап қўшганди йўловчилар. Дарҳақиқат, “Ўткан кунлар”нинг баҳоси бир қўй баҳоси билан баробар эди ўшанда. Майли, Кумушбибининг қабрини биз учун ҳам зиёрат айлаб қайтингиз, зиёратингиз қабул бўлсин, дегандим одоб юзасидан ўшанда. Бу гаплар кулгиликдек кўринади. Лекин асарнинг қудрати олдида ҳамиша бош эгамиз, таъзим қиламиз.

Қодирийлар хонадонидаги суҳбатимиз давом этиб турганда ойнаванд ромлар ортидан хушрўйгина қиз кўринди, у аста

тавозе билан ичкари кирди. Таъзим бажолади қиз. Уни Кумушбиби деб таништирдилар бизга. Энтикиб кетдим. Сулув қизга билдирмайгина разм солдим. Наҳот бу ўша... муҳаббатнинг рангин бўёқлари ила чизилган ишқ маъбудаси. Қодирий асарларининг гултожи. Бутун мусаннифлик санъатини бахшийда айлаган ширин жон... Куз ўнгимда маҳбубинигина эмас, бегоналарни ҳам мустағриқ айлаган Кумушбиби турарди... Назифабиби сўз қўшдилар. Бу учинчи Кумушбибимиз. Отамиз севган Кумушбиби — Раҳимберди амакимизнинг суюкли қизи Ойкумуш эди. У 18 ёшида хасталикдан вафот этган. Отамиз ана шу навқирон гул ёшида кетган суқсурдай қизнинг суратини асарга кўчирганлар. Биз эса отамизнинг асаридаги Кумушбибининг ёдини олиб укамиз Масъуджоннинг қизига шу исмни бердик. Кумушбибимиз ҳозир 18 ёшда. Тиббиёт техникумида таҳсил олаётир. Қошимдаги Кумушбиби чинданда ўша хаёлий қаҳрамонни эслатади.

— Отабек-чи? — тўсатдан берган бу саволимиздан сўнг даврада кулги кўтарилди. Отабек Қодирийнинг чевараси. У биринчи синфга борди бу йил. Ҳозирча у бобосининг боғида тиллақўнғизлар тутиб уйнаб юрибди.

Бог деймиз. Ҳа, бог, Дунё баҳорини, бог баҳорини юрак тўрида асрагувчи богбон бўлмаса, бог-боғмиди? Ул хору хас холос. Мана шу боғига кўз нурини, гурурини, сурурини қўшиб парвариш этган Қодирий баҳорини асрагувчи богбон борми, деб сўраймиз. Ҳа, бор, деб жавоб қилдилар бизга. Улар Қодирийнинг набиралари Шеркон ва Жасурбеклар эди. Қани ушал богбон йигитлар? Улар бобоси ҳақида не деркин? Жасурбек кўринишдан худди бобосини эслатди бизга. Қора қош, чўлпон кўзлари ёниб тургувчи йигит индамади. Индамади-ю, нигоҳи билан боққа ишора этди. Мана, ҳузурингиздаги бог сўзласин, гуллар, япроқлар сўзласин, дегани эди бу. Ҳа, богда нозик сибизгасини чалаётган қушлар жавоб айлар эди бизга. Митти гўраларини шуълаларга чўмилтириб, йўргакчаларга ўраётган ўрик дарахтлари жавоб айларди:

Бунда ҳамма нарса қўшиқ айтарди,
Қодирий нафасин тинглар эдик биз.

Еллар уйинидан, бош чайқаётган япроқлар шивиридан, наққош баҳорнинг минг бир рангидан, гуллар ифоридан, бог наҳоридан тасвирлар териб олишга моҳир Қодирийнинг шарпаси кезиб юргандек туюлади богда. У аста садо қилади: на-

бираларим қобил, қўли гул йигитлар, Жасурбек геология институтида катта инженер, боғда эса гулқайчиси қўлидан тушмайди. Шеркон эса режиссёрлик санъати бўйича дарс беради. Боғда эса гул, навниҳоллардан санъат яратади. Назифа-бибининг яна бир ўгли Жавдатбек нефть-газ бўйича Ўрта Осиё илмий текшириш институтида бўлим бошқарувчиси. Синг-лиси Осудахон театршунос.

Қодирийлар сулоласини санамоқ, уларнинг ҳар бири ҳақида сўз юритмоқ учун бизга минг бир тонглар, кечалар ҳам етмас. Етти келин, саккиз куёв, икки ўғил, уч қизни дарёлар десак, боғ тўла болакайларни, гулзораро капалак қувлаб юрган қизалоқларни жилгалар дегимиз келади. Ўзи бойлар қўлида хизматчи бўлиб ишлашдан нарига ўтмаган Қодирий зурриётларининг ўқимишли кишилар бўлишини жуда-жуда истар эди. Унинг зурриётлари бари эл-юрт хизматидаги илмли кишилар. Улар орасида врачлар, олималар, қурувчилар, педагог, журналист, санъатшунослар бор.

Қодирийнинг онаси Жосият биби зорланиб шундай деган экан: 12 болани ерга қўйиб, Абдуллани топганман. Агар болаларим ўлмаганда бир маҳалла бўлишарди... Боғ тўла болакайларни кўриб беихтиёр Жосият бибини ёдга олди. Хаёлан ул закий муҳтарамга мурожаат қилгимиз келди. Жосият биби, ранжиманг, фарзандларингиз бу кун бир маҳаллага эмас, бир шаҳарга етқуликдир.

— Дадамиз жуда болажон одам эдилар, деб ҳикоя қилади адибнинг кенжа қизи Анисахон. У хушфеъл, ширинсўз эди. Мусичалар кукулашиб ётган боғимизда у кўпинча бизга варрак ясаб берарди. Дадам куй тинглаб ўтирарди кўпинча. Қудратилла амаким дутор чалиб берардилар. 1937 йилдан 1938 йилга ўтар кечаси эди. Арча байрамига борадиган бўлдик. Акам Масъуд билан пул сўраб дадамнинг ёнига кирдик. Хонтахта ёнида ишлаб ўтирардилар. Янги романим битди, қизалоғим, деб хурсандчиликларини баён қилдилар. Хонтахта устида қора майиз, япроқланган қази турарди. Дадамни охирги марта кўраётганимни мен кейинроқ билдим.

Ўша мудҳиш тунда отамни банди қилиб, судраб олиб кетдилар. Отамни қайтиб кўрмадик. Қайда эканини билолмадик. Отам яратган боғни пайҳон айладилар. Оёқости қилишнинг энг ажойиб йўлларини топдилар. Мана шу гулу раънолар, мана шу беҳишт мевалари чўчқаларнинг оёқлари остида топалди. Отамнинг жаннатга тенг боғини чўчқа-

хона қилдилар. Сонсиз-саноқсиз чўчқаларнинг хунук қич-қириқларидан қушлар, булбулларнинг овози эшитилмай қолди. Бадбўй ҳид таратувчи ҳайвонлар, бизларни-да сиқиб ташладилар... Бог фарёд чекди. Неча-неча йиллар пайҳонликда ётди...

Анисахон опанинг ҳикоялари юрак-бағримизни эзди. Сукунат ичра ҳамманинг юраги қон бўлди, бог яна гулга кирди. Ҳа, гулга!

Бог айланиб юриб Қодирийнинг ўз қўли билан экилган дарахтлар бор-йўқлигини билгимиз келди. Тўрт тарафга қулоч ёйган бўйдор ёнгоқ дарахти остида тўхтадик. Адиб бу ёнгоқни 1935 йили бог четига қубба шаклида эккан, бир тупи шарққа, бир тупи ғарбга, ўзга туплари шимолу жанубга қараб шивирлаб тургандек туюлди. Қодирий асарларининг довруги мағрибу машриқларга етди, деяётгандай...

Табаррук кишиларнинг босган излари мармар тошда ҳам қолади, дейдилар. Мана шу салқин, сўлим богда — худди шундай баҳор кезларида (1933 йил) Алексей Толстой икки марта меҳмон бўлган экан. Уни мана шу богда ўсган райҳонлардан кертилган мошхўрда билан меҳмон қилган эканлар. Ўшанда рус ёзувчиси билан ўзбек адиби ўзаро мулоқот чоғида мана шундай дориламон замонларни орзу қилган бўлса ажаб эмас. Ўзбекнинг оддий хонадонидан чиққан торгина йўлакча муаззам Москванинг кенг манзилларига бориб туташмоғини орзу қилган бўлсалар ажаб эмас. Ўшанда адиб Умар Хайём рубойиларини тилмоч орқали А. Толстойга тушунтириб берган экан. Энди-чи, Умар Хайёмни барча қардошларимиз ўз она тилларида ўқимоқда...

Қодирий босган қутлуг излар... У мана шу богидан тез-тез Чорсу бозорига тушиб турарди. Самарқанд дарвозанинг тош кўчаси қолиб, жар-жигалик чақар, Сузук ота, Чуқур қишлоқ, эски Номозгоҳ маҳалла гузарлари орқали борарди, дейди катта ўғли Ҳабибулло Қодирий. Қодирий пиёда юриб, чанга ботиб келиб юз-қўлларини ювгувчи ўша булоқ (Чорсудаги Ҳазрати Уккоша булоғи) ўрнида ҳозир мармарлардан тикланган “Чорсу” меҳмонхонаси қуёшга юз тутиб турибди. Алексей Толстой, Қодирий биргаликда орзу қилган қардошлик неъматлари ўртада дастурхондай тўшалган юртимизда Қодирийдек қалам соҳибларининг китоблари қўлма-қўл ўқилади, жавонларимизнинг тўридан жой олган, турли тилларга таржима этилган. Энди Қодирийни немис ҳам билади, инглиз ҳам, араб ҳам.

“Ўткан кунлар” да ҳикоя қилинишича, Самарқанд дарвозада Исмоил бойваччанинг ҳовлиси бўларкан. Колхознинг илк ширкат идораси ҳам шу ерда тузилган. Эндиликда худди мана шу жойда 500 кишилиқ 3 қаватли замонавий чойхона қад кутарди. Биринчи қаватида ўзбекона чойхўрлик қилишади. Иккинчи қаватида ресторан жойлашган. Учинчи қаватида кутубхона. Чойхона пойтахтликларнинггина эмас, сайёҳ-туристларнинг ҳам сеvimли ҳордиқ жойига айланган...

Қодирий яшаган маҳаллани айланиб юрибмиз. Мана ўша бог этагидаги жарлик. Шаҳар қўргонидан қолдиқлари сақланиб қолган. Бир терак пастда ҳайқириб оқаётган Бўзсув неча юз йилларга гувоҳ. Бу сув не-не иқболи нигунларнинг дарди-малолини, кўз ёшларини олиб оққан сув. Жарлик ёқалаб боряпмиз. Жарнинг нариги томонида майда-майда кўнчилик, косибчилик дўконлари бўларди, дейишди маҳалла чоллари. Жарлик ёқалаб боряпмиз. Қодирий балиқ овлаб, хаёл суриб сайр қиладиган якка сўқмоқ йўл. Ҳозир ҳам пастликда илонизидай бўлиб кўриниб турибди. Мана шу жарлик ёқасида бир гор бўларкан. Горда икки йигит ака-ука умр бўйи уйланомай бўйдоқ яшаб ўтиб кетган эканлар (ана шу горнинг қолдиқлари ҳозир ҳам бор) Қодирий маҳалласида у пайтларда ҳаммаси фақир фуқаролар, майда ҳунар эгалари яшаркан. Энди-чи? Бу маҳаллада фан докторлари, инженерлар, врачлар истиқомат қиладди. Ўша фуқароларнинг болалари — Фаҳриддин ака — юрист, доцент, Азимжон — фан кандидати, педагог, Исоқхон — тўқимачилик институтида доцент. Файзли хоналардан мусиққа садолари эшитилиб турибди. Дарвозаси очиқ хонадонларда бог ишлари авжида, олимнинг ҳам, инженернинг ҳам қўлида гулқайчи. Чунки бу маҳаллани богроғлар, богбонлар маҳалласи дейдилар.

Қодирий романлари бутун таркиби билан ўзига хос услубда ёзилган ўзбек романларидир. “Дунёда бешта — француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилик мактаби бор эди. Ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди” — деб ёзган эди Евгений Бертелье.

Биз ана шу романлар, романдаги ёниқ образлар яратилган Қодирий ижодхонасини зиёрат айламоқ истагимизни хонадон соҳибларига билдирдик. Ҳабибулла Қодирий бизни отасининг ижодхона ҳужрасига бошлади. Ҳужра қулфланган ҳолда турарди. Қулф солинган эшикка разм солдик. Ёғочга

уйиб ишланган нозик нақшлар ўтган аср қўли гул дурадгорларининг санъати.

Бу эшик А.Қодирийга отаси Қодирбободан қолган ёдгорлик экан. (Қодирбобо 104 йил умр кўрганлар.) Хонага разм соламиз: икки ёғоч сандиқ, жавон, ёзувчининг майда-чуйда буюмлари, тожикистонлик рассомлар қўли билан чизилган Қодирий портрети, китоблар. Севимли адибимиз ўзининг “Ўткан кунлар”, “Обид кетмон” романларини шу ерда ёзган. Хужрада эканимизда хаёлимиздан шундай фикр ўтди. Ёзувчининг уй-музейини ташкил қилиш керакмасмикин? Бу гоят хайрли ва зарур ишдир. Негаки, Қодирий нодир ёдгорликларининг бир қисми адабиёт музейида, бир қисми ушбу қоронғу хужрада, яна баъзи қисмлари ўғил-қизларининг қўлида. Уларни жамлаб, бир бутун ҳолига келтириш — Қодирийнинг адабий меросига айлантириш зарур. Кези келганда яна шуни қайд этмоқчимиз. Не-не аҳли донишларнинг пойи қадами етган, не-не ўтли гурунгларга гувоҳ бўлган, ёзувчининг ўз қўли билан барпо этилган шийпон бор. Эшитишимга қараганда шаҳар ижроия комитети мазкур шийпонни таъмирлаш учун бир эмас, икки бор қарор ҳам чиқарган. Нима учундир қарор ижро қилинмай қолиб кетди. Истиқлол йилларида шийпон таъмирланди. Музей ташкил бўлди.

Туркистон рўзномасида Қодирийнинг қатор фельетонлари босилганди. У хурофотни жон-жаҳди билан қоралади. Қўшнилари ўз сўзида устувор адибни “Абдулла муштум” деб атаганлари бежиз эмас эди.

Адибнинг ҳикоялари, мақолалари, ҳажвия жанрида битган қанчадан-қанча асарлари “Муштум”, “Қизил Ўзбекистон” саҳифаларида эълон қилинган. Жулқунбой асарлари ўзи бир дунё. Унинг романлари, ҳикоялари ва мақолалари “Танланган асарлар”га жо бўлди. Абдулла Қодирий қалби бутун ёзувчи эди, деб таъриф беради Ойбек.

Биз маҳалладаги Қодирийнинг қўшнилари табаррук қариялар, муҳтарам отахонлар билан ҳам суҳбатлашдик. Улар Қодирий билан юз кўришган, у билан мулоқотда бўлган кишилардир. Мана, улар: Абдуқодир ота Умаров — 80, Оқил ота Ғофуров — 79, Қулаҳмад ота — 80, Сайдуллобобо — 83 ёшдалар. Улар Қодирийнинг таваллуд кунлари байрам қилинаётганини эшитиб беҳад қувонишди. Инсонпарвар ҳукуматимизни, адабиётсевар халқимизни дуолар қилишди. Қодирий хонадонидagi учрашувимиз бир тўйга айланди. Адибнинг қариндош-уруғ-

лари, ўгил-қизлар даврасида унинг асарлари ёдга олинди, на-
биралар Қодирийнинг илк шеърларидан намуналар сақлаб
юришганини айтишди. Шоир Қодирийнинг шеърларини
қўлма-қўл қилиб ўқидик. Қалбан шоир инсоннинг қаламидан
нуқра олган сатрлар бизга ўша маъсума хушхулқ Раънолар-
ни, Офтобойим, Анвар, Султонали, Отабекларни эслатди яна...

Бу кўҳна олам деганлари бир тараф, дунё яратган фозила
оналаримиз бир тараф. Ақлу донишлигидан Қодирийлар су-
лоласи зиё олган Назифабиби ихтиёрини рад этолмадик. Отам
шаҳар ҳовлимиздан мана шу боққа юриб келадиган жинкў-
чани кўрсатай деб қолдилар. Наҳот жинкўча ҳозир ҳам бор.
Ҳа, қисман бор экан. Бир ароба ҳам сигмайдиган бу кўчадан
Қодирий ҳар наҳор кетмоннинг дастасига қора қумгонини
қундириб боққа жўнаркан... Ушал кўчалар бизни Қодирий
қабрига олиб чиқди. Қабрга мармар сағана ўрнатилган, Қо-
дирийнинг тасвири мармар тош ичра ҳам мағрур эди. Қабр
тошига унинг қўйидаги газаллари битилган:

Ҳар кимсаниким бахти кулса,
Халқига жон ила хизмат қилса,
Лутфу карамга сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай.

Боги алвонранг гулларга, хонадони қобил фарзандларга,
атрофи зару зеварларга тўлган адиб ёдини халқимиз букун
юрак тўрида ардоқламоқда. У бугунги кунда ўз мамлакатида
ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотаётган ўзбек
адабиётининг талантли ва ўлмас адиби бўлиб қолаверади. У
яратган богда ҳамиша баҳор кезади, унда ниҳоллар улғайиб
сербар чинорларга айланади.

АЛЛОМА ШОИР

Булиб бахтим иш узра ёру ёвар,
Бошимда турди гўё меҳри ҳовар.
Азизлар, афв этинг кўпдур хатоси
Будур кекса Ҳабибий илтижоси.

Андижон вилоятининг Қўқон қишлоғи, Сой маҳалласида
бундан бир асрдан ортиқ муқаддам дунёга келган нуктадон
шоирнинг шеърларини мен илк бор ўрта мактаб дарсликларида
ўқидим. Сўнг олий дорилфунунда адабий анжуманларда, ўтли
мушоиралар, муҳаббат мавзудидаги баҳсли, баҳри-байтли давра-

ларда Мавлоно Ҳабибий газаллари билан яна учрашдим. Дугоналарим, дўстларим, тенгқурларимнинг иштибоҳли мактубларига Ҳабибий ашъорлари билан жавоблар ёздим. Аруз вазнининг мусиқийлиги, сўз санъатидаги ранго-ранг шакллар, яъни газал, қасида, мусаддас, мухаммас, мурабба, рубоий, туюқларини ўқиганим сари бу қалам соҳибига муҳаббатим ортди.

Болалик чоғларимда ўз даврининг мўътабар ҳофизини ва созандасини бўлган отамнинг кўмагида Ҳабибий, Сайфий, Улфатий, Анисий, Омонуллохон каби Андижоннинг нуфузли шоирлари даврасида ўқилган газалларни тинглаш бахтига муяссар бўлдим. Бу давраларда газаллар ўқилар, жон пардасида тингланар ва илк бора куйга солинар, мусиқий оҳанглар қаноатида яна ҳам таъсирли, жонбахш туюларди менга.

Ҳамон ёдимда, отамизнинг хуштабиат, хушҳаво чорбоғи ҳамиша дилтортар жўралари: водийнинг ҳофизлари, бастакор ва шоирлари, олиму уламолари, фозил кишилари билан гавжум эди. Даврада албатта шеърхонликлар бўлар, газалнавис аллома Собир Абдулла, Ҳабибий, Улфатий, Сайфий ва Васфийларнинг қаламидан нуқра олган илк газаллар, дастлаб мана шу жўралар даврасида ўқилар, ўзининг илк баҳосини олар ва шу ернинг ўзида оҳангга ҳам солинади. Уларнинг ҳар бири дутор, танбур, гижжак чалишни билар ва даврада бу асбоблар ҳамиша улар билан бирга бўларди. Мен уларнинг дилкаш суҳбатларини гоҳ дераза ортида, гоҳ эшик орқасида туриб кузатар, тинглар, бола юрагим олам-олам қувончлар билан тўлиб тошганини ҳис этардим. Ана шу суҳбатларнинг ўзи устоз Ҳабибийга ҳам, Собир Абдуллага ҳам илҳом, мавзу бағишларди.

Буқун қилдик ажойиб янги-янги ошино суҳбат
Нечук суҳбат, синиқ дилларга гуё мўмие суҳбат.

Йигилди бастакору сози-ла созанда хушхонлар,
Дутору, танбуру, даф, гижжаку най жо бажо суҳбат.

Расо таббу, расо фаҳму, расо сўзлик билимдонлар,
Муносиб бир-бирига барчаси булди расо суҳбат.

Улашди қунга кун гоҳ аския, гоҳи газалхонлик,
Бағишлаб базм элига ранг-баранг завқу сафо суҳбат.

Қилиб хониш Навоидан ширин овоз ила хўблар,
Бериб ҳар лаҳза биздек бенаволарга наво суҳбат.

Муяссар бўлди ҳарна истагим, ҳеч қолмади армон,
Кунгил кўзгуси занглаган эрди, берди жило суҳбат.

Ёниб бахтим чироғи парпираб қасри саодатда,
Тонг отгунча, Ҳабибий, бўлди айни муддао суҳбат.

Биз устоз Ҳабибийнинг ўтли қалами ёзган газаллар орқали замона зайлини, инсон қадрини, ардоқли ва азиз тушунчаларни, ифтихор ҳисси не эканини англаганмиз. Унинг газаллари юрагимизга улугворлик, эзгулик, инсонга, дўстга муҳаббатли бўлишдек мўътабар туйғуларни муҳрлаган. Устоз Ҳабибий давра суҳбатларининг бирида жўраларига ана шу суҳбат радифли газалини ўқиб бердилар. Жўралар бош тебратиб ҳузур қилиб тингладилар. Устоз Ҳабибийга офаринлар айтиб, унга мукофоти учун найда бир куй инъом айладилар. Куйни Саиджон Калонов ижро этгани ёдимда. Яна ёдимдаки, жўралар куй ижро этишдан олдин ҳар доим уйдаги чироқни ўчириб қўйишни сўрардилар. Чироқ ўчирилди. Найда «Чули ироқ» куйи бошланди. Нега чироқ ўчирилди, тушуна олмадим. Нега жўраларнинг бари куйни кўзларини юмиб тингладилар? Бунга ҳам бола онгим гўрлик қилди. Кейинчалик улғайиб «ўчирилган чироқ»нинг ва «юмиб олинган кўзларнинг» маъносини англадим. Созанда шу бир куй орқали ўтган асрлар мунгини, халқнинг ноласи, ҳаётини, машаққатли меҳнатнинг ёрқин манзарасини чизади. Уни тинглаш шунчаки осон, шунчаки жўн бўлмагани учун ҳам уйда чироқ ўчганини, кўзлар юмиб олинганини тушундим.

Оташин юз бирла жононим солиб жонимга ўт,
Куйдирар жисмимни жонимдан ўтиб, қонимча ўт.

Қатра-қатра кўз ёшим кўксим тула маржон каби,
Ўйласам таъсир этибдур чашми гирёнимга ўт.

Куйди бағрим, бўлди пайдо қатма-қат доғ узра доғ,
Раҳна солди, топди йўл чоки гирибонимга ўт.

Ҳабибий шеърларида ҳар сатрнинг эмас, ҳар сўзнинг ўз юмуши, масъулияти бордай. Унинг сатрларида содда, камсуқум, камтарин шоир — инсоннинг муҳаббатли юраги бор бўйича жо бўлгандай, беором уриб тургандай. Ирмоқлар йўл ахтариб, излай-излай дарёга чиқади, тўлқинларга айланади. Ўқувчи юрагига йўл изловчи бу сатрлар ҳам талай уйқусиз тунлар,

азиз туйгулар, хаёллар, ёнишлар юкини кифтига олган шоир ҳаяжонларининг мевасидир. Меҳр ҳар қандай мўъжизаларга ҳам пойдевор қўя олувчи кучдир. Инсонга меҳр, Ватанга меҳр, ҳаётга меҳр, гўзалликка меҳр — Ҳабибий шеърларининг қони, жилоси.

Ўзбек адабиётини майдонга чиқаришда кўп машаққатлар чекиб, катта ҳисса қўшган Алишер Навоийни хотирлаш кунлари муносабати билан устоз Ҳабибий Андижондан Тошкентга чақирилади. Алишер Навоий асарларининг турли нусхаларини топиб, бир-бирига солиштириб чиқиш учун Тошкентда қўмита тузилади. Шу қўмитага андижонлик беш кишини таклиф қиладилар. Бу шарафли таклифга шоир Махжурий, Улфатий, Анисийлар қаторида Ҳабибий ҳам келади. Муаззам пойтахт ва унинг адабий муҳити шоир тасаввурини беҳад бойитади, албатта. Шунингдек, устоз мумтоз меросимиз хазиналарини севиб мутолаа қилар, арузнинг турли вазнларини қизиқиб ўқир, ўзлари ҳам маҳбуб ва марғуб бўлиб туюлган арузнинг турли вазнларида талай газаллар ёзиб қолдирдилар.

Буйгинангдан ўргилай, ҳар дам сени кўргим келур,
Кўрганимда термулиб ёнингда ўлтиргим келур.

Кўрмасам бир дам юрак уйнаб чиқарга талпинур,
Қандайин кўнглимни сендан бир нафас бургим келур.

Сен биландир ҳар маҳал кўнглим, кўзимга йўқ илож,
Шул сабаб санаб ҳарён суроқлаб, ахтариб юргим келур.

Кўпинча шоирлар ижодини ўқиганингда унинг қайси қишлоқ, қайси юртдан эканини билиш маҳол. Устоз Ҳабибий шеърларини ўқиганингда эса, улардан Андижон саси, ўшал кўҳна узумбозорлар, ўйноқи анҳорлар, гавжум чойхоналар, гавжум гузарлар, меҳмоннавоз хонадонлар, ўтли, дилкаш давралар нафаси уфуриб туради.

Ўз она тилидан бўлак, форс-тожик тилини ҳам пухта ўрганган шоир мумтоз адабиётимизнинг, арузнинг сиру асрорларини, зеру забарларини яхши биларди. Бугина эмас, у ҳозирги шеъриятимизда газалхонликни тараққий эттиришда ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Унинг жозибадор газаллари ширали, ўйноқи, мусиқийдир. Унинг жуда кўп чиройли газаллари бастакор ва хонандаларимизнинг диққатини тортгани ва қўшиқлар оҳангида умрибоқийлик касб этгани ҳам ана шундан.

Шоир ўз асарларида нодонлик ва жоҳилликни қаттиқ қоралайди, вафосизлик билан мураса қилолмайди. У ёшларни хушхулқ, яхши ахлоққа ундайди. Бизлар бир умр Ҳабибийдек устоз, умрибоқий чинорларга ҳавасда, таъзимда яшаб келамиз. Бундай чинорларнинг сояси сербар, саховати эса бисёр. Улардан баҳра олганларнинг сон-саногии йўқ. Уларга ўхшай деб яшаётганлар беҳисоб.

Ёдимда, устоз Ҳабибийнинг Тошкентдан Андижонга келиши вилоят шоирлари, шеър мухлислари, жўралари учун бир байрам бўлар эди. Ҳамиша унинг келиши шодиёнага айланар эди. Ёдимда, Сайфий билан Улфатийлар Ҳабибий доманинг пойқадамларига ўз газалларини пойандоз қилиб тўшагандилар. Инсонга, дўстга бундан ортиқ бахт, бундан зиёд эзгулик керакми? Қанчалар бахтли экан Ҳабибий, қанчалар муҳаббатли экан унинг ҳамқалам дўстлари. Ҳавасим келади, минг бор ҳавасим. Сарвари аҳбоб келадилар. Бизлар, шеър ихлосмандлари учун устоз саналган шоир Ҳабибий Тошкентдан Андижонга келадилар. Улфатий ёзади:

Шод бўлингизки бу кун,
Сарвари аҳбоб келадир.

Сайфий ёзади:

Баҳра амвожи сафодан
Дури ноёб келадир.

Хотирим кўзгуси ҳижрон
Зоҳидин занглик эди,

Не хуш ул мужда,
Жило берғали сиймоб келадир.

Улфатий ёзади:

Базми қурбатда қилинг
Соз нашот асбобин,

Чанги Фарҳодга садо
Берғали мизроб келадир?

Замин, замон, атроф шаҳарлар нотинч. Ёмонларнинг қилмиши негадир кўпайиб борадир. Адоватлар, келишмовчиликлар изтиробга солади кишини. Инсон инсонга нифоқни эмас, меҳрни, муруватни ўргатиб яшаса қандай яхши. Бунинг учун

устоз Ҳабибийнинг газаллари кўпроқ ўқилиши, кўпроқ қўшиқлар оҳангида жаранглаб туриши керак. Негаки, қиличнинг кучи етмаган дунёга меҳрнинг, газалнинг, эзгуликнинг кучи етади.

Ақлу сўз бирла жаҳон бўстонида инсон азиз,
Келди бу инсон азиз, андоғки, танда жон азиз.

Сузида булса ишончу аҳду паймонда вафо,
Қилгуси, ҳар жойда бундоқ аҳд ила паймон азиз.

Булса ҳар кимда ҳалол меҳнат, ирода, орзу
Соф юрак, гайрат, муҳаббат, илм ила урфон азиз.

Эй Ҳабибий, ҳафна борлиқ бўйсуниб инсон учун,
Қилгай инсон хизматин инсон азиз, инсон азиз.

Аллома шоир газаллари ҳамон муҳаббатли давраларни айланади. Йигит суюклисига кўксидаги гулуни, розни Ҳабибий газаллари билан сўзлайди.

Ҳабибий газаллари қиз қалбидаги ибo, лутф, андиша ҳаёллар тўлқинида тилга киради.

Табиатдаги бокиралик, минг турли оҳанглар, кумуш зарралар, гуллар кўксидаги шабнамнинг титрашидан тортиб, баҳор галаёнларигача ўз қиёсини топади.

Бу кўҳна, донишманд, сахий юракнинг қолдирган қўшиқларини ўқиётганимизда бизга асрий чинорлар ривоятлар сўзлагандек бўлади. Биз шоирнинг теран фикрлари қатида бунёдкор инсонни замон, тарих яратаётган одамларни учратамиз. Унинг сатрларида ҳаётнинг ташвишлари, дунёнинг гами ҳам бўй кўрсатиб туради.

Ҳабибий бир умр ишқни куйлади, меҳнат кишисини улуглади. Ҳабибий деганда одамлар тилаклари гулдай нозик, орзулари пок, ўзи она заминдай донишманд, юраги гўдак қалбидай содда, беғубор давр куйчисини кўз олдиларига келтирадилар. Халқ тафаккури унинг дилида, халқнинг ёшлиги, уқтамлиги унинг газалларида. Устоз Ҳабибийнинг қўшиқларида даврнинг қайноқ нафаси уфуриб туради. Унинг шеърлари меҳнат ҳосилларидан қувнаган, кўксида ой тўлишган деҳқоннинг шодлигига, салқин саҳарларда беланчак ёнида бедор ўтирган оналарнинг алласига айланди. Унинг газаллари бугдойзорлар оралаб кезади, чўпон қўлидаги найнинг оҳангларига кўчади. Дараларга ёйилган оқшом қоронғисида эрта-

гини бошлаган бувилар дунёда мана шундай закий куйчилар борлигини сўзлаб берадилар.

Ҳа, севимли шоиримиз мавлоно Ҳабибийнинг номи деярли ҳар куни одамлар тилида такрорланиб, ёдланиб туради. Унинг ажойиб девонлари радиодан эшитилиб туради. Унинг қўшиқлари тез-тез концерт дастурлари орқали янграйди. Ўлкамизда бўлиб турадиган тўю томошалар, гапу гаштаклар отахон шоиримизнинг серлутф газалларисиз ўтмайди. Адабиётга, шеъриятга ташна халқимиз унинг асарларини қўлма-қўл қилиб ўқийдилар.

Жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўринни эгаллаган Шарқ мумтоз адабиётининг шеърияти жуда кўҳна, қадимийдир. Икки асрни кўрган шоир Ҳабибийнинг эса мумтоз адабиётимизда тутган ўрни беқиёсдир. У мумтоз шеъриятимизнинг йирик намояндалари Лутфий, Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Нодирабегим, Муқимий, Фурқат каби шоирлар йўлидан бориб, бу анъаналарни замонамиз ҳаёти шароитида давом эттирди. Ҳабибий замон шеърияти билан мумтоз шеърият ўртасида кўприк ясади. Унинг ижодида бадий тасвир, ажойиб ўхшатишлар, назик қочирмалар катта ўрин тутади. Шеърлари жозибадор, юракка яқин. Юракка яқин дедик, юрак аслида унинг шеърларида сатрларга кўчган бахтнинг, севгининг суратига ўхшайди.

Ўзим бу ердаман, кўнглим бориб куриб келаду,
Қошингда васлинг ила термулиб туриб келаду.

Бошингда айланаду ишқ ўтин ҳароратида,
Ўзин саҳарлари парвонадек уриб келади.

Борурда чалғимай, ўқдек бориб яшиндин тез,
Келурда йўлда мадори қуриб-қуриб келаду.

Гоҳи баҳона қилиб қад букиб куришмоқни,
Ўпиб қўлингни юзу кўзларин суриб келаду.

Гоҳи муқаддас ўшал бўсағангда таъзим этиб,
Изига қайтади, ёнбош била юриб келаду.

Карамлар этсанг аё мулки дилни султони,
Кириб қабулинг ила бир дам ўлтириб келаду.

Етолмайин соғиниб хаста дил Ҳабибимган,
Ўзим бу ердаю кўнглим бориб куриб келаду.

Устоз шоиримиз ўз газалларига ширин, мазмундор, чуқур маъноли, ширали, ўйноқи, мусиқали ифодадар, қофиялар топиб ишлатишга моҳир. Шунинг учун ҳам унинг газаллари бастакорлар диққатини дарҳол тортади, халқ дилига кириб, корига ярайди. Негаки, бу назмларда ўз толеини, губорсиз ҳаёлларини, шодлигини, андуҳини кўради. Шоир одамларнинг энг азиз туйғуларини, шукуҳини вазнлар, ҳижо-лар қатига тизиб жойлаган бўлади. Севги, эзгулик садолари-гина эмас, азиз Ватан, жафокаш халқнинг қудрати, далалар-даги катта меҳнат симфониялари ҳам эшитилиб туради унинг шеърларидан.

Эл эъзозлаб бошига кўтарган аллома шоир, нуктадон ус-тоз ўз ҳаётидан ҳеч нолиган эмас.

Ўз даврида эътибор тополмай, камбағалликда яшаган, орзулари рўёбга чиқмаган Муқимий ёзган эди:

“Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман”.

Ўз замонасидан мамнун Ҳабибий ёзади:

“Ҳар замон курсам, ёшим улгайса ҳам, эй, сарвиноз,
Қоматим ҳам бўлмагай, қўлга асо даркор эмас”.

У зотни қутлуг 100 ёши билан табриклаб уйларига борган эдик. Устоз шундай деган эдилар: «Шукр. Яшаргандекман. Яна қўшиқлар, ашғорлар, янги оҳанглар чизгим, ёзгим келади.»

Ҳа, устоз ёзган шеърлар, у тузган оҳанглар ҳамиша эл билан бирга яшаб, қадрланиб келади.

ҲИКМАТЛАР МАХЗАНИ

Оналик — муҳтарамликдир. Аёл — она бўлгани учун гапу гаштакларнинг тўрида ўтиради. Аёл — она бўлгани учун у юрган кўчаларда нур кулади. У сўзлаган гурунглarga фaйз киради. У айтган гаплар ҳикматларга айланади. Ана шундай ҳикматлар махзанининг хазинабони Музайяна Алавия устозларимизнинг бири эди. Музайяна опа ҳам шоира, олима, ус-тоз, мураббий, дунё кўрган муҳтарама зот эдилар. Унинг сўзла-рини, ўғитларини, шеърларини тинглаганда аёллик, оналик

олами бутун мунислиги, маъсумалиги, бардошу армонлари, изтиробу қувончлари билан кўзга ташланиб, барқ уриб туради. Шоира бувиларимизнинг кўҳна сандиги, кўнгил бисоти-ни, ундаги ноёб кимёлар, бой, гузал захираларни яхши биларди. Аёллар дилининг туб-тубларидаги энг азиз сиру ас-рорлар унга яхши таниш. Барно қизлар, барчин келинчақлар юрагидаги ширин, зариф гулулар, иштибоҳлардан хабардор эдилар.

Юртимизда юраги хазина, тили бол, донишманд, масла-хатгўй бир момо яшаб ўтдилар. У ким эди десалар, ҳар бири-миз Музайяна Алавияни кўнглимиздан ўтказар эдик. У бир умр халқ оғзаки ижоди дурдоналарини, халқ қўшиқлари, ёр-ёрлар, уланлар, лапарлар, термалар, марсияларни халқ тили-дан ёзиб олди. Қишлоқлар, овулларни кезиб чарчамади. Ўзи териб келган дурдоналарни халққа етказиб турди, уларга ил-мий рисоалар бағишлади. Биз ундан кўп ҳикматларни, ҳаёт сабоқларини, оналик ўғитларини тингладик. Ҳаёт удумлари-ни ўргандик. Унинг насиҳатлари ҳамон йўлчи юлдуз каби йўлларимизни, кўнгил уйимизни мунаввар этиб туради.

Ёшлари улуг бўлса ҳам у киши доимо бизлар билан лола сайилларига бирга чиқар, учрашувлар, сафарларда бирга бўлар, жамоа аҳлига ва бизга ҳам инсоний ахлоқ ва одобдан сабоқлар берар, фикр-мулоҳазаларини гоҳ ўз газаллари би-лан, гоҳ ҳазрати Навоий, гоҳ Нодирабегимнинг газаллари би-лан мустаҳкам ва мухтасар айлар эдилар. Биз ул мунис ва мумтоз аёлни ўз онамиздек кўрар, ўғитларига қулоқ тутар эдик. Ёдимда қолганлари бир дунё, унутганларим ҳам бир олам бўлган хотираларим ҳамон кўнгил кулбамда сақланади. Уларни ёдга олмоқ савоби қўлимга қалам тутқзади.

Лола сайлига чиқадиган бўлдик. Қайсидир китоб жамияти орқали Бўстонлиқда учрашувлар ҳам режалаштирилган экан. Устоз Музайяна Алавия ҳам бизга сафардошлик қилдилар.

Учрашувларда у ҳамиша сўз олар ва узоқ маъруза қилиш-ни ёқтирарди. Учрашувларга келганлар уни ҳамиша катта қизиқиш, ҳаяжон ва эътибор билан тингларди. Устоз гоҳ Умар Хайём, гоҳ Увайсий, гоҳ Нодирабегимдан газаллар ўқир, ўз сўзларини мухтасар айлаш учун салафларнинг газал бўсто-нига мурожаат қилиш унинг одати эди.

Бизга гул тегмаса, тикан — хор ҳам бас,
Нур етмаса, олов — гулхан — нор ҳам бас,

Жанда тун, хонақоҳ ё шайх бўлмаса,
Қўнгироғу черков ва зуннор ҳам бас.

Саволларга эринмай жавоб берардилар. Унинг кексага ҳам ёшга ҳам наф етказувчи ўғитлари, насиҳатлари шу қадар бисёр бўлардики, улардан баъзиларини эслаб қолишга ёхуд кўнгил дафтарига муҳрлаб олишга улгурардик холос.

Инсон — меҳнат соҳибидир. Бахт водийсига бахтсизлик саҳросидан ўтиб борилади. Устозига хиёнат қилган одам отасига хиёнат қилган одамдир. У унмайди, усмайди ҳам.

Бир учрашувда гап айланиб, аёллар назокати, ифбатига келиб тақалди. Кийимлар, либослар, тақинчоқлар ҳақида узоқ гапирдилар. Оддийлик бу нуронийликдир, дедилар. Оддийлик улугворлик ҳамдир. Лекин ота-боболар, бувиларимиздан қолган зебу зийнатлар, зебигардонларни, садаф маржонларни, билакузукларни, балдоқ-зиракларни жуда катта гурур билан тақиб юриш кераклигини ўқтирдилар.

Тирноқ бу қўлингизда турганида, у танангизнинг бир аъзосидир. Айниқса, хина суртилган тирноқлар қизларимизга ярашади. Лекин тирноқ керагидан ортиқ ўстириб юборилса у гоят хунукдир, уни қирқиб, ерга кўмиш даркор.

Ялангоч кўкраклар хунук, бепарда, бефайз кўринади. Маржон тақилган ва чиройли ёқалар билан ўралган кўкрак, бўйинлар аёлларга ҳусн бахш этади.

Ўзгаларнинг ёлғону риёкорликларидан сўз очиш осон. Бироқ ўзингдаги қаллоблик ва риёнинг пардаларини йиртиш матонатли ишдир...

Учрашувлардан сўнг биз қирларга лола сайлига ёйилдик. Музайяна опа икки дона лолани менга узатиб, дедилар:

— Агар кўнглингизга оғир олмасангиз бир оналик сўзим бор. Айтай. Айтмасам ўзимни гуноҳкор ҳис қиламан.

— Айтинг, айтаверинг, ҳеч оғир олмайман, — дедим. Иккимиз майса ўланлар устига ястандик. У киши меҳрибонлик билан аста, мулойим сўз бошладилар.

— Сиз ана у аёлдан узоқроқ юринг, қизим. Сизнинг эларо, юртаро мисқоллаб йиққан обрўйингиз, нуфузингиз бор. Унинг эса ноз-карашмалардан ўзга ҳунари, бойлиги йўқ. Сиз андиша, ҳаё пардасига ўралган, меҳнатлар ичра улғайиб келаётган эл фарзандисиз. У эса енгил-елпи ҳаётнинг, ҳою ҳаваснинг қули. Айбга буюрманг — унинг яхши гапларига ишонаверманг, унга ҳамроҳлик қилманг. Гапим шу, обрўйингизни тўкиб қўяди, ундайлар.

— Раҳмат, устоз, — дедим. — Ўзини яқин олаверади, учрашувларга таклифномалар юборади, машиналар ҳам. Одамнинг юзи иссиқ деб...

— Журъат топинг, уни ўзингизга яқинлаштирманг. Одамнинг юзи эмас, виждони, аёллик иффати қимматлироқ, билсангиз.

— Тушундим, — дедим итоаткорона. Дарҳақиқат мен илгаманг иллатларни, устоз олдинроқ пайқаган, мени огоҳ қилган эканлар. Йиллар ўтиб ёши улуг олиманинг ақли шуурига тан бердим. У мени бир хатардан асрагани учун миннатдор бўлдим.

Курорт шаҳарларнинг бирида ўша — устозга ёқмаган аёлни учратиб қолдим. У мени кўргани йўқ. Саёҳат — экскурсияга борадиган бўлдик. Дам олиш санаторийсининг режалаштирган экскурсиясига биз ҳам борадиган бўлдик. Ўша аёлни йўл давомида бир бегона эркекнинг елкасига бош қўйиб бораётганини кузатдим... Айш-ишрат йўлига аллақачонлар кириб кетган бу аёл учун бу ҳолат оддийгина дам олиш роҳати эди холос. Сохта карашмаларни ўзига ниқоб қилиб олган аёлнинг ҳақиқий дунёсини англадим, кўп кузатдим. Ҳар кўчада биттадан ёри билан учратдим...

Музайяна опа сабр-қаноат ҳақида кўп гапирардилар. Наздимда ўзлари ҳам ҳаётнинг кўп изтироблари, имтиҳонларидан шу сабр-қаноат орқали омон ўтган, голиб ва мардона яшаган аёл эдилар.

Кўпинча қизлар, келинчаклар даврасидаги суҳбатларда бирга бўлардик. Биз муҳаббат, рашк, соғинч мавзуидаги шеърларимизни ўқиб берардик. Олима эса йигилганларнинг ўнлаб, йигирмалаб саволларига жавоб берардилар.

Ҳозир негадир орзу-ҳавасларнинг тури кўпайди. Ҳали оиласига бир сўм пул билан мадад беришга ярамайдиган қизлар ота-онасидан тилла занжир, биллур кўзли узук-зираklar, қўш-қўш мебеллар, сепу-андозларни талаб қиладиган бўлиб қолдилар. Ана шулар бўлмаса тўйга розилик бермайман, деб шарт қўядиганлари ҳам бор. Куёв йигитни ҳам тўйгача “кафангадо” қилаётганларини айтмайсизми...

Музайяна опа иштирок этган давраларда албатта тўйлар хусусида, қизларнинг сеп андози хусусида баҳслар бўларди.

— Фотима онамизнинг сеплари қуйидагилардан иборат эди, — деб гапини давом эттирдилар устоз бир учрашувда. — Остиларига солгудек бир қўчқор териси, устларига ёпин-

гудек жун шолча, усти мешдан тикилган, ичи хурмо қўзоги билан тўлдирилган битта ёстиқ Фотима онамизга берилган кўрпа-тўшаклар ўрнида эди. Ҳолбуки Фотима онамиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг энг суюкли кенжа қизлари эдилар. Куёв бўлмиш ҳазрат Али ҳам ҳазрат онамиз биби Фотимайи Заҳро ҳам хурсанд ва бахтиёр эдилар. Аллоҳга беадад шукр айлаб яшардилар.

Кунларнинг бирида ҳазрат Фотима падарибузрукворларига журъат этиб, илтижо қилдилар:

— Ё, расулуллоҳ, мени энг йўқсул кишига турмушга берган экансиз. Остимизга солгулик бир қўчқор терисидан бўлак тўшагимиз йўқтур. Кечаси жун томонини солиб ётурмиз. Кундузи тери томонини ағдариб, туямизга ем берурмиз. Устимиздаги ёпинчигимиз тор ва энсиз бўлганидан, йўлдошим тортса, мен очилурмен. Мен тортсам, ул очилиб қолгай, — дея нолидилар.

Шунда расули акрам дедилар:

— Фотимайи Заҳро, менинг ақлли қизим, бу йўқсизликка сабр қилгайсан. Мусо алайҳиссалом ила қизларининг ўн йилгача бир дона чопондин ўзга нимарсалари, ҳатто остиларига солиб ётгувчи тўшаклари ҳам йўқ эрди. Ал фақру фахрий (камбағаллик менинг фахримдир). «Дунёда ҳар кимнинг мақтангулик бирор белгиси бор. Менинг мақтанадиган нимарсам фақирлигимдир».

Ҳазрат Фотима ота сўзларини идрок этар эканлар, мулзам бўлиб узр сўрадилар. Шу-шу пайгамбаримизнинг ҳазрат Фотима ва ҳазрат Али ҳақларига қилган дуолари мустажоб бўлди, Фотимайи Заҳро ўғиллари имом Ҳасан ва имом Ҳусайн, қизлари Зайнаб дунёдаги жамики саййидларнинг наслларини бошлаб беришдек улкан саодатга эришмишлар.

Залдаги тингловчиларга қарайман. Сув қуйгандек жимлик. Ҳаммалари бир нуқтага тикилгандек Музайяна опани тинглардилар. Маърузачи ҳамон сўз гавҳарларини маржондек тизар, фикр гулханларини алангалатардилар. Азизларим, қизларим, — дедилар Музайяна опа — юз бора, минг бора эшитинг, мутолаа қилинг, кам бўлмагайсиз. Сиз ўткинчи ҳою ҳавасларга эмас, ота-боболарингиз қолдириб кетган табаррук удумларга боқинг. Нодонлик бу — ақл жаллодидир. Ўз ота-онангизга жабр қилманг. Бахт латта-путталарда эмас, бахт бу — меҳнатдадир. Меҳнат қилиб топилган бахт, чин бахтдир. Сабр-қаноат ҳамиша ҳамроҳингиз бўлсин.

Мана қаранг, пайгамбаримиз қизи Фотимага нима дебдилар:

— Қизим, Аллоҳ сенга сабр ато этсин. Ҳовлидаги дарахт-ни маҳкам қучиб, рози дил айтгил. Ундан бардошни ургана-сан. Сўнг мовий денгиз сувида чўмилиб чиққил, ҳовурингни босади. Ялангоёқ гулзор кезгил, бири-биридан хушрўй гул-лар атри гамхона қурган кўнглинг уйини масту маскур эт-гай...

Фотима бир-бир босиб уйдан чиқдилар. Ҳовлида сулим соя солган адл қомат теракни маҳкам қучдилар. Ул покиза ишқ соҳибаси қучган дарахт япроқлари аёлнинг дил дарди зўрли-гидан ларзага келди. Шу-шу терак япроқлари аламдийда аёл қалби янглиг титраб турармиш.

Биби Фотима сокин денгиз бағрига чўмилгани кирибди-лар. Мовий уммон сувлари мавжлана-мавжлана тўлқинларга айланиб, қиргоққа фарёд ила бош урабошлабди. Шу-шу ден-гиз тўлқинлари аёл қалби ўртанишларидан пайдо бўлган эмиш.

Гулзораро қадам босиб келаётган Биби Фотиманинг кўз ёшлари ранго-ранг баргларда титраб-титраб турувчи дурдек шабнамга айланибди...

Ҳаёти, туриш-турмуши, дарди ҳасрати, орзулари, муддао-лари халқнинг ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетган адиба-нинг суҳбатлари ҳам ўзидек оддий, беҳашам эди. Бир давра-да роса савол-жавоблар бўлди. Музайяна опани роса ўртага олдилар. Халқ оғзаки ижоди, халқ қўшиқларини тўплаш, халқ оғзидан ёзиб олиш иши шунчаки осон иш эмас. Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда деганларидай, уларни изламоқ, топ-моқ керак. Аёл киши учун бу оғирлик қилмайдими? деган савол айни биз бермоқчи бўлган саволларнинг бири эди.

— Агар ўз касбингизни, ишингизни севсангиз, оғирлиги сезилмайди, — дедилар опа.

Оҳангарон деган тарафда, тоғлар оралигида Лашкарак деган бир овлоқ тоғ қишлоғи бор. Музайяна опа ўша қиш-лоқда Сафар бахши деган бахшининг дарагини эшитибди-лар. Музайяна опанинг йўли ўша ёққа тушибди. Роса ҳанго-ма бўлибди. Шаҳардан комиссия келаркан деб, Сафар бахши 3 — 4 кунлик овқатини олиб, горга қочиб кетибди. Музайяна опа тўппа-тўғри Сафар бахшининг уйига тушибдилар. Сафар бахшининг хотини бахши уйда йўқлигини ва қачон келиши номаълум эканини айтибди. Бизнинг олима эса бўхчасини бир четга қўйиб, дебдилар: — Бу қишлоққа осонликча етиб келганим йўқ. Поччам келмагунча ҳеч қаёққа кетмайман. Шу аҳволда 4 — 5 кун ўтибди. Олима уй ишларига киришиб

кетибдилар, шу хонадоннинг туғишган фарзандидек бўлиб кетибдилар.

Бундан хабар топган Сафар бахши гордан чиқиб, уйига келибди. Ана шунақа гаплар... Лашкарак қишлоғига чангалзорлар, кимсасиз тўқайлардан ўтиб етиб борган ёшгина аёлнинг ўз касбига садоқати бундан ортиқ бўлмас. Биргина қўшиқ, биргина лапар, ёр-ёр учун неча кунлаб, ойлаб йўлларда, сахрою биёбонларда, қир-адирларда кезган аёлнинг ҳаёти, ижоди ҳам риёзатларга тўлиғ. Опа Самарқандга ўқишга бориш орзусида эди. Уйидагилар кўнмадилар. У ўқишга борса, тугилиб ўсган хонадонини бутунлай тарк этиши кераклигини айтишди.

Музайяна опа шу ҳаёт-мамот масаласини ўзи ҳал қилишга мажбур бўлган кезларда бор-йўғи йиғирма яшар экан. Қатъийлик голиб бўлиб, у ўқишга жўнаган экан. “Ўзбек халқ маросим қўшиқлари” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқладилар. “Булбул куйлари” китоби учун Беруний мукофотига сазовор бўлдилар.

Устоз халқнинг ижод дурдоналарини йиғиб, асраб ҳикматлар хазинасини вужудга келтирган табаррук инсон эдилар.

Ёдимда, умр йўлдоши Лутфуллахон Алавий вафот этганларида таъзия билдирмоқ учун уйларига борган эдик. Унинг кўзларида ёш кўрмадик, бизга ҳасрат тўла сўзлар айтмадилар ҳам. Мардона аёл, ўлим маросимларида ҳам мардона туриб, шу маросимларни ҳам халқнинг ақл-заковати билан бойитиб, мазмун киритиб ўтказдилар:

— Қизларим, — дедилар устоз, — ҳар қачон марҳумнинг энг яхши фазилатларидан сўзлаш одатингиз бўлсин. Болаларга, қавм-қариндошларга, дўсту ёронларга унинг (марҳумнинг) яхши фазилатларидан гапириб беринг. Ув солиб йиғлаш, айтиб йиғлаш бефойда. Марҳумни улуғлаш, эъзозлаш унинг чиройли хусусиятларидан сўзлаш савобли ишдир.

Бу аёлни, бу ўзига хос инсонни қай бир сўзи ҳикмат, қай бир сўзи насиҳат, биз учун фарқи йўқ эди. Энг муҳими, фольклорчи бўлиш, қайси бир пучмоқларда кўздан йироқ халқ ижодини, ноёб дурдоналарни қидириб топиш, уларга етиб бориш, ёзиб олиш — игна билан қудуқ қазишдек гап эканини биз шогирдлар яхши тушунар эдик. Устоз ҳаётнинг ҳар қандай турфа ўйинларига дош берардилар. Унинг огирлиги, ўйчанлиги, оддийлиги, улуғлиги ҳамиша ўйлантирарди бизни. Бир хонали уйда яшадилар, ижод қилдилар. Ҳеч қандай

айбсиз умр йўлдоши бирдан ғойиб бўлганида, ўн йил давомида номаълум равишда ҳибсларда сақланганида ҳам ҳеч кимга ҳасрат қилмади. Ўта ғарибона ҳаётнинг унинг учун сабоқлари, синовлари гоят бисёр эди. Устоз чурқ этмади, ҳаммасига чидади. Сўнгги манзилигача унинг нажоткори, суянган тоғи, бардоши бўлди.

Музайяна опа 1988 йили вафот этдилар. Унинг орзулари, дардлари, армонлари ўзи билан бирга кетди. Ундан яхши шеърлар, ўзи тайёрлаган, излаган, тўплаган дурдоналари — халқ қўшиқлари қолди. Яхши ибратлари қолди, яхши инсон, муҳтарама устоз деган номи қолди...

Ойдин шоирамиз ёзганидай:

Дўмбира чиртилди, бир тор узилди,
“Минг бир кечадан” оҳ виқор узилди,
Шода инжулардан қатор узилди,
Во дариг, кўз ёшлар сел бўлсин энди.

Олис ўтмишимга йулчим, хуш энди,
Навоий бобомдан элчим, хуш энди,
Ҳикмат гулшанида гулчим, хуш энди,
Ёронлар, тоқатлар фил бўлсин энди.

ДИЛХИРОЖИМ ПАРИЖДА...

Тамара опа деганда ҳамиша ва ҳаммавақт табассум қилиб турган, суҳбати ширин, меҳри мўл, гоят назокатли аёл кўз ўнгимизда гавдаланиб туради.

Ҳеч қачон у мен палончиман деганини сезмаган ва эшитмаганман. Демак, камтарлик ўнлаб фазилатларининг бири.

Кўпчиликка аён бўлган-бўлмаган яна бир фазилати, таланти, истеъдоди ҳам бор. У киши гоят гўзал ва самимий шеърлар муаллифи ҳам. Кўпинча шеърхонликка чақириб қолардилар. Дафтарларга қораланган шеърларини гоҳо шеър, гоҳо қўшиқ қилиб айтар, табассум билан фикр айтишимни кутардилар. Нима ҳам дейин, шеър ёзишга муҳаббатнинг ўзиёқ катта бир талант деб тушунтираман. Рақс санъатини, лапар айтишдек мўъжизани, одамийлик, оддийликка йўғрилган улугворликлар ёнига шеърлар машқ қилиш — бу гўзал қалб, нозик табъ, катта муҳаббатнинг меваси эканини айтаман, табриклайман, унга ҳавасим келаётганини яширмайман.

Бир оқшом телефонимиз жиринглаб қолди. Тамарахоним гапиряпти, дедилар.

— Яна шеърхонликдир, деб ўйламанг, — дедилар. — Азиз меҳмонларим бор. Бир келинг, илтимос... Олдинроқ келсангиз яна яхши. Шеърхонликка ҳам имкон бўларди.

“Мовий гумбазлар” (“Голубые купола”) деб номланган, ажойиб миллий таомлар билан тошкентликларни ва пойтахтимизнинг азиз меҳмонларини сийлайдиган кафе-ошхона зилзиладан сўнг қурилган биноларнинг энг шинамидир. Ана шу ошхона рўпарасида кўп қаватли бино бор. Тамарахоним ана шу бинода истиқомат қилардилар. Биз эса шеърхонлик баҳона ана шу бинога тез-тез бориб турардик. Бу галги учрашувда ҳам санъаткоримиз бизга лутфан шеърый сатрлар ўқиб, пешвоз чиқдилар:

Ватан,
Мен сендан атиги ҳаёт сўрадим,
Сен мени етказдинг минг-минг саҳарга.
Мен сендан кичик бир қанот сўрадим
Сен мени учирдинг кенг курраларга.
Мен сендан бир даста чечак сўрадим,
Мен-чун тўрт фаслни сен ёз айладинг.
Мен сендан илҳомли юрак сўрадим,
Сен қалбим севгига баёз айладинг.

Бу хонадонда шеърят билан қўшиқ, рақс билан мусиқий оҳанглар, энг муҳими бир-бирига ташна юраклар, устозу шоғирдлар учрашадилар, ҳамиша, бир-бирларидан баҳра оладилар. Мен ҳам бу ўтли, серқўшиқ давра иштирокчиси эканимдан беҳад бахтиёр эдим. Қўш кабутарлар қанот қоқдилар. Даврага озарбайжоннинг Мукаррамахоними — Амина Дилбозий тушди. Сўз ва рақс санъати усталари жам бўлган нафосат давраси эди бу. Амина Дилбозий рақсида биз озарбайжоннинг янги бир қўшигини тинглагандек бўлдик. Озарбайжоннинг ҳассос табиати, меҳнаткаш одамлари, Каспий денгизининг мавжлари, озар қизининг нозик адолари, шўх табассуми акс этгандек бўлди. У даврага Тамарахонимни чорлади. Қўш кабутарларнинг қанотидан нур, гуллар ёғилгандай туюлди. Улар бирга рақс тушардилар.

Амина Дилбозий дил сўзларини изҳор этди:

— Мен Ўзбекистонни иккинчи она юртим деб биламан. Ҳар сафар мен бу диёрга янги рақс, янги шодлик, янги илҳом излаб келаман. Мен Тамарахонимдек ўзбек рақс санъатининг маликаси билан учрашиш бахтига эга эканим билан фахрла-

наман. Тамарахоним туфайли мен ўзбек рақсларини севиб қолганимни яширолмайман. Менинг назаримда озарбайжон рақсларидай жозибали, гўзал нарса йўқ. Лекин дунёда ўзбек рақсларидай жозибали ўйинни кўрмаганман. Ҳар гал мен ўзбек рақсларини ижро этганимда бир нарсани хотирлайман. Машҳур балет устаси, мумтоз рақслар соҳибаси, жаҳонгашта санъаткор Галина Уланова ўзбекча рақсларни севиб қолганини биламан. Галина Уланова роса уч ой деганда ўзбек ўйинларидан бирини ўрганиб олди. Бу ўйин энг карашмали, энг сермуқом ўзбек рақси эди. Бу ерда менинг устозларим яшайди. Тамарахоним, Халимахонимдек Ўзбекистон булбуллари яшайди. Мен меҳмон эмас, қадрдонингизман.

— Бир-биримизга устоzu шогирдмиз, — дедилар Ҳалима Носирова лутфга лутф билан жавоб қилиб. — Шахсан менинг ўзим озарбайжонлик санъат усталаридан кўп нарса ўрганганман. Йигирманчи йилларда Бокудаги театр техникумида ўқиган чоғларимда менга сабоқ берган устозларимни бир умр эъзоз билан эслайман...

— Сиздаги талант эгалари, санъат усталарининг истеъдоди олдида таъзим қиламиз ҳамиша. Куйчи, қўшиқчи халқингизни севамиз, — дейди Амина Дилбозий дил сўзларини давом эттириб.

Мен 1966 йилги Тошкент зилзиласини кўрганман, ўшанда мен Тошкентда эдим. Тошкентингизнинг бугунги қиёфасини кўрдим-у ақлим адашди. Бу ўзгаришларга дафъатан ишониш қийин. Лекин кўз ўнгингда шундай соҳибжамол шаҳар турса, ишонмай бўладими. Жаҳон шаҳарсозлиги ҳали бундай суръатни кўрмаган. Бокуликлар қуриб берган уйларда менинг дўстларим, санъат аҳли яшаётганини кўриб ўн бора қувондим. Бокуликлар қолдириб кетган меҳр дастурхонида дўстлигимизнинг неъматларини кўриб юз бора севинмоқдаман.

Ҳа, Амина Дилбозий озар қизи, Тамарахоним арман фарзанди, Халимахоним ўзбекнинг ардоқлиси. Лекин уларни шу тобда бирдай энтиктирган нарса бу — санъатга фидойилик. Уларни бирдек хумор этган нарса дўстлик меҳри, соғинчи. Уларни бирдек ташна этган нарса ўзбекнинг аччиқ кўк чойи, бугдой нонидир. Нега шундай, дейман ўзимга ўзим. Она-ер, қардошликдан ўктам она-Ватан ҳаммасининг онаси-ку! Ана шу она бағрида орзулар ҳам мўл, ширин хотиралар ҳам.

Ўша кунги даврада Тамарахоним ёш боладай қувнади, десам хато бўлмайди. Лапарларни лапарларга улади. Қўшиқ,

рақс маликасининг илҳоми қайнади, тошди. У гоҳ арман гўзали, гоҳ ўзбек санами, гоҳ ҳинд маликаси, гоҳ турк фариштаси бўлиб кўнглимизга хушнудлик олиб кирди. Ўзи ҳам фаришталардай еттинчи осмонларга парвоз қилди. Кўнгил бисотида неки эзгу ният, неки яхши тилак, неки меҳри дарёлик бўлса бариси айтилди. Ҳаммаси кўзингга нур, қалбингга шуур бахш этадиган тилаклар эди. Улар орасида бир калима сўз бир умр ёдимда қоладиган сўз эди. Амина Дилбозийнинг сўзлари эди бу:

— Она табиат мусаффо табассумни, самимий меҳмондўстликни, аччиқ кўк чойни, ҳатто январь кунларида ҳам анвойи ҳидини таратиб турган қовунни бир ерга жамлади. Одамлар бу жойни Тошкент номи билан атадилар.

Дўстлик бўлса, меҳрнинг олтин кўприги бўлса байрамлар байрамларга, тўйлар тўйларга уланаверар экан. Юртимизда санъат, адабиёт, кино кунлари байрамлари бўлиб турарди. Амина Дилбозий, Тамарахоним, Ҳалимахонимларни бир ерга жам этиб, ширин суҳбатларга сабаб бўлувчи бундай байрамлар диёримизга ярашар, шукрона кунлар, муборак айёмлар, ширин хотиралар, ўтли суҳбатлар эъзозини юрагимизга муҳрлаб қўярди ҳамиша.

Тамарахонимнинг азиз меҳмонлари орасида ёниқ шеърият соҳибаси Марварид Дилбозий ҳам бор эди. У Озарбайжон шеърияти, Низомий Ганжавий, Насимий кўҳна шеъриятининг вакили эди.

Тамарахонимнинг илтимосига кура, Марварид Дилбозий ғазаллар ўқиди. Мана бу тўртликни таржима қилишни Тамарахонимдан сўради:

Далангизда “оқ олтинлар” тойланди,
Орзуга ёр дилларимиз бойланди.
Бир ақида, бир маросим, тўй тузиш
Одатлар ҳам қардошликка айланди.

Содда, очиқ кўнгил бу аёлнинг ўзи ҳам шеъриятидек мунис, камтарин эди. У Бобурни, Навоийни, Фурқатни гоёта севишини айтди.

— Фузулий девонларини варақлаган чоғларимда Навоий ғазаллари ҳузуримда навбат кутиб туради, — дейди шоира. — Икки буюк устоз шеъриятдан баҳра олиб қўлимга қалам тутган бўлсам, юртимнинг бахтиёр куйчисига айланган бўлсам ажаб эмас...

Кўкларданми, сувданми ё ер тагидан...
Балки саҳро бағридан, тоғ этагидан,
Бир кун пайдо бўламан, шу юрт, шу ерда...

Тамарахоним ана шу сатрларни ўқиди ва аста меҳмонларига қаради. Бу сатрлар кимники, деган маъно бор эди, бу қарашларда. Марварид Дилбозий Мақсуд Шайхзодани камоли эҳтиром билан тилга олди, Тамарахонимнинг топишмоқнамо сатрларига жавоб айлади:

Ёдингдами, сен туғилган он,
Барча хандон эди, сен эса гирён.
Шундай яшагилки, кетар чоғингда
Барча гирён қолсин, сен боргил хандон.

Тамарахоним бир ширин табассум қилди, Абдурахмон Жомий номини эҳтиром қилди, тилга олди. Лутфга лутф билан жавоб қилди. Ғазал мушоирасини давом эттирди. Рақс маликасининг зукколигига, адабиёт оламига ҳам бегона эмаслигига тан бердим.

Эй кўнгил, келким бало базмида жоми ғам тутай,
Ўз қатиг ҳолимга улмасдин бурун мотам тутай,
Йиглабон бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзим бу дам тутай.

— Ҳа, — деди Марварид Дилбозий. — Ҳазрати Навоийнинг бу сатрлари тушкунлик сатрлари эмас, бу — ҳаётга нечоғлик чуқур муҳаббатдир...

Тамарахонимни фақат раққоса дейиш хато эканини ҳис этаман. У ўзбек халқининг дарду аламини юракдан ҳис этади. У ўзбек фарзандига айланиб кетган. Унга “Шарқ қалдирғочи” деган унвонни ҳам халқ берган. Ўша куни рақс маликаси бир талай лапарлар, рақслар ижро этди, меҳмонларнинг кўнглини хушнуд қилишдек бурчини гоят чиройли адо айлади. Ўзбек аёлининг лутфли сўзлари, хуш муомаласи, меҳмоннавозлигини кўрмоқчи бўлганлар ҳавас қилсин, дедим ўзимга ўзим.

Ўзбек рақсининг нозик ишваларини кўрмоқчи бўлганлар унинг рақсларини томоша қилсин. Уста Олим, Қори Ёқубов, Мулла Тўйчи ҳофиз, Юнус Ражабий каби устозларнинг мумтоз мактабини кўрган садоқатли шогирднинг ўзгача бўлиши мумкин эмаслигига ишондим. Ўзбек рақсининг доврuginи дунёларга ёйган, танитган санъаткорга ҳурматим

ортди. Унинг кўксидаги Ўзбекистон халқ артисти деган шарафли унвон нишони ҳам бекорга берилмаганига иқрор бўлдим. Бугина эмас, чет элларда бўлиб ўтган қатор санъат фестивалларидан олтин медал совриндори бўлиб қайтгани ўзбек элининг ифтихорига ифтихор қўшди. Саҳна асарларида унутилмас образлар яратган санъаткоримиз купқиррали ижод соҳибидир. Унинг ижодий лабораторияси дунё халқларининг рақс санъати дурдоналари билан ҳамиша бойиб туради.

Бу гал Тамарахонимнинг ҳинд рақсини маҳорат билан ижро этганлигини томоша қилдим. Бу рақс саҳнада эмас, унинг уйида, азиз меҳмони, ҳинд киноси устаси Радж Капурнинг шарафига эди. Рақс тугади, меҳмонлар уни олқишларга кўмдилар. Эғни-бошини ечиб, меҳмонлар учун пиширилган таомларни олиб кирганида у уй бекаси, мунисгина бир фариштага айланди. У лаганларда норин келтирди. Баркашдай келади-ган патирларни патнисга тузаб, худди санъат асаридай авайлаб столга келтириб қўйди. Ошхонага киргим келди, бу гўзал, мазали таомларни ким пиширди экан деган хаёл тинчлик бермасди менга. Ахир мен ҳам аёлман, уй бекасиман. Бу хилда турфа нарсаларга қизиқишим табиий. Норинмисан норин, патирмисан патирлардан тотиб кўргач, ҳайратим ортди. Қўли гул пазандадан йўл-йўриқлар сўрагим келди.

— Ўз қўлим билан пиширдим, — дедилар Тамарахоним.

Мен унинг гўзал нутқ маданиятига, лутфли, назокатли суҳбатига, маҳоратли санъатига тан берардим. Ҳузуримда қўли гул пазанда пайдо бўлди. Бир аёлга шунча фазилат куп эмасми, уйладим ўзимча. Йўқ, куп эмас. Йигит кишига 40 ҳунаро, дейдилар. Аёл кишига 40 фазилат ҳам кам, дейман ўзимга ўзим.

Меҳмонлар гуллар орасига авайлаб тузаб қўйилган қора қумгон билан қизиқдилар. Гуллар, анвойи чечаклар орасида қоп-қора қумгон турса, албатта ажабланарли-да! Меҳмонлар қумгонни қўлма-қўл қилиб томоша қилдилар. Уй бекасидан унинг ташбеҳини сўрадилар. Бу нима ўзи, у нима учун гуллар орасида турибди. Бунинг қандай ҳикмати бор? Қумгоннинг ичи сувга тўла эди. Бу ўша машҳур Фаргона каналида илк марта оққан сув, табаррук тарихга айланган сув экан...

Устоз санъаткор Фаргона канали қурилишида қурувчилар, ҳашарчилар ҳузурида концертлар берган чоғларини гапириб бердилар. Бу қумгон оддий эмас, у ўзбек халқининг қаҳра-

монлиги, мардлиги, бирдамлиги, матонатининг рамзи. Ўзбек халқи қора қумгонларни қайнатиб чой ичдилар, мана шу қумгонда қайнаган чой уларнинг юрагига мадор бўлди. 45 кун деганда канал битди, ундан оби-ҳаёт оқиб келди. Чулларимиз, ёбонларимиз бўстонларга айланганида шу қора қумгоннинг ҳам хизматлари бисёр. Бугина эмас, оналаримиз қора қумгонларда чой қайнатиб, қора қозонларда ёвгон шўрвалар пишириб яшадилар. Лекин дунёга Улугбекдек, ҳазрати Навоийдек, Ибн Синодек даҳоларни бердилар. Қора қумгоннинг гуллар огушидан жой олиши, уй тўрида эъзозда экани шундан.

— Энг биринчи ижро этган қўшиқларингизни эслайсизми, — сўрайман раққосадан. — Илк бор саҳнага чиққан дамларингизни-чи?

— Эй, у дамларни эсламай бўладими, — дедилар суратларни бирма-бир кўрсатиб...

— Мана буларни қаранг, ҳар бири бир тарих, — дедилар суратларга термулиб. — 1919 йиллар эди. Биринчи бор саҳнага чиққанман. Ҳамза Ҳакимзоданинг қўшиқларини ижро этганман.

— Қандай қилиб Ўзбекистон фарзанди бўлиб қолгансиз? Сабаблари бордир. Ўз туғилиб ўсган диёрини ардоғлаб яшаш одамзоднинг бир умрлик орзуси-ку.

— Ҳа, шундай... Отам 1905 йили Бокуда Кобил заводида инқилобий ҳаракатга қатнашгани учун Ўрта Осиёга сургун қилинган... Отам туфайли юртингизга келиб қолганмиз. Юртингизни севиб қолганмиз.

— Урушда ҳам бўлганмисиз?

— Ҳа, бўлганда қандоқ. Кавказда, Узоқ Шарқда, Монголия Халқ Республикасининг шаҳарларида, Киевда, 1-Украина fronti қисмларида хизмат қилдим.

— Ижодий лабораториянгиз жуда бой. Нафақат халқимизнинг, балки жаҳон халқларининг рақслари, қўшиқларини урганиш осон эмасдир.

— 86 миллатнинг қўшиқлари, рақсларини ургандим. Бу менга ҳузур бағишлади.

Тамарахоним ўша суҳбатимизда Париж сафари, Дилхирож ҳақида ҳам сўзладилар: “Бундан қарийб 60 йил аввал Парижда халқаро қўшиқлар фестивали бўлиб ўтган эди. СССР делегацияси таркибида Парижга борганлар орасида Ўзбекистондан 2 киши — мен ва Муҳитдин Қори Ёқубов бор эдик. Францияда, катта Корш комедия театрида ўзбекча “Дилхи-

рожим” ва “Ёрим уйгонсин” қўшиқлари янгради. Томошабинлар орасида Шаляпин, Рахманинов каби машҳур бастакорлар, Жозеф Сигетти каби скрипкачилар ўтирардилар. Залда гулдурос қарсақлар янграганда бир неча парижликлар сахнага отилиб чиқдилар, бизни бағирларига босдилар...”

Тамарахонимнинг чет элга қўйган илк қадами ана шундай қутлуг келди. Санъаткор илк бора ўзбек қўшиғини, муסיқаси сасини мамлакатимиз ташқарисига олиб чиқди. 1935 йили Англияда — Лондонда халқаро рақслар фестивали бўлди. Кўп асрлик бой тарихи бўлган инглизларга республикамининг санъатини намойиш этиш ва манзур қилиш масъулияти ёш Тамарахоним билан Уста Олимлар зиммасига тушган эди ўшанда. Ўша йилларда илк опера асарларимиз “Гулсара”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” эндигина сахна юзини кўрган эди. Лекин мунаввар бир олам — санъат оламида шундай нодир талант эгалари бор эдики, улар Ўзбекистонимизнинг шуҳратини оламга таратдилар. Тамарахоним ўшанда Лондон сахнасида эғнида атлас кўйлаги-ю бошида ироқи дўпписи, ўриб ташланган қирқ кокиллари билан рақсга тушди, лапарлар айтди. Уста Олим доирада унга жўр бўлди. Ўшанда Англияда чиқадиган рўзномалар шундай деб ёздилар: “Шаҳзодалар юртининг рақс маликаси бизни мафтун этди. Шўх, ўйноқи, самимий рақслар, ўзбек доирасининг янгроқ, тантанавор садоси бир умр ёдимизда қолади”. Лондонда ўтказилган халқаро рақс фестивалининг қоидасига биноан мукофот медаллари фақат мамлакатларнинг делегацияларига берилиши керак эди. Жюри ҳайъати бу қоидани бузишга мажбур бўлган эди ўшанда. “Мистер уста Олим билан рақс маликаси Тамарахоним фестивалнинг махсус қарорига биноан медал билан мукофотландилар”.

Ана шундай қилиб СССР делегацияси таркибида иккинчи бор чет элга борган икки ўзбек санъаткори ўзларига ишонч шаҳодатномасини оладилар. Чунки булар ўзбек санъатининг дастлабки ёруғ юлдузлари, шарқ қалдирғочлари эдилар. Тамарахоним ўзининг концерт дастури билан ўзбек, рус, қozoқ, украин, тожик, поляк, чех, молдаван ва бошқа жуда кўп чет эл тилларида айтиладиган қўшиқлари билан жаҳонни кездиди. Шунчаки кезмади, у қўшиғи билан юракларни забт айлади, диёримизнинг васфини куйлади. Париж, Вена, Будапешт ва бошқа шаҳарларда ўтказилган фестивалларда қатнашиб шуҳрат қозонди. Шуҳрат қозонди деган сўз унчалик тўғри бўлиб

чиқмас. У элининг, юртининг бахтини куйлади, олис сарҳадлардаги санъатсевар инсонлар юрагига чироқ ёқди, юртимиздан юртларга, мамлакатларга меҳр олиб борди, қардошлик кўприкларини ўрнатди. Келинг, ана шу кўприклардан юриб, биз ҳам рақс оламига ўтиб сайр этайлик. Тамарахонимнинг санъати, рақслари баҳорга ўхшайди. У рақс айласа ям-яшил сабза гиламлари орасида бир тўп лола сарсари ел ўйинидан тебранаётгандай. Баҳор селларидан лиммо-лим анҳор тўлқин ураётгандай. Дераза ортида гуллаган ўрик ҳарир пушти кўйлакда ороланаётгандай. Жилгалар уйғониб тоғлардан чулдираб, сирғалиб келаётгандай. Эзгулик элчиси, бахт чопари — қалдирғоч самода қанот қоқиб чарх уриб сўнг заминга қўнаётгандай. Унинг санъати муҳаббатга ўхшайди гўё. Муҳаббат инсон юрагига бир марта келади. Унинг рақсларини, қўшиқларини тинглагандаги завқ сурури ҳам такрорланмасдир.

Бир қарашда турфа баҳорга, бокира муҳаббатга ўхшагувчи бу рақс оламига кирсангиз унинг замиридаги тенгсиз заҳматлар, меҳнат-машаққатларга дуч келасиз. У саҳнада ёлғиз эди. 1919 йиллар ёш қизалоқ илк бор саҳнага чиқди. Бу бир томондан жуда хавфли қадам эди. Қиз боланинг саҳнага чиқиши — ўлим билан хотималанарди у кезлар. У биринчи ўзбек драматурги Ҳамзанинг қўшиқларини ижро этди. “Ўша йиллари артист бўлиш камлик қилар, курашчи бўлиш ҳам зарур эди”, — деб ҳикоя қилади аёл. 1922 йилда Қори Ёқубов раҳбарлигида тузилган ансамбль маданий воқеа эмас, сиёсий воқеа ҳам эди. Унинг таркибида биттагина аёл — Тамарахоним бор эди, холос. Халқда уни “Биринчи Шарқ қалдирғочи” деб аташган эди. Биринчи қалдирғоч, саҳнада танҳо аёл ҳам қўшиқ айтди, ҳам озодлик учун, санъат учун курашди. Даставвал ўзбек лапаридан бошланган қўшиқ репертуари бора-бора 36 тилда ижро этиладиган бой репертуарга айланди. Санъаткор бу қўшиқларни шунчаки ёд олиб, оҳангга солиб айтмади. У ҳар бир халқ қўшигини ўша халқнинг фарзанди бўлиб ижро этди. Халқнинг урф-одати, миллий хусусиятларини, диалектларини, талаффузини обдан ўрганади. Кийиниш маданиятини ўрганади. Бир қўшиқ санъаткор учун янги бир олам, янги бир образ, янги бир мажмуадир. Ҳар бир халқ, миллат қўшигига Тамарахоним шубҳасиз Шарқ қуёшининг ҳароратини қўшиб ижро этади. Шунинг учун ҳам санъаткор ижросидаги ҳар бир асар томошабинга муҳаббатдан дарс беради.

— Қўшиқларингиздаги, лапарларингиздаги жозибани қаёқдан оласиз? — деб сўраймиз.

— Халқ деган бебаҳо, туганмас хазинадан, — деб жавоб берди.

Дарҳақиқат, у энг яхши рақсларни, лапарларни халқдан олади, сайқал бериб, жилогга ўраб яна унинг ўзига қайтаради. Арман қизи ўзбек шоири Ҳамзанинг устозлигида мусиқага ихлос қўйди, камол топди. Ўзбек маданиятини бутун оламга ёйди, тарғиб қилди. Бу — ўз навбатида давлатимиз сиёсати, халқлар дўстлигининг яққол намунасидир. У интернационал мусиқа санъатининг энциклопедияси ҳамдир. Унинг ижросидаги 86 халқлар қўшиғи — Тамарахоним босиб ўтган йўллар, у санъат учун бахш айлаган йиллар, у ўзбек саломини элтган манзиллардан далолат беради.

— Халқ рақси ва қўшиқларига меҳр ва муҳаббат билан қарашга ўрганган санъаткор бир умр изланиш билан, ўрганиш билан яшади.

— Энг кўп меҳнат сарф этганингиз қайси халқ санъати? — деб сўраймиз.

— Бой ва кўҳна Хоразм наволаридек нозик, ўзига хос санъат бўлмаса керак, — дейди у. — Халқнинг урф-одати, тарихи, тили, мусиқаси ҳам ўзига хос. Хоразм санъатининг нозик, мислсиз қирраларини ўрганиш учун бир неча йилларни сарф этдим. Шунинг учун бўлса керак, Тамарахоним Хоразм лапарларини алоҳида ёниш, алоҳида нолиш билан, ўзига хос жозибга билан ижро этади.

Санъаткорнинг хизматларидан яна бири шуки, у рақс санъати билан қўшиқ санъатини маҳорат билан бир-бирига уйғунлаштира билди. Ўзига хос янгилик яратди. У санъатимиз, рақсимиз тарихига тамал тошларини қўювчилар сафидан муносиб ўрин олди.

Тамарахоним улуг кишилар — сўз, мусиқа усталари билан учрашди, бу учрашувлар унинг мусиқа оламини тобора бойитиб борди. Бокуда Булбул Мамедов, Узеир Ҳожибековлар билан қўшиқ санъатига оид баҳслар қурди. М.Горькийнинг суҳбатида бўлди. 1922 йили Каспий денгизи соҳилида Маяковский ва Есенин билан учрашди. У суҳбат орасида шеърятга ҳаваси жуда баланд эканини айтиб машқ дафтарларидан шеърлар ҳам ўқиди. Унинг уй-музейида, бой тарихий архивида аёлни дунёнинг турли чеккалари билан боғловчи мактублар, ҳаёт, ижод йўлларини тасвирловчи фотосуратлар,

хизматларини улуглаувчи тақдирномалар, санъатининг но-
зик қирраларини сўзлагувчи мақолалар, миллий рақслар гео-
графиясини белгиловчи кийим-кечаклар бор. Ҳа, Қўқон, Фар-
гона, Андижон, Самарқанд, Хоразм, Тошкент томоша залла-
рини ларзага солган “Садр”, “Пилла”, “Ойижон”, “Занг”,
“Ногора”, “Дилхирож” рақслари уни халқ ҳаёти қайнаган,
меҳнати жўш урган давраларга, катта қурилиш иншоотлари-
га, замонамизнинг келажаги, истиқболи чирой очаётган ман-
зилларга етаклаб борарди. Бу йўллар, бу манзиллардан унинг
санъати тобора сайқал топди, иқтидорга лойиқ бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Тамарахоним қўшиги би-
лан жанггоҳлардан ўтди. Қўшиги билан фронтнинг ичкари то-
монларидагиларнинг дардига малҳам бўлди. Унинг архивидаги
“Фронтдан мактублар” бўлимида жангчиларнинг юзлаб даст-
хатлари, тақдимномалар сақланади. Негаки, аёл бир аскар ми-
соли хизмат қилди, жангчи йигитларнинг сафида бўлди. Кав-
каз, Эрон, Узоқ Шарқ fronti жангчилари орасида, Монголия
Республикасининг шаҳарларида, озод қилинган Киевда, 1-Ук-
раина қисмларида хизмат қилди. У ўзининг сози, рақси билан
Европа тупроғига, гарбга сари кириб борди. Австрия осмони
остида, Венгрия шаҳарларининг харобаларида, госпиталларда,
окопларда рубоб ва доира, чанг садолари янгради. Европани ва
жаҳонни фашизм вабосидан озод этган халқларнинг қўшиқла-
ри янгради. Санъаткорнинг фаолияти бир минут, бир сония
ҳам тиниш билмади. Тамарахоним санъаткор сифатидагина эмас,
маънавият фронтининг тарғиботчиси, масъул жангчиси сифа-
тида хизмат қилди. Уни ҳарбий хизматга расмий равишда қабул
этдилар ва унга ҳарбий форма ҳам тақдим этдилар. Иккинчи
Жаҳон урушида қозонилган Галабанинг 30 йиллиги муносаба-
ти билан 1975 йил 14 февраль куни Тамара Петросянга армия-
нинг капитани деган ҳарбий унвон ва ҳарбий билет топширил-
ди (бу унвон унга уруш йилларида берилган бўлиб, ўз вақтида
топширилмай қолиб кетган эди). Аёл ўша машъум босмачилар
даврида бошига солган қопқора паранжи-чачвонини ҳамон сақ-
лайди. Паранжи-чачвон ёнида энди капитанлик формаси ҳам
турибди. Худди санъаткорнинг ҳаёт йўлига, ижтимоий ҳаётига
таржимондай, гувоҳдай бўлиб турипти. Москвадаги Космонав-
тика музейида Тамарахонимга бағишланган алоҳида стенд бор.
Унда санъаткорнинг беҳисоб тақдирномалари, фахрий ёрлиқ-
лари ёнида Бухороча тиллақоши, “Ойижон” лапарига кийган
миллий кийимлари, ковуши ҳам жой олган. Лондонда халқ рақс-

лари музей уйида Уста Олимнинг бюсти, Тамарахоним ижро этган қўшиқларнинг пластинкалари сақланади. Америкада нашр этилган махсус китоб муқовасида раққосанинг сурати бор. У баъзи аёллардек мол йигмади, тилла буюм сотиб олмади — рақс ўрганди, рақс ижод этди, қўшиқ тўплади, қўшиқ сайқаллади. У тенгдош дугоналари, санъат ошиқлари Нурхон, Шаҳрихон, Турсунойлар ҳалок этилган даҳшатли сонияларни қўшиқ билан енгди. У мудроқ юракларга қўшиғи билан гулу ташлади. Қўшиғи билан санъат оламининг ўтли достонини ёзди. Рақс мактабининг талабаларига устозлик қилди. У қўшиғи билан ўзига мангулик ҳайкалини яратди. Қўшиқ, рақс дунёсини бешикдай тебратди, талай ворисларни аллалаб, санъат дунёсига йўллади.

Тамарахоним ижро этган қўшиқлар “100-қўшиқ” номи билан алоҳида пластинкалар альбоми учун ёзилди.

Бу қўшиқларнинг сони йил сайин ортиб бораверди. Негаки, бурунларда туғилган санъат, талант сокинликни тан олмайди. У мисли бир дарё, тугёнли наҳр эди.

У бир умр тўлқинлар ичида, соҳилга, эзгулик, гўзаллик, санъат чамани соҳилига интилиб яшаб ўтди...

БАҲОР БИЛАН СУҲБАТ

Камтарга камол, дейди донишманд халқимиз. Лекин ҳамиша ҳам шундай бўлмаган. Доно халқимизнинг удумлари, ҳикматларига менсимай қаралган вақтлар ҳам бўлган. Барча қадриятларимиз, удумларимиз топталган даврлар бўлган. Тургунлик йиллари даврида, айниқса, кўп азият чекди халқимиз. Камтар, камсуқум, камгап одми одамлар азият чекдилар.

Саида опадек андишали, ўзини ҳамма ишга, ҳамма даврага уравермайдиган аёллар бир чеккада қолаверарди. Улар на юксак минбарларга чиқдилар ва на олий анжуманларда қатнашдилар, на мукофотлар, унвонларга тақдим этилдилар.

Саида опа эллик ёшга тўлганида умрида биринчи бор олий адабий анжуманга Ёзувчиларнинг Бутуниттифок съездига борган. Унинг съездга боргандаги ҳолати ёдимда. Ҳолбуки у қатор китобларнинг муаллифи эди. Ҳолбуки унинг бундай съездларда қатнашиш учун маънавий ҳуқуқи бор эди.

Адиба севинчданми, ҳайратданми, аламиданми, уятданми, билмадим кўзлари тўла ёш билан гапирганларини яхши эслайман. “Нечук темир рўйхатлар бузилибди. Нечук бизни ҳам эслабдилар”. Ахир шоира эл назарини, эл муҳаббатини аллақачонлар қозонган, юрт муҳаббатига лойиқ эди. Негадир съездларда, анжуманларда нуқул бир хил рўйхат (темир рўйхат ҳам дейишарди), метин қўргон ичидагилар қатнашардилар, холос. Яна шуни ҳам эслайманки, шоира Москвадек шаҳри азимда ўзбек аскарлари ҳузурида ўз шеърларини ўзбек тилида катта ифтихор билан ўқиган эдилар.

— Шеърни она тилида ўқисангиз охори тўкилмайди. Унинг оҳанги ҳам табиий жаранглайди, — дер эдилар.

Эллик йиллик ҳаётида илк бор катта минбарни кўришга мушарраф бўлган шоиранинг кўзларида аллақандай дардни кўргандим ушанда.

— Негадир юзи қалинроқ, сўзамолроқ, ялтоқ аёлларни алқашади, биз эса оддиймиз, тўпоримиз, гуноҳми шу? — дегандилар шивирлаб. Биз деҳқонлигимизча қолаверамиз, ҳа, шу маъқул. Устомон эмаслигимиз ўзимизга тан...

Саида опанинг мулоҳазалари ҳамон ўйлантириб келади мени.

Меҳр ҳақида кўп гапирардилар. Меҳрни, муруватни, андишани ҳамиша биринчи ўринга қўярдилар. Аёл учун назокатни, ҳаёни нон каби, иймон каби зарур эканини уқтирардилар бизга. Оила тебратиш, аёллик бахти не эканини эринмай тушунтирар эдилар. Ўзлари ҳам аёл садоқатини киприклари устида авайлаб асрардилар. Бир куни шундай дедилар:

— Аёл умр йўлдошининг яхши томонларини кўриб, кўра олиб умргузаронлик қилса, рўзгори тотли бўлади. Агар унинг нуқсонларинигина кўриб яшаса, бундай оилада тотувлик йўқ, деяверинг.

— Оналик-чи, — деб сўрардим ундан. — Оналик оромми, оромсизликими?

— Оҳ, бу бахт, бу олий бурч, бу катта ҳаяжон, оромсизлик, — дедилар саволимга жавобан.

Унинг биргина қизи бор эди. Шоира — она нафасининг энг сўнгги дақиқаларида ҳам ўзини эмас, фарзандини ўйлаб безовта бўлганини биламан. Уни еру кукка ишонмай, кўз қорачигига беркитиб, эҳтиётлаб яшади.

Ёдимда, ўша Москвада бўлиб ўтган анжуман кунларида биз Саида опа билан меҳмонхонада бир хонада яшадик. Қизи Нодирахон банан мевасини яхши кўраркан. Саида опа йигитлар-

дан илтимос қилдилар, тўғрироғи ёлбориб сўрадилар. Нодирахон учун банан топиб келишларини сўраб, илтижо қилдилар. Биз ҳаммамиз банан излаб юрганимиз ёдимда.

Тошкентга қайтар кунимиз эди. Саида опа мендан бир нарсани ўтиниб сўрадилар:

— Сирожиддинга айтинг, телефон қилинг, бизни кутиб олишга чиқсин. Самолёт Тошкентга саҳар пайтида борар экан. Саид Аҳмад акангиз кутгани чиқса, қизим Нодира ёлғиз қолади, қўрқиши мумкин. Қиз бола, ўзингиз тушунасиз, — дедилар.

Мен шундай қилдим, жонсарақ шоиранинг дилидаги ҳаяжонни англаб, уни хотиржам қилдим.

Ёдимда, Нодира ҳақида кўп гапирардилар, унинг талай шеърлари ҳам Нодира ҳақида эди.

Саида опа бир умр оиласининг тинчлигини, осойишталигини, тотувлигини қўриқлаб яшади. У бир умр фарзанди юрагини, оройишини қўриқлаб яшади. У бир умр меҳрсизликдан қўрқиб, изтироб чекиб яшади.

Инсонийликни ардоқлаб, меҳр-мурувватни бошига қўйиб, ана шу мавзуларда жуда кўп шеърлар, ҳикоялар яратган ҳассос шоирамиз ниҳоят даражада баҳорни севарди. Баҳор, яхшилик, гўзаллик, инсонийлик учун яралган мунис шоиранинг ўлими ҳам, юрагининг уришдан тўхташи ҳам айни баҳор чоғида юз берган эди... Ёқамни ушлаб, ҳайратда қолганман. Ўлим ҳам шу қадар ҳайратли, чиройли бўладими!

Саида опа касалхонада, юрак инфаркти билан оламдан ўтдилар. Уни сўнгги йўлга кузатиш учун бордик. Гулларга бурканган баҳор... Саида опанинг ҳовлиси ҳам бамисоли баҳор гулларига тўлган бир чаманни эслатарди.

Саида опанинг тасмага ёзиб олинган шеърлари унинг ўз овозида янграб турарди:

Қатра сингса ҳамки ернинг бағрига
Лоақал қонади тупроқ бир чимдим.
Шеърларим қайсидир дилнинг қаърида,
Бир орзу, эзгу бир ният уйғотиб,
Бир тугён, гўзал бир ҳисни қўзғатиб
Қатрадек йўқолса, мен рози эдим.

Гуллари чаппар урган ўрик дарахтида қушлар тинимсиз сайрарди. Гуллар, алвонлар ичида ётган шоиранинг баҳорга интизорлик, меҳрга интиқлик ҳақидаги шеърлари янграб турарди... Гоҳ қушлар, гоҳ еллар, гоҳ шоиранинг овози тутиб

кетарди ҳовлини. Қушлар сайрашини бас қилиб, бараварига фарёд кўтаргандек бўлди. Шамол турди. Қийғос гуллаган ўрик, шафтоли, олма гуллари ҳовлини тўлдириб айланар, чарх урарди-да, кўтарилган тобут орқасидан эргашарди. Гуллар тўзиб-тўзиб, чарх уриб ерга ястанарди.

Шоира учун Форобий қабристонида қазилган қабрнинг шундоққина устида ҳам ўрик дарахти гулларга бурканиб турганини кўрдим. Наздимда, қушлар галаси энди қабр устидаги ана шу гулга чўмган ўрик дарахтига қўниб олиб фарёд кўтаришарди. Шоирани ерга бериш, қабрга тушириш манзарасини кўрган ҳар бир одам тош кўнгил бўлганида ҳам дод солиб йиғлаган эди ўшанда. Наздимда, баҳор, гуллар, сарин еллар йиғлаган эди.

Эзгулик, закийлик учун тарошланган қалам соҳибасининг шеърларини ўқиганимда, радио орқали таралган қўшиқларини тинглаганимда ҳар гал энг аввало баҳорни эслайман, соғинаман, сўнг... яна ўша сўнгги йўл ёдимга тушаверади.

Дутор йиғлар эмиш ҳар пардасида,
Елларга юз тутган чоғларин қўмсаб,
Баъзан севишганлар ўйиб танасин,
Очган жароҳати — доғларин қўмсаб.
Бир вақт шохларини яшнатган барглар
Шивири торларин куйлатар эмиш.
Шундан у инсонни вафога чорлаб,
Соғинчга ўргатар, ўйлатар эмиш.

Инсон жамоасидаги энг комил одам машаққат юкини энг кўп кўтарган одамдир. Бу ҳикматни ҳазрати Навоий айтган. Саида опа машаққат юкини энг кўп кўтарган комил инсон эдилар. Умр йўлдошининг ноҳақ жабрлангани ва бу жабрларнинг энг оғир гурзилари шоиранинг елкасига келиб текканини, унинг озорлари нақадар бисёр бўлганини одамлар яхши биладилар. Дунёдаги энг оғир юк бу бурчдир, деган эди Луқмони Ҳаким. Даврада полвонлар эмас, ор олишади, дейди доно халқимиз. Шоира ўз бурчини англай олган садоқатли аёлнинг тимсоли бўлиб ҳаммамизнинг муҳаббатимизни қозонган устозимиз эди. Биз ундан ор-номусни, қаноатни, сабр-бардошни ўргандик.

— Умр йўлдошингиздан ажралиш, тониш, юз ўгиришни талаб қилсалар нима қилардингиз. Севган кишингизни ёмон отлиг қилганларга нима деб жавоб қилардингиз? — деганлари ёдимда. Талабалик йилларида биз шоира ҳақида кўп гапларни эши-

тардик. Мардона, садоқатли, тўғриси бу аёлга ҳавасимиз келарди. У кеча-ю кундуз меҳнат қилди, таъқибларга дош берди, ори-ни, номусини асради, умр йўлдошидан воз кечмади, тиз чўкмади. Унинг ёққан умид чирогини сўндирмади.

Йўқламаган ҳар кунинг йилча бўлурми ҳай-ҳай,
Шунчалик шафқат билмас дилча бўлурми ҳай-ҳай.

Васлингнинг умидида дунёдан ўтиб боргум,
Қаноатда Саида филча бўлурми ҳай-ҳай.

Бу сатрлар оддий сатрлар эмас, шоиранинг кўз ёшларидан, изтиробларидан унган, юрагининг туб-тубларига яширинган дардларидан унган сатрлардир. У неча йиллар хун бўлиб яшади, сим-сиёҳ кўнглининг мунаввар бўлишини кутиб яшади, қоронғи гўшаларда пинҳона кўз ёшларини кўл қилиб яшади. Саид Аҳмад аканинг улуғвор номига доғ туширмади, унга муносиб бўлмоқ учун чархи кажрафторнинг ҳамма жафоларига чидади.

Баҳор гулга кирган чоғларда шоирани эслаймиз. Нега? Негаки унинг ўзи баҳордай гўзал, баҳор янглиғ нозик, баҳор каби турфа эди. Унинг суҳбатида бўлиш, баҳор билан суҳбат қуришнинг узгинаси эди. Дилингиз нурга тўлар, чеҳрангиз офтобдек ёришарди. Яшашга умид уйғонарди қалбингизда.

— Мен битта нарсадан бахтиёрман, — дер эдилар Саида опа. — Азиз ўқувчиларим билан учрашиб туриш бахтиёрлигимдир. Мен битта нарсадан қўрқаман — меҳрибон ўқувчиларимни йўқотиб қўйиш менинг бахтсизлигимдир.

Ёдимда, бир оқшом шоирани эслаб унинг ҳовлисига бордим. Саид Аҳмад ака пешвоз чиқдилар.

— Юринг, — дедилар, — ичкарига, боққа кирайлик.

Гилос дарахтини кўрсатиб дедилар:

— Мана шу дарахтни Саида опангиз эккан, қаранг мевалари қип-қизил бўлиб товланиб турибди.

— Мана, тоғиб кўринг-а, — дедилар гилос меваларидан узатиб...

Саида опамни эслаб суҳбатлашиб ўтирдик.

Адибнинг суҳбатидан англадим, қизи Нодира отасини яхши парвариш қилади, эҳтиётлайди.

— Кўчадан келиб пайпогимни ечиб қўйсам, дарров йўқ бўлиб қолади, мундоғ қарасам, ювилган, дорга осиб қўйилган бўлади. Рўмолчаларим ҳам, кийим-бошларим ҳам ҳеч

кирлар ичига ташланмайди. Ечган заҳотим ювилади. Мен бир нарсани англайман, қизим менинг уйланишимдан қўрқади... дедилар адиб.

Ўз-ўзидан савол тугилиб қолди-ю, сўрадим.

— Уйланмайсизми? — дедим. — Ахир... ёлғизлик ёмон...

— Йўқ, — дедилар адиб. — Уйланишни ҳаёлимга ҳам келтирмайман. Бу ҳовли, бу хонадонда ҳар бир дарахт, ҳар бир буюм, ҳар бир китоб, ҳар бир чойнак, пиёла, ҳар бир гиёҳ, майса, ўланлар Саида опангизни эслатиб туради. Остона ҳам, шифт ҳам, деворлар ҳам уни эслатади. Мен буларнинг ҳаммасини йўқотишим керак бўлади. Бунинг эса сира иложи йўқ...

Саида опангизнинг қаламидай нафис, юрагидай мусаффо, мунис ва дилкаш газаллари ҳамон давраларда кезиб юрибди. Одамларга инсофни, диёнатни ўргатиб юрибди. Мен бу газалларнинг бирор сатрига хиёнат қилолмайман, дейдилар Саид Аҳмад ака. Ҳа, адиб ҳақ.

Нотавон кўнглим нетарди мубталоси бўлмаса,
Не қилай бу мубталоликнинг давоси бўлмаса.

Йўлларида беқадр тупроқ бўлишга розиман,
Босиб ўтарга унинг кибру ҳавоси бўлмаса.

Дунёда меҳр борлигига қувонаман. Меҳрга меҳр кўрға-зишни билган одамлар борлигига қувонаман.

Яна баҳор... Саида опа куйлаган, сатрлари қатига жойлаган гулхайрилар қип-қизил кўйлакларини киярлар. Тўлқинли анҳорлар, япроқ ёзаётган ялпизлар, лола гулханлари уни ёдимга солади. Ҳар япроқ, ҳар бутоқда бир шивир. Шоира тамомламай қолдирган сатрларми улар? Баҳор мажнунтоллар сочини тароқлайди. Ойнинг кумуш кокилларини ўйноқлайди. Ойлар кўксига кулган шабнамлар уни эслатади. Кўк тоқига тизилган қалдирғочлар эслатади уни. Баҳор еллари лолалар денгизини чайқатиб ўтади. Оҳангсиз қолган ўланлардек гувраб саргашта кезади.

Яна уни сўроқлаб йўлга тушаман. Ҳовли ўртасида маржонлардай тизилган болакайларни кўраман. Бу набиралар Саида опанинг набиралари:

Кичкина уйимга сигади олам,
Тортишув, баҳслашув бўлар авжида.
Шоирлик бахтидан мен мамнун жуда,
Кичкина уйимга сигади олам.

Набиралар бувиси — Саидабонунинг шеърларидан ўқийдилар. Унинг газаллари билан айтилган қўшиқ тасмалари тилга киради. Ҳовлида, гуллар орасида Саида опам кезиб юргандек туюлади менга.

НУРИ ДИДА — ТОЖИ САР

Тожикистонда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунликлари шодиёналари давом этарди. Бу диёрнинг ям-яшил далаларига, тўлишган, мевалари бол тўла богларига ишқимиз тушган. Негаки, бу гўзал диёрда бизнинг устозларимиз, шоира дугоналаримиз, адиб дўстларимиз яшайди.

Тожикистоннинг Мавжуда, Гулчеҳра, Гулрухсор, Озода сингари истеъдодли шоираларининг шеърларини севиб таржима қиламиз.

Ўн кунликлар давом этарди. Нури дида — тожи сар, дейди тожик дўстларимиз. Меҳримиз офтоби билан сизнинг ҳузурингизга келдик, деймиз биз ҳам. Икки халқ ўртасидаги маданий алоқалар, қардошлик борди-келдилари асрлардан буён давом этиб келади. Устоз ва шогирд Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ибратли биродарлигини дунё билади. Маданият ва меъморчилик тожи бўлган улуг шаҳарларни биргалашиб қурган, санъат ва мусиқанинг ўлмас дурдоналарини биргалашиб ижод этган икки халқ ўртасидаги биродарлик давом этади. Гоҳ у диёрда Алишер Навоий, Нодира, Гафур Гуломлар шеърияти кунлари бўлади, ўзбек адабиёти кунлари байрам қилинади. Гоҳ бизнинг диёримизда Рудакий, Умар Хайём шеърияти жаранглаб эшитилади.

Энг муҳими, бундай шодиёна кунлар беиз, бенишон ўтиб кетмайди. Юракларда унинг эъзозлари қолади. Ўтли иншолари дил дафтарларига битилади. Ширин хотиралари бир умр ўчмас из қолдиради.

Биз тожик шоираси Мавжуда Ҳакимова билан бир гуруҳда эдик. Учрашувларда, дам олиш соатларида, сайру саёҳатларда ҳаммиша бирга юардик.

— Сиз ҳаётда нимани севасиз? — деб сўраганим бор ундан.

— Дили зебо парастам (гўзал дилни севаман), — деб жавоб қилди у.

Дарҳақиқат, шоиранинг шеърларини тинглаб, унинг суҳбатларидан баҳра олиб, унинг гўзал дил шайдоси эканини англагандим. У билан илк учрашувимизни ҳам эслайман.

Илк баҳор эди... Ариқлар лабида майсалар ниш урган. Қизлар қўлида бинафша. Бир сўлим боғда тўпланишгандик. Мушоира давом этарди. Мавжуда янги байтларидан бирини оҳиста ўқиди.

Ба назо гудакона сар ба кифти ў ниҳодам ман,
Сари худро ниҳодам ман, дили худро кушодам ман.
Ду қатра ашки шодй чарх зад дар нўш мижгонам,
Ки гуё дида модар, ихтиёр аз даст додам ман.

(Худди гўдакдай мен унинг кўксига бошимни қўйдим, юрагимни очдим. Кўзларимдан ёш томди. Гуё меҳрибон онамни кўргандай бўлдим).

У менга ўша учрашувда “Бўсайи модар” номли китобини совга қилди. Бу тўпламни у меҳрибон ўқитувчисига бағишлабди. Жуда ёшлигида онасидан айрилган шоира ўқитувчи опасига меҳр қўйибди. Унинг олижанобликлари шоиранинг қатор шеърларига мавзу бўлибди.

Шоира юрагини, мақсадини баён қилди. У кўпроқ муҳаббатни ёзади. Нега шундай эканини сўрайман.

— Ўтмишда ўзбек қизининг ҳам, тожик қизининг ҳам ранжи бир эди, — дейди у. — Муҳаббатни куйламоқ гуноҳ эди уларга. Бировни севиб қолмоқ эса ўлим билан баробар эди. Муҳаббатни куйлаш бахтини берган замонага раҳмат. Шу мавзу тинчлик бермайди менга:

Мен шамдирман, йўлингни мунаввар этаман,
Кечаларинг кундузга мен баробар этаман.
Эркин ўйноқлаб ўсган сабодирман бу юртда,
Ишқим, меҳрим қуёшдир... ол, сарбасар этаман.

Шеърни ўзим билан олиб келдим. Йиллар ўтиб Мавжуданинг ўша шеъри шундай бир чиройли қўшиққа айланди. Хонандалар уни ижро этганида дилимда ой тўлишарди...

Ўша учрашувларга бой ўн кунлик шодиёналарида биз Мавжуда билан суҳбатлашиб ўтирардик. Отахон исмли тожик йигити суҳбатимизга қулоқ солиш ниятида биз ўтирган чорпояга индамайгина келиб ўтирди. Мавжуда буни пайқади-ю, ҳазил пайровини бошлади. Чорпояга индамайгина келиб ўтирган ким ўзи. Бетаклиф, бетакаллуф. Аёлми, йигитми?

Борма, айтмаганинг дастурхонига,
Қўл узатсанг, қадринг тушар нонига.
Қўшма ўзгаларнинг барра кабобин,
Қотган нону совуқ сувинг сонига.

Сен албатта, топиб бир доно, ўлтир,
Ўйинки, топиб сен бир раъно, ўлтир.
Топилмаса сенга гар иккиси ҳам
Беҳуда кечирма вақт, танҳо ўлтир.

Отахон сўз пайровини тушунди. Паҳлавон Маҳмуд тили билан айтилган дашномларга узр айтди. Нияти эзгу эканини билдирди. У деди:

Тавбамга таяндим, шаробим келтир,
Изтиробим ортди гулобим келтир.
Сундирар тутсанг жом хуморим ўтин,
Ўт тушди кўнглимга кел, ойим келтир.

Кўнглим оппоқ, на кек ва на гинам бор,
Душманам кўп ва лекин мен ҳаммага ёр.
Мевали дарахтман, ҳар бир ўткинчи —
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.

— Мен фақат билмоқчи эдим, холос. Бирингиз тожик, бирингиз ўзбек. Сиз суҳбат қурганингизда қайси тилда сўзлашурсиз?

— Меҳр тилида, — деди Мавжуда.

— Муҳаббат тилида, — дедим мен.

— Суҳбатингиз шу қадар қайноқ-ки, ҳар қандай одамнинг ҳаваси келгай. Мен ҳам уларнинг бириман... Афу этгайсиз...

Ўзбекистонимизда гилос пишган чоғлар эди. Диёримизда Тожикистон адабиёти ва санъати кунлари давом этарди. Дўрмон богида юрганимизда мевалари гарқ пишган гилос Мавжуданинг ҳавасини келтирди. У гилос мевасидан узиб, қулоқларига сирга қилиб тақди. Сўнг шу ернинг ўзидаёқ шеър қоралади. Уни менга ўқиб берди. Шеър албатта тожик тилида эди. Мен уни таржима қилдим.

Тилло маржон сингари шода-шодадир гилос,
Жаннат янглиғ тўлишган сўлим боғдадир гилос.
Офтоб нури эркалаб, инжу тўкар бошидан,
Оқшом тилла, ёқут, лаъл субҳичоғдадир гилос.
Тотиб кўрдим, ўзбекнинг меҳри билан йўғрилмиш,
Тоти ўткир, мен учун мисли бодадир, гилос.

Йиллар утар, юракда ўша баҳор, бог қолар,
Ғазалимдай мен билан ҳамроз қоладир, гилос.

Дўст уйида нону туз тотмоқ яхши. Лекин йиллар ўтиши билан дўстингни эслаб, азиз хотиралар кўзгусига нигоҳ солганингда дилинг ўртанади...

Мавжуда орамизда йўқ. Лекин унинг чиройли табассумлари, меҳрли сўзлари, огир-вазмин феъл-атвори, ўқиган ғазаллари ҳамиша ёдимдадир. Кўнгил дафтаримни, ён дафтаримни варақлайман. Дилбар суҳбатларнинг иншоларини ўқийман. У йўқ, мунис бир аёл бағри қаро ер остида энди. Лекин унинг ёруғ, эъзозли, азиз хотиралари мангу яшагай...

Ёдимда, Варзоб дарасини Тожикистоннинг жаннати дейишаркан. Шу қадар тароватли, гўзал, сўлим эди бу жой. Сув соч тараб, неларнидир ҳикоя айлаб оқарди. Қушлар жонимга пайваста сайрарди. Тоғлардан райҳон, арчаларнинг хуш буйи уфуриб турар. Сувга эгилган мажнунтоллар паришон хаёлга чўмгандай. Шоирлар, шоиралар иккитадан бўлишиб соҳилга тарқалиб кетдилар. Сув устига қурилган чорпоялар меҳмонларга интиқ, бўм-бўш эди. Ҳар ким ўз хаёли, ўзининг кўнглидаги сирдоши билан соҳил кезади. Мавжуда иккимиз эдик:

— Ширу шакар, — деди у кулиб.

— Ширу асал, — дедим унга жавобан.

У шундай бир чиройли табассум қилдики, тилло тишлари ярқираб, кўзлари ёниб кетгандай туюлди менга.

— Бошлайсизми? — деди яна.

— Бошлайверинг, — дедим илтижо билан.

— Мен бошласам, етолмай қолсангиз-чи!

— Етиб юришга ҳаракат қиламан, — дедим.

Бир кечайи моҳитоб
Дар дарайи Варзоб
Зилол сув, кумуш ёғду
Илҳом парисин кўрдим.

У менга қаради, бу нигоҳда ўқилган шеърнинг жавобини кутишдек илтижо бор эди. Уни музтар қилмаслик учун хаёлга не келса, мисраларга тизавердим.

Кўзим Варзоб мавжида
Ёнгинамда Мавжуда.
Қўшиқ, ғазал авжида,
Гулу нарғизин кўрдим.

Варзобдир зилол, тоза,
Тулиной булди коса.
Шароб сипқориб роса,
Кайфу сафосин кўрдим.

Мавжуда икки қўлини кўтарди.

— Агар ижозат берсангиз, вазни ўзгартирамиз, — деди у. — Сўқмоғимиз тугади. Ўзга сўқмоқ бошланур. Дарё суви ўзга томонга қараб бурилди. Биз ҳам бурилгаймиз...

Сизни узбек йўргаклади, Сир ювди инжу нур билан,
Мени тожик ардоқлади, Вахш берди илҳом мавжини,
Ўур замон тутди қалам, куйла деб илҳом билан,
Мавжуда ҳам сизла куйлар шул қўшиқнинг авжини.

Қўшиқлари авж пардасида узилган дугонам, сени қайдан топайин. Камтаргинам, камсуқумгинам сенинг ёдингни олиб қайларга тиз чукайин. Орада тоғлар, дарёлар, қирлар ястаниб ётадир. Сенга етолмагайман. Хаёлингни ардоқлагайман. Эй барвақт йўлга тушган йўлчим, соғинч ҳисларимни кимга сўзлагайман. Осмон йироқ, ер қаттиқдир.

Дардим утига ёру биродар чидай олмас,
Гар нола қилсам ҳазрати довар чидай олмас.

Дардимдин агар зарра асар қилса фалакка,
Ўтлар чақилур, чархи мудаввар чидай олмас.

Сирри дилим изҳор агар бўлса малакка,
Ул моҳ била шамси мунаввар чидай олмас.

Ишқ аҳли агар нолаю фарёд чиқарса,
Масжид куяру воизу минбар чидай олмас.

Дардимни агар солса тарозуи амалга,
Яъни кўрубон арсон маҳшар чидай олмас.

Мен ютган аламларни агар заррача ютса,
Доройи жаҳон, Хисрави даврон чидай олмас.

МЕН КҰНГЛИМНИНГ ҚУЛИ...

Устозлар... Улар ҳақида яхши ва ёмон гаплар айтиш бизнинг ҳаддимиз эмас. Фақат кўнгилга тугилиб қолган, ёзилиб қолган битикларнигина хотирлашга ҳаддимиз бордир. Биз зарралар, қатралар ул буюк қояларнинг пойидадирмиз. Лекин уларнинг суҳбатида, ҳузурида бўлганмиз. Устозлар орасида наздимда, Асқад Мухтордек одамий, камтар, ростгўй ва меҳрибон инсонлар кўп эмас! Шундай инсонлар билан замондош бўлганимиз, бир соҳада қалам тебратганимиз, бир осмоннинг остида яшаганимиз бахтимиз экан.

Адиб, журналист, муҳаррир, яхши инсон, устоз, маслаҳатгўй, ўктам одам.

Асқад Мухтор “Адабиёт ва санъат” номли рўзномага муҳаррир эдилар. У киши муҳаррир бўлган йиллар рўзнома гоят сеvimли, ўқимишли, ранг-баранг бўларди. Энг яхши нарсаларимизни шу рўзномада чиқаргимиз келарди.

Гоят самимий эдилар Асқад Мухтор устозимиз. Бир куни мен — кўнглимнинг қули кўнглимнинг гапига кириб, у кишининг ҳузурига шеър кўтариб бордим. Шеърнинг сарлавҳаси “Оппоқ шуълалар” эди. Келинчагимга бағишланган эди. Асқад ака шеърни ўқиб чиқдилар. Юрак ютиб турибман. Қўлимга қайтариб берсалар-а, деб қўрқиб, ҳатто нафас олмай, ютинмай турибман.

Бирдан “хо-хо”лаб кулиб юбордилар.

— Вой, бечорагина-ей, — дедилар. — Битта келин олганга шунча ҳаяжонми. Бизлар келин олавериб ийигимиз чиқди. Шеър-пер ҳам ёзмай келин олаверибмиз-а. Ё тавба-ей, битта келинга шунча мақтовми-а? Келин ҳам келар, мақтовларга лойиқ бўлса ҳай, бўлмаса меҳнатларингизга ачинмайсизми-а? — Бўлажак келинимга орзум... — Асқад ака энди шеърни қўлга олдилар. Айрим сатрларни ҳижжалаб, маънодор қилиб ўқий бошладилар. — “Оппоқ шуълалар”... Ишқилиб оппоқ шуълалар бўлсин-да.

Ўзим шоҳи кияман, Сизга асраб кимҳобни...
Оҳ, мунчалар ширинми, зарифми хаёлингиз.
Баъзида-чи, кечалар кўзларим билмай хобни
Ўйлайман қай юртдансиз, не экан аъмолингиз.

Мен ўғлимни яшириб кўзларим қарогига,
Шу қарогнинг гавҳарин излайдирман, суюгим.

Меҳримни ёзиб ҳар кун кўнглимнинг вароғига,
Ишончларим тахтига утказурман буюгим...

Мурувватни ўргатай, ўргатайин бардошни,
Ўргатай муз дилда ҳам ут ёқмоқ санъатини.
Ҳамдардликни ўргатай, камтарликка сирдошлик
Мунис аёл, онанинг кўҳна бог салтанатин...

— Ҳу-уш, — дедилар устоз, — қани энди ҳамма ҳам Сиздайин орзули бўлса. Қайнона-келин можаролари камаярми-ди. Энди бир гап, шеър яхши, менга маъқул. Каттароқ, нима дейсиз, — дедилар. — Газета эса 4 бет холос. Йў-ўқ, десангиз, иложини топармиз. Қисқартирайми, йўқми?

Индамадим. Менга қолса бирор сатрига тегилмаса... ичим-да уйлайман.

— Ибратли қайноналар кам ўзи. Орзули дилингиздаги гаплар самимий, меҳрли. Қани энди шу меҳрларнинг жавоби бўлса. Сизга ҳайронман, ҳамма меҳрингизни бериб, ўзингизга ҳеч нарса олиб қолмабсиз. Ўғлингизни берганингиз озми-ди? Жасорат... — дедилар яна.

— Йўқ, — дейман шошилиб. — Кўнгил қургур... шундай буюрди-да. Ҳавасдан, ҳаяжондан, орзулардан энтикиб...

— Ҳай, майли, орзуларингиз ушалсин. Ишқилиб... келинингиз орзунгиздай бўлса бас... Омон бўлинг, кўнгилнинг қули!.. — дедилар кулиб.

“Адабиёт ва санъат” газетасида шеърим босилди. Умуман, босилиб туради, шеърларим. Лекин ўгил уйлантириш, келин олиш, негадир ҳаяжонли кечди-да... Шунинг учунмикин, бу шеър алоҳида меҳримни тортди.

Шу-шу, Асқад ака “Келин қалай”, дейдиган бўлдилар. Уялганимдан ерга қарайман.

Бир куни устоз чақириб қолдилар. Истиқлол мавзусини тилга олдилар. Сизнинг бадиаларингиз жуда таъсирли, ўқиш-ли. Бир мавзунини эса олмаябсизлар, сиз шоирлар, дедилар. Истиқлол, истиқлол... деймиз. Истиқлолнинг тамал тошини қўйган шоирлар, яқин ўтмиш шоирлари эди. Сизлар тайёр озодликни кўрдингиз. Лекин улар шу орзу йўлида талай изтиробларни кўрди. Талай шеърлар битди. Лекин истиқлол ҳақидаги орзулари орзулигича дунёдан ўтди улар. Орзулари кўксига кетди. Ўша манзил бошида қолган устозларингизни албатта эсланг, улугланг. Шу мавзуга қўл уринг. Нозимахоним, Дилшод Барно, Қамбарнисо, Ҳакимахон, Мутриба, Увайсий, Маҳзуна... улар жуда кўп эдилар... — дедилар.

“Мозийдан садолар”, “Салафларимизга мактуб”, “Юлдузлари мил-мил кечалар” каби туркум бадиалар ёздим. Улар радио-да, матбуотда чиқди. Устознинг топширигини бажардим чоғи.

Асқад аканинг топширигини бажариш асносида яқин ўтмиш, узоқ ўтмиш шоираларининг девонларини варақлаб, такрор-такрор мутолаа қилдим. Уларни ҳамиша ўқиб тураман. Лекин Асқад ака айтганидай бир мақсад билан эмас, шунчаки ўқиб турардим. Такрор ва такрор ўқиш, ўрганиш давомида кўп нарсаларни англадим. Билганларим бир зарра экан. Билмаганларим эса чексизлик экан. Устознинг кўзлаган мақсадларини англадим. Унга бир умр миннатдор бўлиб қоламан. Ўқи, такрор ўқи, ўрган, уларни кашф эт, ёдимизга солиб тур, ёшларга ҳам ўтмиш момолари ким эканини ўқтир, деганлари учун миннатдорман. Ҳикматлар махзанига киргандек баҳралар олганимни яширмайман. Салафларим билан бир неча ойлар давомида бирга яшаб, кўнгил хазинамни бойитганимни, кўзларимга нур, кўнглимга шуур олганимни ифтихор билан айтгим келади. Асқад Мухтордек устозга таъзим қиламан.

“Юлдузлари мил-мил кечалар” номли бадиани радио орқали такрор ва такрор эшитганимда, устоз шоираларнинг шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар сингдирилган “Мозийдан садолар” сарлавҳали мусиқий дастурни тинглаганимда, “Салафларга мактуб”ни ўқиганимда Асқад аканинг мақсадлари, хаёллари нақадар теран эканини ҳис этаман... Унинг ўз сўзи билан айтганда:

Ё, замон! Сен нақадар буюк
Мен қурангдан учган заиф нур.
Наҳот гарданимда ҳамон турар бу юк
Наҳот шундай бўлса бир умр.

Биз улар билан бир замонда яшадик. Лекин ул буюкларнинг ким эканини ҳис этмадик, қадрига етмадик. Уларни улуглаш кераклигини англамадик, дейман ўзим ўзимга. Ҳар сўзи бир ҳикматга тенг устозларнинг суҳбатини кўпроқ, бисёрроқ эсга ололмадик. Иш дедик, юмуш дедик, оила, болачақалар билан андармон бўлиб юравердик.

Устознинг сўзи билан айтганда:

Эҳтиёт қилмадик Ерда тирикликни
Қуриқлар, тўсиқлар қуймадик.
Сўнгсиз деб билгандай йигит йигитликни
Битмас-туганмас деб уни уйладик.

Ўзим меҳнат қилган, ўттиз йиллик кўз нурларимни нисор айлаган “Қизил Ўзбекистон” (“Ўзбекистон овози”) рўзномасининг топшириги билан Дўрмонга борардим. Асқад Мухтор кўпинча Дўрмонда ижод қилардилар. Янги машқларидан олиб қайтардим. Дўрмоннинг энг сўлим боғи, токзор, олмазорлари, яшил сайҳонлари оралаб кезиб, хаёл суриб, ўзи билан ўзи сўзлашиб юрган шоирни узоқдан, зимдан кузатардим кўпинча. У дарахтлар билан сўзлашгандек, ариқ сувларига роз айтгандек, япроқларнинг шивирлашига қулоқ тутиб тургандек туюларди менга. Табиатдаги ҳар бир зарра, ҳар бир кичик ўзгариш унинг нигоҳида эканини пайқагандек бўлардим. Бизга аталган шеърларини менга тақдим этганларида, бу ўйларим беҳуда эмаслигини яна бир бор тушуниб етардим.

Мавридида келди бу йил Дўрмоннинг кузи,
Ҳаво сокин, кўлмакларда сувлар музлади.
Сўнгги япроқ чирт узилди ўзидан ўзи,
Ҳа, ўзидан ўзи, уни ҳеч ким узмади.

Асқад ака суҳбатида ҳам шу фикрларни айтди. Айнан шу фикрларни. Тоифий узумлари пишиб, осилиб турганини кўрдим. Бир шингил тотиб ҳам кўрдим. “Бу йил кечроқ қайтсак ҳам бўлаверади, куз яхши келди,” деганларини ҳам эслайман.

Пилдирайди товлантириб шафақ зарҳалин
Она-Ерда чирир эди беармон бу барг.
Қандай яхши бу ҳаётдан узилмаганинг
Токи ҳаёт сени этмагунча тарк!

Қўлимдаги шеърларни ўқийман, устознинг суҳбатларини ҳам эслайман. У кузатганларини, кўнгил дафтарига иншо этилган ҳаяжонли дамларни шеърый сатрларга жойлар экан. Ҳа, шундай. Гоят таъсирчан, нозиктаъб, кузатувчан нигоҳли, гоят меҳрибон қалб-у теран сўзлар соҳиби эди устоз.

Ҳамма кунлар
Бутун ҳаёт
Иш учун,
Кураш учун.
Охирги кун
Одамлардан
Розилик сўраш учун.
Ҳаёт, умр деганлари
Бамисли отилган ўқ.
Уни утдай ёндириб қўй

Дунёда қолиш учун.
Сўнгги соат —
Одамлардан
Розилик олиш учун...

Наздимда, у ҳаётнинг, умрнинг, кечмишларнинг, қисматларнинг ҳар бир нуқтасини, бекатини, бўронини, байрамини, андуҳини юрак деган мамлакатига жойлаган. Одамийликни, хиёнатни кўп қаламга олган шоир, умрининг сўнгги дамларини ҳам унутмаган. Наздимда унинг хаёллари тиним билмас дарё каби бир умр бедорликда ўтган, шоир бир умр бедорлик, шеър бедорлигида яшаб ўтган.

Сўнгги йўлга кузатганларида борганимиз ёдимда. Икки жувон ва бир аёл кўзларида ёш билан бизни кутиб олдилар. Аёлларнинг бири рафиқаси, ўзга иккитаси устознинг келинлари эди. Келинларнинг ёшли кўзларига, меҳрли сўзларига, елиб-югуриб хизмат қилишларига термулиб, шоирнинг келинларига ҳавасим келди. Келинчагим ҳақидаги шеърим ёдимга тушди. “Келин олавериб ийигимиз чиқди”... деганларини эсладим. “Отам”, деб йиглар, ёнар эди келинлари. Ҳа, устоз янглишмабдилар. Келинлари қизларидек меҳрли, шудли, ораста эканини кўриб ҳаёлимдан шу ўйлар ўтди. Меҳнатлари зое кетмабди шоирнинг. Унинг хонадонидаги чироқларнинг ўчмай пориллаб ёниб туришига ишонмоқ кераклигини англадим. Асқад аканинг сўзларини эсладим:

Деҳқон даласида жон таслим этар,
Сўнгги нафасида сўрайди сабо:
— Кетсангиз, дунёда нима қолгуси?
— Ҳаёт, — дейди бобо.

Ошиқлар ниҳолдай тебраниб сўрар
Сулаётган баҳордан:
— Ҳайҳот,
Кетарсан, сендан сўнг нима бўлади?
— Ҳаёт! Ҳаёт! Ҳаёт!

МИНГ БИР КЕЧАЛАРДА ТИНГЛАГАНЛАРИМ...

Минг бир кечаларда тинглаганларим минг бир кечаларга сигмагай. Бу — катта бувим (дадамнинг онаси) Хайринисо бувимнинг ҳикоялари, ўғитлари, ривоятлари, ҳикмат-

ларидир. Уларнинг барини ёзаверсам китоб бўлгай. Оиламизга, дилимга яқинларинигина қаламга олиш ниятини қилдим. Юмшоққина, бамисоли майиздай бувижонимни жуда яхши кўрардим. Бўйниларига осилиб, қучоқларига чиқиб, эртақ сўрайверардим. Эртақ айтиб беринг, маталлар айтинг, чўпчаклардан кўпроқ айтинг, деяверардим. Аввал Сиз айтинг, дердилар эркалаб. Оиламизда тартиб шундай эди. Ўғил-қизларини ҳам, набира, чевараларини ҳам сизлаб гапирардилар.

— Қани, Сиз айтинг-чи, — дердилар бувим.

— Бувижоним, юлдуз тўла осмонимсиз,
Ёзаверсам битмас, ўтли достонимсиз...

— Айтинг-чи эртақларни қаёқдан оласиз? Аллаларни-чи? Чўпчакларни Сизга ким ўргатади, а?

— Эй, болам бу ёруғ дунёнинг эртақлари мўл. Эртақлар тоғларнинг этагига, юлдузларнинг шуъласига, оймоманинг нурларига ўралиб ерга тушади. Бувиларнинг чўнтагига, болишининг остига кириб яшириниб олади. Бувилар уларни топиб, набираларига ҳикоя қилади. Дунё ҳам эртақлар тинглаб улғаяди. Дарёлар ҳам эртақларни тинглаб тўлқинланади, узоқ-узоқларга сув элтади, боғлар яратади. Сизлар ҳам эртақлар этагида улғаясиз, камол топасиз...

Дорилфунун йилларини кўп эслайман... Талабалик йилларимда бизга эркин иншо ёзишни топширдилар! Мен “Бувижоним — кўҳна жаҳоним” деган мавзунини танладим.

Юраги меҳрга, дардларга, эртақларга тўла тенгсизим ҳақида ёздим. Ўқитувчим ўқидилар, кўзларида ёш кўрдим.

— Қанийди ҳамма набиралар ҳам мана шундай улугласа бувисини. Афсуски, ундай эмас-да, — дедилар хўрсиниб.

Ўқитувчим мен ёзган иншони ўқувчиларга ўқиб бердилар. Нега шундай қилганини билмадим, лекин бувим ҳақида ёзганим, дилимдаги гапларни айтиб олганимдан хурсанд бўлиб кетдим ўзим ҳам.

Ўшанда росаям китоб варақлаганман, газалларни излаганман, мадҳияларни, ҳадисларни варақлаганман. Излаганларимни тополмаганман. Унвони, исми, шарифи бувижон бўлган улуг зотлар ҳақида деярли ҳеч гап ёзилмаган экан. Қўшиқ ҳам йўқ, газал ҳам йўқ. На ривоят, на ҳикоят топмаганман. Шоирлардан росаям хафа бўлиб кетганман.

Ахир кўҳна бу дунёда дунёнинг ўзидек кўҳна, донишманд, нуроний зотни нега ёзишмайди, эсга олишмайди. То ҳануз бувижонлар ҳақида деярли ҳеч нарса йўқ...

Қучоғини очганида иссиқ бағри кенг жаҳонга ўхшаб кетадиган бувимни тез-тез саволга тутардим.

— Бувижонлар ҳақида эртагингиз борми? Булса айтиб беринг, — деб сўрадим бир оқшом.

— Йўқ-да, болам. Булса айтардим.

— Нега йўқ?

— Дарё суви ҳеч қачон орқага қараб оқмайди, болам. Ҳамиша олдинга қараб оқади. Одамлар ҳам шундай. Улар бувижонлардек сербар, серфайз, кўҳна бир олам бағрида ўтириб, кўпроқ бувижонини эмас, ўз болаларини ўйлайдилар. Бувижон эса уларга қараб қувонади ҳамиша. Зурриётлари унинг қанотлари, жон ришталари, умидларининг ниҳоллари ахир.

— Бобом қаёқдалар?

— Бобонгизни қулоқ қилишган.

— Қулогингиз нимаси? Нега оёқ қилишмаган-а?

— Эй, болагинам-ей... терговчи, перговчи бўласизми, дейман-да. Қулогини чўзи-и-иб қўйишган-да. Қўйларинг бор, товуқларинг бор. Бойсан... дейишган.

— Ие, қўйи бўлса яхши-ку! Товуқлари бўлса ёмонми? Тусунмадим. Товуқлар тухум тугиб беради.

— Катта бўлсангиз, тушуниб оласиз, болам. Ҳозир тушунолмайсиз. Бундай гапларни ташиб юрманг тагин. Мен сизга айтсам, эшитган гапингизни ўтирган жойингизга ерга кўмиб қўйинг, сўнг ўрнингиздан туринг, орада гапириб юрманг. Бировларнинг хонадонидида эшитган гапларингизни ҳам ўша ўтирган жойингизга кўмиб, сўнг ўрнингиздан туринг. Хўпми? Бизларга ҳам шундай ўргатишган. Одоб китобининг битта варағи шу эмиш, болам.

— Ие, гапни қандай қилиб кўмаман. Бувижон, иситмангиз йўқми?

— Иситмам йўқ, болам. Одоб, удумимиз шундай. Гап ташиб юриш ёмон одатдир, болам. Ерга кўминг деганим, ўша ерда қолдиринг деганим бўлади.

— Одоб китобингиз каттами ўзи?

— Ҳа, катта. Ер шаридай келади. Уни ҳаёт китоби ҳам дейдилар.

— Қани у, қаёқда?

— У-ми? У китобда ёзилган нарсалар, ҳикматлар, ривоятлар, ота-боболаримизнинг дилига ёзилган. Ота-боболаримизнинг дили — хазина. У хазинада бундай ёзувлар жуда кўп. Ўқсангиз, тингласангиз, умр бўйи тугамайди.

— Ўша китобни кўргим келябди-да.

— Кўрасиз ҳам, ўқийсиз ҳам... Бунинг учун улгайишингиз керак...

Юлдузларни тамошо қилишни яхши кўрардим. Бувим мана бу “Олтин қозик”, мана буниси “Катта айиқ”, буниси “Кичик айиқ”, “Ҳулкар”, “Зухро” деб қизиқтириб қўйганлар. Кейин, ҳар бир юлдуз ҳақида эртақ, ривоятлар айтиб, осмон-фалакка мубтало қилиб қўйганлар мени. Юлдузлар олами менинг учун фусунлар олами эди...

Одатим бўйича юлдузларни тамошо қилгани чиқдим. Томнинг устига чиқиб, тамошо қилишни ёқтирардим...

Мана, шоти (нарвон)ни қўйдим, томга чиқаётсам, шоти сирғалиб кетди. Шалоп этиб ерга йиқилдим. Биринчи бўлиб бувим югуриб чиқдилар, вой... гурс этган нима у, вой сизмингиз қўзичоғим. Мени бағирларига босиб, бош-кўзларимни силаб олиб кириб кетдилар. Бошқалар сезгани, билгани ҳам йўқ. Бувижоним бедор ўтирган эканлар.

— Вой, болам-ей. Бемаҳалда томда нима бор.

— Юлдузлар бор, бувижон, юлдузлар.

Бувижонимнинг уйқуси қочарди тез-тез. Бу тун ҳам уйқусизликдан хуноб бўлиб, китоб варақлаб ўтирган эканлар... Гурс этган товушни эшитибдилар.

— Яна Яссавийми? — сўрадим, китобини кўриб.

— Ҳа, Яссавий. Ёмон йиқилмадингизми?

— Яхши йиқилдим.

Бувим мазза қилиб кулдилар.

— Отангизнинг ўзисиз, болам. Қувликни ҳам жойига қўясиз. Отангиз ҳам шунақа... Олманинг меваси тагига тушаркан-да...

— Бувижон, бугун юлдузларни тамошо қилолмадим, алам қилди менга. Эртага барибир томга чиқаман, юлдузларни тамошо қиламан.

— Ердан ҳам тамошо қилсангиз бўлаверади-ку!

— Йўқ, дарахтлар халақит беради. Сўзлашгани қўймайди улар... Бўлар иш бўлди. Ҳалиги, боболарнинг китобидан гапириб беринг.

— Дунёдаги энг улуг нарсас Одамдир, дердилар бобонгиз. Тангри таоло, Одамни нимадан яратсам экан... деб ўйланиб қолибди. Шунда тоғлар тилга кирибдилар: — Одам боласини бизлардан — тоғлардан ясагин. Негаки, биз улугвормиз, — дебдилар тоғлар. Осмон тилга кириб, дебди: — Одамни осмондан ясагин, негаки осмон юксакдадир, азимдир. Олтин

дебди: — Одамни мендан ясагин, мен бебаҳодирман... Тупроқ тилга кирибди-ю дебди: — Одамни мендан ясагин. Мен хоксордирман...

Бу сўз тангрига маъқул бўлибди. Одамни тупроқдан ясабди. Одам боласи тупроқ каби хоксор бўлгани яхши. Мана, Аҳмад Яссавий бобонгиз ҳам шундай дебдилар: тупроқ бўлгил, олам сени босиб ўтсин...

Бувимнинг ҳикояларини эшитиб тонг оттирдим. Сочларимни юз бор силадилар. Юзларимдан ўпдилар. Болам, бўтам, оппоғим, асалим, барчиним... бундай эркалашларни ҳеч ким унингдек меҳр билан айтаолмас.

Дунёдаги энг катта бойлик бувижонимнинг юрагида яшайди. Бу — меҳр деган кимёдир. Дунёнинг барча сиру асрорларидан хабардор бувижонимнинг ўзи бир ҳикмат китобига ўхшайди.

Бувим оқшомлари алла айтадилар. Кичкинтой укаларим бу аллалар оғушида ором деб аталган парқуга бош қўядилар. Назаримда, фақат одам боласи эмас, замон-замонлар ҳам бувиларнинг аллаларини, эртак ва ривоятларини, ўғитларини тинглаб улғаяди.

Алла болам, аллаё,
Гули лолам, аллаё,
Сен ором олганингда,
Ором олар бу олам,
Алла қўзим, аллаё,
Кўрар кўзим, аллаё...

Оилада янги фарзанд туғилганида, ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ сергак тортадиган инсон бувидир, бувилардир. Бундай чоғлар бувиларнинг юраги кенг, ёруғ маъволарга айланади. Уларнинг хаёлида ўлан, тилагида яхши дуо, тилида алла. Беором, безовта бу жон тиниб-тинчимайди. Набирасига атаб курпачалар қавийди, жажжи чопонлар, яктакчалар тикади.

Бувимни парвонага ўхшатардим. Шу қадар жонсарак. Шу қадар меҳри мўл бу вужуд гўдаги юлдуз деса юлдузларни, ой деса тўлин ойнинг баркашини ҳады қилишга тайёр эди.

Ёғлиқ кулчалар ёпаётган бувим, мени чақириб қолдилар: — Борақолинг қизалогим, болакайларни, ўртоқларингизни чақириб келинг. Ёғлиқ кулчалар улашамиз.

— Раънохон туғилди. Раънохон. Биз уни “жижи” деймиз...

“Жижи” дегани “чақалоқ” дегани эканини кейинроқ билдим...

— Жижи укангизнинг кулчалари бу. Удумларимиз шунақа. Жижи тугилса, ёглиқ кулчалар ёпилади, болакайлар келишади, кейин ҳовлимизнинг ўртасида роса ўйин қилишади. Баланд бўйли, ёғоч оёқли амакилар келишади. Ерни тепиб-тепиб ўйинга тушишади.

— Уларниям сиз чақирасизми?

— Йўқ, ўзлари келишади. Қай бир хонадонда жижи тугилса, шамоллар, гуллар, қушлар... Анови ўйинқароқ болалар севинчилаб айтишади-да... Яхши гапнинг қаноти бўлади, дейдилар. Ўша қанотли хушхабар ўзидан ўзи тарқалиб кетаверади. Қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлари севинчи кўтариб кириб келаверишади. Қараб турунг-а, ҳовлимиз ўзидан ўзи тўйхона бўлиб кетади.

— Кейин нима бўлади?

— Кейинми? Кейин, укангизнинг қулогига азон айтадилар.

— Азон?...

— Ҳа, азон... Унинг қулогига исму шарифини эшиттириб азон айтадилар. Бола ўз номини эшитганда дунё ҳам, гуллар ҳам, дарёлар ҳам, еру осмон ҳам эшитар экан. Унга бахтсаодат тилар эканлар... Гуллар унинг йўлларига поёндоз бўлиб тўшалмоғини айтар, еру осмон унинг камолга етиб, улғайишини тилар, дарёлар ҳам яхши тилаклар айтиб, тўлқин уриб оқар экан...

Ҳаёт отлиг ажиб донишманднинг ҳикматларини тинглаганим бор. Севинч ва армон қаламига мавзу бўларлик воқеаларни кузатганим бор. Минг бир кечаларда, бувимнинг минг бир ҳикояларини тинглаганим бор. Бу кузатаётганларим, бу тинглаганларим... умр, ҳаёт китобининг рангин саҳифалари бўлиб юрагимда сақланиб келади. Улар ҳамон ўйлантириб, тинчлик бермай келади менга. Негаки, уларнинг бағрида бувижонларнинг тақдири, қисмати, қадр-қиммати ёхуд беқадрлигини кўраман...

Машрабни, Аҳмад Яссавийни, ҳазрати Навоийни, Бобурни, Нодирайи давронни қўлидан қўймай, китоб варақлаб ўйчан ўтирган бувижонимга термуламан.

Уларнинг бева қолганларини биламан. Лекин бувимнинг кўксидagi бевалик азобларидан бехабарман. Уларнинг уйқусиз, оромсиз тунларидаги изтиробларини англаб етмаганман. Байрам, шодийна, улуг айёмларда бувижонимнинг қабр тош-

ларни ювган кўз ёшларига бепарво қараб юраверганман. Уларнинг гоҳо мунгли нигоҳлари, ўксик кўзларига термулганим бор, лекин уларнинг маъносини англамаганман. Мен буларни кеч англадим, жуда кеч...

Бир тун яна юлдузларни томоша қилгани чиқдим. Томдан туриб қарасам, бувимнинг чироги ёниқ. Кирдим “Чули ироқ” куйини тинглаб, хомуш ўтирибдилар.

— Бувижон, нега ухламаяпсиз, — деб сўрадим.

— Уйқум йўқ, болажоним, дедилар. Уйқуга зорман, уйқуга илтижолар қиламан, у мени англамайди, остона хатлаб келмайди. Мен сизга уйқусизлик азобини сўзлай, яхшилаб тингланг. Бир кун бориб, сиз ҳам уйқусизлик нима эканини биларсиз. Унинг суратини чизарсиз. Ҳеч бўлмаганда, уйқунгиз қочганида мени эсларсиз-а, болам.

Ё рабб, дейман ўзимга-ўзим. Ҳовлисида неча-неча қароллар хизмат қилган бойнинг қизи менинг бувим Хайринисо буви, аркони давлат ичида эканида, ҳойу ҳаваслари мўл-кўл, имконлари бир жаҳон бўлганида ҳам шу Хайринисо эдилар. Ҳозир ҳам шу Хайринисо. Буни унинг дугоналари, қўни-қўшнилар, қариндошлар айтишади. Ҳеч ўзгармайди, турланмайди, ўзидан кетмайди, кибрланмайди. Фақирлик унинг феъл-атворидаги фазилат.

Йиллар ўтиб, бувимнинг уйқусизлик ҳақидаги армонли сўзларини бот-бот эсладим. Хаёлларим, бедор кечаларим, бедор тунларим эслатдилар менга. Бувим менга сўзлаган уйқусизлик изтиробларининг сувратини чиздим. Бувимнинг илтимоси эди, бу...

Тун тим қора сочин тароқлаб ўлтирар.
Дил бедорлик дафтарин вароғин тўлдирар.
Сенга интизорим қароғлар мўлтирар,
Келгил, дуоларда ўтай, қаландарим.

Келақол, тош узра ётган чўрингдирман,
Азиз жонин қийнаб ўтган гўрингдирман.
Ғамнинг барин тутган манглай шўрингдирман,
Ороми йўқ жонни нетай, қаландарим.

Сенингсиз бир кеча ўзи бир замондир,
Оромсизлик ўлимлардан ҳам ёмондир.
Бағрим гирён, ранги рўйларим сомондир,
Тўкилмоқда дилим тутдай, қаландарим.

Хумой қушим, йироқлардан келгил учиб,
Оромсизлик тоғларидан кучкин кучир.
Ғамнинг милтираган гурбат шаъмин учир,
Келгил, кўзим нурин тўкай, қаландарим.

Ҳаёт муаллим эмиш. Унинг ўзига хос сабоқлари бор. Бу сабоқлар улкан дарсхонани эслатади. Бувилар-чи. Бувилар ҳам дарсхона. Бир қаранг-а, боши узра оппоқ қировлари ақл нуридир. У армонларни енгар, кўз ёшларни ютар. Худди метин қояларнинг ўзидир. Ёлғизликни енгар, ҳар мушкулга чора топар, кўнар... Чунки у мунисгина бувидир.

Вақтнинг шамоллари шивирлаб ўтади. Бувижонимнинг орзулари ҳам, ўзи ҳам улғаяди. Унинг чеҳрасида ажинлар кўпайиб, гоҳо кўзлари маъюсланиб, гоҳо намланиб қолганини кузатардим. Умрнинг шитоб, тезоқар дарёлари оқизиб кетган ёшлигини эслаган бувимнинг маҳзун боқишларини кўрган-нимда юрагим ўртанарди. Келинчақлик онларидан қолган тақинчоқлари, идиш-товоқлари, оппоқ ҳарир рўмолларини тез-тез қўлларига олиб, термулиб ўтирганларини кўрганман. Унинг пешонасидаги, ёноқларидаги чизиқларга тушган дарзлар вақт шамоллари, ҳаёт изғиринларининг сувратига ўхшар эди менга.

Келинчақману, бувим мени багирларига босганлари ёдимда... Бошимга ўша ўзлари келинлигида ўраган оппоқ ҳарир рўмолни солиб қўйганлари ҳам ёдимда. Унгин болам, ўсгин болам, деганлари ёдимда...

Бувиларнинг бир тутамгина умрини мангу умр деб ўйлаган биз фарзандлар мудом гафлатда эканимизни англайман.

Соҳир, бедор, кўҳна дунёга айтар тилакларим мўл.

Тушларида, ширин хаёлларида, армонларида, оромларида бизнинг камолимизни ўйлаб, оқ ювиб, оқ тараб бизни улғайтирган, ўзи эса мункайиб, нураган бувижонимга, бувижонларга бир ҳайкал бўлса эди, деб орзу қиламан. У ҳайкал тошдан, ганждан эмас, меҳрдан тикланса...

Ҳайкал деганлари тош фақат
Танимоқ керакдир бувини.
Керакдир мурувват ва шафқат
Тушунмоқ, асрамоқлик уни.

Бувилар болам дейди, боласи эса ўз боласига чопади. Орқасига қайрилиб қарамайди. Фарзандини ардогида асрайди. Бувиси эса орқасида қолади. Ҳаёт шундайми, одамлар шун-

дайми, билмадим. “Мен куярман боламга, болам куяр бола-сига”, деб айтган донишмандлар.

Лекин инсоннинг, фарзанднинг қомусларда ёзилмаган бурчи бор-ку! Ана шу бурчини унутаётганлар гафлатдаги фарзандлардир.

Ҳеч қачон фарзандлари билан ҳақ-ҳуқуқ талашмайдиган, меҳнатларини писанда қилмайдиган бувиларимизни бошимизга қўйсак арзийди, азиз одамлар.

Серташвиш дунёнинг севинчлари, дилшодликлари кўпдир. Лекин кексайган оналар, бувилар учун бахтнинг, севинчнинг энг ардоқлиси бу фарзанд меҳри, ардоғидир.

Улар учун дунёдаги энг огир хўрлик, ғариблик бу фарзандларнинг бепарволиги, бемеҳрлигидир.

Фарзандларимнинг қош-кўзларида, толим-толим сочларида, зариф қарашларида, ширин, мулойим муомалаларида, юриш-туришларида, назокатида, иффатида бувим ёзган иншоларни кўраман. Бувижонимдек мунис бир бағирни яратган тангрига, табиатга шукроналар айтаман.

Бувижоним, мунисгинам, кўрар кўзим,
Пойингизга бошим қўйиб, упай ўзим.
Фарзандларга тилай инсоф, тилай тўзим,
Бу оламда Сиздек қанду асал йўқдир.

УМРИНГИЗ БОҚИЙДИР... УМРИНГИЗ БОҚИЙ...

Бир карра синалур толе жаҳонда
Умр тасбеҳ эмас ўгирилса такрор.
Ялт этган чақиннинг умри самода
Бир мижжа қоқиш-ла топгай эътибор.

Умр оқар дарё эмиш, элига, юртига, боғлар, хиёбонларга баҳралар элтиб, ободликлар бахш айлаб оқиб ўтувчи дарё... Дарёлар тўлқин йиғадилар. Жилгалар уммонларга айланади. Боғлар, дала-тузлардан ўтиб, не-не чанқоқ соҳилларни қондириб, ҳосил хирмонларини чош этиб... охири ўзини денгизларга топширадилар. Дунёларни бағрига сигдириб, элига баҳралар қолдириб оқиб ўтган бундай азим дарёларнинг сувлари тоза, ўзани кенг, тўлқинли.

Ана шу дарёларга, уларнинг соҳилларига термуламан. Улар менга мағрурлик ҳадя айлайдилар. Улар менга улугворлик салтанатидан ҳикматлар сўзлайдилар.

Устоз Ғафур Ғулом азим дарёларнинг бири эдилар. Улар ўтдилар. Лекин юракларда уларнинг янгроқ овози, азиз эъзози қолди. Улар ўзларига барҳаётлик, боқийлик яратаолган умри азиятларнинг биридир.

Ўзр ҳисси билан шуни айтаман: ўз даврининг алломайи даврони, фозил арбоби, элнинг содиқ фарзанди, олим ва академик шоир Ғафур Ғуломга таъриф бериш, у ҳақда сўз айтиш бизнинг ҳаддимиз эмас. Ул зоти киромни дунё билади.

Шундай бўлса-да, ул киши, оиласи ҳақидаги ширин хотиралар, дилимизга иншо этилган ёдномалар, кўнглимиз қатидаги бебаҳо кимёларнинг баъзилари ҳақида сўз юритишга бурчлимиз. Катта бир рўзноманинг мудираси сифатида ул азиз, муҳтарам отамизнинг суюкли қизи, адиба — Олмосхоннинг энг яқин дугонаси, ҳамқалам дўсти бўлганимиздан, ул қутлуг хонадоннинг қутлуг оstonаси биз учун ҳам муқаддас эди ва шундай бўлиб қолади. Устознинг донишмандликларга тўлиғ суҳбатларини, даврнинг долзарб мавзуларидаги бадиалари, ҳажвлари, шеърларини халққа етказиб турувчи рўзномамиз (“Ўзбекистон овози”) саҳифаларидаги талай эзгуликларни биз унинг ўз оғзидан ёзиб олар ва нашрга тайёрлар эдик. У келтирган нури ҳидоятлар ҳамиша халққа манзур эди.

Адиб субҳи саҳарларда, офтоб нурлари билан биргаликда таҳририятимизга кириб келар эдилар. У ҳамиша халққа манзур сўз айтар, халқнинг дилидаги матлабларни қаламга оларди. У бир умр халқининг дилидагини сўйлади, халқининг дардини куйлади. Халқи эса уни буюкликка кўтарди.

Не-не тарихларни бошдан ўтказиб,
Талай жафоларни тортган эски шарқ,
Не-не даҳоларни тарбия қилиб,
Офтобдай жаҳонни нурга қилди гарқ. —

деганида шоир ҳақли эди. Устознинг башоратли дили, ўткир қалами келажакни ҳам орзу қилди.

Минг-минг йиллар қадам-қадам қон қурбонлик йўл босиб,
Инсоният етиб келган улуг кунлар муборак,
Манзилларга қуёшлардан улуг машъаллар осиб,
Дилнинг уйи нурлар билан тўлиқ кунлар муборак.

Шоир аҳли ҳам ўзи яшаётган жамиятининг мардуми. Бас шундай экан, эл-юртнинг хоҳиши, хоҳишларидан у ҳамиша бо-хабардир. Элнинг дарди унинг дардидир. Шоирнинг ҳар бир сатри йиқилган дўстни суяш, мискин кўнгилни кўтариш, далда бе-ришни ўргатади. Меҳрни, мурувватни ёдимизга солиб туради.

Халқнинг манфаатин кўзлай олмасанг,
Ватан саодатин ўзлай олмасанг,
Таржимон тилингнинг лол ўлгани хуш —
Хуррият мазмунин англай олмасанг.

Букун чин арафадир голиблар ўлкасида,
Кўзгудек жилолансин мурғак кўнгилларингиз,
Бахтингиз қолмасин деб зулмат кўланкасида,
Дарё-дарё қон тўкиб, букунни келтирганмиз,
Букун чин арафадир.

Рўзномамиз архивларида табаррук ноёб асарлар қаторида сақланиб келаётган ана шундай дурдоналар талай.

“Қизил Ўзбекистон” рўзномасининг 1957 йил 10 сентябрь сонида илк бор босилган “Менинг газетам” шеъри биз учун энг қимматли ёдгорликдир. Шуни айтиш керакки, улуг ади-бимиз “Қамбағал деҳқон”, “Шарқ ҳақиқати” ва “Қизил Ўзбе-кистон”га таъриф берар экан “Бир қишлоқ мухбирини қилол-динг академик.” — дея ифтихор ҳиссини баён этадилар:

Ял-ял ёнган байроқнинг қизил шуълаларидан
Ватаним шуҳрат топди “Қизил Ўзбекистон” деб.
Юлдузлар оралигин тўлдирган улуг юртим!
Ипак қурт ўз пилласини кенг санагай, жаҳон деб.

Йигитлар! Меҳмонларни ўлка бўйлаб кездиринг
Боримизни кўрсатинг ипдан игнасигача,
Халқлар биродарлигин нуқта-нуқта сездиринг
Англатинг бу тоғларнинг сахий сийнасигача.

Унгача мен қадрдон редакция бағрида
Том-том подшивкаларни варақлаб кўрсатаман
Бунда ўзбек халқининг етуклиги ёзилган,
Поя-поя камолин кўради бунда Ватан.

Ўз она газетамга эркалим бор менинг,
Оналар ҳурматини оқлаган ўғиллардек
Барча сатрларимга мушфиқ эътибор сенинг,
Бир қишлоқ мухбирини қилолдинг академик.

Устознинг рўзномамиз ҳаёти билан боғлиқ булган фаолиятининг нурли дақиқаларини ёдга солувчи шеърларини такрор ўқиймиз. Рўзнома саҳифаларидаги қутлуг изларини кўзларимизга суртамиз. Бу излар шоирнинг шодон ўтган дамлари, ҳаяжонли сониялари, қайноқ ҳаёт чақириқларига ҳозиржавоблик билан берган янгроқ садоларини ёдимизга солади. Бу излар устознинг сертўлқин, ўзани кенг азим дарёдай ҳаётбахш шеърятини ёдимизга солади.

Ёзнинг эҳсонлари мўл, лутфу карамлари беҳисобдир. Улар бог-роғларга, дала-тузлар битган иншолар, ҳикматлар, болинеъматлар, фусунларга меҳмон бўлганини кузатамиз. Рўзномамизнинг 1961 йил 4 июнь сониди босилган “Ёз боши” сарлавҳали шеър юртимизнинг, бог-роғларимизнинг шоир қалами билан чизилган рангин суратларига ўхшайди.

Ёз боши: Ушбу куннинг файзини ёзмоқчиман,
Ирмоқдайин чулдираб сатрлар оқа кетсин,
“Ҳорманг” деган кишига райҳон тутқазмоқчиман,
Меҳнатимни сийласин, боғимга боқа кетсин.

Бағримдай кенг оламини бир дам қилсин тамоша,
Марҳамат кўркамгина соя-салқин сўрига!
Бир нафас уринлашинг, эзгу туйғулар оша —
Кузим қорачигига, қалбимнинг энг тўрига!

Дастурхонда гилоснинг рангларини турлаган
Соҳибкор богбоннинг тасанно денг дидига.
Аштархону олчинбар, тўқ қизил биллур лаган
Тотган киши етади муборак умидига.

Мис баркаш қайрилгудек устидаги юкидан,
Юмалоқ бол мисоли ҳар битта қандак урик.
Қуёшда шакарзарра ялтирайди тукидан,
Пишиқчилик кунлари хаёл каби югурик.

Шу дамларнинг файзини сўраб кўр Ватан бўйлаб,
Ўз еринг ўз қўлингда бог ила бўстон бўлди.
Бир кичик газал эди ниятим чаман бўйлаб,
Битта-биттадан тотдим, дуб-дуруст достон бўлди.

Инсон учун энг ардоқли нарса нима? Она Ватан. Энг муқаддас туйғу недир? Она диёрни севиш, қўриқлаш. Энг олий бурч-чи? Диёрингни кўз қароғларинг, кўз нурларинг ичра беркитиб авайлаш бурчидир. Тўғилиб ўсган заминга ташна

бўлиб, унга олислардан энтикиб, унинг остонаси узра тиз чўкиб, у билан сирлашганмисиз? Азиз юртингизнинг иссиқ тафти, оташ нафасларидан маст бўлганмисиз?

Оташин шоиримизнинг 1969 йил 1 майда рўзномамизда чоп этилган “Ҳамма ердан сен гўзал” сарлавҳали шеъри бизни йургаклаган, бизга она юрт-волида бўлган, бахт-имдод берган, Ватаннинг тақдири бизнинг тақдиримиз эканини ёдимизга солади. Бизга ҳаёт, ишқ қўшиқ берган юрт остонаси тиллодан бўлсин учун уни нон қадар, иймон қадар севмоғимиз даркорлигини уқтиради. Юрtnинг камоли учун қайгуриш, озурда жон бўлиш туйғусини дилимизга муҳрлаб қўяди. Ана шундай туйғу баркамол бўлган жойда дардлар чекинади, юпунликлар барҳам топади, ободликлар келади.

Дунёнинг ҳамма чеккасида, талай ўлкаларда Афғонистонда, Ҳиндистонда, Румода, Мисрда, Парижда бўлиб, неча-неча минг кишилар билан суҳбат қуриб, охири ўз юртини гоят қўмсаган отахон шоир шундай дейдилар:

Ер ўгли эдим мен, шунинг учун ҳам
Бир пайт сайёҳликни касб қилиб олдим.
Кура-кура чарчаб, ҳафсалам совиб,
Ниҳоят, Ватанга қайтиб йўл олдим.

Ҳамма курганимдан яхлит хулоса:
Туққан Ватан экан жаҳонда гўзал
Ўз юртим ерида унган ҳар майса,
Бегона юртларнинг гулидан афзал.

Зуммурад ҳавонгни тўйганча ютдим,
Ажойиб Ватаним, жоним Фарғона.
Водил сувларида бетимни ювдим,
Эҳ-ҳе, қанчалик кенг бизнинг замона!

Ватаним уфқида ўтли қуёшнинг
Доимий меҳрибон ҳарорати бор.
Не-не офатлардан соғ қолган бошнинг
Оламча мазмуни, маҳорати бор.

Юзлаб янги шаҳар кутаролди қад
Қатор дарчасидан боқар истиқбол
Эндиги кунларга бўлган муҳаббат,
Ватанга беролур шунчалар жамол.

Бу шеърим ёзилди Ўзбекистонда
Шунинг-чун кўп сўзлар шу ўлкага хос

Ота-боболарнинг ҳаққи бор қонда,
Ўтмишни эндиға қиларкан қиёс.

Чарху чигирларда буз танда учун
Ойда бир калава ип эшган ўзбек,
Улуг халқимиздан нур эмгани-чун
Озод бўлгани рост шу эл айтгандек.

Рўзномамиз саҳифаларида қолган “Моҳгул”, “Ватан фарзандлари”, “Туз ҳақи”, “Байроғимиз”, “Тун билан тонг”, “Олма отди”, “Олим дўстимга”, “Истиқболни кутамиз” каби асарларини ўқир эканмиз ҳамиша ул зоти киромнинг ёдини олиб бош эгамиз.

Адибнинг ижодидан рўзнома учун тайёрлаган матнларимиз — шеърлар, бадиалар, мақола ва қасидалар, нутқлар каби нодир асарлар кейинчалик шоирнинг мукаммал асарлар тўпламидан жой олдилар. Рўзномамизнинг адабий, ижодий жамоаси тарих учун бобокалон шоиримиз ижодининг абадийлиги учун муносиб ҳисса қўшаолганидан, меҳнатлари зое кетмаганидан беҳад мамнундирлар.

Замонлар янгиланади, дунё эврилади... Лекин устоз қаламидан томган дурдоналар яшайверади. Улар ҳамиша шоир севган халқнинг бебаҳо мулки бўлиб ардоқланаверади. Ўз фарзандини халқ ҳам бошига кўтаради.

Рўзномамизнинг 1962 йил 28 декабрь сонида босилган “Дўстлик неъматлари” мақоласида адиб дўстликнинг бебаҳо кимё эканини, шу дўстлик туфайли бахт оиласида умр гоят ширин эканини эътироф этадилар: “Гилямдек чаманаро бу Ватанимда нималар йўқ! Ҳар бир бежоқли дастурхонда қардошлик оиласининг тузи бор, кўмири, ўтини бор. Ҳалол киши учун истаган эшикнинг зулфинидан қоқишга ижозат. Мен андижонликларни гоят севаман. “Ипак йўли” дегани Пекиндан Римгача бўлган узун йўлдир. Қадимий карвон йўли шу ердан ўтган. Андижон бош бекати бўлган. Ўзбек пахтачилигини юрак ургунча мақтай оламан, аммо Андижон пахтакорларини эсламасдан ута олмайман”.

Эллик йилда эл ўзгарар, деган халқ мақоли бор, бу бекорга айтилган эмас, — дея эътироф этадилар адиб рўзномамизнинг 1965 йил 15 октябрь сонида босилган мақоласида. “Бу эллик йил ичида халқларимизнинг хулқ-атвори, моддий ва маънавий салмоғи, дунёга қараши, эртадан умиди, ҳатто сиҳат-саломатлиги тубдан ўзгарди. Бу энди момақалдироқдан

қўрқадиган, граммофоннинг ичидан одам қидирадиган, са-
моварнинг ўтхонасига сув соладиган бўзчилар, бўйинчачи-
лар, мешкоблар, кафшдўзлар, дастмойси ўн тангадан ошма-
ган баққоллар, сўфилар, ювғучилар авлоди эмас.

Булар академиклар, фан докторлари, инженерлар, шаҳар
қурувчилар, медиклар, космонавтлар, кимёгарлар, математик-
лар, физиклар, тўқувчилар, етук ишчилар синфи, колхоз деҳ-
қонлари, Янги ер очувчилар, ажойиб механизаторлар, бебаҳо
агрономлар, ер тузувчилар, мироблар жамулжами, улуг халқ
таълимини олган бахтиёр авлоддир. Булар эртани ўз қўллари
билан яратадилар.

Кўнгли иштибоҳларга тўла шоир Ғафур Ғулом баҳор фас-
лини, гулларни, яшилликларни гоят севардилар. Кўпинча у
баҳор айёмларида чексиз дала-тузларда кезар, ҳазрати деҳ-
қонларнинг ҳолидан хабар олар, уларнинг суҳбатида бўлар-
дилар. Ким қайси уйда, давлати қай даражада, неча фарзан-
ди бор, анови йигит қачон уйланмоқчи, анови қизни ким кўз
остига олиб юрибди... Ҳаммаси билан қизиқардилар. Меҳнат
кишилари, миришкор боғбонлар ҳузуридан яйраб, яшнаб қайт-
ган шоир редакцияга телефон қилардилар:

— Муҳаррир келдиларми?

— Ҳа, шу ердалар.

Зум ўтмай, камтарин шоиримиз редакция остонасида пайдо
бўларди. Бизларни жамлаб, ҳали сиёҳи қуримаган шеърини
ўқимоққа бошлардилар:

Урта кўклам тонги бу, кунлар қиёмга ёйиб,
Раста бўлган йигитдай овозлари дўриллар.
Эндигина гунчадан гунчага хатлаб ўтиб,
Муҳаббат нотасини ёдлар жужа булбуллар.

Қўлимдаги гулқайчи чийқиллар аҳён-аҳён,
Бир нима йўқотгандай кезаман чаман ичра.
Йўқотганим ёшлиқдир, гуллардай алвон-алвон,
Жон каби сингиб кетмиш жонимдек Ватан ичра.

Муғултоғ курсисидан кўз ташлайман Ватанга,
Лолали қирга ўхшар май тонгин байроқлари.
Ўшдан то Чўпон ота чулғанибди чаманга,
Жонимнинг ўзгинаси яқину йироқлари.

Уфқим доирасидан дostonга гуллар териб,
Қачондир ушбу шеърим Сирдарёдай оқолса.

Ватаним тупрогининг мағзи-мағзида эриб,
Қатра-қатраларидан халқимиз гул тақолса.

Рўзномамизнинг 1962 йил 1 май сонидида нашр этилган “Май манзараси” шеъри ўн тўрт ярим банддан иборат салмоқли асардир. Ҳар гал шу асарни ўқиганимда баҳорнинг сабза, поёндозларини оёқ билан босмоқ гуноҳдай туюлади менга. Анҳорлар, дарёларга туғёнлар ташлаган, баҳор чизган рангин суратларга термулгим келади. Шаршараларга тўлиб-тошиб ҳайқирмоқ, куйламоқ санъатини ўргатган, ҳатто тиконларни ҳам райҳон айлаган, уларга гул очмоқ қудратини бағишлаган табиат ҳузурида таъзим этаман...

Бувим айтган ҳикматлар, ривоятларни ёдимга оламан. Она юртинг, бу — сенинг ўлан бешигингдир, ушал бешикда эшитганларингни бари ҳикматлардир, сен уларни кўксингга тумор қилиб тақиб ол... деб, айтган насиҳатларини яна тинглагандек бўламан. Назаримда, онайики бор, ўз фарзандига она юрт ҳақида эртак айтади, алла куйлайди, ривоят сўйлайди...

Устоз аллома Гафур Гуломнинг рўзномамизда босилган “Муқаддас Замин” сарлавҳали қасидаси (1960 йил, 6 ноябрь) она юрт таърифидаги асардир. У шоирнинг энг азиз ҳисларига йўғрилгани учун ҳам она маъво, азиз замин гулу райҳонларини кўзларимизга тўтиё айлашдек муқаддас бурчимизни ёдимизга солади. Юрtnинг чангу губорини ҳам азиз ва табаррук айламоқлик муҳаббатини дилимизга жо этади. Унинг ирмоқларини дарё, тор сўқмоқларини кенг дунё деб билмоқликни насиҳат айлайдилар шоир.

Қалам соҳибининг юрагида оламнинг, одамнинг барча зеру забарлари, мураккаблиги-ю, поклиги-ю, макри, улуглиги-ю, тубанлиги акс-садо беради. У майсаларнинг нозик шивирлашига, океан галаёнларига ҳам бефарқ қарамайди:

Алвон ранг гул экдим, токи келажак
Ердаги қуёш бу, десин чаманни.
Номард ўлиб кетсин бедамас экан,
Ўзи тугилиб ўсган азиз Ватанни.

Шоир рўзномамиз йўлланмаси билан тез-тез бобо деҳқонлар ҳузурида бўлиб, улар билан дардлашиб турардилар. Уларнинг суҳбатини олиб, дилидаги тилакларини тинглаб, ён дафтарини тўлдириб қайтардилар. Биз келтирган сатрлар, ёдга олган байтлар, қайдлар ана шундай дардлашувларнинг маҳсулидир:

Ота-боболарининг удумин сақлаб
Тупроқни соф тутмоқ одатимиздир.
Бахтиёр умрининг шаҳаншоҳимиз,
Халқимиз бутлиги давлатимиздир.

Элнинг иллатларини эмас, ҳикматларини алқамоқлик шоирнинг азалий одати эди. У ҳамиша халқнинг донишмандликларидан баҳра олиб қалам тебратар эди:

Ҳар халқнинг ўз хоҳиши, иродаси, ҳуқуқи,
Тизими ва тўзими ўз-ўзининг ишидир.
Қушнининг деворидан мўралаб сир ахтарган,
Худди шу қушнисига душман бўлган кишидир.

Бир воқеа сабаб бўлди-ю Ғафур Ғуломнинг турли касбдаги кишилар билан ажойиб ибратли дўстлик ришталари, ўтли мулоқотлари, борди-келдилари китобини варақлашга муяссар бўлгандик. Филнинг тишидан ясалган дандон сопли пичоқ сабаб бўлди-ю, қизиқарли саргузаштларни қаламга олиш иштиёқи туғилди. Бу муҳтарам шоиримиз Ғафур Ғулом, пахта миришкори Жўраполвон ва машҳур ҳинд шоири Гулбахш Сингх ўртасидаги ибратли дўстлик ҳикоялари эди...

Хизмат юзасидан Андижон вилояти, Хўжабод туманидаги бир хўжаликка боргандик. Хўжаликнинг даласи, пахтаси, пилласи билан қизиқдик. Суҳбат чоғида биз ёзаётган қаламнинг учи синиб қолди. Хўжалик раҳбари Холмамат Жўраев қаламнинг учини очиш учун ёнидан пичоқ олиб узатди. Унинг қўлидаги пичоқ ҳамманинг эътиборини тортди. У пўлатдан юпқа, ихчам, кескир, силлиқ ва гоят нақшдор қилиб ясалган. Пичоқнинг сопи фил тишидан эди.

— Бу пичоқ шоир Ғафур Ғуломдан эсдалик, — деб изоҳ бердилар Жўраев. Пичоқнинг яратилиши ҳам қизиқ. Сизларни қизиқтирса сўзлаб берай.

Қалам аҳли бундай қизиқ гапларга лоқайд қарай олмайди, албатта.

— Тингласак, яхши бўларди, — дедик.

— Отам Ғафур Ғулом билан қалин дўст эдилар, ҳикоясини бошладилар у киши. Тез-тез учрашиб туришарди. Ғафур ака Андижонга келсалар, отамни кўрмасдан кетмасдилар. Тенгқурлари: “Ғафур Ғуломнинг ўз юрар чизиги бор. Тошкент — Андижон — Жўраполвон” деб ҳазиллашардилар. Отам ҳам Тошкентга борса тўппа-тўғри Ғафур Ғуломникига тушарди. Улар бир-бирларини жуда ардоқлашарди.

— Отанг ажойиб одам, ҳозирги замоннинг авлиёси. Қирқта хотин бирлашиб битта Жўраполвонни тугиб беролмайди, — дердилар Гафур Гулом менга.

Биз ўша маҳалда кўримсиз, торгина қўргонда яшардик. Ҳовлининг ичи ёзда ҳам дим, бир зум ўтириб бўлмасди. Гафур ака ҳар келганида:

— Кимсан, машҳур “Ленинград” хўжалигининг раиссан. Бунинг устига неваралик бўлиб қолдинг. Қачонгача тор жойда тиқилиб ўтирасан. Уй қурсанг бўлмайдими? — дердилар.

Отам эса:

— Хўжаликда мендан бадтарлари бор. Олдин ушаларнинг уйини тузатишимиз керак. Кейин ўзим ҳақимда қайгураман. Халқдан ажралиб қилинган иш, халқдан ажратиб қўяди, — дер эдилар.

— Тўғри, халқни бошингга кўтарсанг, кам бўлмайсан. Хўжаликнинг ўтириб қолиши раиснинг ўз шахсиятига оро беришидан бошланади. Одамга унинг ҳалоллик, меҳнатсеварлик, одампарварлик сифатига қараб баҳо берилади, — дер эдилар Гафур ака.

Кунлардан бир кун Гафур Гулом бизникига филнинг тишини олиб келдилар.

— Мендан отангга ва ўзингга эсдалик бўлсин, пичоқ қилдир — дедилар, сўнг филнинг тишини қаердан олганини айтиб бердилар. Ёқутистонлик шоир Семён Данилов мамонт хартумини Ёқутистондан Гафур Гуломга совга қилиб юборган экан. Семён Данилов Гафур Гуломнинг кўп асарларини таржима қилган ва шоир хонадониди кўп меҳмонда бўлган экан. Ўша мамонт хартуми ҳозирда Гафур Гулом музейида сақланади.

Мен унга қорасувлик атоқли пичоқсоз Асқархўжа Ойсархўжа ўгли ҳақида гапириб бердим. Қорасув қишлоғи пичоқсозлиги Фарғона водийсида шуҳрат топган. Бу ердаги усталар ханжар, қилич, соп ясашда ҳам ном қозонишган. Асқархўжа қорасув пичоқсозлик мактабининг моҳир устаси. У ясаган пичоқлар Андижон, Ўш, Ўзган, Жалолобод ва бошқа жойларда “Қорасув пичоғи” номи билан машҳурлигини айтдим.

Биз катта асфальт йўлдан Қўргонтепа туманидаги Қорасув қишлоғига кириб бордик...

Фил тиши 5 та пичоққа соп бўлди. Пичоқнинг бирини Гафур Гулом Ҳиндистонга дўсти Гулбахш Сингхга жўнатди.

Бирини ўзи олди. Учтаси бизга қолди. Ўшандан бери бу пичоқларни кўз қорачигидай асраб юрамиз. Пичоқни қўлга олганимда Гафур Гулом ёдимга тушади...

— Отангиз билан шоирнинг дўстлашиб қолиши ҳам қизиқтиради бизни, — деб сурадик.

— Усмон ота Юсупов сабабчи бўлган, — дедилар.

Отам Усмон Юсупов билан иноқ эдилар. Бир куни Усмон ота бизни Тошкентга чақириб қолдилар... Аллақандай йигин бўлди, сўнг катта зиёфатга чақиришди. Зиёфатда одам кўп эди. Давлат арбоблари, шоирлар, миллий кийимдаги деҳқонлар, санъаткорлар бор эдилар. Усмон Юсупов новча, елкадор, дўппи кийган кишини чақирдилар.

— Гафур, бу одамни танийсанми, — дедилар отамни кўрсатиб.

— Дўпписи Андижонлик эканини айтиб турибди, — дедилар Гафур Гулом.

— Топдинг. Булоқбошилиқ Жураполвон Гойилов шу киши бўлади. Дилкаш, сирдош ўртоғим. Катта Фаргона канали қурилишида Дўнан билан беллашган одам шу бўлади. Уруш йиллари қанчадан-қанча етим-есирларнинг бошини силаган...

Шоирнинг бугдойранг юзига табассум югурди. Отамнинг қўлини сиқиб, хуш келибсиз, дедилар.

— Мен Сизнинг таърифингизни Усмон ота орқали, газеталардан, радиодан эшитиб тураман. Мана энди ўзингизни кўриб турибман...

Зиёфатдан кейин Гафур Гулом бизни Бешёғочдаги икки қаватлик кўркам уйларига олиб кетдилар. Меҳмондўстлигининг чеки йўқ эди. Бунақа камтар, содда, оддий шоирни биринчи кўришим эди.

Бир маҳал Гафур Гулом дуторни тиззасига қўйиб чертиб қолдилар. Ўйин-кулги бошланди. Хотини ҳам пазанда, меҳнатсевар аёл экан. Югуриб-елиб хизмат қилдилар...

Суҳбат орасида шоир отамнинг насл-насабини сўраб қолдилар.

Отам етим усганлигини айтди. Шоирнинг юзи жиддийлашди, хўрсиниб қўйдилар.

Бир оз сукутдан кейин:

— Мен ҳам етимлик кўчасидан ўтганман, — дедилар. Шундай деб, “Сен етим эмассан” шеърини ўқидилар. Ўша кеч қандай тонг отганини ҳам сезмай қолдик. Гафур Гулом бизни Андижонга кузатиб қўйдилар. Шу-шу борди-келдиларимиз узилмади...

Меҳмонлар, меҳмонлар... Гафур Гуломнинг қизи Олмосхоннинг ҳикоя қилишича шоирнинг хонадонидан меҳмон ари-мас эди. Меҳмонлар орасида ёзувчилар ҳам, бастакорлар ҳам, деҳқонлар ҳам, олимлар, ҳунармандлар ҳам бўларди. Ҳофизлар кўп келишарди. Шоҳлар ҳам бўларди, мискинлар ҳам, дейдилар Олмосхон.

Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа вилоятдан келган шоирлар Гафур Гулом хонадонидан қўноқ топардилар. Улуғ инсоннинг марҳамати, меҳри, ўтли суҳбатларидан баҳраманд бўлардилар.

Отахон шоиримиз айниқса етимларга ғоят меҳрибонлик қилар, муҳтожлардан марҳаматини аямас эдилар.

— Ёдимда, деб ҳикоя қиладилар Олмосхон. Улуғ Ватан уруши йиллари эди. Ўртоғим Саодатнинг отасидан “Қора хат” келди. Отам уйсиз-жойсиз, муҳтож бўлиб қолган Саодатлар оиласини уйимизга кўчириб олиб келдилар. Кўп марҳаматлар кўргиздилар. Ҳатто менинг бир жуфт билагузугимни Саодатга тақиб қўйдилар. Менинг ранжиганимни кўриб:

— Уят бўлади қизим. Саодат ўртоғинг-ку, унинг билагузук олиб берадиган дадаси йўқ, — дедилар...

— Дадам бир куни мени бозорга олиб бордилар, деб ёдга оладилар Олмосхон. Дадам мени тез-тез бозорга олиб борардилар. Бозор қилиб чиқаётган эдик. Бир қари она занглаган ҳокандоз, оташкурак ва бир эски самовар патнисини яхшилаб ювиб, ярқиратиб, харидор кутиб турарди. Дадам дарров харидор бўлдилар:

— Она, бу асбобларни неча пулга берасиз, — деб сўрадилар. Аёл нархини айтди.

— Дада, буларни нима қиласиз, уйда кўп-ку, — дедим, олаётган буюмларини ёқтирмай.

— Қўявер, — дедилар дадам. Ҳалиги онага айтган нархидан икки ҳисса кўп пул тўладилар. Аёл хурсанд бўлиб кетганидан ерга ўтириб, дадамини узоқ дуо қилди, сўнг йиглаб юборди. Йўлда кетаётганимизда дадам менга шундай тушунтирдилар:

— Агар ҳалиги қари аёл муҳтож бўлмаса, шу эски уй-рўзгор буюмларини ювиб-тараб бозорга олиб чиқармиди. Уларни ким олади? Менга ўхшаган бир афанди олмаса, унинг қозони бугун-эрта қайнамайди-ку!..

Инсон ўзи учун энг улуг, энг муқаддас, жонидан ҳам афзал кишиси — отасидан умри бориचा ўрганади, унга тақ-

лид қилади. Унга лойиқ фарзанд бўлиш орзусида яшайди, дейдилар адиба. Олмосхоннинг юрагига муҳрланиб қолган одамийлик, ўксиган кимсага меҳрибонлик туйғулари ана шундай ҳолатлар, ана шу каби воқеаларнинг меваси эмасми. Адибамиздаги одамийлик, меҳри муллик, ҳамдардлик, камтарликнинг илдизини топгандек бўламан. Бу — отадан мерос, онадан қолган бойлик. Бу — оила деб аталган улкан дорилфунуннинг бир умрлик сабоқлари эканини англайман...

— Уйимиз бамисоли бир дарё эди, — деб қолдилар суҳбатларимизнинг бирида Олмосхон. — Ҳар тонг катта дарвозалар очилиб, ҳовлига сувлар сепилиб, атрофга садарайҳонлар ҳидини таратиб, меҳмон кутиларди. Ҳовлимизнинг етти сўрисига чиройли гиламлар тўшалиб, атлас кўрпачалар солинарди. Қозиқларга илиглиқ румча тўн, дўппи, қора жиякли яктак, беқасам чопонлар кимларгадир мунтазир турарди...

Дадам бизга ҳамиша мустақил бўлишимиз кераклигини уқтирардилар.

— Дорилфунунга ўзинг кирсанг кирганинг, мен сенинг орқангдан “менинг қизимни ўқишга олинглар” деб илтимос қилиб бормайман. Кира олмасанг, турмушга чиқасан. Менинг соямда юриб ўрганманглар, ҳар бирингиз ўз-ўзингизни одам қилинг. Одамни одам қилган меҳнат, — дедилар...

Улуғ алломанинг рисоаларини варақлаганимда, Олмосхоннинг отаси, онаси ҳақидаги суҳбатлари кўз ўнгимдан ўтади.

— Дадамнинг ҳар бир сатрини, ҳар бир бандини ўқиганимда, уларнинг бирор сўзи албатта аямни эслатади, — дейдилар адибамиз. — Аям билан дадамнинг бирга ўтказган ҳаёти тонготар қўшигига ўхшайди. Булбуллар, қумрилар сайраган қувноқ болалар чуввосига тўла тонготар мусаффо, ёруғ, беғубор муҳаббат тўла, умидлар туғдирувчи тонг...

Мана, улуғ шоир Ғафур Ғуломнинг тонготар сатрлари:

Азизимсан, дўстим, жоним тозасан
Тозаликда эл аро овозасан.
Мендан бошқа тушмаган бир созасан
Меҳрибоним, ақлу бандим Муҳаррам.
Оҳуларни қийғир кузинг қилсин ром,
Райҳон, ялпиз, сумбул, жамбул — барисин,
Тола сочинг мазмунин анбаристон,
Ошиқ бўлган киши мендек қарисин.
Улуғ Мирзо онасисан, Муҳаррам,
Фарзандларим сийнасисан, Муҳаррам.

Алломанинг шеърини ўқиганимда ана шу ўзим билган, кўп бора суҳбатларини тинглаганим, лаззатли таомларини тотганим, беқиёс меҳридан баҳралар олганим, маъсума Муҳаррам аянинг офтобли чеҳрасини кўз олдимга келтираман. Ёдимга оламан: ҳар баҳор Муҳаррам ая бизни, Олмосхоннинг дугоналарини йўқлардилар. Арпапоядаги ўшал кенг, ёруғ айвонда ҳаммамиз кўк сомсага уннардик. Биримиз кўк тозалар, биримиз хамир ёярдик. Аянинг қўллари теккан кўк сомсаларнинг лаззати оламга тенг бўларди. Кўк сомсага тўпланардик, ҳар баҳор шу такрор эди. Бу ширин суҳбатнинг ўз ҳикмати бор эди, албатта.

— Соғ-омон баҳорга етдик, яшиллик оламини кўриш насиб айлади бизга, дийдорлашайлик, баҳорнинг илк неъматларидан баҳра олайлик, — дер эдилар Муҳаррам аямиз.

Баҳор ташрифлар, дийдорлашувлар фасли эди биз учун. Сабзалар униб чиққан дамларни интизор кутардик ҳар йили. Ҳар гал Муҳаррам аянинг ҳузурида бўлганимда, у тузатган дастурхон неъматларидан баҳрамандлик насиб этганида Ғафур Гуломдек алломайи даврон севган, газаллари қатига яширган, ардоқли аёлнинг маҳобати олдида таъзим айлар эдим... Ҳамон баҳорнинг баҳри-байтларини, давра мушоираларимизни ардоқлаб келамиз.

Оила, фарзандлар оромини қўриқлагувчи, керагида ширин жонини, азиз ҳисларини нисор айлагувчи бу зоти киромнинг ҳаёти нақадар эҳсонли, баҳрали эканига иқрор бўлардим. Бу азиз аёлнинг умри шунинг учун ҳам баҳрали-ки, у оиладаги рўшнолик, орасталик, тотувлик, маъмурлик, меҳрибонликларга доя эди. У дарёлардек бедор, саҳоватли Ғафур Гулом хонадонининг уриб турган юраги, ёниб турган чироғи эди. У шу оиладан баҳра олувчи жуда кўп мискинларга узатилган мурувват, имдод қўли ҳам эди.

— Ҳозир музей архивларида сақланаётган кўпдан кўп шеърларни, бадиаларни аям оққа кучирганлар, — деб ҳикоя қиладилар Олмосхон. Дадам аямни “менинг доимий масъул котибим” дер эдилар. Дадам ёзган шеърларини сақлашда купинча бепарво бўлардилар. Аям эса ёзилган шеърларни ҳамма қоралама нусхаларини ҳам ипаклар билан боғлаб сақлаб қўяр эдилар. Худди шу нарса ҳозир Ғафур Гуломнинг тўлиқ асарлар тўпламини йиғишда жуда ҳам асқотмоқда...

Муҳаррам ая ҳақидаги зариф ҳаёлларим тинчлик бермайди, ёдномаларга кўчирсам тонглар етмайди, қалам-қоғозлар озлик қилади. Борини, баҳорини зорини умр йўлдошига, фарзандларига бериб яшашга ўрганган аёл ҳамиша камсуҳан, камтар эдилар. Бир куни шундай илтимос қилиб қолдилар:

— Ўғлим муборак ёшга тўлди. Мен уни бағримга босиб, кўзларимнинг нурига ўраб табрикламоқчиман. Бир шеър бўлса-ки... унда менинг юрагим, айтмоқчи бўлган гапларим, ёруғ тилагим, боламга аталган ширин орзуларим ифодасини топса. Шу тилагимни Сизга ишонаман. Шеър ёзиб берсангиз, бошим осмонга етарди, — дедилар.

— Хўб, ёзиб бераман, — дедим мен.

Ҳамма нарсa чиройли бўлса, ҳамманинг кўнгли тўлса, ҳаммаёқ гузал, осуда бўлса, ҳамма ҳам меҳрли бўлса... Умрини ҳам, тилакларини ҳам, айтган эртаклари, аллаларини ҳам шу истак учун бахшида этадиган бундай оналарга нисбат берай десанг, баъзан сўз тополмайсан киши...

Ўшал қутлуг хонадонга ҳамон йўлимиз тушади. Ҳамон ул азиз остонадан таъзим айлаб, бош эгиб ўтамиз. Азиз инсонларнинг азиз фарзандлари кутиб оладилар бизни. Худди оталаридай, худди оналаридай меҳрли сўзлар айтиб кўнглимизни оладилар.

Меҳрибонлиги, етимпарварлиги, одамийлиги, беҳисоб саховатларига сигиниб, кўнгли тўлиб, дуолар айлаб яшаган мискинларнинг бошини силаган устоз Ғафур Ғуломни, Муҳаррам аяни ёдимизга соладилар. Бу қутлуг хонадоннинг, унда яшаб ўтган азизларнинг муҳаббати, элга берган баҳраларини ёдимизга солади. Улар ҳам оталаридай, оналаридай сизга ҳамдард бўлишга қодир. Негаки, улар оталарининг ўғитлари, ҳикматларидан нур эмиб вояга етган, қўлига қалам тутган фарзандлардир.

Олмосхон икки хайрли ишни баробар адо этаётган фарзанддир, шогирддир, адибадир. Энг аввало у фарзандлик бурчини — отасига, онасига бўлган тоза муҳаббатини ҳикоя ва хотираларга жам айлаб, хайрли ишларни қилаяпти. Бу ҳикоялар, хотиралар ҳали сўнгсиз, ниҳоясиздир. Иккинчидан, у Ғафур Ғулом музейининг директори сифатида улуг адибнинг адабий меросини кўз қорачигидай асраб, авайлаб келаяпти. Ҳар йили Ғафур Ғулом таваллуд топган улуг айёмда падари бузруквори хотирасини ёд этиб, китоблар тайёрлайди, чиройли издиҳомлар, мушоиралар ўтказди. Музей бо-

гини обод этади. Олмосхоннинг суҳбатларини тинглаб, хотиралари билан танишиб, аллома устоз Гафур Гуломнинг бизга нотаниш бўлган кўп ажойиб фазилатлари билан ошно бўламиз.

Устоз суюкли қизига кўп эртактар, ривоятлар айтиб берарди. Бу эртактар кўпинча келажак ҳақида бўларди. У умидли дунёдаги қизига тилаган бахти-тахтини, орзуларини, тилакларини эртактарга жо айлаб фарзандига сўйлар, унинг юрагида яхшилик уруғларини парвариш этар эди.

— Эртактарни ҳеч ким дадамдек мароқли, саргузаштли қилиб айтиб бераолмаса керак, деб ҳикоя қилади Олмосхон. Бу эртактарнинг кўпчилиги дадамнинг ўкинчли болалиги, опа-сингиллари, қўни-қўшнилари ҳақида бўларди. Бу эртактар юрагимда меҳр-шафқат ҳисларини ундирар, адолат ва диёнатни қадрлашга ўргатарди.

Ўсимни танибманки, дадамнинг етим ўсганликлари ҳақидаги ҳикояларини такрор-такрор тинглар эдим. Отамнинг етим-парварлиги ҳам шундан эканини яхши англайман...

Адибанинг юрагидаги кўнгли кенглик, юмшоқлик, беозорликнинг асл томирлари ана шу отаси сўзлаган ҳикоялар бағрида, таъсирида униб ўсганига ишонаман мен ҳам.

Меҳрлар, дийдорлар, ширин суҳбатларимизга ошиён бўлган Арпапоя богини зиёрат қилгани тез-тез бориб турамиз. Бу гал Олмосхон катта қурилишлар ниҳоясига етаётганини айтдилар. Гафур Гулом музейининг янги икки қаватли биноси 400 кв метрни ташкил этади. Шоирнинг юз йиллик тўйига муносиб совгадир бу. Элга манзур шоирнинг элга, отасига муносиб фарзанди Олмосхоннинг елиб-югуриб меҳнат қилаётганини, ёдгорлик тўйига арзирли нашрларга бош-қош бўлаётганини кўриб қувондик. Музей ҳовлиси шинам, қишда ҳам баҳор янглиг яшилликларга бурканган.

Бу мўъжазгина богчада ҳар бир гул, ҳар бир куртак, ҳар бир япроқ меҳр билан парвариш қилинади. Токларнинг сочи тароқланади. Йўлкалар ораста ям-яшил гиёҳлар, япроқлар қишин-ёзин яшнаб туради. Ҳар ниҳолда улўғ шоиримизнинг нафаси бор. Ҳар қатрада шу бог соҳибаси — Олмосхоннинг муҳаббати бор. Бу ерда фараҳли тонглар отади, тароватли оқшомларга айланади. Биллур чироқлар порлаб ёнади. Шоир иштирок этган ўтли гурунглари эслатади. Муборак, саодатли тонгларнинг бирида биз улўғ шоиримизнинг қўйидаги сатрларини эсладик...

Тонгларнинг шонаси саноққа сигмас
Уйда узумларнинг ун бир хили бор
Куклам шаббодаси чеврилиб кезар,
Ишком ёр сийнаси каби бегубор.

Олмалар, гилослар, шафтолу, шотут
Иқболим келдими — қилди нишона.
Шамшодлар ўстирдим, шояд қизимнинг
Қора сочларига бўлоса шона.

Гафур Гуломдек баҳри уммонлардан сув олиб ташналигини қондирган, ўзи ҳам элига баҳралар берган, халқнинг қорига яраган муносиб шогирдларнинг сон-саногини йўқдир.

Ҳа, ул закий инсондан халқимизга, адабиётимизга ҳадсиз-ҳисобсиз эзгуликлар, дуру жавоҳирлар қолди. Улар орасида бизлар учун энг қимматли бўлган, бебаҳо бир мерос бор. У ҳам бўлса бизга замондош бўлган ажойиб аёл, серқирра ижод соҳибаси — Олмосхондир.

У отаси ёққан чироқни ўчирмай келаётган, юраги ишққа, меҳрга лиммо-лим инсон. У отасининг кўрар кўзи, муҳаббатли сўзидир. Бу энди алоҳида катта мавзудир...

Шоирнинг 100 йиллик тўйида музей тантанали равишда очилди. Олмосхон янги музей залларини тамошо қилдиран эканлар, кўзларига ёш олди: отамни энди тарих асрагайдир...

Улуғ тўй халқ байрамига шеърят байрамига айланиб кетди. Ана шу шодиёна айёмларда отахон шоирнинг оташин сатрлари жаранглаб эшитилади:

Эҳ-ҳе...
Умрингизда юзталаб ёз бор,
Ҳали қўл тегмаган гуллар сизники
Шафақлар поёндоз, муттасил баҳор
Ёзу куз бариси сизники, чунки:
Порлоқ келажакнинг ўзи сизники!

Шоир айтганидай букун биз умидли, орзули бир диёр бағрида умидли дунёлар билан сўзлашиб турибмиз. Истиқлол боис инсоннинг орзулари яна ҳам улғайди.

Халқимизнинг Гафур Гуломдек улуғ фарзандлари мўътабар сиймолари, фозилу алломалари умумбашарий маънавият, маърифатнинг нурамас иморатларига тамал тошини қўйиб кетдилар. Биз ана шу улуғ сиймолар ёққан чироқларни ўчирмасликка, улар тиклаган биноларни нуратмасликка, улар яратган беҳишларни сўлдирмасликка бурчлимиз. Негаки,

беҳиштлар ҳам бизники, фозилу алломалар ҳам бизнинг жи-
гарбандларимиз, бизнинг падари бузрукворларимиздир.

КЎНГИЛ — АФСОНАДИР, ДЕЙДИЛАР...

Ҳазрат Навоий “Ҳайрат ул-Аброр” да шундай ёзадилар: “Дунё-
да шундай одамлар бор эди-ки улар шоҳлар эдилар. Мамлакатда
адолатнинг посбонлари эдилар. Бу фалак уларнинг биронтасини
ўлдирмасдан қўйдими? Боқ, Фаридун билан Жамшид қаёққа
кетди. Баҳману Доро-ю Искандар қани? Қани дунёнинг ҳокими
Чингизхон. Қани жаҳон хони Темур Кўрагон?..”

Мен ёдини олиб, тавоф айлаб, улугламоқчи бўлган одам
шоҳ ҳам, султон ҳам, ҳоқон ҳам эмас. У менинг биринчи му-
ҳарририм, рўзномачилик оламига олиб кирган устозим, адиб,
энг муҳими яхши, комил инсон Иброҳим Раҳим эдилар.

Дорилфунунни эндигина битириб, қўлимга имтиёзли дип-
лом олган йилларим. Умр йўлдошим мени Иброҳим Раҳим
муҳаррирлик қилаётган рўзномага етаклаб олиб бордилар.

Ёдимда, тушлик пайти эди. Муҳаррир хонасида чой ичиб
ўтирган экан. Ёнида ҳамроҳи ҳам бор. Бизни қабул қилиш
учун нари-бери йиғиштириб, столига ўтиб ўтирдилар.

Ишга қатнай бошладим. 6 ой давомида ойлик олмасдан иш-
ладим. Бу — синов муддати эди. Ниҳоят икки лавҳам рўзнома
юзини кўрди. Лавҳаларни ўқиб кўрган муҳаррир сўрадилар:

— Бу лавҳаларни ким ёзди?

— Ўзим ёзим. Шундай дедим-у, ерга қарадим. Ҳозир
дашном берадилар, деб ўйладим. Муҳаррир мени ишга оли-
шини айтиб, ойлик ҳам тайинламоқчи бўлганида, мен аввал
ишлаб кўрай, балки рўзномачилик менинг қўлимдан кел-
мас, уятли бўлиб қолмай, ойлик тайинламай туринг, деб ил-
тимос қилганман. Бу ишимдан ўзим хурсанд бўлдим. Ҳозир
эса дашном эшитишга тайёр турардим ва ўйлардим. Яхшиям
ойлик олмай ишлашга рози бўлганим, яхшиям шу таклифни
ўзим билдирганим. Уятдан ўлар эдим бўлмасам... Муҳаррир
бир гап айтгунларича терга ботиб кетдим...

— Лавҳаларингиз чакки эмас. Агар хўп десангиз, Сизга
ойлик тайинлайман, ишга қабул қилинганингиз ҳақида буй-
руқ ҳам чиқарамиз, — дедилар.

Шундай қилиб, 70 сўм ойлик тайинладилар, ишга қабул қилиндим. Ёзган материалим эса “летучка” деб аталган ҳафталик таҳлил мажлисида яхши баҳо олди...

Шу зайил рўзномачилик оламига кириб бордим. Биринкетин ёзганларим газета саҳифаларида кўриниб турди. Кейинчалик, мени “Адабиёт ва санъат” бўлимига ходим, сўнгроқ эса мудира қилиб тайинладилар. Бу эса шу рўзномада биринчи аёл мудиранинг тайинланиши экан.

Иброҳим Раҳим “Муштум” журналида муҳаррирлик қила бошладилар. Ҳажвий шеърлар, насрий ҳажвлар ёзиб туришимни, “Муштум”да ҳам иштирок этишимни сўрадилар. Журналнинг энг фаол муаллифларидан бўлиб қолишимга ҳам шу муҳарририм сабабчи бўлган.

Оилавий аҳволим билан қизиқардилар. Болаларимни ясли ва боғчаларга бериб, узоқдан ишга қатнардим.

— Сизни шаҳарга, яқинроққа тушириб, олиб келишимиз керак экан, — дедилар бир куни ҳазил аралаш. Бундай ғамхўрликдан бошим осмонга етди. Ота-онам узоқда... Бир оғиз меҳрли сўз мен учун нон қадар азиз эди ўша дамлар.

Йиллар ўтаверди...

Бир куни эрта тонгда дам олиш куни эди шекилли... трамвайда, ёзувчилар уюшмасининг поликлиникасига бораётган эдим. Иброҳим Раҳимни кўриб қолдим. Хомуш эдилар. Биз у кишига “домла” деб мурожаат қилардик...

— Йўл бўлсин, — дедилар Иброҳим Раҳим.

— Домла, эрта саҳарлаб ўзингиз қаёққа боряпсиз, кайфитингиз ҳам йўқроқ, — сўрогига жавоб қилдим.

— Устоз адиблардан бири оламдан ўтибдилар, — дедилар. ТошМИ касалхонасида оламдан ўтибдилар. Хотини олиб кетмабди... У кишининг кўзларида ёш йилтиради.

— Одам боласининг тақдири ажаб-да, — дедилар хўрсиниб. — Хотини хабар топса ҳам олиб кетмабди. Бормабди.

— Устоз қаердалар, ҳозир? — дедим титраб.

— “Морг” деган жойда. Мени ёзувчилар уюшмаси хабар олгани юборди. Домлани сўнгги йўлга кузатишимиз керак. Бошимиз қотди, қаердан чиқарамиз уни?.. Бедодлиқни қаранг... Домлага далда беролмадим. Қўлимдан келмади бу иш. Биз хайрлашдик. Хайрлашдиг-у, дилимга ғашлик оралади.

Дунёйи дун ўзи армон беради, ўзи дард алам беради, яна ўзи даволайди экан...

Улуг шоирнинг тақдирини уйлаб сиқилдим. Ўлим ҳақ, лекин... Мана бундай армонларга, дардларга, йўқотишларга тўла афсона... Кўнгил афсона, умр — афсона... Борлигим афсона, тушга айланди.

Сен жаҳонни икки эшикли работ деб бил, бу эшигидан кириб, у эшигидан чиқиб кетасан, деган эди салафларимизнинг бири... Бу оралиқда армонлар тўла, кўз ёшлар лиммо-лим...

Кунги бўйи тинчлик бўлмади. Туни бўйи ухлайолмадим. Юрак-бағрим эзилди. Иброҳим Раҳимнинг мунгли, музтар чехрасидаги дард, алам бир бора эди, “Морг” деган даҳшатли жойда ётган устоз адибни уйлаб ўн бора эзилдим. Нега шундай бўлди?

Фаридиддин Аттор “Илоҳийномаси”да шундай ёзади: “Фоний дунё бамисоли Искандар. Бу фоний дунёдан кетарда Искандардай қудратли шоҳ бўлсанг-да, агар кафан насиб этса, комронсан”...

Нега шундай бўлди? деган савол дилимни пармалайверади.

Марҳум домла ўзга миллат аёлига уйланганди. Ҳа, шундай қилиш урф бўлганди. У аёлга биринчи бор рубару бўлганимни эслайман. Муҳарриримиз Иброҳим Раҳим мени домланинг уйига юборардилар. Байрамлар, Наврўз, Янги йил айёмларига аталган шеърлар, дил сўзларини устоз домлангиздан олиб келинг, дердилар.

Борардим, кўча эшигига занжир солинган бўларди. Ўша аёл эшикнинг занжирини ҳам очмас эди, занжирнинг тагидан, эшикнинг тирқишидан домла ёзиб қўйган шеърларни узатар эди. Эшик очилмас, ичкарига таклиф қилинмас, бирор оғиз ширин сўз эшитмас эдик. Устоз домланинг даргоҳи меҳрли эмас, офтобли эмас, тор эканига, зиқна эканига ҳайронлар қолиб, эшик ортидан кетаверар эдик. Ҳар сафар шу ҳолат такрорланарди... Газетанинг вакили, муҳаррир юборган одам гадой эмас эди-ку! У садақа сўраб бормаган, устоз шоирнинг даргоҳига, ҳузурига шеър олиб келиш учун юборилган элчи эди-ку. Ҳар сафар шундай хўрлик эзар эди мени. Ўзгалар ҳам шу манзарани сўзлаб, ўкинишарди.

Ҳозир “Морг” деб аталган музхонада ётган устоз, шоирнинг тақдири, қисмати ана шу хўрликнинг, бедодликнинг, беюзликнинг давомидай, мевасидай туюлди менга, юрагим сирқираб кетди. Тун қўйнида худди адашган кимсадек қўрқув ичида қолдим. Музлаб қолдим шекилли, қалтироқ босди. Ё рабб, йигитларимиз адашмасин. Мартаба дебми, урф дебми

ўзга дорларга осилмасин. Ўз миллатининг мўмин-мусулмон, мурувватли қизларини оёқ ости қилиб, менсимай, назарига илмай ўзгаларга қул бўлиб қолмасин. Ўз қадрини билсин. Ё рабб, адашмасин улар...

Умримиз дарахтин паст қилма, рабби,
Борлиқ шаробидан маст қилма, рабби,
Ўзинг карам бирла мард йигитларни
Нокасларга зеридаст қилма, рабби.

Олам тузоғидан озод эмасмиз,
Бир нафас олмоқдан ҳеч шод эмасмиз.
Ҳаётга куп шогирд бўлдигу ҳануз —
Дунёнинг ишига устод эмасмиз.

Тонгда хушхабар эмас, хунхабар эшигимизни қоқди. Иброҳим Раҳим домланинг номидан гапирдилар. “Домла Устозни сўнгги йўлга кузатамиз”... Шу бир оғиз сўз хаёлларимни остин-устун қилиб юборди.

— Қаердан кузатамиз. Ёзувчилар уюшмаси биносиданми?

— Йўқ, — деди, хабар олиб келган одам. Домланинг ўғиллари, домлангиз вафо қилмаган рафиқаси, қавм-қариндошлари... уни иззат-икромлар билан сўнгги йўлга кузатиш маросимини ўтказишяпти. Тўйга эмас, азага чақириб келганим учун узр... Иброҳим ака юбордилар...

Ҳа, шундай расм бўлувди. Ўз қавмини менсимай, ўзга қавмларни улуг билибми, маданиятли билибми 5 — 10 йил даври-даврон сурганлар, умрининг сўнгида эса... кўчада қолганлар куп учрайди. Бир вақтлар афсуски, шундай эди.

Азизи вақт эдим охирги дамда хор бўлгонман,
Юрак-бағри туташган ғам била бемор бўлгонман,
Кишим йўқ сўрагудек минг балога ёр бўлгонман,
Бу бекасликда мендек хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кузидин нур тўкиб, бағри қаро қон бўлмасун ҳеч ким.

Машраб битган сатрлар кўнглимдан кўчган кўчкинларга ҳамоҳангдек эшитилди.

“Сўнгги йўл” деймиз... Унинг ўзи ҳам бир маросим. “Отам”, “отажоним”, “жигарим”, “меҳрибоним” деб йиглашарди ўғиллари, қариндошлари, рафиқаси. Қадр қилмаганга — қадр, вафо қилмаганга — вафо эди бу. Бу — миллатимизнинг ўқтамлиги, бағрикенглиги, меҳри мўллиги, кечиримлилиги эди. Бу одамийлик, бағрикенгликнинг мунаввар чеҳраси эди.

Куйгуси тонгла қиёмат дуди оҳимни кўриб,
Қолгуси маҳшар эли ҳайрон гуноҳимни кўриб.

Руҳий олам, руҳий азоб, руҳий тушкунлик, руҳий мадад каби ибораларни, кечинмаларни ҳаётда кўп учратамиз. Инсон масъулиятида, умр карвонлари ўтган йўлларида, юрак деган буюк салтанатнинг ўзига хос галаёнлари, тугёнлари тўла-тўқис бўлган йўлларида нақадар ўрни буюкклигини ҳис этамиз.

Йиғи-сигиларга, меҳрли сўзларга, нола-ю, афгонларга тўлган ҳовли ичра ҳар кимса ўз хаёли, дарди билан банд. Домлани — устозим Иброҳим Раҳимни кузатаман. У йиғларди, чоғи. Куз ёшларини артиб, тобутга термуларди... Устознинг ғамгин боқишлари менга бу фоний дунёнинг қоҳишларидан сўзлагандек бўлди.

Ҳа, шундай... Меҳрнинг, мурувватнинг, ҳамдардликнинг тарозуси бўлмайди. Унинг қомуси ҳам йўқ. Лекин бу олам, бу ҳаёт, одамлар, одамзотнинг ўтли, меҳрли, далда берувчи нигоҳига, сўзларига, имдодли қўлларига зордир. Бу туйғу мана бундай изтиробларни кузатганингда айниқса сезилади.

Мотам маросими аллақандай қудратга эга эканини ҳис этаман. Муруввати бисёр оналар бир-бирларининг елкаларига бош қўйиб марсия айтар эдилар... Дилимни саволлар кемаиради яна. Ҳижолат ҳисси тирнар, азоблар эди мени. Нега одамлар адашадилар... охиратини уйламайдилар.

Бувиларимиз айтган марсияларни тинглаб, инсоний бурч не эканини, инсон қадри не эканини, азиз удумларимизни, инсон ёди не эканини яна бир бор англадим. Бу марсиялар юрагимга улугворлик, эзгулик уруғларини экди. Инсонга муҳаббатли бўлиш, ҳамиша, ҳамма ерда, сўнгги соатда, сўнгги йўлга кузатишда ҳам уни улуглай билишдек мумтоз туйғуларни юрагимга муҳрлаб қўйди. Улар менга оламдаги барча эзгуликларнинг, барча қудратлар, ҳайратларнинг дояси — ҳамдардлик, бир-бирини ардоқлай билиш туйғуси эканини такрор ва такрор уқтирдилар...

Тобут устида чопон кўрдим. Ўгиллар жиянларнинг эғнида чопон кўрдим. Ҳатто бобоси тугилганидан беҳабар набиралар эғнида чопон, қийиқ бор эди. Ҳа, мусибатнинг қўрғошин қўллари билан тикилган чопонлар ҳам йиғлар эдилар наздимда... Тобут атрофида меҳрибонлар. Тобут атрофида ҳамкасблар, шогирдлар, улуг шоирнинг китобхонлари, ёрубиродарлар, қариндошлар...

Шамол ҳам увиллар саргардон, етим...
Қанотида қақшар дод-фарёд бетин,
Кўксимга ўрлайди қоп-қора тутун,
Гудаклар эғнида йиғлайди чопон...

Ҳа, садолар, юлдузлар жимгина, унсиз сўнадилар. Кечагина кузатганим, марҳум домланинг тобути устида йиглаб, кўз ёшларини артиб турган устоз Иброҳим Раҳим ҳам худди юлдузлар каби сўнди. Лекин у юрган йўллар, у айтган сўзлар, у ёзган рисолалар, шогирдлар, фарзандлар қолди. Унинг чироғи ёқиқдир дегани бу... Ҳа, шундай. Яхшиларнинг ёди дилимизнинг тўридадир.

Биз ҳам Қоинотнинг ақл етмас буржларида кезиб юрган бир кеманинг меҳмонларимиз. Оламнинг бир зарраси, яъни дунё номини олган бу кема абадий мамлакат йўлчиларини ташимоқда... Улар орасида биз ҳам бормиз. Бизни ҳам ёд айлагувчилар бордир. Агар бор бўлса, ёққан чирогимиз учмагайдир.

ТИЛАР КЎНГЛИМ БУ СОЗ ИЧРА НАВОНИ...

Андижоннинг ўзига хос, нуфузли адабий муҳити бўлган. Шоирлар, уламолар, фозил кишилар, олимлар, бастакорлар, ҳофизлар, саҳна усталари тўпланадиган бундай давраларни шунчаки давра эмас, ўзига хос бир маданий, маърифий олам, бир дорилфунун дейишарди. Дадам Қосимжон Охунов вилоятда кенг томир отган, ришталари бошқа вилоятларга ҳам тутшиб кетган ана шу нуфузли давранинг устозларидан бири эди. Театр саҳнасида, кино экранида қатор ўлмас қаҳрамонлар образини яратган даданинг санъатимиз, маданиятимизнинг равнақ топишига қўшган ҳиссалари беқиёс. Бугина эмас, у киши театр санъати салтанатига тамал тоши қўйганларнинг бири. Шу салтанатга қадам босган жуда кўп ёшларга раҳнамолик қилган устоз.

Кўп қиррали ижод соҳибининг ҳаёт ва ижод уфқлари кенг. Бастакор, республика халқ ҳофизи, созанда Қосимжон Охунов ҳаётининг баъзи саҳифаларинигина варақлаш билан, фарзандлик бурчимни адо этишга рухсат этгайсиз, азиз ўқувчим.

Бу тонг мени тамбурнинг юракни аллаловчи наволари уйготди. Дилимга ором бўлиб оқиб кирган, хаёлларимни олис-олисларга олиб учган ўшал куй, ўшал майин навони тингламаганимга узоқ йиллар бўлган эди.

Куй... Борлиқнинг, тонгнинг минг бир жилоларда товланувчи ранглари юрагимга, наволарга кўчади.

Тонгни мунавварликларнинг остонаси деймиз. Куйга сархуш бўлиб отаётган тонг, майсалар, гулу алвонлар, офтоб билан юзма-юз бўлиш бахтига, сархушлигига эврилган куйнинг сеҳри қошида лол қолмоқ бу — ўзгача сурур.

Қозикда неча йиллардан буён иззатда осиглиқ турган танбурни ким қўлига олди. Унинг нозик пардаларига ким жон бағишлади. Армонларимни, соғинчларимни қайта янгилаган ким?

Танбур нола қиларди... Бу куй, бу наволар пардасида биз учун азиз ва мукаррам бўлиб қолган не-не ҳикоялар, умр сабоқлари, ширин ва аччиқ хотиралар тилга кирур.

Бобосининг қўллари теккан, меҳри, нигоҳи тушган созга жон, сеҳр, садо бағишлаётган соҳиби соз кимдир?

— Сарварим, сизмидингиз, дилимнинг ороми, юпанчим, қувончим.

— Ассалому алайкум, онажон. Беизн, берухсат бобомнинг созига қўл теккизганим учун узр сўрайман. Бобом тушимга кирибдилар. Дебдилар:

— Сиз энди катта йигит бўлиб қолдингиз, соз чалмоқликни ихтиёр қилсангиз, деб орзу қиламан. Соз гариб булмасин, шунқорим.

— Бобонгиз менинг ҳам тушимга кирибдилар. Ана у ёққа қаранг, дебдилар. Қарасам, Сиз тулпор миниб, сайҳонликлардан елиб, шамоллардан тез учиб келяпсиз. Тулпорингизнинг оёқларидан чатнаган учқунлардан танидим, бу Сиз эдингиз Сарварим. Бобонгизнинг ёдини олиб, у ўтган табаррук жойларни тавоф қилиб, губорини кўзларингизга суртмакка келибсиз.

Ана у меҳроб устида осиглиқ турган қўш созларга қаранг. Бири танбур, яна бири дутор. Бир-бирига маҳлиё, бир-бирига суянган қўш қоялар, қўш чинорлар. Уларнинг бири отам чалган соз, яна бири эса онам чертган дутор. Улар икки муҳаббатли юракнинг ўтли достонидай ёнма-ён турибдилар.

Тоғларнинг умрини бермабди одамга
Тоғларнинг бардоши онамни эслатур.
Бирпасда гумбирлар чақиндан тоғ боши
Юраги қуёшли отамни эслатур.

Қўлида танбур тутган Сарварим савол айлади менга:

— Менга ана шу тарих, созлар тарихи ҳақида сўзланг.
Бобом тутган танбур, бувим чалган дутор ҳақида баён айланг,
илтимос. Бобомнинг ибратли ҳаётини, унинг умр йўллари-
ни, санъатини билгим келади.

— Сарварим, ҳаммага ҳам бобонгиздек яшаш, азизу му-
каррам бўлиб ном қолдириш насиб этсин. Лекин бобонгиз-
нинг ҳаёт йўллари огир кечган. Йигитсиз, йигитлик не эка-
нини бобонгиздан ургансангиз арзир. Ҳа, олов, чақинмисол
йигитлик насиб айласин Сизга. Ўзи шоҳу, истаклари, кўнгли,
муҳаббати, наволари мискин. Дунёлар ичра дунё яратишга
қодир бир қойим эдилар бобонгиз.

Сарварим бобонгиз ҳаётидан бир чимдимгина сўзлай. Зеро,
ҳаммасини сўзласам, минг бир кечалар озлик қилур...

ФАСОҲАТ ДАРСИ

Дадам ва жўралари жам бўлган давраларда дунёлар туғи-
ларди, наздимда. Янги, охорли қўшиқларга куй басталанар,
эндигина яралган газаллар устозлар назаридан ўтказилиб, оқ
фотиҳалар бериларди.

Классик шеър услублари, салафлар ёдини улуглаш, халқ-
нинг энг яхши анъаналарига камоли ҳурмат, адл бобидаги
ривоятларга эҳтиром дил тўрида бўларди.

Жўралар жам бўлган давралардаги дилтортар суҳбатларни
эшик орқасида утириб тинглардим.

Газал дарси эди. Жўраларнинг бири бу тонг қоралаган
газалини ҳавола айлади:

Бемуҳаббатлар йигилган анжуманни не қилай,
Баҳрасиз бўлса агар бу жону танни не қилай,
Дилга завқ бермас эса, бўйи саманни не қилай,
Завқсиз ўтгай куним, бор айш аҳбоби билан.

Меҳрибон бир ёру Улфатга сотурман ким олур?
Бегараз бир дамлик иззатга сотурман ким олур?
Дўст ила бир лаҳза фурсатга сотурман ким олур?

Бир нафаслик яхши суҳбатга сотурман ким олур?
Масжиду тоат ибодатларни, меҳроби билан.

Жураларнинг дили ёришди. Ғазал бахшийда этган дилшодликнинг хуш кайфи билан тебраниб ўтирган журналарнинг бири жавоб қилди:

Базми жамшидига ҳам, занг топса хотир, бормаким,
Ёру Улфат йўқ бўлиб гўё мусофир, бормаким,
Сочса ҳам миннат билан бошдан жавоҳир бормаким,
Ёт агар қўй сўйса ҳам йўлингга Собир бормаким,
Дўст ила суҳбатни туз, ёвғону ардоби билан.

Журалар бир-бирларига лутф айлаб, ғазалхонлик қилдилар.

Устозлар суҳбатига илму одоб сабогини олгани келган ёшлар пойгакда тавозеъда ўтирардилар.

Ғазал дарси алла-паллагача давом этди, сўнгига тор тилга кирди.

Журалар негадир чироқни ўчириб қўйишни сўрадилар. Кўзларини юмиб куй тингладилар. Тўлин ойнинг, порлаб турган юлдузларнинг шуъласи бог ўртасидаги чорпояни ёри-тиб турарди. Ҳамон кўзларини юмиб куй тинглардилар. Даврада ўтирган мумтоз, муҳтарамларни ҳаёллар дарёсига гарқ айлаган куй энди деворлар, боғлар оша қўшни боғларга тараларди. Аста ёришиб келаётган тонгнинг харир этакларига эврилиб таралаётган куйнинг соҳиби падари бузрукворим эдилар.

Боғдан келаётган салқин сабо юз-кўзларимни сийпалаб ўтди. Неларнидир шивирлади менга:

— Тонг отаётир, қизгина, сен эса ҳалигача уйқуга бош қўймадинг. Ғазал тингладинг, куйга маҳлиё бўлганингча ўтирибсан.

Сабо оби-равон қўйлагимнинг этагидан тортгандай бўлди, бошимдаги рўмолимни тушириб кетди.

Бир менми, шаршаралар куй тингларди. Дала-тузлар куй тингларди. Сарин еллар, ғазалхон булбуллар, ифорли гуллар куй тинглардилар...

Тароватли оқшомларнинг бири... Яна ўша файзиёб бог. Муҳаббатли дилларнинг муҳаббатли суҳбати. Даврада “тўқсон беш” чой айланади, кўнгиллар кўнгилларга бойланади...

Қулоғимга етишди нола қилгандек сабо танбур,
Нечук бу нола билмам нағмаи булбулму ё танбур.

Ҳунар кўрсатма ҳар бир пардада жавлон уриб нохун,
Берур базм аҳлига бир ўзгача кайфи сафо танбур.

Эшитса жон қулоғи бирла ҳар ким ўзгарур ҳолат,
Фараҳбахш дилга, руҳ учун бергай гизо танбур.

Ҳабибий домланинг танбур радифидаги газалини қўлма-қўл қилиб ўқидилар. Танбур таърифидаги газални куйга солиш таклифи ҳаммаларига маъқул тушди. Шу ернинг ўзида газалнинг хомаки хиргойиси ҳам бўлди. Қўшиқни янаги давра суҳбатида тинглашни мақсад қилдилар...

Шогирд йигитларнинг бири таъзим айлаб, сўз бошлади:

Купдан бери йўл тортади кўзларим,
Суҳбатингиздан ранг олар юзларим,
Кўпдир Сизга айтадиган сўзларим,
Ўзилмасин садафингиз қатори,
Устоз,
Яна чалиб берсангиз эди торни...

Гоҳ мушоира, гоҳ танбур, гоҳ дутор, гоҳида сато торларидан таралган наволар навбатма-навбат кўнгилларга хушнудлик бағишлади...

УМР — ШИРИН НЕЪМАТДИР

Умр — ширин неъматдир, дер эдилар дадам. Ўтмишингизни, боболарингизни яхши танинг, урганинг. Уларнинг босган изларини кўзларингизга тўтиё қилинг. Табиатни, гулларни, энг кераги — одамларни қадрлашни, ардоқлашни ўрганинг. Болаларингизга ҳам ўргатинг.

Бир куни дадам бизни Арслонбоб сафарига олиб борадиган бўлдилар.

Арслонбоб тоғлар бағридаги сўлим, хушманзара жой эди. Тоғлар оралигидан борардик. Ўйноқлаб оқаётган сойни кечиб ўтиш керак бўлди. Суви совуқ, шитобли, сертўлқин... Йўл эса битта, шу сойдан ўтиш керак. Кўприк йўқ...

Дадам ўй суриб қолдилар.

— Бирпас сабр қилинглар, — дедилар. Ўзлари ўрмон ичкарисига кириб кетдилар. Биз эса сабримиз чидамай, сувни кечиб, нариги томонга ўтиб олдик. Дадам ўрмондан шох-шаббаларни кўтариб келдилар.

— Бу шўх сувдан ҳамма ҳам утолмайди-да, — дедилар. — Ёши улуглар, ёш болалар, ногиронлар бор, ахир. Сабр қилиб туринг, ҳозир кўприк ясаймиз.

— Биз ўтиб олдик-ку, бошқалар ҳам бир амаллаб ўтиб олар... — дедик. Дадам кўнмадилар. Дарахтзорлар оралаб, бақувват ёғочлар, яна шох-шаббалар келтирдилар. Уриниб, терга ботиб, кўприк ясадилар.

— Ана энди ҳеч кимса сувда оқиб кетмайди, — дедилар, ўз ишларидан мамнун бўлиб.

Бу ҳолат менга одамийлик сабогини бергандек бўлди. Арслонбоб сафари хуш ўтди...

— Ана энди навбат Тошкент сафарига, бизникига, — дедим. — Жўраларингиз билан борсангиз яна-да яхши...

Дадам ўйланиб қолдилар. Нимадир демоқчилар, лекин андишада эканини сезяпман.

— Жўраларингиз билан борсангиз яна яхши, — дедим жимликнинг боисини билмоқчи бўлиб.

— Жўраларим билан меҳмонга борсак, учта шартим бор, бажарасизми? — дедилар кулиб.

— Аввал шартларингизни эшитайлик-чи, — дедим мен ҳам қувлик билан.

— Эй, қизалогим, эшитганларингизни фарзандларингиз улғайганда уларга ҳам айтинг. Негаки бу гапларни биз ҳам отамиздан эшитганмиз. Тарбия китобининг саҳифаларидандир, деганлар отам.

— Биринчи шартим: биз уйингизга меҳмон бўлиб борганимизда душманимизнинг ёнига ўтқизмагaysиз.

— Ё тавба-ей, — дедим. — Душманингиз ким?

— Кўнглингизга олмасангиз, айтаман.

— Кўнглимга олмайман, бемалол айтаверинг.

— Душман... бу... Сизнинг ширин-шакар болаларингиз.

— Ё алҳазар, — дебман тушунмай.

— Ана, айтдим-ку. Гапнинг маъноси не эканини англамай, хулоса қилманг-да. Мен жўраларим билан, сизлар билан суҳбатлашиб ўтирганимда ёхуд газалхонлик ёхуд соз чалинганида... болакайлар халақит бергай. Бола-бола-да, улар сираям жим ўтирмагай. Гапни-гапга қовуштирамагай. Бесаранжон болаларнинг дунёси ўзгача, уларни айблаб бўлмайди. Бу — ҳаёт тажрибаси, ҳаёт сабогидир. Бола хархаша қилади, дастурхонга қўл узатади, ниманидир тўкади, ниманидир ағдаради. Худди душмanning ишини қилади. Бола азиз, лекин

одоби ундан-да азиз. Болани севинг, ардоқланг, лекин тарбия-сига безътибор бўлманг. Бола меҳмондорчиликнинг қоидаларини билмагай. Ҳар азиз нарсанинг ўз ўрни бор.

— Иккинчи шартим: келтирган таомларингизга заҳар қўшиб бермагайсиз.

— Наҳот... заҳар қўшиб борсам, — дедим ранжиб.

— Йўқ, бунинг маъноси бошқа. Келтирган таомларингизни дастурхонга қўйинг. Бир бора, лутф ила, меҳмонларни еб-ичиб ўтиришга унданг. Ҳа деганда, ҳа деб, ҳар сонияда “олинглар”, “енглар” деявериш ортиқчадир. Меҳмон таъби-га қараб, саломатлигига қараб танаввул қилгани маъқул. Ортиқча қистайвериш уни қийнаш билан баробар.

Кейин, мезбонликнинг вазифаси осонмас. Мезбоннинг чеҳраси очиқ бўлмаса... бу ҳам меҳмон учун заҳардек гап. Меҳмон — отангиздан-да улуг, онангиздан-да муътабар. Меҳмоннинг хонадонингиздаги бирпаслик ороми учун, оройиши учун Сиз жонингиз билан, жаҳонингиз билан масъулсиз. Тирик-ликнинг китоби ана шундай ёзилган.

— Учинчи шартим: меҳмонга борганимизда бизни қудуққа ташлаб қўймагайсиз. Хоҳлаганимизча ўтирамиз. Ижозат сўраганимизда дарров жавоб бергайсиз. “Йўқ”, “ўтиринг”, “овқат пишаётир”, “ташлаб кетманг”, “меҳмоннинг ихтиёри мезбонда” деган сўзлар, лутфлар... меҳмонни қудуққа солиб қўйиш билан баробардир.

— Маъқул, — дедим итоаткорона.

Дадам жўралари билан тез-тез меҳмонга келиб турдилар. Ҳар гал гоҳ газал, гоҳ қўшиқ, гоҳ наво тили билан яхши-лик, эҳсон, одамийлик, одмилик каби нури ҳидоятларни дилимизга жойлардилар. Бир умрга етгулик сабоқлар... ҳаётнинг энг қоронғу гўшаларини ҳам ёритиб тургувчи ўғитлар, ҳикоятлар кўмагида қоқилмай яшаётганимиз бизнинг бахтимиз бўлса керак.

— Худо Сизга улуглик соясини солса, не-не зоти киромларни Сизга бўйсиндирса... мансаб курсингиздан фойдаланманг, беҳуда озор берманг, ўч олманг... дердилар дадам. Билинг-ки, Сиз ҳам бир бандасиз, аслида ўзгаларнинг кўпларидан ожизроқдирсиз, ортиқ эмассиз. Улар туфроғу, Сиз тоза нурдан эмассиз...

Бир оқшом богимизда дадам билан навбатдаги газалхонликка ўтирдик. У киши рўмолча билан кўзойнакларини артиб Навоий девонини қўлга олдилар. Газаллар ўқиб бердилар. Тушунмаган сўзларни сўрадим, маъносини ечиб бердилар.

Ғазалхонлик тугагач, ҳазрат Навоий ғазалларидан бирини куйга солиб айтабошладилар.

Танбур йиқилган дўстни суяш, умр шаъми сўнган дўстни бир умр ёд айлаш, ночор кимсанинг дардига, малолига малҳам излаш, ногиронлар учун асо бўлиш савобидан сўзларди. Мансаб учун қувонма, моли-давлатинг учун қувонма, инсон кўнглини кўтарганинг учун қувон. Мискин изтиробига шерик бўлганинг, далдали, имдодли сўз айтганинг учун қувон.

Дадам қўлидаги танбурнинг сеҳрли овози нур қанотида, офтобнинг заррин этакларида, дунёи-дуннинг афсонавий эртакларида яшаб қолмоқ учун борлиққа таралар, юракларни сеҳрларди. Келинчақларнинг аллаларига оҳанг, сайқал бўлиб кўчарди...

“Дугоҳ”ни чалдилар. “Дугоҳ” тугагач, менга маъноли қарадилар. “Зерикмадингизми?” деган маънони англадим. Аста бош тебратдим, “зерикмадим” маъносини англатдим.

Дадам ҳазрати Навоийнинг бир газалини тез-тез куйлайдиган бўлиб қолгандилар. Ҳозир яна ўша куйни чалишга бошладилар. Бу кечагина ёруг дунёни тарк этган дўсти, гамгузори Сайфийнинг фироғидан эди.

Эй муғанний, тут “Ироқ”
Оҳанги-ю кўргуз “Ҳижоз”
Ким Навоий хотири бўлмиш
Хуросондин Малул.

(Байтнинг мазмуни: Эй чалгучи “Ироқ” мақомини чал. Сўнгра, “Ҳижоз”ни... Навоийнинг Хуросон мулкидан кўнгли қолган.)

Бу куйни танбур созида чалганимда ёш эдим. Лекин бу куй бориб-бориб, улгайганимда катта соғинч, улкан бир йўқотиш дардига айланиб қолишини тасаввур этмаган эдим.

Дадам шу куйни жўралари Собир Абдулла, Ҳабибий, Омонуллохон, Чархийлар вафотидан сўнг ҳам тез-тез чаладиган бўлиб қолдилар.

Негадир дилим увишади, дадамнинг жўраларини, ўша нуфузли давранинг фозилларини эслайман. Шу фозиллар даврасида Тўхтасин Жалилов, Саиджон Калонов, Мамазокир Ҳабибий, Собир Абдулла, Сайфий, Маҳжурий, Ашкий, Анисий, Улфат, Ҳуррам, Боқир, Чархий, Қаюмхон домла, Боқий, Шарафиддин Маҳсум, Аҳмад Рафиқ ... Эҳе, буларнинг ҳар бири бир ёруг олам эди.

Уларнинг бири Ўшда, узгалари Тошкентда, Фарғонада, Қўқонда, Риштон, Наманганда, Самарқандда, узга шаҳарларда яшардилар.

Дадамнинг ҳикоя қилишларича улар мана шу нуфузли даврага йиғилиб, ширин суҳбатлар қилиб юрган чоғларини ўз умрининг энг ҳузурли, ҳаловатли, муътабар дамлари деб эъзозлар эканлар.

Дадам худди шу руҳиятга атаб ёзилган бир газални ҳам ўқиб бердилар. У Собир Абдулланинг газали экан:

Хуш кечар умрим менинг чин дўст, аҳбоби билан,
Дўсту аҳбобим азиз, ахлоқи одоби билан.

Жураларнинг “Волга”, “Нексия”, “Жигули” машиналари бўлмаган. Уларнинг меҳрдан ўзга маҳрами йўқ эди. Лекин улар орасида доимо меҳрли, соғинчли дуойи саломлар, муҳаббатли дил изҳорлари бориб-келиб турарди. Улар бир умр бир-бирларини соғиниб, сўроқлаб яшадилар. Уларнинг кўнгил кўприги бир умрга гавжум, бетин, серқатнов эканини дадамнинг танбуридан томган наволар ҳам сўзлаб берарди.

Шоир Ҳабибий ул жўралар ўртасидаги изҳори дилни шундай қаламга олган эдилар:

Ўзим бу ерда-ю кўнглим бориб кўриб келаду,
Қошингда дийдоринг ила бир дам ултириб келаду.
Етолмайин соғиниб хаста дил Ҳабибингман,
Ўзим бу ердаю кўнглим бориб кўриб келаду.

ҚАБРЛАР ҲАМ ОШИЁН БЎЛГАЙ...

Ҳар оқшом эртақ эшитардик. Лекин ҳар оқшом бир-биридан ўзгача бўларди. Гоҳ катта бувим, гоҳ онам, гоҳ дадам кўҳна эртақлардан, ривоятлардан, ибратли ҳикоятлардан сўзлаб берардилар.

Ўша оқшом ёдимда. Дадамнинг эртақларига навбат келган оқшом эди. Кўпдан бери кўнглимда асраб юрган бир саволни сўрагим келди.

— Катта бувим кўп ҳикоя қилганлар. Лекин... ўзингиздан эшитгим келади. Менга ажабтовур қўрқинчли туюлади-да. Дадажон, ростдан ҳам қабрларда тунаганмисиз?.. Шундай саволни бердиму дадамнинг пинжига кириб олдим. Қабристон даҳ-

шатининг қўрқуви эди бу... Қўрқувдан ҳам ёмони йўқдай туюлди менга...

— Ана холос, — дедилар дадам. — Сиз шу юрагингиз билан қабристонлар ҳақида эшитмоқчимисиз? Яна дафтар, қалам ҳам тайёрлаб қўйибсиз. Ўзингиз учунгина айтадиган гаплар булар, дафтарингизни олиб қўйинг...

— Хуб, келишдик. Дафтаримни йиғиштириб қўяман.

Андижон театри дастлаб кичик бир тўгарак ҳолида ташкил бўлган. Тўгарак театр ҳолига келгунча не-не азобу уқубатларни кўрганмиз. Санъатимиз, маданиятимизга тош отувчилар йўқ эмасди. Биз ёш йигитлар вилоятлар, қишлоқ, овулларда юриб, тушунтириш ишларини олиб борардик. Талантли, истеъдодли йигит-қизларни излардик. Ҳар қалай, театрға тамал тошини қўядиган талантлар халқ орасида эди-да. Санъатимизни, унинг фидойиларини асрагувчи халқимиз борлигига шукр.

Санъатнинг, қўшиқнинг вазифаси энг оғир вазифадир, деб ўйлайман. Қўшиқ соғинчлар, ҳижронлар, армонлар, хушнуд дамлардан сўзлайди.

Ҳеч ёдимдан чиқмайди. Бир ажойиб қўшиқчи қизнинг довругини эшитдим. Санъатни севаркан. Тўгарагимизга эса ана шундай талантлар, сара овозлар керак.

Қизни тўгарагимизга олиб келишга кўндирдим. Хурсандчилигимдан бир қўшиқни хиргойи қилиб, ўзимни тенги йўқ қаҳрамон билиб, оқшом чоғи йўлга чиқдим. Қандайдир шарпа мени таъқиб қилиб келаётганини сездим.

Қаёқдан куч пайдо бўлди... чопганча чопдим. Бир девор олдидан чиқдим. Девордан ошиб тушдим. Ё рабб, қарасам катта қабристон экан. Жон ширин экан, қизалогим-ей, дунё, тириклик салтанати муҳаббатли, лекин дардсиз ҳам эмас. Умр карвони бир умр беҳиштлардан ўтмагай. Ул карвонинг йўллари гоҳ беҳишт, гоҳ мана бундай даҳшатлардан иборат...

Қабристонни оралаб юриб, бир чўкиб кетган қабрнинг ичига тушиб кетдим. Ё рабб, чиқолмайман, унинг устига қош қорайиб қолган. Унинг устига таъқиб қилган одам... Қабрга кирдим, устимга тупроқни тортиб тонггача ётдим...

Керагида қабристон ҳам одамга ошиён бўлгай, дердилар раҳматлик отам. Қабристонда ётиб тонг оттирдим. Мунаввар тонг... Тонгнинг нури ҳаёт муждаси, тирикликнинг элчиси эканини теранроқ ҳис этдим. Кимсасиз, ҳувиллаб ётган қаб-

ристон бағрида, қабртошлар устида бир дунё бойлик ётганини кўрдим. Улар қабртошлардаги битиклар эди. Ёзувлар нураб, ўчиб бораётганини кўрдим. Қабртошлардаги ёзувлар, марсиялар, шеърӣ намуналар, ноёб қўлёзмалардир, билсангиз. Кўп битикларнинг муаллифлари бор. Кўпларининг муаллифлари йўқ. Ахир улар катта маданий мерос, тарихимизнинг бир булагӣ.

“Дунёда ҳамма нарса чақмоқдек чақнаб кетур,
Тахту бахт, амру гуломлик, олди-бердилар...
Лек яхши ном қолса одамдан
Ундан тилла сарой қолганидан яхшидир!”

“Эй ўғлим, нури дийдам!
Экканингдан бўлагини ўрмагил
На қадар яхшидир бўйра, фақирлик ва осойишта уйқу!
Ки, бу оромларга ҳатто Хусравона
Тахт соҳиблари ҳам эришмасдир”...

Бундай ёзувлар кўп эди. Ёдимда сақлаб қолганларим ҳам талай. Улар жуда чиройли қилиб ёзилган. Ўтмишда ҳам шундай хаттотлар бўлганига ишонгинг келмайди. Лекин мен кўрган ёзувлар хаттотликнинг энг гўзал намуналари эди.

Марҳумлар ётган зиёратгоҳга тез-тез бориб турган савобдир, дейдилар бувиларимиз. Йўқлик дунёси не-не борликлардан сўзлагай.

Ростини айтсам, куни бўйи қабристонда қолиб кетдим. Қўрқувни ҳам унутдим. Хаёлларим етаклаб олиб юравердилар...

Қулогимга бир садо эшитилди. “Ёмонликнинг, устозларга, дўстга, халқингга хиёнатнинг жавоби шу ердадир... Мана бу чоҳларнинг остидадир. Қабохатнинг, меҳрсизлик, тошбағирликлар, зўравонликларнинг жазоси ҳам шул ердадир”...

Дадам билан узоқ суҳбатлашиб ўтирдик... Негадир ҳаётимда биринчи бор уйқум қочди. Негадир, юрагимга аллақандай нотинчлик оралади. Негадир, қаламим, қоғозимни излаб қолдим. Юрагимдаги тугённи қоғозимга сўзлагим келди. Дадамнинг ҳикоялари, санъатнинг долгали, изтиробли, сермашаққат йўлларида тикланган довлар, норавон йўллар ҳақида ўйлайман. Қабристон ҳикоялари тинчлик бермади менга. Бехиётёр ана шулар қоғозга тушди. Дадамга кўрсатдим. Пешонамдан ўпиб, дедилар:

— Қалам ва қоғознинг сермашаққат, риёзатли йўллари ҳамиша ҳамроҳингиз бўлсин. Мана бу битганларингизни эса,

ижозат берсангиз, жўраларимга ўқиб берсам: “Эй кўкдаги юлдузларга маҳлиё бўлиб, масрур хаёл сураётган мунажжим, мағрур қадам ташлаб бораётган ўғлон, инсоний меҳр ҳақида нутқ сўзлаётган нотиқ! Хоки пойингиздаги юлдуз кўзларни, боболар хокини босиб олмадингизми?

Дўстим, ҳамроҳим, рақибим! Сизга айтар сўзим бор. Мансаб учун қувонманг. Дўст, мискин, мусибатли одам кўнглини олганингиз учун қувонинг, инсон ёдини олиб, тиз чўкканингиз... Сизнинг мағрурлигингиздир. Қиличнинг кучи етмаган дунёга, меҳрнинг кучи етгай”...

— Ҳар юракнинг ўз танлаган қўшиги, навоси, аъмоли бўлади, — дейдилар дадам. — Ҳар сознинг ўз жаранги бўлганидай, ҳар юракнинг чертилгувчи тори бўлади. Созлар тори бармоқлар билан чертилади, жозиблага айланади. Юрак тори эса энг нозик, энг азиз, энг мўътабар ҳислари аллаланганда садо беради...

Ҳа, шундай дейман мен ҳам...

У киши танбур чертган чоғларда хаёлларим қалб тўшаган йўлларга тушадилар. Нурга тўлган олам, гулга тўлган чаманлардан ўтади. Тонгнинг салқин саҳарларига роз айтгиси келади. Хаёлчан сайҳонларда туриб қолади. Қирларга ястанган чучмомаларга бош қўйгиси келади. Куйнинг қудрати, сеҳри, жозибаси билан у шоирга, қалам соҳибига айланиб қолса не ажаб. Қароғлари ичинда, киприклари устида асраган азиз ҳислари — кимёларини кимгадир сўзлагиси келади. Соҳира табиятдан, баҳор гулларида ўзига либослар бичаётган боғлардан садолар келади:

— Сен қўшиқлар, наволар, танбур оҳанглари ардоғидасан. Ана шу эзгуликлар ичра мангу қол.

— Ҳа, — дейди дилхоҳ тахтида ўлтирган кўнглим. — Тилар кўнглим шу соз ичра навони...

Қўшни боғлардан қўшиқ эшитилди. Бу оҳанг, бу соз шу қадар жозиб эди-ки... Мудраб ётган борлиқни, хаёлларимни эркалади. Наво дунёни, мени, борлиқни ардоғига олди. Бу куйнинг, бу оҳангнинг кўҳнализини, улуглигини, майинлигини юрагим билан ҳис этаман. Бу улуглик бир ажиб виқор бўлиб хаёлларимни маҳв этади.

Куй, наво салтанатига, унинг алломайи давронларига ҳавасим, муҳаббатим ортади. Орзулар измида жим қоламан. Сокинлик бағрида бўронлар, суронлар яратган наво салтанати ҳузурида бош эгаман. Улкан дунёларни бағрига сингдирол-

ган бу салтанат остонасига қадам босмоқдан олдин чангу губо-
римизни қоқиб олмоғимиз савоб эканини ҳис этаман.

Ўтидилар улфату жўралар,
Бўм-бўшдир паришон сўрилар,
Қарогим ичинда нур улар,
Ул эди алла-ю қўшигим.

Зорланма, йиглама эй кўнглим,
Дунё шул, армонли... дунё шул.
Хаёллар нур эди, орзулар бир гул
Ул эди ўланам, қўшигим.

Танбур торларида “қора кўз” йиғлар,
Юрагимда ял-ял оташлар чўғлар,
Э воҳ, қайтиб келмас, энди йўқ, улар,
Танбур, то тонггача йиғла, майлига...

Танбур соҳибининг умр шаъми сўнди. Наздимда табиат
дод солди. Тоғлар бошига булутларни ҳайдаб келди. Мома-
қалди роқ қарсиллади. Отамизнинг умри, иқтидори мана
шу тоғлардай улугвор эди. Мана шу тоғлардай ўлмас бўлиб
қолади.

Чинорлар — жўраларнинг қуёши бирин-кетин мангу-
лик масканига бош қўйдилар. Улардан бебаҳо ёдномалар
қолди. Танбур ўшал ёдномалар ичида энг қимматли, беба-
ҳоси. Танбур уй тўрида, меҳроб узра қозиқда, эъзозда. Тан-
бурга термуламан. Болалигим оламини нур бўлиб ёритувчи ўт-
ли давралар, фозилларнинг суҳбатлари кўз ўнгимдан ўтади,
ўтаверади:

Қозиқда бир танбур, минг улан...
Кўзларим ўнгида оқ туман,
Ул эди бир дунё, бир чаман,
Ул эди болалик қўшигим.

Ғазал учрашарди наволар билан,
Тонглар сирлашарди саболар билан,
Тун уйғоқ сабуҳий садолар билан,
Ул эди бебаёв ёшлигим.

Тун қаро кўзида ёш кўрдим,
Дунё дун кўз ёшин чош кўрдим,
Фақат уйқу ичра қуёш кўрдим,
Кел қалам, дардим ол, кел бардошлигим.

ПОЁНИГА ЕТМАГАН ЙЎЛ

СИЗ ҚУЁШДИРСИЗ, МЕН ЭСА ШАЪМДИРМАН..

Умр йўлдошим Сирожиддин

Камолиддин ўглини ёд этиб

Азиз тингловчим, муҳтарам ўқувчим, мен ҳузурингизга кирмоқ учун изн сўрайман. Ижозат беринг. Сизга сўзласам дардларим фориғ бўлгай... Ахир инсоннинг ҳамма куни ҳам байрам эмас-ку. Унинг мусибатлари, изтироблари ҳам бор. Ҳамдардлик туйғуларига бегона одам байрамнинг ҳам қадрига етмас. Ҳамдардим бўлинг.

Мен... кимсасиз саҳрода ёлғиз қолган бўтадай Сизларга талпинаман. Қибланамодек, тун қоронғусида мисоли нурдек, мисоли машъалдек бўлиб қолган саждагоҳимга бош қўйган чоғларимда тугилган юрак сўзларимни Сизларга ишонгим келади. Содиқ дўстдек, мунис ҳамроҳингиздек бағрингизга киргим келади менинг.

Майли мен муҳаббатнинг, ҳамдардликнинг мусибатларини бир умрга ўзимга олиб қолайин, унинг Сизга кераги ҳам йўқдир. Улар менинг қисматим, тақдиримга айланган. Мен мусибатларимни ёлғизгина ҳамроҳим қаламга, қоғозга, шеърларимга сўзлайман холос. Улар кўз ёшларимга сизиб-сизиб дафтар бетига томадилар ҳар тун. Майли, мусибатларимни мен ўзим билан бирга олиб кетаман бир кун.

Сизга муҳаббатнинг ўтли-ўтли саволларидан, имтиҳонларидан, ёндириб-ёндириб тоблагувчи оташларидан, ҳамдардлик аталмиш ва дорилфунунга айланган сабоқларидан сўзлагим келади. Зеро, улар турфа кўнгилнинг турфа дафтари ва рақларига битилган содда, беҳашам ёдномалардир.

Ул менинг орзуларим қанотига айланган,

У ут солган армонларим бағрига.

Ёниб, Ёниб... гулхан айланиб қолган

Қаро кўзларинг рангига.

Мени у ёнишларга ўргатган,

Ўргатган ёмонликни қоралашга.

Ўргатган у енгишларга гурбатни,

Ва ҳар қандай уқубатни поралашга...

Биз тушган йўл поёнига етмади, афсус. Биз энг сўнгги манзилгача Сиз билан бирга-бирга боролмадик. Сиз шошилдингиз. Нега? Бизлар бирга танлаган йўл ўртасида мени ҳайрону зорликда қолдириб, ташлаб, мангулик сари кетдингиз. Оллоҳнинг иродаси эди бу!

Сиз... табиат гулга кирган, аргувонлар безанган, ирмоқлар уйғонган, дарёлар тўлқин урган, тугёнларга қўшилган баҳор фаслида гулу алвонлар, мушку анбарларга ўралиб, оппоқ елкан ичинда, елкалар узра тебраниб-тебраниб энг сўнгги йўлга кетдингиз. Мен эсам мусибат ила юзма-юз йўл ўртасида тиз чўкканимча, сочларимни ёйганимча, фарёдлар қучогида қолдим. Тангрига ёлбордим, Сизга ёлбордим... Бирга олиб кетмадингиз. Нега? Нега ёниб адо бўлмас оловлар ичинда қолдирдингиз! Йўл ўртасида бошимни кўтармай узоқ тиз чўкканимча қолдим... Кўзимни очсам менга биргина қиблагоҳ қолибди, холос. Ул бебаҳо мерос — Сизнинг мозорингиз. Мозорингиз қиблагоҳим, қабрингиз — саждагоҳимдир энди.

Ҳар тонг ул саждагоҳим қаршисида тиз чўкаман, тупроғини кўзларимга суртаман, бош қўяман, сукунат қаърига гарқ бўламан. Кўз ёшларим ила мозорингиз гулларини, райхонларини сугораман. Ёднома бўлиб қолган ўтли, ардоқли кўнгил, ҳамдардлик дафтаримизни аста-секин варақлайман... Ахир ул дафтарнинг ҳар сатри, ҳар варағи умрим жавоҳири менинг. Ул фарзандларимга сабоқ. Ул кўз ёшларим, севинчларим менинг. Ул энг азиз ҳисларим, туйғуларимдир. Мен ул дафтар қатига сингиб кетгандайман. Мен у дафтар зарварақлари ичра Сизни топгандайман.

Сиз қуёшдирсиз. Кун ярмида коинотни тарк этиб, эрта ботган Қуёш. Мен эсам — шаъмдирман. Тун қўйнида то тонггача ёниб ҳам адо бўлмаган шаъм...

— Муҳаббат нима? — деб сўрардингиз ҳамиша кулиб.

Муҳаббат — улутворликдир. Ул беадоғ бардошлар экан. Ул — бокира туйғу. Ул сўнгсиз тақдир сўқмоқлари, ҳаёт жумбоқларига ҳам ўхшайди. Ул зим-зиё тунлар келганида, йўлингизни ёритган машъалдир. Фозил маслаҳатгўйдир ул. Ҳаёт юмушлари, турмуш жумбоқларидан чарчаб хориган сонияларда ул оромдир. Айрилиқ ханжари сабру тоқатингизни пора-пора этганида Сизга имдод қўлидир ул. Изтироб, алам, армон, ўкинч тошқинлари бостириб келганида, бардошларингиз танг қолганида Сизга асо-дир ул, нажотдир ул. Бардамлик, улутворлик, мусаффолик огушида бир дам эркин тин оласиз, жим қоласиз, хаёлларга толасиз.

Севги ўланларини юракнинг дардли, мунгли созида чалиб кўрганмисиз.

Ул — кўз ёш, ул — ўкинч, ситамларга айланади бундай чоғларда...

— Ҳамдардлик недир? — деб сўрардингиз яна. Мен ҳамроҳингиз бу саволларга жавоб излаб қийналардим. Баҳор қулф урган чоғларда, боғларда шода-шода марваридлар тақиб ўрик гуллаган тонгларда Асакани, Андижонни қўмсаб қолардингиз. Ўшал шарқираган сойлар, оқизоқ кулчалар тинчингизни оларди.

— Юрагингиз мунис бир ҳамдам излаган чоғларингизда, жўшқин давраларда бахтиёр чоғларингизда, ҳаёт, муҳаббат баҳси ўт олган сонияларда энтикиб ёдга олганингиз недир? — деб сўраганингиз ёдимда. Она юрт, киндик қонингиз тўкилган заминдир ул...

Мен аста-аста варақлаётган кўнгил дафтарим, дардларим, армонларим, етим қолган муҳаббатим, кўз ёшларимга эврилган сатрларим ила ҳамдардлик ҳузурида ёруғ юз билан турибман...

Дарвоқеъ, ҳамдардлик. Ул дилхоҳ тахтда ўлтирар. Ул олис, ул баланд. Улугворликнинг ул тахтига етгунча не-не довлар, не-не равону, норавон йўллар бор. Сўнгсиз ўйлар, сўнгсиз дарёларда оқар бу умр...

Ардоқли дафтар варақларига кўз ёшларим томади. Сизнинг мактубларингизни ўқийман, такрор ва такрор... Ҳамдардлик туйғуси қандай дунёга келганини, қандай камол топганини, қандай қилиб юракка муҳрланиб қолганини англайман. Мен уни қароғларим узра асрайман. Мактубларингизни ворисларингиз қўлига тутқазаман. Токи улар Сиздек яшашни, севишни, инсонийликни ардоқлашни билсин, унга тавоф айламакни ўргансин.

Мактубингизни олдим... Биз ҳамиша ҳам юзма-юз келиб сўзлашаолмаймиз. Учрашганда Сиз ҳам ерга қараб ўтасиз, мен ҳам. Нега? Неғалигини Сиз ҳам билмайсиз, мен ҳам. Сўнг... ўзимга айтмоқчи бўлган сўзларингизни мактубга жойлайсиз, сўнг уни дарслик китобининг қатига жойлаб, менга йўллайсиз. Китоб қатидаги ўшал мактубни оламан. Юзларим, кўзларим ловуллаб ёнади.

— Юзингизга қаролмайман, деб ёзибсиз. Қуёшга менгзайман сизни. Сизга боқсам кўзим қамашади, сўнг юрар йўлларимни йўқотиб, довдираб қоламан. Кулаётгандирсиз азизам. Кулманг, рост гапим бу. Юрагимдаги бебаҳо туйғу фош бўли-

шидан эмас, кўзим қамашганда бировларни туртиб ўтишдан қўрқаман. Мени, қишлоқ йигитини уқувсизликда айбламанг. Умримда бирор қиз билан юзма-юз туриб сўзлашмаганман. Умрим далаларда, эгатлар орасида ўтган. Отам уста миришкор деҳқон бўлгани учундир далаларни, боғларни севаман. Майсаларни, қушларни, табиатни, тупроқни севиб катта бўлганман. Довдираб қолдим. Боиси не эканини ёлғиз мену ёлғиз худойим билади. Ўша кун, ўша сония сира ёдимдан чиқмайди. Сиз дорилфунун зиналаридан чопиб тушиб келаётган эдингиз. Мен... худди ўша зиналардан юқорига кўтарилаётган эдим. Зиналар бизни учраштирди. Кўзим қамашди. Сиз ўшанда ҳам дарров ерга қараб олдингиз, дарров қизариб гойиб бўлдингиз. Кўз ўнгимда ўшал илк учрашув, ўшал ҳаёли табассум муҳрланиб қолди...

Мактубингизни пинҳона ўқийман, ошкора ўқийман яна. Сўнг уни яшириб қўяман. Ўзимдан ҳам уялиб, аста кўзгуга қарайман. Йўқ, Сиз муболаға қилибсиз. Ҳа, муболаға бу! Мен асло қуёшга ўхшамайман. Мен шаъмдирман. Мактубингизга жавоб ёзолмадим сира. Нима дейин. Ёзганларимни юборишдан кўра, йиртиб ташлаш осонроқ туюлади менга. Ойлар ўтаверади. Мактубингизнинг жавобини сўролмайсиз, юзимга қаролмайсиз. Охир, яна ўшал дарслик китобини йўллайсиз. Уни аста варақлайман. Варақалар эмас улар. Қуёш мен эмас, Сизнинг мактубларингиз экан аслида. Мактубларингизга жавоб излаб доводирайман, ўзлигимни йўқотаман. Сўнг аллақандай гурур йўлларимни тўсади, қўлларимни тутади. Жавоб ёзмайман, ёзолмайман. Юрак муждаларингиз, азиз, муқаддас туйғуларингизга йўғрилган сўз гавҳарларингизга муносиб жавоб тополмайман. Уларни авайлашни биламан. Лекин уларга жавоб айламакка журъатим йўқдир менинг.

Мана, яна мактубингиз қўлимда. Ўкинч тўла эди бу мактуб:

Сизга бўлган ҳурматимни ҳамон билмайсиз
Ҳурмат дея гурбатимни ҳамон билмайсиз.

Буюк гурур асрамоқлик қудрати менда,
Жон ўрнида суратимни ҳамон билмайсиз.

Сиз билан мени бутун бир сирли олам ажратиб тургандай. Ҳа, бутун бир олам. Бу оламнинг ҳаяжонлари мўл, тугёнлари беҳисоб. Ҳикматлари беадоғу имтиҳонлари бесаноғ. Мен ўшал туйғулардан энтикиб, ўшал ҳаяжонлардан яшариб уйқуга бош

қўядирман ҳар тун. Мен ўшал ҳикматлар китобини вараглаб, гурурланиб яшайдирман. Мен... ўшал имтиҳонларга тайёрланиб бедордирман.

— Сиз тоғдирсиз. Олис-олислардаги тоғ. Чўққилари қорли, пурвиқор. Қоялари учқур, сарбаланд тоғ. Мен... Мен эсам денгиздирман. Унинг дуру жавоҳирлари яширин, туб-тубидадир. Мен ҳам ҳисларим ошкор бўлишини истамайман, улар юрагимнинг тубида:

Денгиздирман, тўлқинларим
Ўзимга аён.
Оташдирман ёлқинларим
Кузимга аён.
Оташ ёқар, тўлқинлар-ей
Оқизмоқ истар,
Бу — мактубга битолмаган
Сузимга аён.

— Муҳаббат ўкинч экан азизам. Ҳа, гоҳида у дард, алам экан. У юрагингни тиглайди. Ана шу тигнинг дарди ширин. Менга нечундир унинг севинчларидан кўра, изтироблари кўпроқ насиб этади. Барибир, ўкинмайман, бахтиёрман дегим келади. Соғинчли онларимда мен ҳаётни теранроқ ҳис этаман. Ўзим билан ўзим сўзлашаман. Орзулар, армонларнинг кўзларига тик боқаман. Нуқсонларимни излаб топаман. Улугворлик манзилларига орзуланиб термулман. Хаёллар менинг энг садоқатли ҳамроҳимдир. Сизнинг хаёлларингиз...

Нечун ҳаргиз хаёлингиз тинчлик бермайдир,
Тинчлик бермас эса, аҳволимни сўрмайдир.
Сизнинг ўтар йўлингизда бир нигоҳ посбон
Илгамасиз, ул Сизнингсиз обод бўлмайдир.

Орзуларин қанотида сақлар, билмайсиз,
Маҳзун кечган дамларида алқар, билмайсиз.
Ҳар недан Сиз афзал ўрган гурур қургурни,
Куксига бир тумор янглиг тақар, билмайсиз.

— Дунё каъбасига бормоқ истасангиз, истагингиз Сизга йўлдош бўлсин. Лекин кўнгил каъбасига йўл топмоқ бўлсангиз, бу йўл мушкулотларга тўлигдир. Кўнгил каъбаси олдида Дунё каъбаси ҳечдир. Кўнгил каъбасига сажда айлаб, унинг меҳробларига бош қўймоқлик бахт.

Буни қалам ёзмас, хаёл аён айлайдир,
Сокин дилнинг кулбасида тугён айлайдир.
Бир ҳовуч нур олиб қайтар остонангиздан,
Ўз-ўзидан жавоб излаб савол айлайдир.

Хаёлларимни бир шарпа бузади. Ҳа, хаёлларимни чалгитган шабада экан. У ичкарига кирмоқ бўлиб уринади. Деразамни ланг очаман, баҳор шабадалари ёпирилиб кирадилар...

— Муҳаббат — икки юракнинг янгроқ, ўтли достони, тиниқ мусаффо осмони. У — қудрат. У — умид. Муҳаббат — улугворликдир мен учун. У — софлик. У — мусаффоликдир яна. Мен унинг озорларини ҳам, ҳижронларини ҳам ардоқлайман.

Азизам, қайдасиз
Осмоннинг кўзи ёшланар.
Сарҳадлар ошарлар турна карвони
Сарғиш япроқлардай юрак гашланар
Ел бошлаб келмасин маҳзун гавғони?

— Қоғозим — ҳамроҳим. Қаламим — сирдошим. Мактубларингизга жавоб изламоқ, ёзганларимни йиртиб беркитмоқ ҳар кунлик ишим бўлиб қолди.

— Ҳижронларингизга дош бермоқ, имтиҳонларингизга чидамоқ, бахтли интиҳолар манзилига кўз тикмоқ тириклигим менинг. Лекин Сиз буни билмайсиз, азизам.

— Нима қилай?... Биз дарсликлардан ўзга, шеърятдан ўзга, ҳаёт жумбоқлари-ю, табиат ҳайратларидан ўзга сўзларни сўзлашмаганмиз. Ҳа, сўзлашмаганмиз. Бизни ҳамиша, ҳар ерда, ҳар қачон ушал аллақандай сирли бир олам, сеҳрли бир дунё ажратиб туради. Мен ана шу сирли, мусаффо, улугвор оламнинг бандасиман. Сиз ҳам. Майли, ул сўз айтилмаган бўлса ҳам. Аслида сўзга не ҳожат. Менга қолса, ул сўз, бир умр айтилмагани яхши.

Ёзнинг зару зарҳаллари боғларда
Жуфт қаро кўз нигоҳларин боғлар-да
Неки армон ёзилмиш қароғларда
На сен дединг, на мен дедим
Ул сўзни.

Куз ҳам кийди тилларанг зарбофини
Ёзармиз биз баёзларнинг бобини
Қувиб оромларни, кўзнинг хобини
На сен дединг, на мен дедим
Ул сўзни.

Қаҳратон қиш шамоллари саргардон
Тугёнларнинг жангларида дил омон
Айтолмаган туйғумиз ичра жаҳон
На сен дединг, на мен дедим
Ул сўзни.

Булбулларнинг баётида келар ул
Турналарнинг қанотида келар ул
Уни кутиб яшариб кетдик буткул
На сен дединг, на мен дедим
Ул сўзни.

— Азизам, Сиз куклам сабзаларини жуда-жуда севасиз. Мен ҳам. Сиз баҳор чоғларида зулфини тараётган тоқларни аллақандай ҳавас билан тамоша қиласиз. Мен ҳам. Сиз терак бўйи келадиган жарликдан тугёнлардай тўлқин уриб оқаётган Андижон сойи қўшиғини хуш кўрасиз. Мен ҳам...

Аслида Сиз нимани севсангиз, мен ҳам ўшани севаман. Сиз нимани ёқтирмасангиз, мен ҳам ўшани ёқтирмайман. Наздимда, тангри бизни шундай қилиб яратганми ёки кейин шундай бўлдимиз, билмадим.

Муҳаббатни
Солиб бўлсайди вазн қофияларга
Сингдириб бўлсайди уни
Таърифларга, мадҳияларга.
Афсус қоғозларга, сўзларга
Ўраб бўлмайди-да у чўғни
Севги тан олмайди, танимайди
Юрагида пок ишқи йўғни.
У — дур... юрак денгизининг
Тубларида тугилар.
Уни сопол билан тенглар
Ана шундай жавоҳири йўғлар.
Юрак хазинадир,
Азиз туйғу унинг бисоти.
Хазинабони биз
Куздай асрай билсак жавоҳиротни.

Муҳаббат садоқат, сабр ва бардошларнинг муҳтарама маликаси экан. Муҳаббат тонг гулига қўнган қатра шабнамдир. Муҳаббат нола эмас, қўшиқдир. Бу қўшиқ аста-секин ўланга, сўнг аллаларга айланар. Бундай чоғлар муҳаббат ўланлари оналикнинг муқаддас, эзгу, бегубор аллаларига йўл бўшатгай...



Нодира



Увайсий



Нодира ўзига замондош бўлган шоиралар даврасида



Ғафур Ғулом



Асқад Мухтор



Абдулла Қаҳҳор (чапдан биринчи), Ғафур Ғулом,
Асқад Мухтор ўзбек ва рус адиблари, олимлари даврасида



Миртемир (ўртада)
ҳамкасблари даврасида



Миртемир



Мақсуд Шайхзода



Тамарахоним



Шоира Зулфия (ўртада) шогирдлари Эътибор Охунова
ва Гулчеҳра Жўраева билан



Музайяна Алавия (биринчи қатор, биринчи)
шогирдлари даврасида



Комил Яшин
(чапдан), Сирожид-
дин Камолиддинов,
Ҳалима Носирова



Ҳалима Носирова
(ўртада)



Сора Эшонгўраева (1-қатор, чапдан иккинчи) ҳамкасблари
ва «Ўзбекистон овози» рўзномаси ходимлари даврасида



Шоир Мамазокир Ҳабибий



Шоира Саида Зуннунова



Абдулла Қодирийнинг Самарқанд дарвоза даҳасидаги боғи.
Ўзвучининг оила аъзолари



Камолиддин ота Носиров



Паттихон Собирова



Қосимжон Охунов (ўртада) оила аъзолари билан



Сирожиддин Камолиддинов



Ўлмас Умарбеков (ёзувчи, чапда), Йўлдош Аъзамов (режиссёр), Наби Раҳимов ва Абдулаҳад Абдуллаев



Холбек Ёдгоров



Абдукарим Набиҳўжаев



Мавжуда Ҳакимова (чапдан иккинчи)
ҳамкасблари даврасида



Малоҳат Дадабоева (чапда)



Мукаррама Ғаффорова
(ўнгда) ҳамкасби наш-
риёт ходими Насиба
Умарова билан

Меҳр тошқинидан яралган оналик қўшиқларини, аллаларини мен куйладим. Сиз меҳрларга тўлиб тингладингиз, ёниб-ёниб кузатдингиз. Иккимиз ёруғ бир олам, бокира, тўкин, ширин бир оила яратдик. Бу қутлуг салтанатда энг муқаддас нарса остона эди. Биз қутлуг уйимиз остонасига бир умр таъзим айлаб сўнг ичкари кирардик. Орзуларимиздан турфа бир боғ яратдик. Меҳнатларимиз, заҳматларимиз, муҳаббатимиз туфайли ул боғ жаннатга айланди. Гуллари ифор, мевалари тотли, райҳону жамбиллари муаттар, саболари сарин. Дўстларимиз кўп эди бизнинг.

Кўнгил боғимиз обод, дастурхонимиз тўкин, хонадонимиз фараҳли, файзли, офтобли, фарзандларимиз одобли эди.

Биз ўшал беҳиштга тенг боғимизда ҳамиша баҳорга интиқ яшадик. Унинг гулларини, сабзаларини ардоқлаб парвариш этдик. Меҳр бир умр кўнглимизнинг тўрида бўлди. Уни киприкларимиз узра авайлаб, асрадик. Кўз қароғларимизда авайладик. Унга гард қўнгани, унга дарз етгани йўқ...

Биз гоҳида ўшал ширин тушдай, тотли хотирадай бўлиб қолган талабалик йилларини эслаб, альбомларимизни, кундалик дафтарларимизни, ўшал ўтли мактубларимизни бирга варақладик... Ажаб, муҳаббат улғаяр экан, лекин ул ҳаргиз қаримас экан, йўқ! Сиз менга, мен Сизга яна мактублар ёзардик. Бу мактублар энди яширин эмас, ошкора эдилар. Сиз юрак сўзларингизни битиб менинг ёзув столимга қўйиб ишга кетардингиз. Мен ҳам янги ёзган машқларимни столингиз узра қолдириб ишга чопардим:

Кузаклар бошласа йўл, юрмагин сен,

Баҳорингман.

Магар тун зулматин ёйса, гаш ўлма ҳеч,

Наҳорингман.

— Хаёлинг маҳзун этма,

адаштирса кимсасиз йўллар,

Бу йўллар бошида мен, сўнггида ҳам

Интизорингман.

— Ҳаётнинг ҳар куни байрам деганлар

албат хато қилгай,

Кўнгилнинг байрами лутфдир... Лутфман

Бегуборингман.

— Менга кимса жон ўлмас, жонини

бермас, дема ҳаргиз,

Сенинг-чун садқайи жон мен

сенинг-чун мен

Нисорингман.

— Деюрлар, имтиҳони мўл, изтироби
мўл кўнгил мулкин

Шукрим, юз имтиҳонлар, изтироблардан
Устуворингман.

— Дегайлар, сен менга мағлубсан,
дегайлар мен сенга мағрурман,

Нетайки, шул мағрурлигим-ла,
йўлингда хоксорингман.

Қуриқлар жуфт қаро кўз, сенга
киприкларим соқчи

Нетай-ки, шаҳсуворим сен, нетайки
Эътиборингман.

Бизнинг мактубларимиз талай, уларнинг ўзи бир олам, катта бир мавзу. Тиз чўкиб, таъзим бажолаб айтаман. Сиз мени инсонийликнинг, меҳрнинг муқаддас, покиза даргоҳига олиб чиқдингиз. Сиз менга қишлоқ йигити бўлганингиз учун эмас, ер фарзанди бўлганингиз учун она заминга тиз чўкмоқни, ўтганларнинг ёдини олиб таъзим айламоқни ўргатдингиз. Ҳаётнинг ҳар лаҳзаси Сизни ўйлантирсин, ҳаёлга толдирсин, боболаримиз ўтган йўлларга бир қараб қўймоқ одатингиз бўлсин, дердингиз ҳамиша. Нега, дердим мен савол айлаб.

— Бу йўлларда не-не эзгуликлар, саховатлар, ҳикматлар бор, — дердингиз. Уларга сизинмоқ муқаддас бурчимиз эканини менга, фарзандларимизга такрор ва такрор уқтирардингиз. Бизга ер юзида яшашдек бахт берилганидан, хайрли ишларга чорловчи ўйлар билан яшашга бурчлимиз дер эдингиз. Ўғитларингизни эслаб ҳушёр тортаман. Ҳаёлот мени кенг уфқларига, ям-яшил сайҳонларига етаклаб олиб кетади. Мен ўтган, мен борган, мен боражак йўлларнинг бошида ҳам, сўнгиди ҳам, аввали-охирида ҳам Сиз борсиз ҳамиша. Ўғитларингиз менинг ўтар йўлларимни, қоронғу кечаларимни машғал бўлиб ёритиб туради ҳамиша.

Сиз ҳамиша муҳаббат нима, деб сўрардингиз. Муҳаббат бу — Сиз. Муҳаббат — бу мен. Лекин унинг кеча ва кундузлари бордир. Унинг қуёши Сиздирсиз. Мен эса шаъмдирман. Ёниб-ёниб адо бўлмаган шаъм.

Муҳаббатни солиб бўлсайди вазн, қофияларга
Сингдириб бўлсайди уни таърифларга, мадҳияларга.

Биз уни ... юрак биллур каби чил-чил синганида биламиз,
Биз уни ... оловларга ташлаб қўйиб, ёниб-ёниб турганида
биламиз.

Ёмғир шовуллаб ёғди, сўнг шивиллаб турди, сўнг тинди.
Дарёлар тошиб оқди. Кўз ёшларим дарёларга қўшилиб оқди-
лар. Ўшал Сиз қўшиқларини хуш кўрадиган анҳор соҳилига
чиқдим. Қушларнинг жон олгувчи хониши бошланди. Том-
чиларга айланган армонлар ер бағрига сингдилар. Булутлар
галасини тўзгитиб ўйнаётган сабо ҳам ўшал мен бораётган
боғ томонга шошилиб ўтди. Тонг худди шу сонияни кутиб
тургандай япроқлар орасидан сахий заминга биллур нурла-
рини тўкди. Бу нур, бу офтоб, бу тонг... менга Сизни эслат-
ди. Хаёллар қалб тўшаган йўлларга тушди яна. Боғ айланди-
лар мен билан.

Боғ этагидаги чархпалак бетин айланар, айланарди. Кат-
та, бепоён дунёнинг улкан ташвишларини шул мўъжаз елка-
ларига ортиб, терлаб пишиб айланарди. Боғни яшнатиш, чор-
боғ бағридаги яшилликлар, гулу алвонларга оби ҳаёт элтиш
унинг зиммасида ахир. У туну кун тиним не эканини бил-
майди. Тугёнлари, ҳаяжонлари, соғинчлари, ўкинчлари би-
лан бирга бетинимдир ул.

Боғда ҳар томчида
Қуёш акси, суврати ...
Ўшал қуёшни мен ёзолмадим,
Чизолмадим рангин бўёқларда.
Фақатгина кўз ёшини кўрдим
Шудринглар қалқиган гул, гиёҳларда.

Боғ... Дунё баҳорини, боғнинг баҳорини, кўнгил баҳорини
юрак тўрида асрагувчи боғбон бўлмаса, боғ боғмиди?

Ниҳолларни ардоқлайман, майсаларга ўтли нигоҳимни тўка-
ман, тоқларни киприқларим билан тароқлайман, қушларга
ёлбораман, анҳорларга зорланаман. Қуриб қолманг, сўниб қол-
манг, сўлиб қолманг! Ахир сиз менинг муҳаббатимсиз энди.
Сизни сўлдирмоққа, Сизни ўстирмоққа ҳаққим йўқ, менинг.
Сизга мен муҳаббат ҳақида сўзлайин. Сизга мен севги ўланла-
ридан куйлайин. Фақат сўлиб қолманг, сўниб қолманг. Гул-
лар, майсалар, жамбилларим, сизни мен кўз ёшларим билан
сугорай, сўлиб қолманг. Қуёшингиз йўқ, мен эсам шаъмдир-
ман. Сизни асрамоққа ярайман. Заифгина нури билан, агар
етмаса кўзларимнинг нури билан исинтирмоққа ярайман...

Нозик сибизгасини чалаётган қушлар жавоб айладилар менга. Митти гўраларини шуълаларга чўмилтириб, нур йўргак-чаларига ўраётган ўрик дарахтлари жавоб айладилар менга. Еллар ўйинидан тиниб, наққош баҳорнинг минг бир рангидан, гуллар ифоридан, боғ наҳоридан ранглар садоларни йиғиб жавоб айладилар менга:

— Муҳаббат голибдир. Муҳаббат барҳаёт !

Дарахтлар ёнашпими, боғ оловранг ичрадир,
Шул томонга шошар шивирлашиб саболар.

Гулхан учқуни тушган япроқларга учрадим...
Навдалар кўзида ёш... “боғбон йўқ” — дер садолар.

Боғлар тугёнда чоғи... барглар дув ёғаётир,
Барг ёгса, заъфарон денг, беҳишт аталган боғни.

Боғ ичра танҳо бузлаш бўлди оҳ, бизга насиб,
Мунгли вужуд исинмас гул келтирган зарбофдин.

Япроқлар шивирлайдир... чекар бунда фарёдлар...
Баҳор... Баҳорлар қайтар ҳар гал пешвоз борарман.

Ўзимни унутарман бунда мен Сизни ёдлаб,
Япроқларга қўшилиб гулханларда ёнарман.

ЛОЛАЗОР...

*Баҳор айёми саҳарида қабристонга бордим.
Не кўз билан кўрайки, қабристон лолазорга
айланибди.*

Ҳаётнинг ҳар куни байрамми? Йўқ! Ҳаётнинг изтироблари ҳам мўл. Метин бардошларингни ҳам емириб, поралаб ташлашга қодир бўлган мусибатлари бисёр. Унинг зорлари, озорлари талай.

Кўз ёш нимадир? Кўз ёш юракдан чакиллаб томган зардобдир. Мусибат-чи? Мусибат кўз ёшларга эврилган унсиз фарёддир. Сукунат, бардош қалъасини нуратган, тоғдай қаддингни ҳам дол айлаган, юракдан оромингни, кўзларингдан хобингни юлиб олган кулфатдир ул...

Инсонийлик қачон, қаерда синалади? Байрам кунларинг-дами? Йўқ. Бошингга мусибат тушган онларида синалади.

Ҳаётнинг кеча ва кундузлари бордир. Унинг байрамлари хушдир, ўтаверади. Лекин умрнинг изтироблари-чи! Уни енг-моқ учун ҳамдардлик аталган бир кимё, марҳаматли бир қудратга таянмасанг бўлмас. Ҳамдардлик, ҳамрозликкина мусибатнинг совуқ, метин қўлларини қайириб ташлашга қодир кучдир. Мусибатли кунлар, сукунат бағрига чўмган маҳзун лозазор ҳақида сўзлаб кўнглингизнинг тиниқ ойнасини хира қилмоқ ниятим йўқдир менинг, ҳаётнинг ширин онларини тотиб, унинг хуш оҳангларида оромлар олиб юрмоқ бахтини ҳамиша раво кўраман сизга...

Лекин... Лекин... ҳаётнинг ҳар куни ором эмас, умрнинг ҳар куни қўшиқ билан ўтмас экан. Унинг нолаларини тингламоқ ҳам инсоний бурчимиз экан бизнинг. Ҳаёт йўли қанчалар олис, қанчалар узун бўлмасин, бир куни унинг интиҳоси бор. Афсуски, биз нечундир кўпроқ байрамлар, хуш онлар ҳақида сўзлашамиз, баҳс юритамиз, хаёл сурамиз, орзуланамиз. Унинг сўнгги йўли, сўнгги манзили ҳам бор эканини кўпинча ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Ҳолбуки, сўнгги йўл — биз босиб ўтган йўллар ичида энг тугёнлиси, энг долғалисидир. Ул ҳақида гоҳо бўлса-да ўйламоқлик инсонийлик китобининг зарварақларига битилган бурчимизни ёд этмоқдир. Мусибатли онларимизда мен бу гавғоли, шўришли дунёни теранроқ англадим. Мен унга хушёрроқ бўйладим. Мен ҳамроҳимга, дўстимга, ҳатто рақибимга ҳам ҳаётнинг байрамлари ҳақида эмас, унинг мусибатли онлари ҳақида сўзлаш фойдалироқ деб ҳукм айладим ўзимга. Байрамли кунларимда эмас, мусибатли кунларимда Сизни кўпроқ эсладим, муҳтарам ўқувчим, азиз тингловчим:

Сочларини ёйиб келди... эшик қоқди мусибат,
Йўқ-йўқ! Эшик очмадим мен... қочдим умид қаърига.
Қуюн бўлиб қувлади ул. Тўзондек тўзғиди бахт,
Етиб олди, ханжарини ботирди сўнг бағримга.

Мен дод солдим... юрагимдан ўпирилди кўчкинлар,
Йиғлайвердим... қароғларим айланди қўш булоққа.
Дўзах юрагимда ёнар, сачраб ётар учқунлар,
Мен айланиб қолдим ғамнинг пойида чўнг сўроққа.

Мусибат... Кўзимнинг нурларида куймади ул. Кўз ёшларим дарёсида оқмади. Озурда дилимнинг ўксиклари, укинч-

лари ичра гарқ бўлмади. Тугёнларим туфонида адашмади ул. Фарёдларим унинг утар йўллари тўса олмади. Мусибат... Атрофингни ўраган дўсту ёрлар, хешу ақраболар турфа-турфа эканини сен мусибат онларида билиб оласан. Мусибат эшиги очилур, гамнинг эшиги очилур. Мусибат — дарднинг, фи-роқнинг дарвозасидир. Сен эса остонада бош эгиб турган бе-чорадирсан, холос...

Меҳрнинг, мурувватнинг, ҳамдардликнинг тарозуси бўл-майди. Унинг қомуси ҳам йўқ. Лекин бу олам, бу ҳаёт, одам-лар одамзотнинг ўтли, меҳрли, далдали, парваришли ниго-ҳига, сўзларига, имдод қўлларига зордир. Бу туйғу изтироб-лар огушида қолганингда айниқса сезилади:

Ўзани кенг бир дарёга айланди изтиробим,
Кўз ёшимга сигиб, сизиб оқаверди бетиним.
Бардошларим олиб оқди, оқизди кўздан хобим,
Туманларга эврилди бахт, зулматга чўкди куним.

Ўкинчларим, армонларим оқмадилар водариг,
Юрагимнинг тубларида қолди тошлардай чўкиб.
Кечагина бир бог эдим... мусибатдан саргайиб,
Бўм-бўш саҳрога айландим, яшил баргларим тўкиб.

Табиат ҳам менга қўшилиб дод солди. Осмон ҳам фарёд чекди. Кўз ёшларга селоб бўлди. Тоғлар бошига булутларни ҳайдаб келди. Момақалди роқ қарсиллади.

Мотамсаро қалам соҳиби қалам учуда юради, кўнгил ичида ухлайди. Унинг уйида чироқ ўчмайди. Ҳаёт деган қаҳри қат-тиқ ҳукмдорга фуқаро янглиг бош эгаман, илтижолар қиламан.

Сен ҳокимсан, мен фуқаро, қўлингман, ҳаёт,
Сен бекамсан, мен-чи икки қўлингман, ҳаёт.
Севинч, шодликларинг бўлса мисқолдек тортиб,
Елкамга гоҳ замин юкин қўярсан ортиб,
Ҳаёт, менга яна қандай синовларинг бор?
Дейсан:

— Ғолиб яша, эрталар бор кўрарсан алҳол.
Сен чилангар, менга темир бўлмоқлик бордир,
Сен оловсан, тобланмоқлик бор тақдиримда.
Сен чақинсан, сен камалак, сен ранго-ранг нур,
Гулдираклар садо берар менинг қалбимда
Ҳаёт, менга яна қандай оташларинг бор ?
Дейсан:

— Ғолиб яша, эрта яна ёнмоқ бор такрор.

Эр киши улгайса тоғлар улғаяр эмиш. Эр киши сўнса тоғлар мунғаяр эмиш. На чора, тоғлар мунгайдилар ўшал мусибат келган кун. Ўшал кун кўп марсиялар ўқилди. Аламли фарёд марсиялари эди булар. Қандай яхши анъаналар эди бу. Марсиялар ўқилганда жами йиғилганлар, мотам маросимига келганлар йиғладилар. Мотам маросими аллақандай қудрат кучига эга эканини ҳис этар эдим. Аёллар елкамга бошини қўйиб, газал марсиялар айтар, шу билан ҳамдардлик изҳор этар эдилар. Муруввати бисёр оналаримизнинг нақадар меҳри дарё эканини юрагим билан ҳис этардим. Дилимдан қатор саволлар ўтар, хижолат ҳисси пармалар эди мени...

Нега бизнинг авлод кишилари бундай меҳрдан, мурувватдан йироқ? Нега улар бир-бирларини эъзоз айламакни, жон пардасида асрамакни билмайдилар. Дўстнинг, яқин кишисининг ўлимидан нега уларнинг дилида кўчкинлар кўчмайди? Нега улар ёна-ёна марсиялар бағишламакни билмайдилар?

Ҳа, оламга ўт кетса, ўчириш мумкин. Лекин инсон юрагига кетган оловни ўчирмоқ мушкул. Бунинг учун ана шундай ҳамдардликларни билишимиз лозим. Марҳумнинг ёдини олиб, елкаларига бош қўймоқ, газал айтиб йиғламоқни уддалашимиз лозим. Негаки, ўлим ҳақ, ҳамдардлик эса инсоний бурчимиздир. Ҳаётий заруратдир ул.

Ҳол сўранг, аҳвол сўранг, ҳамдардликни унутманг. Марсияларингизни, мададли сўзларингизни дариг тутманг, одамлар, дегим келади... Мусибат...

Ғамнинг диёрида қолдим сарғайиб,
Сен ғарибмас гадо, мана мен ғариб.
Учиб кетди гурналаримнинг бари,
Бўм-бўш хилват, бефайз бир дунёдирман.

Дуторимнинг қўш торлари узилди,
Равон гоҳим бузилди, йўл кесилди.
Мусибатнинг гурзисидан эзилдим,
Асо тутдим нетай, қадди ё дирман.

Отодин ҳам, онодин ҳам айрилдим,
Ҳумо эрдим қанотларим қайрилди.
Ел кўксига хазонлардай соврилдим.
Ўзанидан айрилган дарёдирман.

Юрагимда галаён, ўйларимда сурон билан аёллар ўқиган марсияларни йиғи аралаш айтган ҳамдардлик газалларини тингладим, кўз ёшларимни юта олмай энтикдим. Ҳамдард-

лик билдириб елкамга бош қўйган, марсиялар айтиб зоримни бўлишган, кўнглимни тўлдирган улуг ёшли аёллар, оналар, бувиларга бош эгаман, таъзим қиламан. Бағримни чокчокидан сўкишга қодир бўлган бундай марсия ижодкорлари ким? Халқнинг ўзи, оналар, бувилар, момолар. Улар доно халқ оналари, бувилари, момоларидур. Муҳтарамаликлар бекаси, закийликларнинг доясидур улар. Мен улар айтган марсиялар орқали замон зайлини, инсон қадри не эканини, мотам маросимининг қудратини, азиз удумлар, инсон ёди не эканини англадим.

Мен ёш кўрдим булоқларнинг кўзида,
Зор англадим сарин еллар сўзидан,
Юрдим сайёр хаёлимнинг изидан,
Унутай деб юракдаги дардимни.

Тинглаб, қорлар шаршарага айланди,
Кўз ёшларим жилғаларга жойланди,
Мусибатнинг ўтар йули бойланди,
Мен тоғларга сўйлаганда дардимни.

Йиқилган одамни суяш не эканини мен ҳеч қачон ҳозиргидек, мусибатли кунимдек ҳис этмаганман. Ночор кимсанинг дардига малҳам излаш не эканини биз ҳамиша ҳам ўйлаб кўрмаймиз, чоғи. Ногиронлар, дардлилар учун асо бўлиш савобидан, сабогидан ҳамиша ҳам баҳраманд эмасмиз биз.

Инсон азим, инсон мумтоздир. Биз унинг мумтозлигини ўлганидан сўнг эмас, тириклигида билсак, билолсак, эъзозласак эди... Унинг умрига умр қўшган бўлардик. Вақт офатлар, урушлар, нифоқлар, тил ханжари яралаган жароҳатларга малҳамлар қўяди. Одамзот ўзининг уриб турган юраги билан, қоялардан баланд шаъни, улугворлиги билан енгади офатларни, андуҳларни.

Меҳрсизлик ҳар қандай ёвузликдан ёмондир, одамлар. Одам ақли, меҳри, шуури билан шаҳарлар қуради, кашфлар яратади. Меҳрсизлиги туфайли оламга ўт қўйиши мумкин. Ўл ўт — она фарёдлари. Ўл ўт — нолалар, гамгин, маҳзун қўшиқлардир. Ўл ўт — кўз ёшлардир яна...

Она сайёрамиз айланади, айланади. Одамзот туғилади, хайрли ишлар қилади, гуноҳларга ботади, сўнг... Сўнг, сўнгги йўлга равона бўлади. Замонлар янгиланади. Дунё эврилади. Одамзот ҳамма замонларда ҳам ҳамиша ҳамдардликка ташна, зор, интиқ яшайди. Замину замон салтанати, издиҳоми

ичра рўй бераётган эзгуликлар, изтироблар, қувончу мусибатлар, янгиланишу депсинишлар, хотиротлар ҳамиша инсонни қийноқларга солади. Курашларга чорлайди...

Лекин дунёни, одамзотни фалокатдан, қабоҳатдан, мусибатдан ҳамиша ҳамдардлик, гўзаллик қутқаради. Одамда фақат бир нарса — инсонийлик эскирмайди, қаримайди, кунглига урмайди.

Маънавий гўзал, бир-бирига ҳамдард, баркамол инсонлари кўп бўлган замон энг бахтиёр, мумтоз замондир. Шундай кишилари билан юрт ҳам кўркем, ўктам юртдир.

Халқ, ота-боболаримиз киприклари узра сақлаб, асраб келаётган удумларимиз талай. Лекин унут бўлганлари-чи! Афғонистонлик қалам соҳиби билан қилган суҳбатимиз тез-тез ёдимга тушади. Ўргансак, ҳавас қилсак арзийдиган гаплар эди бу. Афғонистоннинг яхши одатларидан бирини сўзлай. Марҳум ҳали тобутда, мотамсаро хонадонда эканида, Афғонистоннинг радио ва ойнаи жаҳон воситалари хайрли ишни бошлар экан. Улар аввал бошдан марҳумнинг кимлигини, тураржойини, сўнгги йўлга узатиш фурсатини маълум қилар эканлар. Жаноза соатининг қачон экани, қайси жойда — хонадондами, масжиддами эканини баён айлар эканлар. Сўнг марҳумнинг босиб ўтган йўли, хизматлари, фазилатлари хусусида сўз юритиб, марҳум хонадонига ҳамдардлик изҳор этар эканлар. Марҳумнинг дўсту ёрлари, узоқ-яқинлари мана шу маълумотлардан хабар топиб, ўз инсоний бурчини кечикмай бажарар эканлар.

Бизда қандай? Минг афсус, мотам маросимини эшитмай қолганлар қанча. Марҳумнинг вафоти ҳақидаги таъзия матбуотда деярли бир ҳафта ўтгандан сўнг берилади. Демак, биз марҳум таъзиясига кўнгил сўраш учун бир ҳафта кечикиб борамиз. Менимча, радионинг ҳам ойнаи жаҳоннинг ҳам имкониятлари тўлиб-тошиб ётибди. Негаки, кеча ва кундуз давомида узлуксиз концертлар, ҳар турли суҳбатлар, эълонлар, ҳар турли биржалар ҳақидаги маълумотлар орасида наҳот марҳумнинг порлоқ ёди учун беш-ўн дақиқа ажратиш мумкин бўлмаса!

Мотам тутаётган хонадонга дафн маросимидек энг изтиробли маросимини ўтказишда ёрдам қўлини узатмоқ энг савобли ишдир. Дафн маросими билан мусибатда қолган хонадон соҳибларининг узоқ-яқинларига машъум хабарни етказиш учун ҳамиша ҳам бардош, фурсат бўлавермайди. Оғир жудолик келтирган изтироблар билан банд бўлади улар.

Бизда ишқий, олди-қочди лапарлар, муҳаббат қўшиқлари истаганча топилади. Узуқун давом этадиган, оқшомлари бериладиган концерт дастурлари орасида нечундир ҳамдардлик марсиялари, қўшиқлари учрамайди. Ахир инсоннинг ҳамма кун байрам эмас-ку. Мусибатли одам изтиробли, дардли кунларида, муҳаббат қўшиқларини эмас, далда берувчи ҳамдардлик қўшиқларини, марсияларни эшитишга майли бўлади. Қани ўшандай қўшиқлар? Ғамгин онларингда далда берувчи марсиялар қани? Биз уларга зормиз. Бизни бардошларга ўргатувчи, йиқилганда суяб қўювчи ҳамроз қўшиқлар, оҳангларга эҳтиёж сезилади.

Шоҳлар келди ҳолим сўраб,
Кириб келди гадолар.
Тоғлар келди қулаб, нураб,
Қулогимда садолар.

“Бардам бўлгин, чукиб қолма,
Ғарқ бўлма кўз ёшларга.
Дилинг ғурбатларга солма,
Таянгин бардошларга...”

Ҳолим сўраб-сўраб ўтди,
Бог оралаб саболар.
Ҳамроз қўшиқ сени кутдим,
Ҳеч бермадинг садолар.

Ҳолим сўраб келди оқиб,
Ўзани кенг дарёлар.
Тор қулбамни қўёш топиб,
Кириб келди дунёлар.

Дустлар келди дил сўз айтиб,
Дардлашиб йиглагани.
Душман келди қайтиб-қайтиб,
Кўксимни тиглагани.

Ўсмиргинамнинг белида,
Қийиқ, қўлида асодир.
Инсон бандалик йулида,
Борар... Бу кун қазодир.

Одамлар, айниқса кексалар худодан мол-давлат эмас, меҳр-оқибат сўраб тиловат қилаётганининг гувоҳиман. Сувга ташналиқдан, одамга ташналик ёмон, дейишади кексалар. Одамлар

оддийлик, камтарлик, ҳамдардлик туйғуларидан анча узоқлашди, дейди кексалар яна. Одамлар бир-бирларидан ҳам узоқлашди. Бу узоқлик ҳар қандай қашшоқликдан, ҳар қандай даҳшатлардан ҳам ёмон. Бу узоқлик кексаларни қаровсизлар уйига, болаларни етимхоналарга ташлаб кетаяпти. Одамлар орасидаги йироқлик ҳар қандай мусибатларнинг бош сўқмоғидир.

Ўтганларни ёд этиш бурч бу — биламиз,
Тирикларни не учун улуглаш йўқдир.
Бир-биримизни таҳқир айлаб куламиз,
Ҳамдардлик туйғусидан асар ҳам йўқдир.

Тобут узра сўзлаймиз, бўзлаймиз албат,
Ачиниш, куз ёшлар бўлар пўртана.
Сўнгроқ... бари яна такрор, ғойиб бўлар шафқат,
Инсоннинг шу дардига ҳеч даво йўқдир.

Мусибатли уй, мусибатли хонадон... Мусибатнинг баҳайбат, қўрғошин қўллари ила тикилган чопонлар ўғилларим, укаларим, жиянларимнинг эғнида. Мусибат юрагига занжирбанд этилган фарёдлар сирқиратади мени. Мусибат эғнимга кийдириб қўйган қоп-қора либосимдек бағрим тун, юрагим хундир. Жигарбандларимга термуламан. Уларнинг кўзида ёш, унсиз йиглашни билади эркаклар. Унсиз фарёд чекишни билади улар. Наздимда йигитларгина эмас, уларнинг эғнидаги чопонлар ҳам йиглар эдилар.

Не ёмон дунёда, ўлимдир ёмон,
Остонада бош эгган кунингдир ёмон.
Мусибат кўзидай сап-сарик сомон,
Сағирнинг эғнида йиғлайди чопон.

Умрнинг ҳисоби-китоби қайда,
Бош уриб йиғлайдир тўлқинлар сойда.
Унинг садолари келар ҳарқайдан,
Гўдакнинг эғнида йиғлайди чопон.

Дуппи кийган бошлар эгилиб турар,
Инсон мусибатдан эзилиб турар.
Умрнинг риштаси узилиб турар,
Бу чоғ надоматдан йиғлайди чопон.

Тобут ердан узилади... Ул оппоқ елкандай, елкалар узра лопиллаб, тебрана-тебрана сўнгги йўлга боради. Эй табиат, ана шу сонияга муносиб фарёдинг борми? Тоғлар қуламайди,

қоялар нурамайди, нега? Инсон ғами ҳечдирми ё? Кел, мунгли куй, мунгли сато менга жўр бўл. Йигла. Ҳа, мусибатнинг бағрини чок эт.

Узун бир карвондай утиб боришар,
Фарёдлар ҳижронлар била қоришар.
Фигонга эврилиб, бир тонг ёришар,
Тобут узра кўксин тиглайди чопон.

Қабристон йиглайдир, гуллар кўкси кун,
Тонг аста бўзарар юзлари сўлгин.
Қандай бахти қаро, бу қай бефайз кун,
Чоҳ узра жам йиглар мингу минг чопон.

Чопонларнинг у хил фарёдига тонг чидолмади. Унинг юзини туман қоплади. Қуёш булут чодирлари ортига яширинди. Момақалди роқ гулдиради. Чақин қиличини яланғочлади. Бир ҳовуч нур янглиг бутун бир умр, азиз мумтоз бир инсон қопқора зулмат қаърига шўнгиди... Дод солдим... Йўқ, йўқ, бу Оллоҳга исён эмас, асло! Юрак тугёни бу! Фарёдларимга чидолмай, қалтираб қолган мусибат мен каби қабр узра тиз чўкади... Мусибатнинг ана шу ҳолатини, айрилиқнинг аламли гурбатини ифодалашга қандай қудратинг бор, табиат? Қандай мунгли оҳангларинг бор? Мен дилимдан кўчган кўчинларнинг силсиласи оҳангларини эшитмоқ истайман. Мен беизн дарёларга айланган кўз ёшларимнинг сизиб-сизиб оқишини, инграшини, нола қилишини тингламоқ истайман. Ул оҳангларнинг ранги қанақа? Шомга, йўқ-йўқ, зулматга ўхшайдими улар?

Баҳор ҳам йиглайдими? Гуллар ҳам кўз ёш тўкадими? Ҳа! Баҳор ҳам йиглашни билади, гуллар ҳам кўз ёши тўкишни билади, одамлар. Қабр устига қўйилган гулларнинг кўзида ёш кўрдим. Баҳорнинг киприкларида нам. Тупроққа томаётган томчиларга қарайман. Бу баҳорнинг кўз ёшлари-ку! Кўз ёшлардан нелар унади? Кўз ёшлардан тиконлар унади асли. У ҳам бўлса, қабристонда.

Ўлим нима? Қандай мусибатдир ул? Унинг туси қандай? Унинг кўзлари ўткирми, панжалари метинми? Қанотлари учқурми? Кимнинг амри, фармони дир ул? Унинг келар соати, фурсати аниқми? Ул салтанатнинг дарвозаси, тоши-тарозиси, шоҳи-гадоси борми? Ул орзуми? Армонми? Манзилмидир ул? Ўлим недир ўзи?

Ўлим девор эмас,
У бир дарвоза.
Доим очиқ турар қуш равоглари.
Унинг номин одам
Қўз ёши билан ёзар,
Ўлим қайирганда келиб,
Қўш қанотларин.

Ўлим — орзу эмас, йўқ-йўқ!
У армон мудом.
Эшик қоқмай келар
Сочларин ёйиб.
У ҳамиша ҳақдир,
У — амри Худо,
Яхшиларни терар,
Ёмонларни қўйиб.

Бева аёл, бева кўнгил, бева уй... бева хонадон... Ғариб осто-
надан ўтаман, ғариб устунларга суянаман. Ўтар дунёга ёлво-
раман, садо йўқдир. Кетар дунёга илтижо этаман, жавоб
йўқдир. Умр елдир, тизгини йўқ ел. Унинг ўтар йўллари
армонларга, курашларга, орзуларга тўладир. Мен ҳозир ар-
мон билан юзма-юз турибман. Ҳали-бери тонг отмас. Армон-
нинг юзларини сўлгин кўраман. Мен унинг садоларини эшит-
гим келади... Армон ҳақида куйлаб, куй тинглаб бўладими?
Ҳазинми у, зарифми, исёнкорми?...

Армонлар ҳам хориб уйқуга кетарлар. Ўкинчлар дил кул-
басин вайрон этарлар. Фарёдларнинг силласи қуриб, жим
қолгай бир зум. Мен энди ўзим билан ўзим қоламан. Тун
узоқ. Ҳеч садо йўқ. Ҳеч ҳамроз ҳам.

Дарз кетаман
Юрагимнинг чакиллаб оқишларидан.
Кўзларимга найза ботиб, тонгни кутама,
Тиконларни териб-териб болишларимдан.

Эй мусибат! Мен ўз кўнгил кулбамда устувордирман, шоҳ-
дирман яна. Мен тоғлардан ўсган учқур қоядирман. Мен гам-
ларим ила баҳри уммондирман. Мен бардошларим ила кенг дунё-
дирман. Ва ле, сенинг ҳузурингда қулдирман. Азиз бошимни
эгган сендирсан. Шамшод қаддимни буккан сендирсан. Қош-
ларимдан ўсмани, кўзларимдан сурмани тортиб олдинг...

Ҳар тонг бир қароргоҳим бор, менинг. Ҳар кун бир сажда-
гоҳим бор. Унинг қошида тиз чўкаман, тупрогини кўзларим-
га суртаман. Тавоф айлайман, таваллолар қиламан...

— Инсоф, диёнат ер юзида устувор бўлсин. Марҳумлар ёди юраклар тўрида бўлсин ҳамиша...

Мана, яна баҳор! Сайроқи қушлар, гулу алвонлар, сертўлқин анҳорлар, сабза поёндозларни кўз-кўз айламакка келди ул. Жовдираб қарайман. Баҳор борлиққа сепу андозини, лола гиламларини ёйди. Гуллар ифорини сочди. Тоғ этакларига, қир багирларига гулханлар ёқди. Боглар айланди ул. Дарахтлар, булоқларга шода-шода марварид гуллардан маржонлар тақди. Чаманларга зеб берди, минг турфа ранглар ҳада этди. Анҳорлар, сойларга тугёнлар ташлади, тўлиб-тошиб, ҳайқириб оқмоқ, куйламоқ санъатини ўргатди. Шаршараларга ҳайрат, беоромлик багишлади. Баҳор ҳатто тиконга ҳам гул очмоқ қудратини, санъатини ўргатди. Мусичалар чўп тишлаб жовдираб қолдилар. Ирмоқчалар нозик сибизгасини қўлига олдилар.

Баҳор қабристонларни ҳам назаридан қочирмади, четлаб утмади. Наққош баҳор қабрлар бошига келди, оламдаги жами маҳзун юраклар фарёдини, бағри хунликни лолалар кўксига жойлаб, қабристон устидан сепиб юборди... Баҳор забун юрагимни шод этолмади. Ҳазаллар, қўшиқлар ёз деб айтишга журъат этолмади. У келтирган гуллар остонамда соч юлганча қолди. Баҳор оҳ тортди. Бошини сарак-сарак қилди-ю хомуш тортиб қолди.

Баҳор айёми саҳарида қабристонга бордим. Не кўз билан кўрайки, қабристон лолазорга айланибди. Тушундим, баҳорнинг ҳамдардлиги, санъати эди бу.

Ҳар қабр устида минг-минг шаъм ёнар,
Шаъм эмас, аслида дарду ғам ёнар.
Лолалар ёш тукар, шудринг ҳовчида,
Бунда диллар эмас, тошлар ҳам ёнар.

Тупроққа бош қўйган шоҳларни кўрдим,
Осмонидан айру моҳларни кўрдим.
Қирмизи лолалар остида маҳзун,
Қабр деб аталган чоҳларни кўрдим.

Фалакдан дод айлаб, йиғлар одамзот,
Фарёд-ла юрагин тиглар одамзот.
Бир қадам нарида нечун ва нечун,
Бир-бирин ўлимга чоғлар одамзот.

Гул-алвонларга, лолаларга, баҳорга, табиатга савол айлайман. Дунёда не учун ўлим бор? Оламда не учун ёмонлик бор?

Қабоҳатнинг ҳам чоҳлари, улар, йитар чоғлари борми? Не учун ҳамдардликлар оз? Не учун озорлар бисёр?...

Гуллар бошини эгиб жим қолдилар. Саболар ҳижолатдан саргашта бўлиб бош олиб кетдилар. Лолаларнинг бағри хун бўлди. Табиат сукунат бағрига яширинди. Баҳор бу хил саволларга жавоб беролмай, жовдирайди.

Унинг иши бу эмас, у табиатга яшиллик, яшариш, қайта ҳаёт ато этишнинг доясидир. У гузалликлар, ҳайратларнинг элчиси. Унинг ўзи тангрининг бир иноятидир.

Мармар сағаналар бирдан дарз кетар,
Кимларнинг бўйнида кимдан қарз кетар.
Тирикликда жаллод эди бир одам,
Ўлди, орқасидан дунё арз кетар.

“Ёмонликнинг жавоби у дунёдадир, мана шу чоҳлар остидадир”... қулоғимга даҳшатли садо эшитилди. Қабоҳатнинг, меҳрсизлик, тошбағирликлар, зўравонликларнинг жазоси ҳам ўша ердадир. Мана бу гунг сағана нечун дарз кетди? Остидаги галаёнлар, савол-сўровлар учун эмасми бу! Гунгу лол сағаналар остида доду фарёдлар йўқ деб айтиб бўлмас. Марҳумлар фарёд чекмайдилар деб-чи? Қилмишлар, қидирмишлар фақат бизнинг фоний дунёмизда бор холосми? Йўқ! Бу хил шўришларни тинглай-тинглай баҳорнинг кўзларида ёш кўрдим. Баҳор негадир маҳзунроқ кўринди. Баҳор қабрис-тондан кетолмай қолди.

Тонглар... эшитилар бунда нолалар,
Тебранар бардошга сиғмай лолалар.
Эй воҳ, чидолмайман “Вой болам” деса,
Қабр қучиб ётса мунис оналар.

Ер йиғлар наздимда бундай чоғларда,
Гул қолиб гунчалар сўлса богларда.
Қизил алвон ичра келар бир тобут,
Кўчкинлар бошланар дейман тоғларда.

Баҳор бу хил мусибат ҳузурида тоқат қилолмади, жим туролмади. Исён кўтарди. Баҳор елларга айланди. Қабрлар устида ёнаётган минг-минг шамларни бир еллиди-ю ўчириб кетди. Нимага ишора эди бу? Қабрлар тупроғига бош қўйиб тавоф қилаётган кимсалар бир зум бош кўтариб атрофга боқдилар. Баҳор еллари неларнидир шивирлаб ўтди. — Эй гофил бандалар, қаранг, қаршингизда қип-қизил алвонлар ичинда ким келаётир! Сабухий пок қалби билан, қуйлашга улгурма-

ган уланлари, аллалари билан келинчак бағрингга келди, она ер! Алла айтиб фарёд чекиб бағрингга ол!

Ана, гул қўйнида келар келинчак,
Тобутмас, тебраниб келар беланчак.
Лолалар, йўл беринг, қабр томонга,
Тупроққа қоришар тонгда гул-чечак.

Эгилиб турарлар не лоқайд бошлар,
Ғолибу мардона яшар авбошлар.
Гуллар хазон бўлар, одамлик пайҳон,
Дунёда бор ахир не бағри тошлар.

Қабристонни мен унсиз, садосиз бир дунё дегим келади. Паймонангиз тўлганида, қароғларингиз аччиқ ёшларга торлик қилганида ана шу дунёга боринг, зиёрат қилинг. Ирмоқ бўлсангиз дарёларга айланиб қайтарсиз. Кўлмак бўлсангиз, денгизларга айланасиз. Унсиз йиғлаётган, фарёд чекаётган лолалар сизга не-не ҳикматларни сўзлагай. Унутганингиз хайрли ишларни, инсоний бурч, инсоф, диёнатни ёдингизга солгай. Ҳамдардлик, ҳамрозликдан сабоқлар олгайсиз унда. Бу оламнинг қоҳишларидан тўлиб-тошган чоғларингизда бу оламни зиёрат қилинг. Сабр, қаноат туйғулари ҳамроҳингиз бўлгай. Бу ердан:

Кексалар фотиҳа ўқиб утарлар,
Йигитлар ўтганда қаддини ростлар.
Қизлар ўтганда таъзимда бир зум,
Ўсмирлар тиз чўкиб, ўйга чўмарлар.

Умр афсонадир, дейди донолар. Бахтиёр ва гамгин лаҳзаларингда ота-боболар тўғрисидаги кўҳна афсонани унутма. Қабристон фақатгина марҳумлар дафн этиладиган азиз жой эмас. Қабристон тирикларга руҳий қувват бахш этувчи илоҳий зиёратгоҳдир. Инсон ҳеч вақт қабристон ёнидан ўтаётиб ёмон ҳаёллар суролмайди, малъун ниятларни кўнглига туголмайди.

Ул тош сағаналар узра не-не донишмандликлар битилган. Ҳаётнинг бу долғали, довонли йўлларида адашмай десангиз, куфр кетмай десангиз, ул бепоён олам, ул лолазор сари йўлингизни буринг. Уни зиёрат қилмоқ савобдир. Лолаларнинг нолаларига, баҳор елларининг шивирига қулоқ тутинг бир дам.

Қабрга бош қўйиб зор-зор ўйлайман,
Ҳар соат, ҳар дамда юз бор сўйлайман.
Тупроққа тиз чўкиб, лолани упиб,
Дунё ишларига ҳушёр бўйлайман.

Қолган соатлар ул ғафлат уйқуси,
Исонда танқисдир шафқат туйғуси.
Шул мўъжаз лолалар кўкесида кўрдим,
Улкан дунёларнинг улкан қайғусин.

Лолалар одамзот қонига ўхшар,
Гуноҳдин қизарган жонига ўхшар.
Бир-бирин гўрига гишт ташиб аввал,
Сўнг сохта таъзия, иймонига ўхшар.

Қирларни лолалар нечун тарк этмиш,
Нола-ю афгонга ўзни гарқ этмиш.
Йўқ-йўқ, одамзотнинг озорларини,
Қирмизи ранглари бирла беркитмиш.

Улкан бу дунё ичра мен кичик бир заррадирман. Майли, зарра бўлсам ҳам. Мен шул зарралигим билан улкан мусибатларни енгмоғим керакдир. Енгаман ҳам! Мен енгаман! Меҳр енгади. Ғазал енгади, қўшиқ енгади! Майли, мен томчидирман балки. Лекин улкан дарёларга қўшилиб оқмоғим шарт. Сўнг баҳри уммонларга етиб боргум. Балки хасдирман. Лекин яшашим шарт. Гулханларга айланмоғим, дарёларга эврилмоғим, тўлқинлар-ла беллашмоғим керак менинг.

Умидли бу оламда ушалмаган орзуларим, умидли фарзандларим, ёзилгуси газалларим, ўланларим бор.

Фарзандларим юрганида мен сўқмоқларга айлангум. Улар ёққанида мен парпираган чироқдирман яна. Улар кўзлаганида энг ёруғ, нурли манзилдирман. Мен ўзимнинг дилхоҳ тахтимда яшамоғим, енгмоғим, яратмоғим керак. Қабрингиз узра тиз чўкмоғим, тавоф айламоғим учун, сўнган чирогингизни ёқиб турмоғим учун ҳам мен яшашим керак.

Мен баҳор билан бирга, унинг гулу алвонлари, саболари билан бирга яна ҳузурингизга бордим. Тиз чўкдим. Қабрингизга бош қўйдим, лолаларни ўпдим.

Мен Сизни йўқлаб келдим йўқликка,
Қабр тошингизга қўяй бошимни.
Соғинч сўқмоқ Сиз ётган мангуликка,
Йиглаб келдим дарё қилиб ёшимни.

Йиғлай: Қабр узра райҳонингиз сув ичсин,
Юиб кетай гунгу лол сағанангизни.
Фарёд айлай, дилимдан кўчкинлар кўчсин,
Бир бор тингласангиз-чи сағирингизни.

Шаъмлар ёқай, эриб кетсин зимистон,
Нигоҳимни қолдирай посбон этиб.
Одам қадам босмас бўлса, қабристон
Не бўларди. Тошни ҳам ерлар ютиб,
Кўз ёшларда оқар эди шабистон.

Мен сизни йўқлаб келдим, йўқликка,
Чирогингиз ёқиқдир, деб айтгани.
Қуёшингиз ботган бу чексизликка,
Келдим дард тўккани, яна дард-ла қайтгани.

ЭЙ, КҮНГИЛ, ГУЛ БҮЛ...

Мана йиллар утдилар. Армонларини судраб, орзуларини алқаб, изтиробларини гоҳ ютиб, гоҳ кўз ёшларини дарёларга оқишиб утдилар улар...

Лекин мен билан бир умрга бирга қолган ширин хаёллар, ўтган кунларнинг ёруғ нашъали ва адо бўлмас, кўнгилга урмас хотиралари қолди.

Хаёлларим ичра оламни нурга тўлдирган нури ҳидоят ўшадир. Бир сония ҳам мени ёлғиз қолдирмаган, изларимга зорим, бу дунёда борим шу ширин хаёллар. Ёзилмаган достоиним, мени авайлаган, асраган осмоним улар.

Кўзларимга бу кўҳна, шўришли оламни оҳорли айлаган уша. Гулларни ифорли, ҳаётни, умрни сафоли айлаган ҳам удир. Шуримга шукроналиклар бахш айлаган, юрагимга дилшодликлар инъом айлаган, қаламим, қоғозимга меҳр булиб тўкилганим, бир умр қариш билмаганим, кўнгилга урмаганим, эскирмаган бир меҳр, илоҳий қудратим. У мени беҳишт боғларига, хазон билмас боғларига, турфа гуллар атрини сочган чаманлар, орзуларга тўла тахтиравон, ширин тушларга раво кўргай. Оромсиз кечаларда қўлимга қалам ушлатган удир. Субҳи содиқларни бедор айлаган, илҳомлар ҳадя қилган ҳам унинг ўзи. Унинг хаёли, ёди, бир умрга ҳадя қилган маъсумаликларидир.

У менга бардошлар келтиради, умидлар ҳадя этади. Янги йўллар, бепоён, мунаввар манзилларга бошлайди. Умримнинг чироги бўлиб ёнган, саодатли кунларимни ёд этиб, ҳаёт отлиг ширин неъматга шукроналар айтиб, толеъимга саждалар айлаб қўлимга қалам олурман ҳар тонг. Умидли олам, умидли кўнглимга малҳам бўлгай.

Эй кўнгил, гул бўл ҳамиша, гунчалар ниҳон ўлсин,
Тору мискин кулбалар ҳам сенинг-ла кенг жаҳон ўлсин.

Дардлининг дардини олгин, бахш айлагин сўз малҳамин,
Токи ул сўз умиди сўнган кимсага мисли жон ўлсин.

Келса гар зорли қошингга, ҳамдardлик изҳор эт,
Майли, дард ботмон ўлсин, майлига хонумон ўлсин.

Гуссадин сўз очса ким, ҳушёр тингла жон тикиб,
Сен нажот изла ва топгил, ўлмасин жон омон ўлсин.

Куй, газал, наво каби эзгуликлар ҳамиша улуглангувчи, насихат ўрнига ҳам газал айтилгувчи оиланинг фарзандиман. Санъаткор, хушовоз ҳофиз, фозил отам, муҳтарама онам ўргатган, кўнглимга солган ўтли байтлар, наволар ичра яшаганим болалигимнинг энг мунаввар саҳифалари бўлиб юрагимга муҳрланиб қолгандай.

Болалиқнинг шовқин-тошқин анҳорлари сунбул сочларини бир ёйдилар, бир тарадилару оқдилар кетдилар... Бизни узга эламга элтдилар...

Инсон маънавиятида, умр карвонлари ўтган йўлларда юрак деган буюк салтанатнинг ўзига хос галаёнлари, тугёнлари, тало-тўпларида нақадар ўрни буюклигини ҳис этаман.

Болалигимдан шеъриятга меҳр қўйиб ўсдим. Отам кўп газал ўқиб берардилар. Навоийдан, Бедилдан, Ҳофиздан. Қўлларига танбур олганларида газаллар оҳанглар қанотида янада фусункор, янада жозибали бўлиб кетарди. Онам айтган аллаларда бу оламнинг жами ҳикматларини тинглардим. Увайсий, Маҳзуналардан, Зебуннисо-ю Робиялардан, Дилшодбарнолардан сўзлаб берардилар онам. Отам ва онам ҳақларида сўз очсам минг бир кечалар оз. Бир жаҳон, бир дунё сўзларимни ёзилажак рисоаларда айтгим бор. Бу гал қаламнинг измида, қарздорлик деб аталган азиз туйғу измида умрим, ҳаётимнинг узга лаҳзалари ҳақида ҳаёл сурмоқчиман. Бу гал умр йўлдошим Сирожиддин Камолиддин ўгли ҳақида бирикки калима сўз айтишга ботиндим. У киши ҳақида сўрагувчилар, савол бергувчилар кўплиги менинг бахтимдир.

Зеро, бу азиз инсоннинг мўътабар номи умр достонимнинг энг зарҳал варақларига битилгандир...

У кишининг ҳаёти эл манфаати, юрт қоҳиши деб яшаган, меҳнат қилган, азият чеккан фидойи жонларнинг ҳаётидек

серташвиш кечди. Бундай одамлар кўпинча ўзлигини унутадилар, хизмат дея оромларнинг баҳридан кечадилар. Умрини ўзгалар деб шамдек ёқиб яшайди, соғлигини бахш айлайдилару, буни ҳеч ким илғамайди. Улар ўзлигини ҳеч қачон устун қўймайди. Ўзини асрамайди ва лекин бу жон нисорни ҳеч ким пайқамайди. Эл ишига олтин фурсатларини, энг азиз ҳисларини, иқтидорини, борини-зорини, уриб турган юрагини бағишлайди. Лекин буни-да сезмайдилар. Содда, тўпори ҳаёт кечирази. Одмиликини ёқтиради. Ҳашамлардан, дабдабалардан, хушомадлардан, ёлгон лутфлар, ҳамду санолардан йироқ юрадилар. Тўгри, ҳаққоний сўз айтадилар. Бу сўзлар баъзан дағал, баъзан аччиқроқ бўлади.

Ўзининг ҳақлигига ишонган бундай одамлар ўзгалардан камдан-кам узр сўрайдилар. Ҳа, бундай кишиларни ҳеч енгиб бўлмайди, синдириб, сўндириб бўлмайди. Иродаси метин, феъли чайир, бир сўзли, иймони басаломат.

Ўткинчи муваффақиятсизликлардан тушқунликка тушмайди, устуворликдан манмансирамайди, писанда қилмайди. Ёш болага ҳам, кексаларга ҳам бирдек меҳри мўл. Виқорлилар, киборлар дуч келганида мағрур, аслида кичик кўнгил, хоксор.

Бу азиз жон, мўътабар инсон наздимда бир нур бўлиб яшайди, ўзи ёнди, ўзгалар кулбасини ёритди. Бир умр одамларга яхшиликни раво кўрди. Ёнг мумтоз санъат даргаларининг ҳам эндиғина бу қутлуг остонага қадам босганларнинг ҳам қувончига, дардига шерик бўлди. Уларнинг аҳволидан хабар олди.

Умримни беаган, ҳаётимни нурафшон айлаган, хаёлларимни, орзуларимни ардоқлаган бу умри азиздан бир умр қарздорлигим бор. Таъзимга, тавофга эгилган бошим, оппоқ бегубор қоғозим, туну кун ёзишга махтал қаламим, юрак тўла дардларим, қувончларим, умидларим билан қарздорман мен.

Мен нур бешигида ётган боламни аллаладим, эркаладим, камолга етказдим. Отаси менинг орзуларимни ардоқлади, умид тўла йўлларимни мунаввар айлади. Севинчларимни алқади. Армонларимнинг ўтар йўлларини тўсди. У мени хо-нишларга, ёнишларга ўргатди. Ёмонликини қоралашга, изтиробнинг бағрини поралашга ўргатди. Мен ундан ҳаётнинг беҳишт боғларидан ўтган чоғларимда ўзимдан кетмасликни, умидсизликининг умидсиз жазирамаларида қолганимда забун бўлмасликни ўргандим.

Адабиётни, айниқса шеърятни, санъатни гоят севган умр йўлдошимнинг хаёллари, танлаган йўли, орзулари, умидлари ҳам шунга яқин эди. Санъатшунослик бўйича илмий иш олиб бордилар, номзодлик диссертациясини ёқладилар, шу соҳа бўйича қатор илмий мақолалар, рисола ва китоблар ёздилар. Таржимонлик соҳасидаги ишлари ҳам талай. “Ўзбекфильм” киностудиясида дубляж қилинган қатор бадиий фильмларнинг матнини ҳам ўзбекчага таржима қилганлар ва бу фильмлар муваффақиятли намоиш этилган.

Ўзбек драматургияси, унинг тарихи, назарияси ҳақидаги китоблари наздимда санъат соҳасида сезиларли из қолдирди. Санъат оламига кириб келаётган ёш авлодни тарбиялаш, санъат, сахна сирларидан воқиф этишдек хайрли ишга муносиб ҳисса қўшдилар, деб уйлайман. Ўзлари узоқ йиллар давомида энг масъул ишларда раҳбарлик лавозимларида ишладилар.

Энг муҳими, ҳаёт ҳақидаги, инсон, унинг руҳияти, маънавий олами ҳақидаги, умр фалсафаси, одамийликнинг ёзилмаган қомуслари, яхши хулқ, аёллик назокати ҳақидаги мушоҳадалари ҳамиша мени ўйлантириб қўярди.

Инсонларга, дўстга, айниқса қоқилган кишига маънавий ва руҳий мадад беришни билардилар. Ғуссали кишига ҳамдард бўлишдек инсоний бурчимизни ҳамиша ёдимизга солиб турардилар.

Соддалик, одмилик, сиполикни улуглар, серҳашам давраларни ёқтирмасдилар. Яхши маслаҳатгўй, ғамхўр инсон сифатида жуда кўп ёшларга беминнат ёрдам кўрсатган. Уларнинг униб-ўсганини, ўз йўлини топиб, камолга етганини биламан. Улар буни унутмасалар бас. Зеро, яхшиликни унутмаслик ҳам олижанобликдир.

Дилим ёнган, дилим ўртанган, узолмаган қарзларимни ёд айлаган дамларда қаламимга илтижолар қиламан:

Дилшодим кел, қароғларим зордир қаролиғ ичра,
Сенсиз ёлғиздир бу дилим, ёнур яролиғ ичра.

Жуфт қаро кўз тунлар йўлақларга ястанур,
Тун ўтмагай, тонг отмагай мубҳам аролиғ ичра.

Баҳорни, яшилликни севардилар. Илк бинафша, илк лола-ни кўрганда ёш болалардай қувнаб кетар, “мана гул фаслига ҳам етиб келдик”, дея шукроналар айлардилар. Бир тутам ял-

пизни қўлларида авайлаб олиб келар, қўлида ялпиз эмас, гўё нур, сурур тургандайин уни димогига, юз-кўзларига олиб борар, сўнг авайлабгина менга тутқазардилар. Юрагимда севинч уйғонарди, ялпиз ўсган анҳор бўйларига югурардим, ҳар гунча, ҳар ниҳолнинг бандаси бўлиб, бог ичида қолиб кетардим.

Баҳор ҳақидаги шеърларим қўшиқ бўлганида иккимизнинг севинчимиз севинчларга айланарди. У киши кўпинча радионинг мурватини бураб, баландроқ пардаларда эшитишни ёқтирадиган мана бу қўшиқ эндиликда мен учун азиз ва муҳтарам бўлиб қолганини айтгим келади:

Баҳор сабза рўмолимни боғлади,
Гул алвонин ёйди ул, ароғлади,
Дарё тўлқинлари кўнглим чоғлади,
Не сен дединг, на мен дедим ул сўзни...

Муҳаббатнинг тиниқ, ўтли сатрлари билан бирга неча-неча баҳорларга пешвоз чиқдим. Чаманлар поёндозини тўшаган, нурлар хаёлимни безаган, қушлар баётини сўзлаган бог ичинда танҳо кезганимда бир даста ялпиз қўлимда, бағримда бўлади. Унинг ифори димогимда, ўтган кунлар ёди хаёлимда. Ҳеч сўз демай, дилимни манзума сатрларга топшираман:

Ой нурига чайилган тўкин боғлардан ўтдим,
Хаёлимда гул очган беҳишт билан овора.
Тушдами, хаёлдами мен Сизни яна кўрдим,
Ва лекин баҳорларсиз, гулларсиз... оҳ, на чора.

Орзум ичра учратдим... энтикиб кетдим бирдан,
Баҳор чақмоқларини тутмоққа жазм айлаб.
Хаёл ичра термулдим мен Сизга дил-дилимдан,
Турардингиз қаршимда, тақдирга таъзим айлаб.

Санъатимиз, маданиятимизнинг равнақи, навқиронлиги учун неки имкони бўлса, аямасдилар. Илмини, тажрибасини, иқтидоринигина эмас, юракда борини сарф айлар эдилар.

Республика Маданият ишлари вазирлигининг вазир ўринбосари сифатидаги фаолияти дамларида, айниқса, беҳаловат ишладилар. Жуда кўп истеъдод соҳиблари излаб топилгани, юзага чиққани, санъат ва маданият масканлари, театрлар иқтидорли ёшлар билан бойигани, республикалар ва қардош минтақалараро ўтказиладиган санъат ўн кунликлари, фести-

валлар ва ўзга турли-туман анжуманларнинг тез-тез бўлиб тургани ёдимда. Турли мамлакатларнинг санъат юлдузлари тез-тез диёримизга ташриф буюрадилар. Маданий ҳамкорликлар ва уларнинг яхши самаралари ҳам бўларди.

Санъат оламининг софлиги, миллийлиги, санъат кишисининг маънавияти, ҳалоллиги, баркамоллиги ҳақида кўп уйлардилар. Санъат олами бу сайёҳлар қўниб ўтадиган ўткинчи бир карвонсарой эмас, муқаддас бир олам эканини ёшларга, шу оламга қадам қўяётганларга англатгилари келарди. Санъат салтанатининг остонаси қутлуг, бу қутлуг даргоҳга оёқларининг гардини қоқиб, юракнинг бор ҳароратини, муҳаббатини бахш айлаб қадам босмоқ кераклигини уқтиргилари келарди. У оламда ўзига хос йўл танлаган, сарҳадлар очган, изланишлар йўлидан борган, эл-юртнинг ҳурматини қозongan кишиларни эъзозламоқ кераклигини унутмасдилар. Ўтмишимиз, бой маданий меросимиз, қадриятларимизга эҳтиром билан қарар, ўзгалардан ҳам шуни талаб қилардилар. Бу улугворлик тахтига кутаргувчи зинапоялар борлигини, бу зинапоялардан ошиқмай, тошиқмай қадам босмоқлик кераклигини маслаҳат берардилар.

Ҳа, бу олам, бу салтанатга қадам босгувчининг юрагида завқи, дарди бўлмоғи керак. Оромлардан қувонишни, оромсизликлардан забун бўлмасликни, уйқусиз тунлардан нолимасликни, доvonлардан чекинмасликни билмоғи керак. Тонгнинг салқин саҳарларига суқланиб, завқланиб термулмоқни, оқшомларнинг сурмаранг тароватидан қўшиқлар яратмоқни билмоғи керак.

Қўшиқ — бу сурурнинг дояси. Қўшиқ — бу умиднинг йўлидир. Қўшиқ — бу сафонинг ҳамсояси, қўшиқ — бу ошиқнинг кўнглидир. Севган ҳам куйлагай, севилганлар ҳам. Гоҳ дилшодлигу, гоҳ ғамга кўмилганлар ҳам.

Сабоқлар олурман ишқ тангрисидин... такрору минг бор,
Муҳаббат дорилфунундир, илми-ю, урфонлари бисёр,
Ўқирман сабр этиб, дарсдан дил дуру лаъл бўлди-ю, лекин,
Изламам дардимга малҳам, билурман топилмоғи душвор.

Дилим-ку тулган ойдир хаёлнинг бепоён сатҳида,
Анинг-чун йўқдир энди нур олурга ошён зинҳор.
Саболарга шивирларман хаёлан дил асраган дурни,
Гоҳида ашъорларимга айлагайман сирларим ошкор.

Яшарман бир умр хаёлдан қуриб кошона,
Забунлик бўлса-да, тақдир эзса-да, чархи кажрафтор.
Сабр ила тинглаб ўтарман бир умр ҳижрон, садоқат дарсин,
Тополмам бу сабоқсиз саодат, толеим зинҳор.

Биз иккимиз ҳам тоғларни севардик — улугворлиги, асрий қояларни бағрида улғайтирган мағрурлиги учун. Биз денгизларни севардик — тугёнлар узра бош қўйган, бедор югурик тўлқинларни бағрида аллалагани учун. Биз дарёларни севардик — ўзани кенг дарёларни... Дарёлар шуҳрат учун яралмагани, дунёга ободлик, боғларга, саҳроларга яшиллик бахш айлагани учун. Биз кенг беғубор осмонни тамошо қилишни ёқтирардик. Бағрига турналарнинг ажиб наволари ёзилгани учун. Оқшомларнинг этагидан кўҳна эртақлар, ривоятлар, афсоналар тўқилган, мил-мил юлдузлардан зарб айлагани учун. Янги чиққан ой ҳузурида узоқ-узоқ туриб қолардик. Юрагимизда янги дунёлар, тилагимизда янги дуолар туғилгани учун. У киши нени севса, мен ҳам ўшани севишга ўрганардим.

Сафарларимизнинг кўпи тоғ, денгиз мамлакатларига бўларди. Сафарлардан олам-олам шеър, газаллар билан қайтиб келардик. Юрагимиз таассуротларга, дафтаримиз иншоларга тўларди. Турфа табиатнинг турфа, рангин суратлари эди бу иншолар.

Муҳаббат васфи бирлан утлиғ эди ўланам,
Анинг сурури ила тотлиғ газалим менинг.

Дилхоҳ кўнгил тахтида хушрўй эрдим фалакда,
Беҳиштар ичра эрди гулгун сафарим менинг.

Хаёлларим ардоглаб орзу беланчагида,
Бу янглиғ гуссалардан йўқди хабарим менинг.

Кенг бир олам ичинда дунё бўлиб яшардим,
Бир сиқим тупроқ ўлди олам-қадарим менинг.

Беҳиштим саҳро бўлди, сўлим сайҳоним ёбон,
Хазонрез кўрди бевақт гулу чаманим менинг.

Паришон кулба ичра манзума кўнгилни сўр,
Маъсума шеърлардадир зеру забарим менинг.

Булутларнинг остига кирди нури ҳилолим,
Ҳижрон уфқига ботди шамси қамарим менинг.

Ҳар йили баҳорда олам нурга, боғлар гулга тўлган кезларда биз Хумсон томонларга тоғ райҳонларини, таргил лолаларни излаб кетардик. Тоғ райҳонлари баҳона, булоқларнинг кўз ёшларини, тўлин ойнинг нур шокилаларини, мовий чўққиларда тин олган булутларни, боғ устида гоҳо-гоҳо шитирлаб ёғиб турувчи самонинг аразли кўз ёшларини тамоша қилардик. Турфа оҳанглар, турфа созларда сайрагувчи қушлар, сарин еллар сўзлаган ҳикматларга қулоқ тутардик. Барра-барра тоғ райҳонлари хуморимизни оларди. Сўнг, маҳобатли тоғ чўққиларидан ўзини пастга отиб энтикиб оқаётган шаршаралар шовқинига кўмилиб, ўзлигимизнинг, оламнинг коҳишларини унутардик. Сўнг, таргил лолаларга розимизни айтар, сойнинг тошларига бошларини уриб, юрак-бағрини чок-чокидан сўкиб оқаётган сувнинг биллур каби сочилиб кетаётган заррачаларига термулардик, ҳар ким ўз хаёли билан то оқшомга қадар сойликнинг хуш оҳангларига маст бўлиб, сой соҳилида қолиб кетардик. Тоғларни ошёна айлаган асрий чинорларнинг, яшил арчаларнинг кўҳна ҳикояларини тинглардик. Тоғларнинг баланд чўққиларидан қачонлардир қулаб тушган харсанг тошларга ўтириб олиб, газалхонлик қилардик. Биз газал ўқирдик, сойлик эса шовқин солар, тошдан-тошга урилган тўлқинлар неларнидир шивирлар, недандир хуш, недандир нохушдай кўҳна дунёи дунинг сирлариданми воқиф айларди.

Сойнинг суви урилади қиргоқларга,
Хаёл бориб-келар шому йироқларга,
Дунё жумбоқлари солар қийноқларга,
Дилим ўртанади, кўксим ямоқ бўлгай.

Оромларим олиб оққан дарёларми,
Суйганига кулиб боққан дунёларми,
Бир умрга чинман деган рўёларнинг,
Асрорини дилим англамоқ бўлгай.

Тун ҳам аста судраб келар этагини,
Борлиқ сўйлар кўҳна дунё эртагини,
Ардоқлайди чечагини, куртагини,
Боғлар мангу баҳорин алқамоқ бўлгай.

Маҳзунгина ул боғлардан кўнгил суранг,
Зордир, меҳри жаҳонингиз ила уранг.
Ҳали сира ярашмагай заъфарон ранг,
Ҳарир либосларин ул асрамоқ бўлгай.

Йуқланг, боглар унсизгина тўкилмасин,
Булутлардай чок-чокидан сўкилмасин,
Дунёда бор эканидан ўкинмасин,
Боқинг, қаҳратонлар буткул емоқ бўлгай.

Тоглар баҳорини, боглар наҳорини бағрига босиб фусунгарлик айлар. Қумрилар, тўтилар, тўрғайлар... тоғлар бошидан чарх ураётган лочинлар парвозида бир сеҳр борлигини пайқардик. Бу маҳобатли тоғлар, бу маҳобатли дунё яратган сеҳрлар, соҳирликлар эди. Ҳаётнинг бепоён, беомон саҳроларидан, дунёи зорнинг шўришларидан, қисматнинг турфа ўйинларидан бохабар юракда яралган орзуларнинг сурати эди бу. Ўлмас қояларни бағрида улғайтириб, аллалаб яшаётган асрий тоғлар яратган, бахш айлаган улугворликлар, эзгулик неъматлари, муҳаббат деб аталган ранг, муқаддас бегубор, ўлмас қўшиқлар эди.

Оппоқ ҳарир туманлар орасида, ширин хаёллар, орзули дунёлар ичида тўлин ой кўринади. Баркаши тўла нур, ёғду. Тог чўққисига кўшкини қурди у. У осмон тоқида бепоён бу чексизлик ичра қолдирилган бир яккаш соқчидай, оловдан ясалган чирмандадай қип-қизил ловуллаб турарди. Хаёллар ой нурини таратган сўқмоқлардан эргашиб борарди. Осмонга, орзулар манзилига борарди...

— Бу сўнгсизлик, юксаклик, меҳрларнинг бекати, мангуликларнинг чорраҳаси, — дедилар ҳамроҳим, хаёлларнинг оппоқ, ҳарир чодир ичра ўлтириб.

— Ҳа, шундай, — дедим мен ҳам.

Ўша манзара, ўша оқшомни негадир ҳеч унутолмайман. Йиллар ўтиб, ўшал манзиллар унинг мангу ошёнига айланди. Ўшал ошён, ўшал манзил меҳрлар манзили бўлиб қолди, саждагоҳимга айланди. У манзил йўлларида гоҳо ўзим борарман, гоҳо хаёлларим борарлар, гоҳо соғинчларим, армонларим борарлар.

Дил борар йўллар ичида хаёлларга айланиб,
Гоҳ чақин, гоҳида бўрон, шамолларга айланиб,
Кўҳна ёрилтошлар ичра замонларга айланиб,
Гунг борур, қайтар яна тугёнларга айланиб.

Дил билан нур боргайдир, оининг гиротларида,
Бул забун кўнгил берар ҳумой қанотларида,
Оҳ, яна... соғинчи боргай, дарди гурбатларида,
Қолмагач, андуҳлари туш-руёларга айланиб.

Ул билан боргай баҳор... настаринларнинг иси,
Қир аро хун, қонга тулган лолаларнинг қирмизи,
Ул демас сўз, жилғаларга жо эрур айтар сузи,
Бўзлари қолгайдир меҳр гиёҳларга айланиб.

Ул билан боргай қаро кўз, гарди пок сурмоқ бўлиб,
Келди деб айтарга наврўз, бошини урмоқ бўлиб,
Сиз — тоғнинг бағрингизга синггали ирмоқ бўлиб,
Қайтгай ул тулқинли уммон, дарёларга айланиб.

Келди ул... лолазор бағрида ул бир заррадир,
Неки зарра, зарраларга ухшамас бир қатрадир,
Келди жон... олам ғами-ла, олам ғами-ла қайтадур,
Лек қайтгай саждагоҳдан дунёларга айланиб.

Биз бир-биримизни авайлаб, нолойиқ кўзлардан, дағал сўзлардан асраб, бир-биримизнинг юрагимизни қўриқлаб яшадик. Тиниқ орзуларимизни дунё асради. Тоза тилақларимизни борлиқ авайлади. Манглайимизда борини — бахтни, сурурни, изтиробни, тақдир бизга неки раво кўрганини баҳам кўрдик. Фарзандлар ўстирдик. Улар икки ўғил, икки қизимизнинг тарбиясига, келажакига алоҳида эътибор билан қарар, уларнинг бирор сўзи, бирор одими, бирор орзусига бефарқ, бепарво қарамасдилар. Фарзандларимизнинг ўзларининг ва менинг ҳам туғилган кунларимиз бўлса, гоят сипо, содда, фақатгина оила даврасида дабдабасиз ўтказишни тайинлардилар. У кишининг хоҳишлари шундай эди. Айниқса, қиз болалар бировнинг хасми, қисмати, тақдири ҳар хил бўлиши мумкин. Камтарлик, одмиликка ўрганса, имкони чегараланган ўзга оилани ҳам ҳижолатга қўймайди, дердилар.

Ўғилларимнинг билим олиши, тил ўрганиши учун зарур имкониятларни излаб топардилар. Риёзат чекмай туриб, илмининг кенг манзилларига етиб бўлмаслигини уқтирардилар. Икки ўғлимиз ҳам отасининг хоҳиши билан араб, инглиз, рус тилларини ўрганди. Она тилимизнинг энг нозик зеру забарлари, бойлиги билан ошно бўлди. Катта ўғлимиз Шамсиддинбек араб тили қўлёзмалари тарихи бўйича докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Араб тили тарихи, қўлёзмалари тадқиқоти бўйича қатор илмий мақолалар, китоблар ёзди. У араб мамлакатлари дунёси билан яқинроқ танишиш мақсадида Бирлашган Араб Амирликлари мамлакатада университетда изланишларини давом эттирди. Бу риё-

зат, бу изланиш, илм йўлини у отасининг маслаҳати, угитларини ҳурмат қилган ҳолда давом эттирди.

Биз дилимизга орзу-умидларимизни жойлаб, лаҳзаларга бўлинган жонимизни аямай меҳнат, ижод қилдик, бог ўстирдик, ниҳолларни парвариш қилдик. Эл бизни таниди, биз элни. Богимизда олма-ю анорлар, дилафрўзу уннобилар, беҳилар пишганида қувондик. Меҳнатимиз роҳат бўлганини кўриб, фарзандларимизни ерга сажда айламакка, тупроққа меҳр қўймакка ўргатдик. Оддий тупроқни ҳам кимё қилиб бергувчи меҳнат эканини болаларимиз англасин, дедик. Она юрт, она тупроқ муҳаббатидан ҳам суюкроқ, улугроқ муҳаббат йўқ эканини уқтирдик.

Юлдузлар мил-мил тўкилган бог этагида, анҳор устида ўнлаб челакларни бошига қўйиб, заҳматлар чекиб сув чиқараётган чархпалак биздек, фарзандларимиздек кеча-кундуз тинмас, дунё ташвишларини елкасига ортиб айланарди. Чархи каж-рафтор айланарди. Кунлар ойларга, ойлар йилларга айланарди. Дунё эврилар, орзулар армонларга айланарди. Ниҳоллар дарахтларга, гунчалар гулларга айланарди. Гуллар гарқ пишган меваларга, ям-яшил япроқлар хазонларга айланарди. Юрагимда ёнган гулханлар еллар қанотида тўзонларга айланарди. Мевалари ёқут, чаманлари инжу кўнгил богимга кузак оралади. Ҳамдард хаёлларим қатига яширмоққа уриндим...

Ё рабб, энди богбон ҳам ўзим, карвон ҳам, йўлчи ҳам ўзим, йўловчи ҳам. Бог кезаман, ниҳолларга, сабзаларга ёлбораман. Мендек забун булманг, қуриб қолманг. Бог четидаги, анҳор устидаги чархпалак негадир нола қилаётгандай, энтикиб, қийналиб айланаётгандай эди.

У киши эккан чинорлар барг ёзиб, улгайиб бир жаҳон бўлди. Мирзатераклар бўйи осмони фалакка етди. Умидларнинг япроги, орзуларнинг ҳосилига термуламан. Богда ям-яшил гулларнинг хуш иси таралади. Ақиқдек товлангувчи анорлар бағрида қип-қизил армонларни кўраман. Олтиндек товланиб ётган ҳусайнилар юзида сўлгинлик, сорисомонлик бор.

Тонгларни кутаман, тунларни бедор кузатаман. Яна тонг... куни бўйи бетиним меҳнат, сўнг қуёшни ётоғига узатаман. Баҳорлар, кузлар, қаҳратонларни ўтказаман. Ҳамроҳим йўқ. Яна хаёлларга илтижолар қиламан:

Сиз йўқ... ҳолим забун дил бефусун бўлди,
Тонги отмас кечаларим узун бўлди,

Хаёллар ҳам паришон, беизн булди,
Йўлим тушди кўз ёш тўла булоқларга.

Сиз йўқ... боғимга юлдузлар тўкилмайдур,
Булбулларнинг баёзлари ўқилмайдур,
Кўҳна дунё эртаклари тўкилмайдур,
Ой ёғдулар эламайдур ўтлоқларга.

Сиз йўқ... анҳор қўшиқ айтар нола билан,
Тулқинлари соҳил ювар нола билан,
Сувлар тўлиб-тўлиб оқмас лола билан,
Сувлар бошин уриб ўтар қирғоқларга.

Сўнг... сўнг... Қаршимда бир мунаввар йўл кўринади. Бу умид йўли. Фарзандларнинг камолини кўриш йўли. Азиз ва муҳтарам инсон, устоз ўрнида бўлган умр йўлдошимнинг Сирожиддин Камолиддин ўглининг чироғини ёқиш, у кўзлаган улуг манзилларга етиб бориш. У ўйлаган, орзулаган режаларни уддалаш, рўёбга чиқариш йўли. Андўҳларим анҳорларга томчи-томчи бўлиб сингиб кетгайлар. Фусунгар баҳор боғларимга, хаёлларимга, кўнгил кулбамга нур чироқларини ёқиб, ифор гулларини сочиб кетгайлар. Умидлар, орзуларим ўшал мен кўзлаган манзиллардан термулиб, чорлаб тургай. Ёзилмаган дostonларим, ўшалмаган орзуларимни сатрлар қатига жойлаш, энг азиз ҳисларимга ўрашни ўргатурлар. Тангри таолодан бардош, умр ва яна илҳом сўрашни дилимга солгайлар.

Қаламни қўлимга ушлагум, оппоқ қоғозимни беғубор дастурхондай ҳузуримга тўшагум. Фонус ёругида кўнгил гоҳи ой, гоҳи осмон, гоҳи ёнаётган шамчироқ, гоҳ тун, гоҳи хун бўлиб розини бўзлагай.

Ортимда қолган нурли изларим, муҳаббатнинг ўтли сўзлари, аро йўлда қолдириб кетган ҳамроҳимнинг меҳрли кўзлари бўлиб, бир умр дард чекса-да, голиб яшаётган соҳибининг ёруг юзлари бўлиб сўзлагай.

Куксимдан силқиган бир оҳни
Ютса деб тўлқинли дарёлар,
Бағримга тиг урган сипоҳни
Англаса деб лоқайд дунёлар,
Ютарман мен талхи ёшларни,
Нетарман дилдаги тошларни,
Голибман,
Муҳаббат голибдир.

Бағримга босарман офтобни
Чекингайми қаро зулматлар?
Йулимга ястанган саробни
Енггайми бардошлар, журъатлар?
Хазон супурсам-да боғларда,
Нурдек тукилсам-да тоғлардан
Голибман,
Муҳаббат голибдир.
Тиз чўкиб, айладим тавофлар
Дунёйи зорга тилаб савоблар
Голибман,
Муҳаббат голибдир...

ҚОЯЛАР ҚОРЛИДИР, БОҒЛАР БАҲОРЛИ...

Холбек ота Ёдгоров... У боғи, чамани, кўнгил деган гулшани ҳамиша гуллаб турувчи бир баҳор эди. Саҳийлиги, ўктамлиги, элга манзур меҳрли бир бағир эди. Болалардай қувноқ, шух, бегубор бу одамнинг юзлаб шогирдларининг бири бўлганимдан бахтиёрман.

Рўзномамизнинг (“Ўзбекистон овози”) таянч тоғи, маслаҳатгўйи эдилар. Хоҳ маҳоратли, хоҳ баҳоли қудрат қалам тебратиб юрган рўзномачиларнинг падари бузруквори, устози эди.

Унинг ўз дарди ҳасрати, изтироби, муаммолари ҳам бўлгандир. Лекин ҳеч қачон сездирмас эдилар. Доимо ўз дардини, малолини яшириб, ўзгаларнинг дардини тингларди, чора изларди, малҳам топарди. Сўнг, тинчиб, кўнгли таскин топарди-да шахмат суришга ўтирардилар.

У киши шахмат ўйинига ўтирганларида, ёш болага айланиб қолардилар, гўё. Тахта устидаги шоҳ-у фарзинларни суриб гоҳ қичқирар, гоҳ чапак чалар, қўшиқ ҳам хиргойи қилардилар...

Биз у кишини улуглаб, отамиз ўрнида кўриб, “ота” дер эдик.

Ота бир куни тонгда иш соати бошланиши биланоқ қақириб қолдилар. Қалам-қоғозни қўлимга олдим-у, остонада пайдо бўлдим. Дераза ёнида турардилар. Нигоҳлари Оқтош тарафдаги тоғларда эди. (Юқори қават бўлгани учун тоғлар кафтдек кўриниб турарди.)

— Анави тоғ чўққиларидаги қорларни томоша қилинг, — дедилар.

Қарадим. У киши беҳудага тоғларга ишора қилмаётганини билардим. Беҳудага эмас, лекин нима гап эканини билолмасдим.

— Нимани англадингиз, — дедилар.

— Чуққиларда қор кўрдим. Донишманд, мўйсафид оталарнинг сочларига қўнган қировларга ўхшайди худди...

— Баракалла, — дедилар. — Ана шу сочига қиров қўнган қарияларнинг ҳолидан бир хабар олиш керак. Товоқсой деган қишлоқ бор. Ғазалкент, Байтқўргон тарафда, Товоқсойда қариялар уйи бор. Ҳукуматимиз уларни ўз ҳимоясига олган. Ҳозироқ жўнанг, уларнинг ҳаёти билан танишинг...

Ота қаерда юракни ларзага келтирувчи мавзу бўлса, шуни дарров дафтарига белгилаб олардилар. Бу мавзуни маромига етказишни, илдиз-илдизларигача очиб бериш санъатини талаб қилардилар. У киши буюрган ишни бажариш учун, сиз танингиздаги жонни, томирларингиздаги қонни, оромларингизни, бор маҳоратингизни бағишлашингиз керак бўларди. Сарлавҳасидан тортиб, то сўнгги нуқтасигача синчиклаб ўқирдилар. Таҳрир қаламини юргизар эдилар.

— Болалардан ота-онанг борми, деб сўраш гуноҳ. Ота-оналардан эса фарзандларингиз борми, деб сўраш оғир. Сиз ана шу гуноҳни, ана шу оғир изтиробни ҳис этинг. Қарияларнинг овунчи фақат хотирлаш, ширин хотиралар ёди билан яшашдир. Болалар умиди келажак. Гиёҳларни асранг, табиатни асранг, деймиз, жар соламиз. Меҳр-оқибатнинг заводи йўқ. Ана шу меҳрсизликни бир саваланг, меҳрсизларнинг юрагида қамчиларингизнинг излари, чандиқлари қолсин, — дедилар.

— Етимхоналардаги мунгли болаларни кўрганмисиз. Қариялар уйидаги мунгли қарияларни ҳам кўринг. Қандай ўхшашлик бор, ана шуни топинг.

Товоқсойга йўл олдим. Қариялар уйини топдим. Бу ерда қариялар учун ҳамма нарса муҳайё этилган. Барча неъматлар, шарбатларгача бор. Ёруғ гўшаларда ёнаётган машъаллар кўнгил кулбасига жинчироқчалик нур беролмайди-да! Кўнгил истагини, юракнинг қўмсаганини, меҳрнинг иссигини беролмайди бу машъалалар. Бу ерда кўнгил ўсади, деб бўлмайди. Хурлик эзади юракни. Дунёга нима учун келади, нима учун яшайди ўзи одам?! Қорни учунми? Яхши шароит учунми?... Боли-неъматлар, шарбатлар учунми?..

Дунё сарига бир келибон гамзада кетгум,

Бир лаҳза дам олмай, турубон лаҳзада кетгум.

Бир мушфиқи ҳамроз жаҳон ичра тополмай,
Ҳасрат утидин куйгиму мотамзада кетгум.

Суртмай бу қаро юзни ушал равзада бир йул,
Юз ҳасрату мотам била меҳнатзада кетгум.

Кексаларнинг бири вафот этибди. Уни сўнгги йўлга бегоналар кузатибдилар. Кечалари алла айтиб, бешигини тебратган боласи келмабди. Шундай дейишди бизга. Кекса сўнгги нафасигача эшик томонга термулиб, кўз ёшларини ютиб жон берибди... Фарзандлари балки тўйларда, томошаларда юргандир. Балки чет элларда сафарлардадир. Балки...

Юрагимда зил-замин тошлар билан, кўзларимда талҳи ёшлар билан Тошкентга қайтдим. Ёлғизлик, гариблик, ҳоли забунлик пичоғи тилкалаган ўшал кемтик, ўксик юракларнинг мунги эзарди мени. Ҳаммаёғи бисёр... бисёру музтар, меҳрга зор кўзларнинг нигоҳи эзарди мени. Эрталабдан то оқшомгача янграб турувчи мусиқалар, кенг бог ичида пишиб турган дов-дарахтлардаги мевалар, анвойи гуллар, сайроқи қушлар... дилимни яйратмади, йўқ. Эзилиб, судралиб қайтдим. Анча кунгача ёзув столимга ўтиролмадим...

Ниҳоят... “Чўққиларда қор...” сарлавҳали мақоламни юз андиша ичра Холбек отанинг ҳукмига келтирдим...

Холбек ота бизларни бир умр излашга, топишга, жафо чекишга ўргатар эдилар. У билан ишлаш, унинг йўл-йўриқларини адо этиш қанчалар мушкул бўлса, унингсиз даргоҳимизнинг ҳувиллаб, гариб бўлиб қолганини ҳис этардик.

Устоз гаддорликни қаттиқ қоралардилар. Беюзликка шафқатсиз эдилар. Юрагида меҳр мўл эди, қаҳр ҳам. У даврнинг, замоннинг чинакам фидойи аскарлари эди. Ўзи хизмат қилаётган салтанатнинг шаънини жонини қалқон қилиб ҳимоя айларди.

Ажойиб одатлари бўларди. Ғазалларнинг байтига, шеърларнинг қофиясига, радифига у қадар эътибор бермасдилар. Гояси, мазмунини биринчи ўринга қўярдилар. Бир куни шундай бўлди. Таниқли шоирлардан бирининг сонетлари рўзнома саҳифасига қўйилди. Корректурани ўқиладиган пайт. Холбек ота навбатчи муҳаррир эдилар.

Ота аччиққина кўк чойни дамлатиб, саҳифа ўқишга киришибдилар. Сонетлардаги айрим сатрлар дидига ўтиришмабди, ўша сатрларни қисқартириб ташлабдилар. Эртаси куни саҳифада чиққан сонетларни кўриб ҳижолатда қолдим, отанинг ҳузурига кирдим. Қисқартириш сабабини шундай изоҳладилар:

— Бундог қарасам, шеър гўзал... шеърда шунақанги тас-
вир бор экан. Бир томонда дарё, бир томонда ўрмон... гўзал
манзараларга қараб, мафтун бўлиб турсам, бирдан немис чи-
қиб қолди. Шундай чиройли жойларда немис урушқоқ нима
қилади, дедим-у, олиб ташладим.

Соддадил муҳаррир билан бирга роса кулишдик. Лекин
муаллифдан кечирим сўрадик.

Холбек ота журналистика, рўзномачилик тарихида ўзига
хос янги қўриқ очдилар. Шу соҳанинг фидойи кишилари,
рўзномачилик тарихи, унинг бешигини тебратган муътабар
кишиларнинг ҳаёти ҳақида қатор китоблар ёздилар.

У бизга бир умр эл орасида бўлишни, элнинг хоки пойи
бўлишдан ор қилмасликни, инсон юрагига ошноликни, одам-
ларнинг дарди-ҳасратини эринмай тинглай билиш эътиқоди-
ни қолдирган мубориз зот эдилар.

Ақлнинг шамчироги — сўз, дер эдилар устоз. Сўзнинг
уволидан қўрқинг. Унинг уволи ноннинг уволи билан баро-
бардир. Сиз сўзни увол қилсангиз, ўзингизни ҳам увол қил-
ган бўласиз.

“Летучка” деб аталган маҳорат мактабимиз бўларди. Ҳар
гал отанинг маслаҳат, насиҳатларини тинглаб ўрганган эдик.
Бир гал сарлавҳа қўйиш санъати ҳақида куйиниб гапирди-
лар. Сийқаси чиқиб кетган сарлавҳаларни ҳадеб такрорлай-
верган ялқов рўзномачиларни аямай саваладилар. Мақола,
репортаж, ҳатто кичик ахборот устида ҳам ўйлаш, излаш ке-
раклигини уқтирдилар.

— Ахир сарлавҳа бу — мақоланинг иссиқ нигоҳи, қоши
кўзидир. Сарлавҳангиз сийқами, мақолангиз ҳам сийқа, ўзин-
гиз ҳам...

— Журналистни гонорар қаритади, гонорарга ружу қўй-
манг. Оз ёзинг, лекин соз ёзинг, — дердилар. Сарлавҳа қўйиш
қандай бўлиши кераклигини ўзлари кўрсатиб берардилар.
Газета саҳифаларида оҳори тўкилмаган сарлавҳалар пайдо
бўларди. Унинг чиройли, маъноли, образли сарлавҳа қўйиш
услуби ҳаммамизни ўйлантириб, ишга солиб қўйди...

— Устозлар тутган қаламга хиёнат қилманг, — дердилар.
Улуғларнинг пойқадами етган мана бу йўлаклардан, мармар
зиналардан лоқайд ўтманг.

Инсон боласи ҳаётнинг олис, равону норавон йўлларида
ўтади. Кечалар ва кундузларнинг бағрига қувончлари, дард-
ларини иншо этади. Бу кўҳна дунёда бир тутам хаёл, бир

нуқра кўз ёшдай яшаб ўтган инсон боласидан нелар қолади? Яхши ном... Холбек ота Ёдгоров ана шундай яхши ном қолдирган инсонларнинг биридир. У юксалтирган, тамал тошини қўйган қоялар ҳамиша баҳорлидир. У киши бағрида ёруғ бир жаҳонни парваришлаган, гулу алвонларга тўла баҳорни, чаманларни авайлаган, қоқилганга мадад бера олган, нажот бўла олган устоз эдилар.

Тупроқ тўшагида ётган кўп кўрдим,
Ер қора бағрига ботган кўп кўрдим.
Йуқлик оламига кўз ташлаганда,
Келмаган кўп кўрдим, кетган кўп кўрдим.

Эй қора тупроқ қаърига кетган азизларим, устозларим: Холбек ота, Нўъмон оталар, Бобош Маҳмуд боболар, Абдукарим, Ўткиржонлар, Муҳиддин, Маъруф, Журабой, Раҳматилла, Восиқ акалар... Насиба-ю, Хадича оналар, Хайрия буви-лар... Биз бир умр ёдингизни олиб, бош эгамиз.

Эй дил, бил, ҳар нима тансиқ жаҳонда,
Шодлик боғин кўкат безар ҳар ёнда.
Кечқурун кўкатга шабнам сингари
Бир қўндигу учиб кетдик азонда.

Ҳамма гап шунда. Умр дарё эмиш. Дарё бўйига ўлтиру сувнинг оқишини кўр. Умрнинг ўтиши ҳам шунга қиёс.

Инсон юрагига элтувчи йўл — яхшилик йўлидир, — дер эдилар Холбек ота. — Унинг дардига малҳам бўлувчи сўз — яхшилик сўзидир.

Суҳбатларимизнинг бирида сўраб қолдилар:

— Кўнгил нима? Нега одамлар уни авайлашни билмайдилар?

Сездим-ки, ота недандир ранжиган, дили оғриган. Биз буни кейинроқ билдик. Ғаддорларнинг бири отанинг устидан думалоқ хат ёзганини билдик. Шу ғаддор, шу хат отани охир сўнгги йўлга олиб чиққанини кейинроқ билдик. Минг афсус, олдинроқ билганимизда ул алвастини балки, бўғиб ўлдириш қўлимиздан келарди... Ота насиҳат қилардилар, баъзан аччиқроқ бўларди бундай насиҳат. Ана шундай насиҳатга чидай олмаган ғаддор алвасти отанинг устидан думалоқ хат ёзган... Буни кейинроқ билдик.

Бир куни Холбек ота шундай бир ҳикматни айтиб қолдилар: — Тупроқ бўлгил, олам сени босиб ўтсин...

Ҳикматини эсладим. Негаки дадам ҳам, бувим ҳам шу ҳикматни тез-тез такрорлаб турардилар. Ёдимизга солиб, маъноси-ни айтиб, уни унутмаслик кераклигини уқтириб турардилар.

— Ким айтган бу ҳикматни? — сўрадилар Холбек ота.

— Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларидан бири, — дедим.

Не-не мушфиқ, улут фарзандларни бағрига босиб келаётган она тупроқ. Халқнинг ниҳон хазинаси тупроқда. Нодон, хотирасиз гумроҳларнинг нигоҳи ерда, тупроқда эмас, осмонда бўлади. Улар тупроққа қоришиб ётган улугларни ёд этмайди, бош эгмайди...

— Шахмат суришни билмайсиз-да, қизим. Бўлмасам шахмат доналарида ҳам зўр ҳикмат бор эканини ўргатар эдим. Сиз билан ўз тилингизда сўзлашиш яхшироқ. Мана, тингланг-чи, булар кимнинг газали? — дедилару арабча ёзилган газални ўқидилар:

Эй кўнгил, қилдинг гуноҳ, ҳаргиз пушаймон бўлмадинг,

Суфимен, деб лоф уриб толиби жонон бўлмадинг.

Хайф умринг ўтди бир лаҳза гирён бўлмадинг,

Суфинақш бўлдинг вале ҳаргиз мусулмон бўлмадинг.

— Навоий бобомиз...

— Дарднинг энг ёмони қариликдир. Агар қарилик фаслинг хасталик билан кечса-чи. Бу энди... даҳшатга тенг...

Одамзот қарилик билан, дард билан курашади. Япроқдайин титраб турган юраги билан ҳам тоғларни толқон қилгиси келади. Нурсизланган кўзлари учун кўзойнакни, дол бўлаётган қадди учун асони ўйлаб топади... Лекин дунё ўз ишига заргар...

Бу ёруғ оламда сени ёд айлагувчинг бўлсин. Холбек отани шогирдлар, ҳамкасблар, бири-биридан қобил, меҳрли, муносиб ўғил-қизлари, набиралари, оқибатли, кенгашли қариндошлари, отадан яхшилик кўрганлар ёд этадилар ҳамиша.

Она замин эса айланади, айланади ҳамиша. Одамларга меҳр, лутф, адолат, инсоф улашиб айланади. Ҳамдардликни алқаб айланади. Чексиз далалар, олис ўтлоқлар, тоғу тошлар, дарёлар, умр, хотиралар у билан бирга айланади...

ҚЎШЧИНОРЛАР

Йўлингиз қай манзилга тушса, ўшал даргоҳ сиз учун азиз ва муҳтарамдир.

Отам, онам, умр йўлдошим, устозларим, ҳамкасбларим... бир умр соғинганларим уша ердадир.

Қабртошларга термуламан... Мармар сағаналар устида хивичлардай синиб кетган нур, ёғдуларни кўраман. Тош бағрига сингган кўз ёшлар улар. Бу ерга ирмоқ бўлиб борганлар дарё бўлиб қайтарлар. Кўлмак бўлиб борганлар баҳри уммонларга айлангусидир.

Андижонда минг йиллардан ортиқ тарихга эга бўлган Бобо Садиддин қабристони бор. Не -не улуглар, зоти киромлар ётибди у ерда...

Бир-бирига туташ икки қабр бор. Улар худди қўшчинорлардай бири-бирига соя солиб, сербар япроқларини ёзиб турибди. Икки қабрда ҳам ёзувлар бор. Шу битикларнинг ўзиёқ бу қўш қабрларнинг соҳиблари бир-бирига яқин дўст, бир-бирига суянч тоғ бўлиб яшаганини сўзлаб турибди. Уларнинг бири ҳофиз, бири шоир эдилар. Бири газал эди, иккинчиси эса наво. Улар бирга уйғунлашиб қўшиқ яратган ва қўшиқдайин гўзал ҳаёт кечирган биродарлар эдилар.

Фозилу шоиру, ҳофизу ҳотам
Бунда ётар кўҳна бир чиноримиз.
Алвидо, хайр энди уқтамим отам
Қабрингиздир бизнинг саждагоҳимиз.

Ушбу битик машҳур ҳофиз Қосимжон Охуновнинг қабр тошидаги битикдир.

Иккинчи битик эса Андижоннинг нуктадон шоири, Улфат тахаллуси билан қатор рисоалар ёзган, нуфузли, мўътабар инсон Имодиддин отанинг қабр тошидаги ёзувдир:

Қўшчинор бири-биридан соҳибқирон,
Нуктадон шоиру саҳий бир багир.
Бунда ётар газал, уқтам бир инсон,
Нурга тўлсин ота, Сиз ётган қабр.

Имодиддин ота тириклик пайтида, хасталик тўшагида ётганида илтижо қилган эдилар.

— Бир умр бирга, ҳамдардликда яшадик. Қувончу дардларимиз ўртада бўлди. Дастурхонимизда неъматлар ичинда энг бебаҳоси меҳр отлиг неъмат бўлди. Кексайдик, яна бир-биримизга суяндик. Дўстим, оғам, устозим, жигарим мени олдинроқ ташлаб кетди. Менинг қабрим унинг қабри ёнида бўлишини илтижо қиламан... Устознинг кўзларидаги ёш бир умр ёдимда қолади. Унинг мўлтираган нигоҳини то ҳануз унутолмайман...

Имодиддин ота вафот қилдилар. Унинг васияти қулоғимизда. Икки улуг, азиз отамизни сўнгги йўлга кузатганимиз не-не можароларга сабаб бўлганини, шу икки қабр учун изтироблар ичра қолганимизни эслашнинг ибрати бордай.

Не-не замонларни курган, не-не амиру уламоларга сўнгги макон бўлган қабристондамиз. Бу ерда шоҳ ҳам ётибди, гадо ҳам... Бирин-кетин сўнгги йўлга кетган оталаримизнинг васиятини айтдик. Ҳофиз ва шоирнинг қабри ёнма-ён бўлиши учун жой сўрадик. Гўрковлар гапни шарт кесиб дедилар:

— Жой банд, бу ерга ҳеч ким қўйилмайди...

— Кимга банд, нимага банд? — сўроқларимиз жавобсиз қолди. Жойни банд қилиш учун катта-катта бетон плиталар тахлаб қўйилибди...

Муҳтарам отахонлар масжиддан чиқиб келаётган эдилар. Улар орасида 85—90 ёшни қоралаган табаррук кексалар ҳам бор эди. Улар билан суҳбатлашиш, маслаҳат олиш ҳаёлимиздан ўтди. Шундай қилдик ҳам.

— Қабристон муқаддас жой, — деди улар. — Гуноҳдан қўрққан одам бундай ишни қилмайди. Лекин... қабристонда ҳам ерлар сотиляпти... Инсофсизлар бор бу ерда ҳам...

Қабристон директорини излаб топдик. Жойни банд қилиш учун оғир, катта бетон плиталарни эринмай ташиб келтирган одам катта бир магазиннинг хўжайини экан. Ҳали у ёш йигит, сўнгги макон ҳақида уйламаса ҳам бўлади. Лекин... У ернинг бетида 50—60 йил олди-соттисини қилиб, нопок пуллар жамғариб, ялло қилиб юраверади, марҳумлар “навбат кутиб” қақшайверади. Бундай бедодлик қошида тилингиз калимага келмай қолади...

Ижозат олгунча, икки-уч машина темир бетон плиталарини ташигунча, жой ҳозирлагунча... не азиятлар чекилмади...

Ана шу воқеа сабаб бўлди-ю Улфат шоир кўп қаламга оладиган инсоний ҳамдардлик ҳақида уйладим. Нега бизнинг кўп ёшларимиз меҳрдан йироқ, мурувватдан йироқ. Лоқайдлар кўпроқ. Бедардлар ҳам оз эмас. Соатлаб зангори экран қаршисида ўтирадилар. Соатлаб тўп тепадилар. Магнитофон вангиллаб туради. Дўстининг отаси ёки онаси вафот этганини эшитади: “Ҳа ошини ошабди, тўй”... деб қўядилар. Ўлим ҳеч қачон тўй бўлган эмас, бўлмайди ҳам.

Улфат домланинг отам вафоти муносабати билан ёзган марсиясини эсладим:

Келди баногоҳ унга дарди ажал
Умри ишин айлади бир дамда ҳал.
Ёнди бу мотам билан дўстлар бари
Доду фиғон айлади ёшу қари.

Фахр этарди у билан Андижон
Дўстлар агар тан эса, ул эрди жон,
Кони саҳо, ҳиммати Ҳотамга тенг,
Кўнгли муҳаббатли жаҳон янглиғ кенг.

Шоир Улфатнинг касбу кори бошқа эди. Лекин унинг юраги, қалами, орзулари, хаёллари шоир эди. Унинг қатор рисоалари чоп этилган эди. Унинг газаллари ҳофизларнинг, бастакорларнинг муҳаббатида, ардоғида эди...

Дадамизнинг мўъжазгина кутубхонасидаги китоблар орасида шоир Улфатнинг “Гулбоғ” сарлавҳали китоби ҳам бор. Рисолани доимо қўлма-қўл қилиб, газалларига куй басталаб, ашула айтишганини билардим.

Китобни варақлаб ўтириб, шоирнинг дадамга ёзган даст-хатини ва жуда кўп насиҳатомуз ҳикматларни, марсияларни, мадҳияларни, гўзал газалларни ўқидим. Девондаги қасидалар, маснавий, мушоира, мустазод, таржеъбанд, мусаддаслар, шеърӣ тарихлар орасида бир насиҳат ҳам бор эди. Шоир Сайфийнинг ўглига насиҳати жуда кўп кишиларга тааллуқли ўғитдек туюлди менга. Шоир Улфат ана шу Сайфӣй газалига мухаммас бағишлаган эканлар. Мухаммас алоҳида варақда эди:

Мазаллат туфроғинда ётма, жонимни қилиб кулдек,
Фасона бўлма элга, сўзлама ортиқча булбулдек.
Сочилмоқ истама, дил сирин ифшо қилмагил гулдек,
Десаңг дуд этмасин аҳли, чирмаш бўлма сунбулдек,
Замон остибидин озод улурга сарви озод ул.
Ўзингни қилма шоҳу салтанат унвонига мағрур,
Камолати фунун касби била кўнглунгни эт масрур,
Вужудинг зийнатидир, ахлоқ ул шулдуру,
Тиларсан шодлиғ, оз ухла, оз е, оз гапур, оз юр,
Ширин ахлоқ ила шод айла эл кўнглин, ўзинг шод ул.

Улфат домладек истеъдод кишилари, илму маърифат оламининг соҳиблари кўпинча бизникида жам бўлишарди. Уларнинг суҳбатидан биз ҳаёт сабоғини, шеърӣят, қўшиқ сабоғини олардик. Ўша дамларнинг нурбоф хаёллари ҳамон эркалайди мени.

— Меҳрсизлик ҳар қандай ёвузликдан ёмон, — дегандилар шоир Улфат суҳбатларнинг бирида. — Одам ақли, меҳри билан шаҳарлар қуради, кашфлар яратади. Меҳрсизлиги туфайли оламга ўт қўйиши мумкин.

Кекса шоирнинг ҳаёти ҳам, суҳбатлари ҳам, ёзган рисола-лари ҳам отанинг болага меҳрли сўзлари, уғитлари, эзгу мас-лаҳатлари, васиятларининг ифодаси эканини англайман. Шоир “Гулбоғ” рисоласини бизга ҳам лутфан тақдим этгани ва бизнинг боғимиздаги давраларнинг бирида ўқиб берган газали ёдимда:

Улуғ ёшларни, ёшлик чоғи қанча ҳурмат этгайсан,
Қариб қолганда сен ҳам иззату ҳурматга етгайсан.

Неча сендек ул қартайгувчи ундирди-ўстирди,
Сен ўйлаб кўр, аларнинг меҳнатин қандоқ унутгайсан.

Кўриб ҳеч кулма, кекса юзда мавж урса тириш хатлар,
Қариб сен ҳам шу хил хатни юзинг лавҳига битгайсан.

Мулойим феъллик бўл, эл ичида бўлма беодоб,
Ки шояд яхшилар сонига ўзингни киритгайсан.

Тилак Улфатда шулким, яхшиликларга бўлиб мансуб,
Жаҳонга ўз элингни яхшилик бирла танитгайсан.

Сувга ташналик ёмон, лекин бундан ҳам одамга ташналик, жўраларга ташналик ёмон, дегандилар шоир. Ёдимда, дадамиз Андижондан Тошкентга келиб қолсалар 3—4 кундан сўнг биринчи бўлиб қўнғироқ қилган Улфат домла бўлардилар. Жўралар махтал бўлиб қолишди, отангизга жавоб беринг, тезроқ йўлга кузатиб қўйинглар, деб илтижо қилардилар. Негаки, жўралар бир-бирларига суянишиб, бир-биридан баҳра олиб турмаса, бу улар учун ўша ёмон ташналикка олиб келарди. Гапу гаштаклар, тонготар суҳбатлар, куй-қўшиқ, газалхонликларга ташналик эди бу. Меҳрга ташналик эди бу...

Шоир Улфат форс тилинигина эмас, форс классик адабиётини ҳам яхши биларди. Суҳбатларимизнинг бирида у бир рубойини ёдига олди. Шоир беморлик тўшагида эдилар. Қарздорлик ҳисси елкасида эканини, беморлик эса кўп ишларни қилишга имкон бермаётганини айтиб зорландилар.

Неча йил илм-ҳунар пайида бўлдик,
Неча йил зар-зевар пайида бўлдик,
Олам сирларидан бўлганда огоҳ,
Бори ишни ташлаб қаландар бўлдик.

— Паҳлавон Маҳмуд рубоийларидан, — дедилар устоз. — Улуг шоир, лекин шундай улуглар ҳам ўлимдек шум зарурат олдида изтиробга тушади, қақшайди.

Мавзуни ўзгартириш ниятида Паҳлавон Маҳмуд ҳақида сўрадим.

— Унинг кўп рубоийларини таржима қилганман. Паҳлавон Маҳмуднинг рисоаларини тузишдек хайрли ишда иштирок этганман, — дедилар.

— Ростини айтсам у ҳақда кўп нарсачоп этилмаганиданми, биз унинг ҳаётини, ижодини у қадар чуқур билмаймиз.

— Паҳлавон Маҳмуд шеърятда ҳам, фалсафада ҳам Умар Хайёмнинг заковатли давомчисидир. Абдурахмон Жомий, Навоий, Ғузулий, Бобур ўз кучларини рубоийда синаб кўрган бўлсаларда, бу жанр уларнинг ижодида асосий уринни тутмаган. Паҳлавон Маҳмуд эса умри бўйи форс-тожик тилида рубоий ёзган. Бу хайёмшуносликда ҳам, ўзбек ва тожик адабий тарихида ҳам муҳим янгиликдир. Мана қаранг:

Гуркираган олов — дилим йўлдоши
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши.
Кўзагарлар ясаётган ҳар кўза —
Кўҳна дўстлар хоки — қўли ё боши.

Шоир Улфатнинг дўстпарварлиги бежиз эмас эканини англайман. Унинг кўп газаллари дўстларини, инсони азимни улуглашга бағишлангани бежиз эмаслигининг ҳам илдизларини тушунгандекман.

Устоз, чинорларнинг бири — шоир Ҳабибийнинг Тошкентдан Андижонга келиши тўйга, шодиёнага айланиб кетарди. Шоир Улфат Ҳабибий домланинг пойқадамларига ўз газалини поёндоз қилганлари ёдимда. Инсонга бундан ортиқ бахт керакми? Қанчалар бахтли, қанчалар қадрли экан Ҳабибий. Қанчалар муҳаббатли экан унинг Улфат, Сайфийдек дўстлари, ҳамкасблари. Улар учун, жўралар учун тангри саналган шоир Ҳабибий келадилар.

Улфат ёзади:

Шод бўлингиз-ки бу кун, сарвари аҳбоб келур.

Сайфий ёзади:

Баҳра амвожи сафодан дури ноёб келур.

Хотирам кўзгуси ҳижрон заҳидин занглик эрди,
Не хуш ул мужда, жило берғали сиймоб келур.

Улфат ёзади:

Базми қурбатда қилинг соз ношот асбобин,
Чанги фароғатга садо берғали мизроб келур.

Устоз ва шогирдликнинг ҳавас қилса арзигулик мактабини ярата олган мумтозларнинг бири ҳам Улфат домла эдилар. Биз то ҳануз уларнинг — қўшчинорларнинг бир-бирларини ардоқлагувчи мактубларини ҳавасланиб, излаб топиб ўқиймиз. Бундай мактублар “Гулбоғ” китобида ҳам талай. Меҳрга, муҳаббатга йўғрилган мактубларни ўқиб, инсофга келамиз, нуқсонларимизни тузатамиз.

Меҳри мул, юраги дарё журалар бизнинг чорбоғимизда ҳам кўп меҳмонда бўлишган. Улфат домла саёҳатномаларининг бирида бизнинг камтар чорбоғимизни шундай қаламга олганлар:

Бор унда тушарга яхши бир жой,
Жон бирла кўнгилга роҳатафзой.

Бир богчаки рашки боғи жаннат,
Ҳожат эмас унга зебу зийнат.

Саҳни тўла неча турли мева,
Бор бир ариги, чунонки Нева.

Бир парча чирой тўла заминдир,
Боиси бунинг Сирожиддиндир.

Уй соҳибаси Ўйтиборхон,
Одобу ҳаё мужассам инсон.

Ҳар иккисига ота Қосимжон,
Бу нисбат ила биз унга меҳмон.

Йўл ранжи кетиб, етишти роҳат,
Суҳбатлашиб айладик фароғат.

Журалар уч-тўрт кун чамаси меҳмонда бўлдилар. Ўша Нева деб таърифланган, аслида “Ҳасанбой ариги” деб номланган анҳор устидаги чорпояда суҳбат қурдилар. Ошпазлари ҳам, чойхоначилари ҳам ўзларидан. Танбур, дутор, доира эса ҳаммаша уларнинг ҳамроҳи. Сафарларда ҳам, давраларда ҳам улар газалхонлик, навосозлик қиладилар. Уларнинг суҳбати сокин ва беозор, майда гаплардан йироқ. Суҳбатдошлар орасида 80 ёшни қоралаган нуроний фозиллар ҳам, муҳаббат ёшидаги йи-

гитлар ҳам бор бўлганидан мавзулар турлича бўларди. Гоҳ муҳаббат, гоҳ инсонийлик бобидаги газаллар ўқиларди...

Не-не алломалар яшаб ўтди. Кўнгил зорларини қаламига, созига, бир-бирларига ой бўлиб тўлишган, ҳаёт ларзаларидан мунгайган, забун бўлган, дийдорлашувлардан, бир-бирларининг иссиқ чеҳраларидан ўзига куч, мадор, кўзларига нур олган устозларнинг кўнгил иншолари наволарда, газалларда, хотираларда қолди ...

Ёгдулар сўнадилар экан. Юлдузлар эса учади. Инсон ҳам шундай. Бир тутам хаёл, бир нуқра кўз ёшдай яшаб ўтади.

Бобур, неча бу даҳр мени зор айлар,
Сабримни каму, ғамимни бисёр айлар.
То даҳрдурур будур анинг расмиким,
Айриб кишини азизидин хор айлар.

Умр бир гулшан эмиш. Ҳа, шундай. Унда баҳорлар гул очарлар. Ёзлар ҳосилга кирар. Кузлар ҳазонрез япроқларини олов рангга бўяганда боғ ҳам, гулшан ҳам оташ ичра ёнаётгандай. Қишнинг қаҳратонлари қиличини ялтиратиб келганида гулшан ҳолига вой. Баҳорингда ўтар, дарёйингда оқар-кетар, умр афсоналарининг ҳам ниҳоясини тингларсан эй азиз одам.

Азиз ва ширин хотиралар, эъзозли сониялар, ғамгин дафъаларни кўп сўзлаган бўлсам, узр, азиз ўқувчим. Девонавор кўнгилда борини сўзладим. Кўнгил эса гоҳ шоҳ эрур, гоҳида гадо. Дунё иши шундай. Шоҳлар, султонлар ўз ҳолича, мискинлар ўз ҳолича шодумон бўладилар, сўз айтадилар. Умрнинг гирёнлари, нолаларининг иншолари эса ҳали-бери тугамас...

Киши ўзлигидан яхши-ёмон ҳам,
Қазову қадару қувонч ёки ғам
Ақл айтур буларни чарҳга тўнкама
Чарҳ сендан ожизроқ бечора-ю, кам.

КЕЛ — ЭЙ СОЗИМ

(Ҳалимахоним хонадонида бир оқшом)

Табиат бир сирли сеҳрга пайванд,
Жилғалар оқишдан сақлади сукут,
Шаббода қаноти хизмат билан банд,
Булбуллар хонишсиз этдилар сукут —
Ҳалима куйлаяпти.

Яхшиликка интиқ, интизор қир-адирлардан, бебош шамоллар, баҳорга ташна навдаларнинг тебранишидан ижодга, меҳнатга пешвоз замондошларнинг нигоҳидан, орзуларидан, дастгоҳлар гувиллашидан қўшиқ, эзгуликлар излагувчи, дунё тинчлигини ўз қўшиқлари сеҳрига жойлаб, олам ардоқлагувчи фозила, закий аёл остонасида туриб қўшиқнинг ниҳоясини кутардик, йўқ қўшиқ тугамайди ҳали-бери, унинг ниҳояси йўқ. Чунки, муҳаббатнинг ниҳояси йўқ, қўшиқнинг ҳам, инсон орзусининг ҳам интиҳоси йўқ, умидларининг ҳам. Аста ичкарига кирдим... Ҳа, мен бу хонадонни яхши биламан. Бу қутлуғ хонадоннинг ўзи бир ўтли назм, турфа қўшиқ аслида.

Бунда ҳамма нарса қўшиқ айтяпти,

Гоҳ қувонч, гоҳ андух тинглаяпман мен.

Ҳалимаҳоним ҳозир балки синглисининг бешиги бошида илк бор айтган ўланини эслаётгандир. Балки, муҳаббат кечасида тинглагани ёр-ёрларни такрорлаётгандир. Нигоҳим девордаги қўш суратга қадалади. Икки кабутар — икки дунё, икки хил санъат тангриси, дуторнинг икки тори, газалнинг қўш байтидай икки ёруғ сиймо кулиб турибди суратда. Бу икки покиза муҳаббат соҳиби, бу икки қўшиқ соҳиби — бизнинг устозларимиз Комил Яшин, Ҳалимаҳонимлар эди. Уларнинг бири бизга яшашни, қалам ушлашни, фикрлашни ўргатди. Унинг асарлари бизнинг уйимизга, ўйимизга мунавварлик олиб кирди. Масъуд оналик ўлани, бешик учун жозиб аллалар куйламоқни ўргандик улардан. Шукрона айламакни, мунаввар, бахтли замонага таъзим айламакни бизга унинг асарлари ўргатди. У Ҳалимадек, Гулсарадек, Нурхондек алам чеккан қизларнинг озод бўлишини қутлаб асарлар ёзди. У бизнинг саҳнада умид боғларида, шеърият гулшанларида, давраларнинг тўрида бўлишимизни орзу қилди. У ўз асарларида турмушнинг, ичкарининг барча гурбати-малолини енгиб паранжи ташлаган, ўлимларга рўбарў бўлган, голиб оналаримизни алқади, санъат, ҳароратли сўзлари билан оламга сўзлаб берди. Ҳалима Носировадек опера санъатининг, театр санъатининг илк қалдирғочларига муносиб асарлар ёзиб берди, уларнинг илк ижросини нимқоронги залда ўтириб ёниб-ёниб кузатди, хатоларини тузатди, қаҳрамонларининг ўлими устида пинҳона кўз ёшлар тўкди. Ҳа, Ўрта Осиёда хотин-қизлар озодлиги масаласи энг асосий ва энг мураккаб масала эди. Буни бадий асар тили билан тушунтириб бериш керак

эди. Ана шу масъулият кўпчилик қалам соҳиблари қатори Комил Яшин зиммасига ҳам тушарди. Худди ана шу масала Яшин ижодида биринчи планда турди. Мен нега шундай дедим. Ҳалимахонимларнинг озод бўлиши, саҳна маликасига, Ўзбекистон булбулига айланишида, чўнг қанот керак эди, албатта. Ўша қанотни унга Яшиндек салафларимиз йўниб, тарашлаб бердилар. Бу “Паранжингизни ташланг, хотин-қизлар!”, деган оддий гап эмас эди. Бу муҳаббат ҳисларига йўгрилган ҳижронлар, бардошлар, туҳматлар имтиҳон қилиб кўрган, ўртанган, қоврилган, иродали ўзбек қизларининг бутун бир ҳаёти, кечмиши эди. Бу йўлларда Нурхонлар ҳалок бўлди, Турсунойларнинг кўксига ханжар қадалди, не-не барно-барчинлар қудуқларнинг қаърига ташланди, “Нурхон” спектаклини томоша қилганимда залда дод солиб йиғлаган аёлларни кўрганман. Саҳнага қараб, мушт ўқталган йигитларни учратганман. Золим ота, бағритош акани қаргаб, дуоибад қилган кексаларни кузатганман. Бу нима эди? Бу — асарнинг ҳаётгйлиги, ижронинг халқчиллиги эмасмиди? Ҳа, шундай! Ана шу суратда турган қўш кабутарларнинг ёниб турган сиймоси ҳамоҳанг, ҳамроз ижоди, таланти, бутун борлиги билан халқ хизматида бўлиб келди...

Ҳалимахоним куйлаяпти... Яшин устоз тинглаяптилар. Мен ҳам. Бу қўшиқлар гоҳ қувноқ, гоҳ маҳзун, негаки инсон умри, ҳаётнинг ўзи, шеър битувчи, қўшиқ куйлагувчи юрак соҳибининг кунлари ўзи шундай — гоҳ қувончли, гоҳ маҳзун кечади... Меҳнат, яратишлар, изланишлар, ихтиролар, буюк орзулар, эртанги умидлар қанотида аста кун ўтади. Қош қораябошлайди. Ижод аҳли ана шу сонияни орзиқиб кутади. Бу оқшом Ҳалимахонимлар хонадониде қўшиққа бағишланган эди. Ҳалимахоним куйлаётган қўшиқлар шунчаки қўшиқлар эмас, улар аёлларимизнинг таржимаи ҳоли, юрак уриши, ёниши, сурурларининг тошқини ҳамдир.

Юрак!

Қани, бергин лириканинг

Энг асилини,

Энг жўшқинини,

У акс эттирсин мазмунида

Қўшиқларнинг бор тўлқинини.

Соҳибасининг меҳрига, ардоғига йўгрилган бу қўшиқлар ҳамиша катта меҳнатлар эвазига сайқалланади. Ҳалимахо-

ним ижро этган ҳар бир қўшиқнинг ўз усули, юки бор, боқийлиги бор. Бу боқийлик Катта Фарғона канали, Фарҳод қурилиши майдонлари, уруш жанггоҳларига етаклайди бизни. Мен тинглаётган қўшиқларнинг маҳзунлиги шундан. Ҳалимаҳоним юракда қўшиги, қўлда сози билан жанггоҳлардан ўтди. У ўз санъатини қурол қилди, ёвга ўқ қилиб отди. У қўшиги билан йиқилган жангчини суяди, сози билан унинг ярасига малҳам қўйди, муҳаббати билан яна жангларга узатди... Ҳалима опа билан уруш мавзуида суҳбат қурмоқ ниятимизни айтдик. Ниятимизни билгач, негадир бош тебратдилар, сўнг сўзлаб бермоғим мушкул, дегандай уринларидан туриб кетдилар. Ичкари уйдан чилдирма кўтариб чиқдилару, мақомига келтириб черта бошладилар. Чилдирма овози хонани тутди... Хуш кайфият бахш этди. Суҳбатдошим атайлаб шундай қилди... Ўтмишнинг оловли кечмишларининг ҳикоясини бошлаши унга шундай қийинроқ бўлади, чоғи. Ҳалима опа ҳамон хаёл огушида, у нимадан бошлашни ўйлаяптимикин... Ҳа, улар қурол ушладилар, суронли йилларнинг залворли юкини, ғам-андуҳини елкасига ортиб жанг қилдилар. Шуларнинг эвазига бизлар қалам ушладик. Қалам ушладиккина эмас, гоҳо уларни ўтмишни эслашга, орқага ўгирилиб босиб ўтилган суронли йилларга назар ташлашга мажбур ҳам қиляпмиз. Кечаги кунга ташлангуси бу назар қанчалар мушкул эканининг шоҳиди бўлиб ўтирибман. Ҳар тонг кўчалар тўла одамлар орасидан ўтиб, ишга, дорилфунунларга йўл оламиз. Баъзан-баъзан бўлса ҳамки, қўлтиқтаёқ ушлаган оталарга кўзимиз тушади, сочига барвақт оқ оралаган оналарга ҳам. Булар ўша оловли йиллар хотираси. У кунлар тиниқ хотиралар кўзгусидан бир умр ўчмайдиган кунлар, қаҳрамонликлар, шонлар, зафарлар, аламлар... У уруш йилларининг алам-ангизларини эслаб кўзига ёш олди. Бу, шунчаки кўз ёши эмас, кўнгил таржимаси, аёл не-не қалқонтўш йигитларнинг урушдан қайтмаганини, уларнинг хоки пойи улуг, муқаддас тупроқлардан узоқда, қардошлар юрти тупроғида сақланаётганини ўз кўзи билан кўрган. У ҳар қарич тупроқ учун, она юрти шаъни учун тўкилган қонларни кўрган, вайрон бўлган шаҳар-қишлоқлардан ўтган. У қўшиги билан тул қолган келинчақлар, етим қолган гўдақларни юпатган. У қамал қилинган шаҳарлардан ўтган, озод қилинган қишлоқлардан аёллар кийимига ўралиб шармсорларча юртига қочиб бораётган немисларни учратган. У бир сўз билан айтганда

Ўзбекистонимизни, ўзбек халқининг саломини, ғалабага бўлган комил ишончини фронт бўйлаб жангчиларга қўшиқлар қанотида етказиб турган табаррук аёл, она, санъаткор. Биз Иккинчи жаҳон урушининг чақмоқли йўлларида ўтган ҳозирги тинч кунимизда бизга устозлик қилаётган табаррук кишиларга, оналарга, оталарга, шунингдек ҳурматли Ҳалима опамизга таъзим билан қўлимизга қалам оламиз:

Залворли зафарлар барини тутганлар,
Биздайин нурафшон йўллардан ўтганлар.
Ой узра дарсхона очганлар бўлса ҳам,
Ҳадсиз жумбоқларни очганлар бўлса ҳам,
Таъзимга бош эгсин ўшалар ўтганда
Ҳа, улар жангларнинг оловини ютган.
Қуёшли мунаввар тонгларни кутганда,
Тебранган эмасми фазокор бешиги.
Куйланган эмасми ғалаба қўшиги!

Ғалаба қўшигини солдатларгина куйламади. Бу қўшиқни йигитлар ҳам, қизлар ҳам, оналар ҳам куйлаганди ушанда. Жуда кўп қўшиқлар фронт орқасида, жанггоҳларда, окопларда, ертўлаларда тўқилди. Бу қўшиқлар душман кўксига найза бўлиб ботди, киприкларига аччиқ ёш бўлиб қўнди.

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг.
Керак бўлса номус, виждонинг
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол
Қўлингга қурол ол!

Москванинг кўчаларида биринчи уриб туширилган фашист самолётлари ёнаётган вақтида бу қўшиқни Ҳалима опа фронт бўйлаб куйлади. У жангчилар қаторида окопларда жон сақлади, қаҳратон қишларда ертўлаларда тунади, лекин қўшиқ куйлади. Бошидан визиллаб ўқлар учиб ўтаётган кезларда ҳам қўшиқни қўймади. У ғалаба байроғини тиклаган шаҳарлардан жангчиларнинг қўшиғи билан ўтди. Жангчиларнинг қўлида ўзининг ўқ тешиб ўтган, уруш дудида саргайган қўлдан-қўлга ўтиб юрган суратини кўрди. У рус, қозоқ, ўзбек, украин, тожик ва бошқа кўп тилларда қўшиқ куйлади. Дўстлик, биродарлик туйғулари билан суғорилган бу қўшиқларни у гоҳо куйлаб айтди, гоҳо йиглаб. Унинг Ҳамид Олимжон, Алексей Сурков, Константин Симонов, Уйғун шеърлари билан айтган жангговор қўшиқларини тинглаганда юзлаб жангчилар бир сафга тизилиб қасамёд қилди-

лар. Бу — она юрт тупроғи учун, галаба учун, дўстлик учун ичилган қасамёд эди... Ҳалима Носирова урушнинг дастлабки кунларидаёқ фронтга биринчилар қаторида жўнади. У аввал қўмондонлик номига бир неча бор ариза билан мурожаат қилди. Охири урушга кўнгилли бўлиб боришга ижозат олди. М. Турғун-боева, Валламатзода, Толмасов, Уста Олим, Наби Ҳасанов, Абдуқодир Исмоиловлардан иборат бригада тузиб, Шимолий Кавказ фронтидан гастролини бошлади.

Ҳалима опа фронтга жўнаётган пайтида 6 ойлик чақалоғи (Нодира) бор эди. Фронтда санъаткоргина эмас, агитаторлик вазифасини ўтади. Санъаткорлар бригадасига бошчилик қилди. Ҳалима опа уруш йиллари ҳақида шундай ҳикоя қилади:

“Вагонларда 16—17 соатлаб тик туриб кетардик, йўллар олис, хатарли эди. Поездимизни немис самолётлари бомбардимон қилган кезлар ҳам кўп бўлган. Ленинанкан шаҳрида фронт орқасига эвакуация қилинаётган болаларни кўрдим. Улар мени она, деб қўршаб олдилар.

Бокуга кириб бордик. Дамдағи жангчиларга концерт программаси кўрсатиш ниятида эдик. Лекин озиқ-овқат етмасди”.

СССР халқ артисти, композитор Узеир Ҳожибеков билан Ҳалима Носированинг учрашуви ва ижодий ҳамкорлиги ўша оғир йиллардан бошланган эди. Узеир Ҳожибеков Ўзбекистонлик санъаткорларнинг озиқ-овқатидан хабар олиб турган эди ушанда. Уйғун, Ҳамид Олимжон шеъри билан айтиладиган “Галаба”, “Мен ўзбек қизиман”, Алексей Сурков шеърлари билан айтиладиган “Землянка”, “Таниш мовий рўмолча”, “Партизан” қўшиқлари жанговор чақириқдек, ширин висолдек, оналар алласи, оталар ўғитидек жангчиларга қувват бахш этди. Ҳалима опа жангчилар даврасида санъаткор бўлиб эмас, балки олисда фронт орқасида жангга кетган севикли ёрининг ишини давом эттираётган, висолга, галабага муштоқ пахтакор, тўқувчи, тикувчи, ишчи, ўқитувчи, қизлар тилидан сўйларди, уларнинг мактубини куйга солиб куйларди:

Агар қошларимни соғинган булсанг
Мардона қўлингда ўйнасин қилич.
Лаъли лабларимнинг хумори тутса,
Майдонда зафарнинг шаробини ич.
Висолимга етмоқ истасанг, ёвни,
Ҳаёт висолидан айлагил жудо.
Агар зафар топиб келсанг ёнимга,
Мен сенга қилгумдир жонимни фидо.

“Қўшиқ тугаши билан йигитларнинг кўзида аллақандай оташ учқунини кўрдим, улар худди жангга отланаётгандай камарларини қисиб боғлар, лабларида табассум порлар, қарашларидан ишонч балқир эди, — дейди санъаткор. — Йигитлар ушбу сатрларни ёд айтиб, фронт орқасидаги азиз дилдорларига албатта етказишимни сўрашарди:

Мени кутгил ва мен қайтарман,
Фақат кутгил жуда интизор.
Кутгил, ёмгир зериктирганида,
Мени кутгил ёққанида қор.
Атрофингни ҳарорат қоплаб,
Еру кўни чанг тутганда кут.
Бошқаларни узатган дўстлар,
Кечагина унутганда кут.
Мени кутгил ва мен қайтарман,
Бўлса ҳамки рангинг заъфарон.
Ёринг қайтмас, умидингни уз,
Деганларга тилама омон.

— Жанг майдонига жуда яқин жойларда яраланиб вақтинча сафдан қолган дамдаги солдатлар ҳузурида жуда кўп бўлдим. Улар орасида қозоқ, қирғиз, арман, рус, тожик ва бошқа жуда кўп миллат вакиллари бор эди. Лекин барининг дили, истаги, мақсади бир эди. “Галабага ишонамиз, ёримиз бизни кутсин”. — дер эди улар. Жангу жадал кетиб турган ўша кезларда улар мендан кўпроқ муҳаббат ҳақида қўшиқ айтишимни сўрардилар. Албатта, бу она юртга муҳаббат, дўстга, ёрга муҳаббат туйғулари эди...”

1943 йил. Москвадан сўнг Ленинградда 2 ой давомида гас-тролда бўлган Ҳалима опалар бригадаси жангчилар учун юз-лаб концертлар қўйдилар. Константин Симоновнинг галабага ишонч, она юртнинг муқаддаслиги ҳақидаги шеърларини қўшиқ қилиб айтганида йигитлар “Галаба” сўзларини хор бўлиб ижро этардилар. Қўшиқни Ҳалима опа бошлаб берар-ди-ю, у рота бўйлаб жаранглар, қанот қоқарди.

Ҳалима опа қаҳратон қиш кунларида январ совуқларида фронт бўйлаб кийиб юрган қорақўл пальтосини ҳамон қим-матли ёдгордек сақлайди. Урушни эсга солиб турувчи қим-матли ёдгорликлар, хотиралар қаторида у бизга фотосурат-ларни ҳам кўрсатди. Суратларнинг бирида ўзбек санъаткори-нинг улуғ рус ёзувчиси Алексей Толстой билан ҳамкорлиги тасвирланган. Икки санъаткор урушнинг дастлабки йилла-

рида учрашдилар. Улар икки буюк халқ номидан, дўстлигимиз ҳақида бир минбардан туриб сўзладилар, бир мақсадни кўзлаб шеър ўқидилар, қўшиқ куйладилар. Ҳалима опа кўпинча концерт дастурларида ўзи илҳомланиб ёзган сатрларини ҳам қўшиқ қилиб айтадиган бўлиб қолди. Албатта бу сатрларни жанглар, жанггоҳлар берди унга:

Кенг чаманзоримнинг арслони зафар ёрди сенга,
Кенг кураш майдонида халқинг мададкор сенга.

У бу сатрларни катта ашула формасида, тарелка чертиб айтиб юрди. Ҳамма тилда қўшиқ куйлаш салоҳиятига эга бўлган бу санъаткорни ҳамма ерда бирдек олқиш, муҳаббат билан қарши олардилар. Фронтлардан, катта-кичик жангчилардан унинг номига келаётган мактуб ва кўнгил изҳорларининг сон-саногини ўқиб эди. Унинг бой архивида сақланаётган, йиллар, одамлар, азиз хотираларни ёдга солувчи ноёб хатлар, суратлар ичида санъаткорнинг ўзи яратган жанговор қўшиқлар дафтари ҳам бор. Бу дафтардаги юморга бой шеърлар, лирик сатрларни ўқиб кўриб, санъаткор-шоирга таҳсинлар айтамиз.

Ҳалима Носирова уруш давом этиб турган ўша огир асноларда саҳнани ҳам тарк этмади. Фронт йўлларида кўриб, юрагига муҳрланиб қайтган тугёнлари уни кенг жамоатчилик олдида ҳисоб беришга ундарди. Ўша даврларда саҳнага қўйилган “Ўзбекистон қиличи”, “Даврон ота” каби саҳна асарларида у ёри урушга кетган қиз образини, огир йилларда халқлар ўртасидаги дўстлик туйғуларини ифодаловчи образларни яратди. Уруш йиллари қурилган Катта Фарғона канали ишчилари ҳузурида концертлар берди.

Композитор А.Ф.Козловский ва режиссёр С.М.Михоэлс билан ҳамкорликда Син-Дун-Фан образини яратган Ҳалима опа беқийс олқишга, жамоатчиликнинг муҳаббатига сазовор бўлди. Мураккаб тембр овози билан айтиладиган бу партиянинг муваффақиятли чиқишида шубҳасиз аёлнинг юрагига аланга ёқаётган кечинмалар, Ватанга муҳаббат туйғуси устувор эди. 1942 йилнинг 19 ноябрида Козловскийнинг улуг ўзбек олими, астрономига бағишланган “Улугбек” операси саҳна юзини кўрди. “Улугбек” операси санъаткорга шуҳрат келтирдигина эмас, бу опера фронтдаги, жангдаги ўзбекистонликларнинг ҳам диққат-эътиборида эди ўшанда. Мактублар, ёзишмалар орасида бир ноёб хат диққатимизни тортди. Бу хатни ленинградлик илмий ходим, тадқиқотчи Василий Захарович Голубев ёзган. Голубев граждандар уру-

шида қатнашган, Иккинчи Жаҳон урушига ҳам биринчилар қаторида жўнаган, комиссар бўлиб ишлаган, ярадор бўлган. У госпиталда ётган чоғида Тошкентга хат ёзди. Хатда тошкентликларнинг аҳволи, руҳияти билан қизиқди:

“Менинг ҳам ўзбеклар ичида бўлгим, Ўзбекистоннинг хуш ҳавосидан нафас олгим, уларни яхшироқ англагим, уларнинг Ватанига, ўзи ва санъатига бўлган муҳаббатимни англатгим келади. Мен улар ҳақида ёзаётган китобимнинг босилиб чиқмаганига афсусланаман. Начора, фашизмни тамом қуритмагунча тадқиқотчилик билан шугуллана олмаймиз, шундай.

Ўзбек театрининг ютуқларини билгим келади. “Улугбек” қалай бўлди? Мен операни жуда ҳам кўришни истар эдим...” Голубев урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. “Улугбек” операсини кўриш унга насиб бўлмади. Бу мактуб тасодифий ҳол эмас эди. Бу бизнинг дўстлигимизнинг Ҳалима Носировадек санъаткорларнинг фронт йўлларида қилган хизматлари, эккан дўстлик ниҳолларининг меваси, самараси эди. Газеталаримиз ўша даҳшатли кунларда, ёв бомбалари ёғилиб турган пайтда қаҳрамон Ленинград халқи ўзбекларнинг улуг шоири Алишер Навоийнинг юбилейига тайёрланаётганини хабар қилдилар. Ленинградликлар буюк Навоийнинг 500 йиллигига тайёргарлик кўраётган бир пайтда, ўзбек жангчилари Москва бўсағаларида немис-фашистларга қарши аёвсиз жанг қилмоқда эдилар.

— Ана шу ҳамкорликларнинг оқибатида биз галаба қилдик, — дейди санъатимиз юлдузи.

Ҳалима опа халқ артисти бўлгани учун мукофотга олган МК маркали енгил машинасини, лауреатлик пулини, қимматбаҳо буюмларини фронт учун берди. Меҳрибонлик уйлари, боғчаларни ўз ҳисобидан маблағ, озиқ-овқат билан таъминлаб турди. Бузилган баъзи кўприклар тикланиб, Ҳалима опанинг номи билан аталган эди ўша йилларда.

Галаба қозонилгач, у ўзининг жанговор қўшиқлари билан яна жангчилар ҳузурига — Берлинга галаба байрогини тиккан қаҳрамонлар ҳузурига жўнади. Уларни Армия кўмондонни Гречко кутиб олди, зиёфат берди. Бригада Берлин бўйлаб концерт программасини кўрсата бошлади. Ҳалима опа билан бирга Озарбайжон халқ артисти Кенари Григорий ва Москва Большой театрининг артисти ҳам бор эди. Концерт сафарларининг бирида кутилмаганда кўнгилсиз воқеа юз берди, Ҳалима опа қаттиқ жароҳатланиб Берлиндаги Куфский госпиталига тушиб қолди. У 3 ой давомида тўшакда ётиб қолди.

Ўзбек саҳнасининг хушовоз булбули вақтинча сайрашдан тўхтади. Унинг аҳволини Москва, бутун Ўзбекистон сўраб турди. Ҳалима опанинг кровати ёнига телефон, шифтга эса телевизор ўрнатиб берилганди ўшанда. У ҳар куни Москва билан, Ўзбекистон, Усмон Юсупов билан гаплашиб турарди... Ўзбек санъаткорига бўлган ҳурмат, гамхўрликлар оқибатида Ҳалима опа соғайиб юртига қайтди. Хушовоз булбул яна халқ, санъатсеварлар хизмати учун бел боғлади.

Табиат бир сирли сеҳрга пайванд
Жилгалар оқишдан сақлади сукут
Шаббода қаноти хизмат билан банд
Булбуллар хонишсиз этдилар сукут
Ҳалима куйлаяпти.

Қўшиқлар орасида Ҳалима опамизга шундай савол бердик:
— Илк бор қўшиқ куйлаганингиз ёдингиздами? Сиз уни нимадан сеҳрланиб куйлагансиз?

— Сулим богча эди. Шохчада дардкаш, мулойим бир қуш сайрарди. Сайраш эмас, худди алладек эди у. У бор мулкени инсонларга, гўзал табиатга бағишларди. Мен ҳам биринчи қўшигимни ана шу қушча билан бирга, унга ҳавасланиб айтганман.

— Ўшандан буён талай йиллар утди. Қўшиқларингизни ҳамон ўшандай мафтунлик билан куйлайсизми?

— Айтайлик, ўша қушча хумога айланди, энди унинг парвози баланд, хонишлари тиниқ эди. Учиб бораётган қуш, куйлаб ёнаётган қушнинг орзуси нима бўлишини биларсиз?

— Ҳа, у доим парвозни ўйлайди, ҳамиша куйлаш матлаби.

— Мен ҳам шундай, қўшигим — менинг ҳаётим, парвозимдир. Қўшиқ сеҳри, саҳна тугени... Улар баҳорнинг тиниқ оҳангларига ўхшайди. Одам юрагида янгиладанверади, эзгуликка чорлайверади, сеҳрлайверади соҳибини. Ҳалима опамиз ҳам шундай, қалбида баҳор билан тугилгандир. У яратган чаманда янги очилган гуллар ифориини таратмоқда, турфа, анвойи чечаклар билан безанмоқда.

Бутун умрини, истеъдодини, булбулдек овозини, муҳаббатли юрагини санъатга бахшида этган санъаткорнинг кексايиб қолган, бемор чоғларидаги суҳбатлари ҳам ёдимда.

Суҳбатларимизнинг бирида Ҳалима опа шундай дегандилар:

— Тушларимда, хаёлларимда, орзуларимда саҳнани кўраман. Беморлик чоғларимда, ашула айтишга овозим, мадорим

йўқ пайтларимда эса бамисоли еттинчи осмондан қулаб тушган қуш кабиман...

Вақтнинг шамоллари қанот қоқиб ўтаверади. Тушларида, ширин хаёлларида, армонларида, оромларида санъатимиз камолини ўйлаб яшаган, меҳнат қилган аёлнинг ҳам ҳаёти, умр йўли гўзал афсоналарга айланади. Бу афсоналар қатида не-не ҳикмат ва донишмандликлар яшайверади мангу. Бу қутлуг санъат даргоҳига қадам босгувчилар учун сабоқ маҳзани бўлиб яшайверади.

МУҲАББАТ ҚАСРИДАГИ ВАФОДОРЛИК ҲАЙКАЛИ

Даҳолар, талант соҳиблари, улуг сиймолар ҳақида сўз айтмоқ бизнинг ҳаддимиз эмас. Лекин устозлар ҳақида сўз айтиш бўлмаса ҳамки, юракдаги таъзим, таҳсин ифодаси бўлсин учун қалам ушламоққа жазм этурмиз гоҳи. Зеро, бу шогирдлик бурчига ҳам ухшаб кетади. Устозлардан шеърият сабогини, ҳаёт дарсини оламиз. Уларнинг бири Алишер Навоий, бири Бобур, бири Нодирабегим, Увайсий, Зебуннисо. Ҳар оқшом бирор мутолаа олдидан уларга ҳурмат бажо келтирамиз, таъзим айлаимиз. Шеърият даҳоларига эҳтиромимиз беқиёс. Бу эҳтиром бир умр бизни меҳнат қилишга, излашниш риёзатларига дош беришга, юксак масъулият ва ўқувчига ҳурмат ҳисси билан қалам ушлашга ўргатади. Муҳтарам устозларимнинг бири шоира Зулфия эдилар.

Зулфия ҳақида сўз юритилар экан, мен бир ҳаёт ҳақиқатини эсга оламан доим. Бургут ўз болаларини парвозга ўргатиш учун тоғнинг энг баланд қоясига олиб чиқар экан. Икки баланд қоя, ўртада тубсиз дарё, жар. Бургут ўз полапонини икки қоя оралигида учишга чоғлаб, ўзи эса қанотларини кенг ёзиб унинг остида кўприк бўлиб бораркан. Полапон учолса яхши, лекин қулаб тушса-чи... Ана шундай хавфли ва риёзатли синов машқларидан сўнг бургутчанинг қанотлари чайир, кўзлари ўткир бўларкан. Зулфиянинг ўз шогирдларига устозлик салоҳиятини ана шунга қиёс қилишни истайман. У ҳеч қачон бизни машаққатсиз, осон парвоз йўлидан бошламаган. Унинг ҳар бир суҳбати ҳикмат дарси, ҳар сабоғи машқ китоби. Ёдимда, Ойбек домланинг 60 йиллигига тайёргарлик

бораётган пайтлар эди. Зулфия устод Ойбек билан республикамиз шаҳарларига сафарга чиқиб кетдилар. Сафардан сўнга адибанинг устод Ойбек ҳақидаги достони қаламга олинди.

Ёдимда суҳбатларимизнинг бирида шундай ҳикоя қилгандилар. Бир қофия устида оромини йўқотганини айтиб, изтиробларига шерик қилгандилар. Уша қофияни топиш учун шоира узоқ ўйлабдилар, изланибдилар... Чунки аллома, устод ҳақида асар ёзиш масъулиятини зиммасига олган эдиларда. Достон ёзиларди. “Биргина “қобирга” сўзига қофия излаб неча ойдан буён дostonни давом эттиролмаёпман”, деб зорландилар. Биргина сўзга қофия излаб хуноб бўлиб юрган шоирага ҳавасланиб термулиб қолдим. Ойлар ўтди, ҳамон уша қофияни излаб юрганини ҳис қилардим. У билан қилган ҳар бир суҳбат, гурунгимиз оддий суҳбатлар эмас, шеърият сабоқлари эди...

Биз ундан нафақат шеърият дарсини олдик. Биз ундан меҳр, муҳаббат, вафо ва садоқат дарсини ҳам олдик. Ҳар ким ҳам Зулфиядек севолса эди. Ҳар ким ҳам ўз умр йўлдошига мармарлардан эмас, соғинчли хаёллар уммонидан, эҳтиросли туйғулардан, муҳаббатли газаллар, ёниқ юрак, ўтли қалам, садоқатдан мангу ҳайкал қурулса эди...

Инсоният бир умр нурга, зиёга интилади. Инсоният нурли орзулари, нурли хаёллар оғушида, нурли йўллардан юрмоқни, нурли манзилларга етмоқни орзу қилади ҳамиша. Чарогон олам, чарогон умр, чарогон кўнгил. Нурдан поёндоз тўшалган йўллардан юриб бормоқ ҳам гашт, ҳам бахт. Дарвоқе, нурлар минг-минг жилоларда товланади, томчилар юзида, зарралар кўксига жилва қилади. Сунбул сочлардай тароқланади, ипак арқоқларидек самодан ергача қаҳқашондай йўл ташлайди. Нурни ушлаб ҳам, ҳовучлаб ҳам бўлмайди. Лекин нурни ҳам худди шудрингларни ҳовучлагандай кафтида ҳовучлаб олиб, шеърият измига солиш, радифлар, қофиялар, фикр бўёқлари қатига сингдириш салоҳиятига эга бўлган қалам соҳиблари бор. Ана шундай салоҳият эгаси бўлган устозларнинг бири — Зулфиядир. Уфқдан уфққа ташланган кўприк — камалак жилосига ҳавасланиб термулмаган одам бўлмаса керак. Завқлар, ҳароратлар, ҳаяжонлар оламига бошлагувчи шеъриятнинг ўқувчиси ҳам минглаб, балки миллионлаб.

Камалак нурлардан ҳарир либос кийган келинчакка ҳам ўхшайди. Бу келинчак само кўшкига ҳамиша ҳам саломга чиқавермайди. Унинг таъзимга бош эгмоғи учун само беҳи-

соб кўз ёшлардан дур — хирож тўламоғи, кўксини чақин қиличи билан пораламоғи, момақалди роқлар лашкарининг даҳшатига дош бермоғи керак. Айтмоқчимизки, камалакдай товланувчи шеърият ҳам шунчаки осон яралмайди. У ўқувчи ҳукмига ҳавола этилгунча, ўқувчи ҳузурида таъзимга эгилгунча шоиранинг кўнглида не-не азиз ҳислар тугилади, аланга олади. Сўнг ҳаяжонларга кўчади. Ўқувчининг ҳурмати, ўқувчининг юксак талаблари учун “ўз сочларини ёқиб” гулхан ясашга қодир шоира не-не ҳиссиётлар тўлқинида оқмайди, қалбидан не-не кўчкинлар кўчмайди, маъсум туйғуларни аллаламайди, дейсиз. Демак, камалак тугёнлардан сўнг яралган бир мўъжиза. У мўъжизанинг кўшки мусаффо осмондир. Камалак юксакда, улугворлик масканида тиниқлик осмонида яралгани, элу юртга ҳамиша таъзимда бўлгани учун ҳам уни эл севади, эъзозлайди.

Камалак юксакда, само аршида. Камалак яловлар, ёгдулардан ҳосил бўлади. Мен бу камалакни эл ардоғи, юрт эъзозининг аршидан юраклар тўридан жой олган Зулфиянинг ҳижрон оловлари, соғинч изтиробларининг барча малолини енгиб ўтган ўтли юрагига, ёрқин шеъриятига ўхшатишни истардим. Муҳаббат ҳам нола ҳам ўтли қўшиқдир. Лекин ҳижрон-чи? Садоқатли кишига, севгини ардоқловчи бир умр севгувчи юракда ҳижрон ҳам жонбахш бир газалдир. Муҳаббат мисли олов дейдилар... Ёндиради, ёндираверади... Лекин ўзи ёнмайди, ўчмайди. Шоира бир умр севган кишиси — Ҳамид Олимжон хотирасини ардоқлаб, у қолдирган ўт огушида яшаб келди, бахтиёр дамлар ҳаёлида уйқуга бош қўйди, ҳижрон оташидан шеър олди, фироқ алангасида уларни оққа кўчирди.

Эриб кетмагандим севгингдан,
Булмаслик-чун бахтингдан жудо
Бирга қолиш учун сен билан,
Куяману бўлмайман адо.

Шоира айни алла айтиб тўймайдиган оналикнинг ҳароратли ва масъуд онларида ёлғиз қолди. Дераза олдида ўрик гуллаганида, баҳор шоирни сўроқлаб келганида аёл бешафқат табиатга қараб дод солмоққа ҳақли эди... Айни авж пардасида тиниб қолган алла... Аёл учун, она учун алла аллагина эмас, ҳаёт симфонияси, тириклик, гўзалликнинг достони ахир. Ўша бахт, ўша шодлик зуҳур этган сонияларни эслаб шоира қалбидан кўчган кўчкинларни энди алла эмас, ҳиж-

рон сатрларига жойламоқ осонми?! Икки ёниқ дилнинг муҳаббат байрамини бир умр оҳорида сақламоқ осонми? Бу — пинҳона кўз ёшлар, қоврилишлар эмасми?!

Биз урушни кўрмадик, ҳижронни ҳам. Урушнинг ҳижронли йўлларида нобуд бўлган суюкли ёр Ҳамид Олимжонни ҳам кўрмаганмиз. Лекин биз шоира шеърларида нурлардай тикланган ҳислар, покиза туйғулардан яралган, меҳрлардан, пинҳона кўз ёшлар, соғинч тўла ўтли нигоҳлардан нақш олган Ҳамид Олимжон сиймосини ҳамиша кўриб турамиз. Ҳамид Олимжонни севардик. Унинг шеърят мулкига қўшган беқиёс ҳиссасига тан берар эдик. Шоирнинг ўлмас сиймоси олдида бош эгар эдик. Биз шоира шеърлари орқали Ҳамид Олимжонни яна ҳам севиб қолдик. У шундай буюк севгига лойиқ шунқор экан. Водийларни яёв кезиб шундай ҳассос шоирани топган, севган Ҳамид Олимжонга ҳавасимиз келади. Бесаноқ, беадоғ йиллар-ки, ўзи юрагида қўргошин билан яшаб, одамларнинг дардига малҳам бўлиб келаётган ҳижроннинг кузакларидан, айрилиқнинг хазонрез боғларидан ҳам турфа гул, алвон чечаклар териб келаётган шоирага муҳаббатимиз чексиз эди. Кўксида сурон, кўксида бўрон-у лекин унинг севги, қўмсаш, соғиниш мавзуидаги сатрлари булоқ сувидек тиниқ, оҳиста-оҳиста. Мунгли эмас, йиглоқи эмас, оҳиста улар.

Нурдай севинч ёшларни ювар,
Сендан қолган сўнг гардни.
Мени шодлик, бахт бошлаб ювар,
Мен қалб аталган дардни.

Лекин бу оҳиста сатрлар бўронларга сабоқ бергусидир. Бу оҳиста сатрлар, оддий қалам билан эмас, ёниб турган қалб қалами билан битилган бу сатрлар бизни ҳаяжон аталган зинапойлардан олиб чиқиб, муҳаббат аталган бир кошонага етказар.

Кўпинча биз ишлайдиган рўзнома редакциясига ёш қизлар, йигитлар муҳаббат нима, уни қандай тушунмоқ керак, деб, ҳатто қандай севиш, севилиш керак деб сўраб мактублар йўллайдилар. Муҳаббат — икки дилнинг достони, ўтли достони. Муҳаббат шундай бир ҳукмдордирки, у на қилични на фотиҳни тан олмайди. У бизни гоҳ сирлар оламига бошлаб кетади, гоҳ ширин хаёлларга кўмиб ташлаб кетади. Ўша мактуб йўллаган қизларга, йигитларга шундай дегимиз келади. Муҳаббат нима эканини билмоқчи бўлсангиз, вафонинг нурли қасри қандай эканини кўрмоқчи бўлсангиз, севикли ёрга

қурилган ҳайкал бастини, жамолини, сайқалини кўрмоқчи бўлсангиз Зулфия шеърларини қўлга олинг. Нафақат муҳаббат саволига жавоб ахтараётганингизда, балки тақдир сўқмоқлари, ҳаёт жумбоқларини ҳал қилишда адашмаслик учун ҳам унинг шеърларини қўлга олинг. Чарчаб ҳориган чоғларингизда унинг шеърларини қўлга олинг, бардам тортасиз. Ҳижрон ханжари садоқат, сабрни пора этганда унинг шеърларини қўлга олинг. Гулу тошқинлари бостириб келганида, бардошингиз танг қолганида унинг шеърларини қўлга олинг. Ҳарорат, бардамлик, улугворлик, мусаффолик оғушида эркин тин оласиз, яйраб кетасиз. Қизларжон, “оқ олтин” эҳромларини тиклаб, чош айлаб, ул қайрилма қошларингиз ўсма кўрган чоғларда унинг шеърларини қўлга олинг.

Севги ўланларини юракнинг созида чалмоқ бўлган чоғларингизда унинг шеърларини қўлга олинг. Баҳор қулф урганда, дераза олдида шода марварид тақиб ўрик гуллаган саҳар ва еллар қурғур гуллар тотини ўғирлаб кетганида унинг шеърларини такрор-такрор ўқинг. Юрагингизга мунис бир ҳамдам излаган чоғларингизда, жўшқин давраларда ҳаёт, гўзаллик, муҳаббат баҳслари ўт олган сонияларда унинг шеърларини ёдга олинг. Қанча хуш, қанча нохуш оҳанглардан жам бўлган ҳаёт қўшиқларига қулоқ тутганингизда, сеvgи саволлари дарёдай босиб, лол этганида унинг ҳароратли сатрларидан кўмак олинг. Сўлим саҳарларда булоқ сувларига юзингизни чайиб, бахмал қирлар оралаб, ёлғизоёқ сўқмоқлардан ҳаёл суриб бораётган кезларингизда шоира яратган сатрлар билан дардлашинг. У сатрлар кимсасиз саҳрода худди қибланодек, тун қоронғусида мисоли нурдек, мисоли машъалдек йўл кўрсатур сизга. У яратган шеърлар, у битган ҳикматлар содиқ дўст каби бағрини очади, қалбингизга севинч бўлиб сингади, руҳингизга қанот бахш этади. Сиз қўлингизга олган шеър оддий шеър эмас, шоира юрагининг бир парчаси. Бу буюк юрак парчаси сизга ҳазрати инсонни, беҳудуд Ватанни севмоқни ўргатади. Ҳаёт китобини варақламоқни, инсон аталган буюк зотни сева билмоқни, инсоний бурчингизни англамоқни, латофатли ва назокатли бўлмоқни ўргатади. Туйгулардан яралган бу шеърият камалакдек ҳамisha элга таъзимдадир. Нурларга йўғрилган бу адабият шоир Ҳамид Олимжонга ўрнатилган боқий ҳайкалдир. Шеърларини қўлга олинг — бир ёруғ олам, бокира, тўкин оламга киргандек бўласиз. Тиниқ ҳаёллар оғушида аллаланасиз. Орзулар, соғинчлардан тикланган тоғлар қоясини кўрасиз. Меҳр тошқинидан

яралган қўшиқларни тинглайсиз. Заҳматлардан сугорилган богни, нурлардан яралган камалакни кўрасиз.

Умрининг баҳор чоғида ёридан жудо бўлган шоира бир умр шоир севган гулни, баҳорни, гўзалликни, бокираликни куйлади.

Баҳорга шошқинсам жаннат қилган дуч,
Суйлашга талпинсам ўргатган куйга
Жўшқин давраларга журъат берган куч
Буюк, боқийлиги фарқ этиб уйга
Қонимга ўт солса, уни излайман.

Баҳорий севги-ла қолган баҳорий юракда ҳамон баҳор гуллари. Бу гуллар мангу сўлмас гуллардир. Чунки улар эл назарида, эл ардоғида. Айрилиқнинг гоят аччиқлигини ёниб-ёниб қаламга олган шоира умидсизликка берилмайди. Балки севимли кишисининг ишини давом эттириш билан унинг ҳаётини давом эттиради. Шоира Ҳамид Олимжонга бағишланган талай шеърлар яратдики, бу шеърлар дод-фарёдлар эмас, балки енгилмас қалбни, чўнг бардошни, руҳий юксакликни улуғловчи ҳаётбахш шеърлардир.

Мудом дилга содиқ кузларим,
Ҳақиқатни кўмиши қийин.
Кузларимда қонимда кезган,
Ўша севинч, ўша олов сен.

Муҳаббат мулкида сарафрозлик, ҳижрон ҳасратида дард-кашлик... Бу мунис сатрларни битаётган қалам, оппоқ қогозга тушаётган азиз туйғулар, ҳаяжонларга тулиқ юрак эгаси Сизга таъзим.

Тирик айрилишнинг доғи оғирмиш,
Хўрлик кемирармиш умрни чайнаб.
Бу — мудҳиш эговга берардим туриш
Кетсанг ҳам менга жон туйғуингдан айнаб,
Нега, нега мени ташлаб кетмадинг?

Маъюс тақдирингга яшаб мен шерик,
Мушкул бўлаётир шодлик яратмоқ.
Нега тирик экан ташлаб кетмадинг,
Ташлаб кетмадинг-да бошлаб кетмадинг?!

Муҳаббат, садоқат, сабр ва бардошларнинг муҳтарама маликаси, Сиз шоирга яратган бебаҳо ҳайкал туйғулардай азиз, нигоҳлардай ўтли, хаёлларингиздай уйғоқдир ҳамиша. Сиз муҳаббатдан шундай бир тиниқ ва ўтли дoston битдингизки,

бу дoston эл мулки, севишганлар мулки, муҳаббат мулки бўлиб қолур. Сиз садоқатдан шундай бир баҳор яратдингизки, ул баҳор хазонсиз гулларга тўлиқ. Сиз чўнг бардошлардан шундай бир бўстон яратдингизки, бу бўстонда бир умр муҳаббат нола бўлиб эмас, қўшиқ бўлиб яшнаб турар.

Муҳаббат тонг гулига қўнган қатра шабнамдир. Ўша шабнамнинг қатраларини териб олмоқ, авайлаб териб олмоқ учун тонгни уйқудан уйготмоқ даркор. Ҳар субҳичог тонгни уйқудан уйготиб муҳаббат, соғинчининг шабнам қатраларини ҳовучига авайлаб йигиб, сўнг шеърый сатрларга жо этаётган шоираи даврон бир умр келинчаклик либосида, келинчаклик муҳаббати, лутф-назокати, иффати оғушида яшади. Муҳаббат унинг учун нола эмас, қўшиқдир. Зеро, муҳаббат қадрини ўлчагувчи олтин тарозунинг мезони ҳам ҳижрондир. Шоира айтганидек:

Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда,
Ҳаётни куйлайман, чекинар алам.
Тунлар тушимдасан, кундуз ёдимда,
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам.

Зулфиябегим ўз даврига, ўз замонасига, инсонлар юрагига шеъроят, нафосат меҳр-муҳаббат чирогини ёққан аёл. У одамлар юрагига заҳматкаш шеърояти билангина эмас, одамийлиги, муҳаббат мулкида ягоналиги, садоқат қасрида маликалиги билан кира олди. У Ҳамид Олимжон сиймосида ўз халқини, элини, юртини кафтига кўтарди. У Ҳамид Олимжон сиймосида дўстликни, қардошликни жон пардасида авайлаб асради. У Ҳамид Олимжон таъриф этган «Бахтлар водийси»ни яёв кезди, одамлар юрагига ҳарорат ташлади, меҳр улашди, эвазига муҳаббат олди. Газал мулкининг султони Алишер Навоий ўз севгилиси Гулига шеъроятда беш бебаҳо ҳайкал яратди. Бу Ҳамса асари эди. Ҳа, аёл зотига ўрнатилган бу ҳайкал гўзаллик маъбудасидай асрдан-асрга ўтиб, севиб ўқилмоқда. Зулфиябегим Ҳамид Олимжонга ўрнатган ҳайкал, абадий меҳр, эндиликда муҳаббат дорилфунунига айландиким, бунда юзлаб талабалар сабоқ олур. Ҳамид Олимжон бахт, гўзаллик, шодлик куйчиси эди. У куйлаган қўшиқлар бир умр янгроқ, жангдор. Негаки, у янгроқ саз Зулфия қўлида. У саз Зулфия яратган сатрлар рангида, ҳароратида. У саз бир умр халқ муҳаббатида, маҳобатида.

Эл-юрт меҳридан камол топиб, халқи меҳрини шеърларига жо қилиб яшаган шоирани эл ҳам жон пардасида эъзозлайди,

хуш кўради ҳамиша. Биз шогирдлар эса бир умр унга ҳавасда яшаймиз. Бир сатримиз, бирор қофиямиз унинг эътиборига кира олганидан хурсанд бўлиб, қўлимизга яна қалам оламиз. Биз тўлқинлар билан беллашиб, сузиб борган соҳилларга термулганимиз термулган. Биз тоғ пойида у забт айлаган баланд чўққиларга термулганимиз термулган. Бу термулиш, ўтли нигоҳларимизда шоирага муҳаббат ва эъзозимиз мужассам. Эндиликда ўз мактабини яратган, бетакрор ижод соҳибининг бутун умри, ҳаёти, ҳар бир сўзи, юриш-туриши, ҳатто қарашларида ўзига хослик, муносибликни кўрардик. Устознинг ҳаёти ибрат биз учун. Ҳар каломи ибрат. Ҳар сатрида биз учун бир мактаб бор. Биз тўрт шоирани — Ойдин, Гулчеҳралар ва каминани ҳамиша осмон буржидаги юлдузларим деб эркалардилар. Доим телефон қилар, ҳол-аҳвол сўрар, қилаётган ишларимиз, ёзаётган рисоаларимиз, дардимиз, ҳасратимиз, дилшодликларимиздан бохабар эдилар. Сочларимизнинг турмакланиши, либосларимизнинг ярашган, ярашмаганигача унинг эътиборида эди. Ҳар баҳор устозимиз ҳузурида қалдирғочлардай жам бўлардик. Ёзганларимиздан ўқирдик. Қулоқ тутар, баҳралар олар, оналик меҳри билан бизга термулардилар. Бу гал устоз ҳаётининг бир қирраси ҳақидагина сўз юритдик. Илло, ул даҳри дунёнинг бағри чексизликдир. Ундаги ҳикматларни қаламга олмоқ учун минг бир кечалар керак.

ШОИР ИЗИ МАРМАР ТОШДА ҚОЛАДИ

Меҳнат қаҳрамони Уйғуннинг ижод боғи шеърхонлар билан ҳамиша гавжум бўларди. Бу даргоҳда шеър тугилади. Ватанга муҳаббати қўшиққа айланади. Унинг ўғитлари, инсон, давр ҳақидаги суҳбатларини тинглаганман. Унга қатор саволлар бериб жавоблар олганман. Эндиликда бу суҳбатлар тарихга айланиб қолди. Унинг ёшлар, инсонийлик, замон зайли, бурч, садоқат, маърифат ҳақидаги ўғитларини муҳтарам ўқувчилар билан баҳам кўргим келади.

— Ҳурматли устоз қўлингизга қалам олиб, биринчи шеърингизни ёзганингизга ҳам олтмиш йилдан ошди. Шу давр ичида талай шеърлар, қўшиқлар яратдингиз. Айтингчи устоз, ижодкор учун энг муҳим нарсани нима? — деб сўрагандим бир гал ундан.

— Ижодкор учун энг муҳим нарсa, менимча она диёрни севиш, унинг дарди, қувончлари билан яшаш. Бусиз ёзилган асарнинг умри қисқа бўлади. Ўшанда булоқ кўзи қуримайди. Ижодий изланишни бир дақиқа бўлсин тўхтатиб бўлмайди. Шу булоқнинг кўзини очиб туриш учун тинмай, эринмай меҳнат қилиш керак бўлади. Ўшанда булоқ кўзи беркилиб қолмайди.

Шоир учун айниқса одабийлик зарур фазилат. Шу билан бирга замонга ҳамнафаслик, давр чақиригига “лаббай!” деб жавоб бериш ва ҳамиша ҳозир туриш биз учун шараф.

Шу йил Хоразмда айланиб юриб, бир хушҳаво боғга бориб қолдик. Боғ хушманзара ва сўлим эди, ҳар ёнда қушлар чач-чакларди. Уларнинг сайраши дилларга ором бағишлар эди.

Табиийки, булбул бежиз сайрамайди. Теварак-атрофдаги гўзаллик уни ром этади, унинг мафтункор овози шундандир.

Шоир қисматида ҳам шунга ухшашлик бор, деб биламан. У Ватан чиройини куйлабгина қолаверса, унинг қуруқ мафтунли бўлиб қалам юритса бу оз, жуда оз. Шоир шеърхонлар қалбига кира билиши, унга сурур улашиши, умумнинг ишига ўз ҳиссасини қўшиши керак. Ёзувчининг вазифаси шундай деб биламан мен. Айтадилар-ку, шоир изи мрамор тошда қолади.

— Ҳурматли устоз! Кейинги пайтларда адабиётимизга жуда кўплаб ёшлар кириб келди. Уларнинг ижодий фаоллиги ҳақида қандай фикрдасиз?

— Ёшлар — адабиётимизнинг келажаги. Уларга гамхўрлик кўрсатиш, уларни тарбиялаш бизнинг бурчимиз. Ёшларнинг яхши асарлари бизни севинтиради. Лекин уларнинг баъзилари бизнинг катта талабларимиз даражасида ижод қилиш-япти, деб айта олмаймиз.

Бизнинг авлод энг мураккаб даврда шаклланди. Қурилишлар, Иккинчи Жаҳон уруши, кишилар, жумладан адиблар учун зўр синов бўлди. Ёзувчи ва санъаткорлар бу даврдаги қурилишларда ҳамиша олдинги сафда турдилар.

Газетхонлар Катта Фарғона канали ҳақида кўп эшитишган. Халқ матонати туфайли 45 кунда барпо бўлган бу канал қурилишида Ғафур Ғулом-у Ҳамид Олимжон каби шоирлар, Ҳалима Носирова-ю Тамарахоним каби санъаткорлар ҳам фаоллик кўрсатишган. Долзарб жабҳаларда бўлиш яхши самара беради. Буни биз адиблар ижоди мисолида яққол куришимиз мумкин. “Пулат қандай тобланди”, “Давр, олға бос!”, “Ўликлар ва тириклар” каби ўлмас асарлар ана шундай фидокорлик маҳсули тариқасида юзага келган. Турли даврлар-

да яратилган ва турли мавзудаги бу асарларда кишиларнинг характери, бой маънавий олами, яратувчилик қудрати ўз ифодасини топган.

Устоз санъаткорларга хос фидокорлик, жонбозлик баъзан ёш ижодкорларимизнинг аксариятида етишмаяпти. Ҳаётни чуқур билмаслик эса, табиийки, асарни ҳаётийликдан маҳрум этади. Ёзувчи ҳаётни ҳаққоний тасвирламаса, халқнинг юрагидаги гапларни айтмаса, китобхон муҳаббатини қозона олмайди.

Неча йилдирки, адабиёт ундай, ижод бундай, ундай қилиш керак, бундай ёзиш керак, деган гапларни эшитиб келаман. Энг муҳими ижод экан. Ҳа, ҳаққоний ёзилган баркамол асаргина абадий яшайди.

Ҳозир мамлакатимизда катта-катта ўзгаришлар юз бермоқда. Халқ дилидаги рўйирост ишонч, дардлар, аламлар қаламга олинishi керак.

Биз ҳамон пахтакорнинг маънавий олами изчил очиб берилган эпик полотнолар камлигидан нолиймиз. Шундай асарларга халқимиз ташна, деймиз. Масаланинг иккинчи бир муҳим томони ҳам бор: халқимизнинг маънавий ва моддий қудратларини биз ана шундай асарлар воситасида хорижий китобхонларга ҳикоя қилиб беришимиз керак. Пахтакор ҳаётини рўйирост ёзиш керак. Деҳқоннинг турмуши, қайнаётган қозони, оиласидаги муаммоларни рўйирост сўзлаш керак. У меҳнатидан роҳат кураяптими, нолияптими. Турмушидан розими?

Пахта республикаимизнинг тимсолига айланиб бораётир, аммо эътироф этиш керакки, пахтакор ҳақида баркамол асарлар кам! Хуш, уни ким яратади? Албатта, биз...

Ижодкор давр илгари сураётган долзарб мавзуларни зийраклик билан илғаб ола билмоғи даркор. Адабиёт ва санъат арбоблари эса катта полотноларда долзарб мавзуларга камдан-кам мурожаат этадилар, ёзувчи ва шоирларимиз ижоди ҳам бу ҳақли эътирознинг тамомила асосли эканлигини кўрсатиб турибди.

— Долзарб мавзулар ҳақида гапирдингиз. Баъзан бунинг акси ўлароқ маҳзун, умидсиз шеърлар ҳам ўқиб қоламиз. Бундай шеърларнинг муаллифи аксари ёшлар бўлади. Бу ҳақда сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик.

— Ёшларимизнинг китоблари бизнинг китобларимиз билан ёнма-ён китоб жавонларида турибди. Китоб магазинларида сотиляпти. Уларнинг ижоди етарли ташвиқот қилин्याп-

ти, таржима этиляпти. Ёзиш учун ҳукуматимиз бизга ҳамма ҳуқуқни берди. Фақат бир нарсани — ёмон асар ёзиш ҳуқуқини бермади, холос.

Баъзан жимжимадор шеърлар ўқиб қоламан. Нега энди жимжимадорликни ёқтиради ёшларимиз. Шеър сувдек равон оққани яхши эмасми? Тилимиз равон бўлса, халқ уни яхшироқ ҳазм қила олади. Халқимиз жимжимадор шеърларга муҳтож эмас, тиниқ, равон, тушунарли шеърларга ташна.

Баъзи ёшларимиз шеърларидаги маҳзунлик, умидсизлик оҳангларини мен ҳам сезаман. Нега энди шундай? Кураш ўрнига йиги... Ҳаётдаги икир-чикир ўткинчи кайфиятлар нега энди шеърга кўчавериши керак? Бизнинг адибларимиз дунёга умид кўзи билан қарайдиган, дунёнинг кори-борига ярайдиган, унинг гўзаллиги, бутунлиги учун жавоб берадиган одамлар бўлиши керак-ку!

Баъзи бир умидсиз шеърлар ёзилган бўлса, улар альбомларда қолгани маъқул. Уларни ўқувчи эътиборига ҳавола қила бериш шарт эмас.

Шоирнинг юраги кенгроқ бўлгани маъқул. Унинг юрагига ўз дардлари эмас, дунё дардлари сигиши керак. Улар бир-бирларининг ютугидан қувонишни билсин. Богда битта булбул сайраса, бог ичида юрган қанча одамнинг дили хуш бўлади. Бир шоирнинг бир яхши шеъри ҳам шундай хушнудлик манбаи бўлишини истайман.

— Ёшларимиз учун қайси устозлар йўли энг тўғри йўлдир.

— Ёшларимиз асосан тўғри йўлдан кетяпти. Бу Яшин, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжонлар йўли. Бу — беҳуда мағрурликни рад этиш йўли. Бу доимо халқ билан бирга бўлиш. Халқ орзу-умидларини куйлаш йўли. Бу танқидга чидамли бўлиш йўли. Эски меросимизни ардоқлаганимиз ҳолда, устозлар кўтарган байроқни покиза сақлаш, уни янада юқори кўтариш йўли. Адабиётимизни юқори поғоналарга олиб чиқиш, унинг фазилатларига янги-янги фазилатлар қўшиш учун бизга ёшлар керак. Ёшларимизга ишонгимиз келади, ишонамиз ҳам.

— Буюк адабиёт, улкан санъат, юксак профессионал, граждандлик жиҳатдан масъулият танқидсиз яшай олмаслигини тажриба кўрсатиб турибди. Биз танқиддан кўп нарсани кутмоқдамиз. Асарларда гап бораётган муаммоларнинг чуқур ижтимоий моҳиятини очиб кўрсата билиш, муаллифлар шу муаммоларни тўғри ўртага қўйганлари тақдирда уларни

қўллаб-қувватлаш, чалғиб қолганларида эса улар билан далиллар асосида баҳслаша билиш маҳоратини кутмоқдамиз. Бу борада Сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик.

— Албатта-да. Республика ҳукумати адабиётнинг, хусусан, адабий танқид ролининг таъсирчанлигини оширишга алоҳида эътибор бераётганлиги бежиз эмас. Танқид авлодлар ўртасига нифоқ солмаслиги, балки ҳамиша эзгуликка, адабиёт ишига, халқ маънавияти бойишига хизмат қилиши даркор. Ҳа, танқидчилигимиз халқнинг маънавий турмушини ҳаракатга келтиришга ёрдам бериши керак.

— Рус шоири Некрасовнинг, шоир бўлмасанг ҳам гражданин бўл, деган фикрига сиз қандай қарайсиз? Фаол гражданинни қадрлайсизми ёки соф истеъдодларними?

— Албатта, бу икки фазилатни ўзида уйғунлаштирган шахслар эътиромга молик ҳисобланади. Ҳар қандай истеъдод ҳам ўзини улғайтирган ота-она, Ватан, халқ олдида қарздор. Истеъдодни атиргулга қийслаш мумкин, тоғда атиргул ўсганини кўрганмисиз? Йўқ. У инсон парвариши туфайли гуркирайди ва кўзларни қувонтиради. Дилларга завқ бағишлайди. Истеъдод ҳам моҳият-эътибори билан эл-юрт хизматида бўлиши керак. Бу эса табиий равишда унинг фаол гражданин бўлишини тақозо этади.

Шу маънода ҳар биримиз фаол, замонга ҳамнафас ва ҳозиржавоб бўлишимиз керак.

— Ҳозир нималар устида ишляпсиз? Янги асарларингиз, қўшиқларингиз ҳақида билгимиз келади.

— Янги асарлар устида ишляпман. Ҳаётимизда юз бераётган ўзгаришлар ҳар бир соҳиби қаламни ижодий сафарбарликка ундаётир. Адолат тантанаси, эзгу мақсадларни қарор топтириш йўлидаги мислсиз ишлар янги шеърларимда ўзифодасини топади. Мен қўшиқни севаман. Ҳамма ҳам севади. Ҳали ҳам севги қўшиқларига қўл уриб тураман. Нега дерсиз-а? Чунки севгисиз одам эзгуликдан бебаҳра одамдир. Радиода кўпинча қўшиқ беришади. Бу яхши. Лекин нуқул “пахта” қўшиқларини эшитавериш зерикарли. Пахтакорни севмайди деб айта оласизми? Йўқ. У ҳам севади, севилади. Агар у севмаса “оқ олтин”ларнинг баёзи ёзилармиди. Мен эзгу ҳаёлларни ардоқловчи майин, лирик қўшиқларни, айниқса, лирик наво-мусиқаларнинг тез-тез бериб турилишини истардим. Айниқса, кечқурунги ҳордиқ соатларида бизга ҳам, пахтакорга ҳам бу хуш келади. Бастакорларимизнинг

жон олғувчи “чўли ироқ”ларини эшитайлик. Бўстон бўлган чўллар ҳақида ёшларимизнинг янги, ўтли қўшиқларини тинглайлик. Абдуқодир найчи, Хужа ҳофизлар, Абдулазизлар, Мукаррама Азизоваларнинг нодир ёзилмаларини нега тез-тез бериб туришмайди деб сўрагим келади. Ахир ёшлар бу каби санъат усталарини, бебаҳо санъатимизнинг ноёб ҳазинасидаги бойликларни эшитсин, билсин, унутмасин. Ҳалимаҳонлар билан бир сафда туриб эски турмушга қарши ўз қўшиқлари билан исён кўтарган Бидонхонларнинг, Эркин қори акалар, Мамат буваларнинг меҳнат ҳақидаги қўшиқларини халқ унутмагани маъқул. Эски бисотимизни ардоқлаганимиз ҳолда янги даврнинг катта ашулаларини яратишга биз кексалар ҳам, ёшлар ҳам қарздормиз.

— Ҳаётимизда рўй бераётган сўнгги ўзгаришларга қандай қарайсиз?

— Шуни айтиш керакки, халқ орасида руҳий кўтарилиш сезилиб турибди. Ҳалоллик ардоқланяпти. Нопоклик қораланяпти. Раҳбар хўжалик раҳбари, шу билан бирга, у халқ хизматкори ҳам. Манманлик унга ёт. Ёзувчи ҳам шундай. Ёзувчи халқ хизматкори, дастёри. Эскилик сарқитлари, бемаъни анъаналарга ўт очилди. Тўғри қилинди. Ноқобил одамлар ўз ўрнини қобил одамларга бўшатди. Уруш йилларида ўлчовли нонларга қаноат қилиб яшаган авлод бугунги куннинг салмоғини яхши билади, тўғри баҳолайди. Биз энди борига барака деб кетаверадиган доvonлардан ошиб ўтдик. Бизда ҳамма нарса инсон учун хизмат қилиши керак. Ҳар бир одам ўз меҳнатининг роҳатини кўрсин. Ана шундагина халқнинг руҳи баланд, режалари улуг бўлади.

Ёзувчи бу воқеалардан четда туролмайди, албатта. У юраги, муҳаббати, орзулари, ўткир нигоҳи, қалами билан ҳис қилиши, таърифлаши керак бу воқеаларни.

Ёзувчиларимиз майда-чуйда мавзулар билан ўралашиб қолмаслиги керак. Катта мавзуларни кўтариши, қўл уриши керак. Ёзувчининг, адабиётимизнинг энг асосий мавзуси замонавий мавзудир. Одамларнинг юрагидаги гапларни қаламга олабилишимиз лозим.

Қалам кишисининг маънавий поклиги ҳақида кўп гапирилади. Айтмоқчиманки, ичкилик балосидан қутулмай туриб маънавий поклик ҳақида гапириш қийин. Афсуски, ёшларимиз орасида ичкиликка ружу қўйганлари йўқ эмас. Шоир босган излар ҳамиша тўғри ва пок бўлиши даркор.

Мен ижтимоий, сиёсий жиҳатдан бақувват шеърлар камайиб кетаётганлигини алоҳида эътироф этмоқчиман. Даврининг, қайноқ воқеаларнинг таржимаи ҳолига айланиб кетган “Турксиб йўлларида” каби шеърлар нега ҳозир кам. Бу ҳақда бош қотиришимиз керак деб ўйлайман. Ҳозирги замон қаҳрамонлари ҳақида шеърлар кам. Достонлар йўқ даражада. Меҳнат кишиси ҳақидаги қўшиқлар эса кўпинча жозибасиз. “Меҳнат аҳли” қўшигини такрор ва такрор эшитаверишимизнинг боиси ҳам шу таҳчиллик бўлса керак.

— Домла, ёшлар — адабиётимизнинг келажаги, дедингиз. Ана шу ёшларга тилакларингиз ва айтар гапларингизни билгимиз келади.

— Бизлар ҳам, китобхонлар ҳам ёшларимиз ижодини қизиқиш билан кузатиб борамиз. Китобхонлар тез-тез ёш ижодкорлар билан учрашишни исташади. Шу маънода, ёшларимиз ҳаётга фаол аралашиларини истар эдим. Бунинг меваси яхши бўлади. Халқимизда, яхшидан бог қолади деган ажойиб гап бор. Ўйлаймизки, ёшларимиз ҳам янги давр кишиси, олижаноб фазилатларга эга етук инсонни тарбиялаш, уни ҳар томонлама камолотга етказиш ва маънавий оламини бойитиш ишига ўзларининг бор куч ва имкониятларини тўлиқ сафарбар этадилар.

Суҳбатимиз давомида уруш йилларига кўп тўхталдим. Бунинг маъноси бор. Бугунги куннинг қадрига етиш учун кечаги кунни тез-тез ёдга олиб турганимиз маъқул. Негаки, урушнинг ўзи бизга катта дорилфунун сабоқларини берган. Қолаверса, ижодимнинг кўп қисмини Иккинчи Жаҳон уруши мавзуларига бағишлаганман. Уруш йилларининг сабоқларини бугунги ёшларимиз ҳам эшитиб қўйса ёмон бўлмайди, деб ўйлайман. Бу жуда муҳим.

МЕНИ КУТГИЛ...

Ўзбек шеъриятига лириканинг янги намунасини, янгроқ, нафис ҳам жанговор намунасини олиб кирган шоиримиз Ўйғуннинг кўп сара лирик шеърлари шу суронли йилларда ёзилган. Иккинчи Жаҳон урушининг оловли йилларида жангчининг ўз ёрига йўллаган туморча шаклидаги мактубида албатта унинг сатрлари бўларди. Севикли қизнинг фронтга йўллаган атир ҳиди анқиб турган рўмолчаси бурчагида ва райҳон барги солинган жавоб мактубида албатта унинг муҳаббат сатрлари кўчириб ёзилган бўларди.

Агар юзларимнинг ҳажрида ёнсанг,
Лола ранг эт ерни душман қонидан
Агар киприкларим ёдингга тушса,
Ўқ уз, жудо бўлсин ғаним жонидан.

Халқлар дўстлиги ҳақида ўша пайтда ёзилган кўпгина шеърларда ҳам ўқ садолари, “Катюша”лар овозаси эшитилиб тургандай эди. Ўзбек адиб ва шоирлари билан ҳамкорликда улар қатор асарлар яратди. Буларда ўзбек халқининг матонати, ажойиб қалби, ўзбек диёрининг таровати акс этди. Уйғуннинг ўша йиллари (1942 йил) ёзган “Сурат” шеърини шоир Пенковский дарҳол рус тилига таржима қилди. Ўз ёрига “Суратингни юбор” деб хат ёзган ўзбек жангчисининг дилидаги соғинч ҳисси рус жангчисининг ҳам дилидаги соғинч ҳиссининг ифодаси эмасмиди? Албатта шундай. Шунинг учун ҳам “Сурат” шеъри фронт газеталарида босилиб чиққанида уни рус ҳам, ўзбек ҳам баробар севиб ўқидилар. Шеър жанг майдонларида ҳам, фронт орқасида ҳам декломацияга айланди. Сўнг, қўшиқ оҳангларига кўчди.

Киночиларимиз ўша оғир йилларни ифодаловчи “Ватанга совга” номли кинофильмни суратга олган эдилар. Фильмда ўзбек жангчиларининг кураш майдонларидаги баҳодирлиги ва фронтга ўзбек халқининг юборган совга-саломлари, мададининг тасвири бор. Ўзбек жангчилари фронтда Ҳалимаҳонимнинг овози ёзилган пластинкани кенг давра қуриб овозга қўйдилар, киприк қоқмай эшитдилар. Ана шундан сўнг Уйғуннинг “Қарғиш” номли шеъри халқ артисти Шуккур Бурҳонов овозида жаранглаб эшитилди. Жангчиларнинг нигоҳида учқун аланга олгандай, юрагида газаб тугёнларидан ясалган кўчкин кўчгандай бўлди. Бунда ўзбек жангчисининг бор вужудини қамраган бутун нафрат тизгини таранг тортилган, газаби ҳислар тўлқинига сингдирилган эди. Шеърнинг ҳар мисраси ўқилганда киши момақалдиरोқ гулдуроти, чақин гулханларида қолгандай ҳис этарди ўзини. Чунки бу эл қарғиши, ҳеч гуноҳсиз ўлдирилган гўдаклар бошида йиглаётган яҳудий оналарнинг қарғиши, мангулик машъали сағаналари пойида тиз чўккан бевалар қарғиши, навқирон ёшида қўлтиқтаёққа суянган йигитлар қарғиши, қаттол уруш азобини тортган миллионлар қарғиши эди.

Зиёлиларимизнинг деярли ҳаммаси фронтга жўнади. Ҳамид Олимжон, Яшин, мен фронт орқасида қолган ёзувчилар эдик. Бу демак, биз шеърларимиз билан жанг қилар эдик,

деб ҳикоя қилади адиб Уйғун. 1942 йил... Очарчилик бошланди. Москвадан эвакуация қилиниб кучиб келган рус ёзувчилари, академиклар, киностудия ходимлари билан бир бурда нонимизни баҳам кўрардик. Ҳамкорликда ишлардик. Бир-биримизни таржима қилардик, бир-биримизга устоз ва шогирд эдик, суянчиқ эдик. Фронтга, халққа жанговорлик руҳидаги шеърлар, зафарномалар керак эди. Мижжасиз меҳнат, турмуш қийинчилигидан ҳаммамиз озиб-тўзиб кетганмиз. Кийимларимиз ҳам эгнимизда халтага ўхшаб қолган. Лекин руҳимиз тетик эди...

— Сизга бир воқеани айтиб берай, — деб қолдилар Уйғун домла. — Айтмасам ҳам бўлардику, лекин бу — тарих, бу — ҳаёт, бу — ҳақиқат, уни яшириб, юрак тубида олиб юриб бўлмайди. Чунки бу шўҳрати мангу сўнмайдиган синов кунларимизга дахлдор. Сабоги юракларимиздан ўчмайдиган дамларимизга дахлдор.

Карточка билан нон олардик. Одамлар олтинга эмас, нонга ташна эди кўпроқ. Ўзингиз биласиз, ўзбек халқи нонни севади. Тез-тез карточка билан олган сарёғни сотиб, нон олиш ниятида бозорга борардим. Бир куни не кўз билан кўрайки, бозорда Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ҳам сарёғ ушлаб турардилар... Ўшанда ҳар биримизнинг юрагимизни кемирган дардни қалам-қоғоз кутарсин дедик. Туни билан ўтириб фронтда жонбозлик кўрсатаётган биродарларимизга мурожаатнома ёздик...

Шоирнинг укаси доктор Ҳабибулла Отақўзиев Украина фронтига жўнади... Не-не ўлимларга чап берди. Днепр дарёсидан кечиш пайтида у душман бомбардимонидан ҳалок бўлди. Шоирнинг жияни Шокир Ҳошимов жангларда 6 марта яраланди. Демак, у 6 марта ўлим чангалидан омон қолди. Уйғун Шокиржонга ва унинг юзлаб сафдошларига кўтаринки руҳда хатлар ёзди, шеърлар йўллади, мадаккор бўлди. Афсуски, Қрим учун бўлган қаттиқ жангларда, Сапунгара тоғлари этагида Шокиржон ҳам қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Шоир айрилиқ аламини, изтиробини шеърларига сўзламоқчи бўлди, сўзлолмади... Дўстлари, ҳамқалам қардошлари даласини излаб, уйдан чиқди. Лекин бундай жудолик ҳамманинг ҳам оиласида бор эди, ўша пайтларда. Қардошлик оиласида дард ҳам, шодлик ҳам ўртада. Қардошлик оиласида жудолик кемирган юракларга ҳамдардлик туйғулари малҳам бўлади ҳамиша. Қардошлик оиласида изтироб дегани мун-

гайиб чекинади-ю, ўрнида ҳамроҳлик тантана қилади. Қардошлик оиласида меҳрлар дастурхонидан неъматлар баҳам кўрган инсонгина буни ҳис қила олади.

— Уруш йиллари ўзининг изтироблари билан эмас, дўстлик деган ажойиб эзгуликни катта имтиҳондан ўтказувчи бир дорилфунун бўлгани учун ҳам юрагимда муҳрланиб қолгандир, деганди муҳтарам ёзувчимиз. Менинг асарларим маълум даражада эл назарига тушган, ўқувчи эътиборини қозонган экан, мен шубҳасиз бу муваффақиятларда устоз ва тенгдош ҳамкасбларимнинг ҳам хизмати бор деб биламан... Дарҳақиқат, улар қўлни қўлга бериб, дилни-дилга пайванд этиб, бардошни бардошларга улаб меҳнат, ижод қилдилар. Ана шу ҳамкорликлар оқибатида, ўзбек театр саҳнасида қатор ўлмас асарлар пайдо бўлди. Фронт билан фронт орқасидаги ҳамкорликларни ифода этувчи “Ўзбекистон қиличи” номли пьеса шароитнинг тақозоси, даврнинг даъвати билан 5 кун ичида ёзиб тамомланди. Ўзбекистон қиличи бу — дўстликдан яралган қилич. Шунинг учун ҳам унинг дами ўткир ва кескирдир. Асарни Уйғун, Николай Погодин, Ҳамид Олимов ва Собир Абдулла ҳамкорликда яратдилар. Асар 1942 йилнинг 29 апрелида саҳнага қўйилди.

Ўша пайтларда Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг секретари Усмон Юсупов ёзувчиларни тез-тез қабул қилиб, уларнинг ижодини кузатиб турарди. Ўзбек онаси ҳақида пьеса ёзсак қандай бўларкин, деб қолди Алексей Толстой Уйғунга бир кун. Бу маслаҳат аввалига Уйғунни эсанкиратиб қўйди. Буни пайқаган Алексей Николаевич Уйғунни ўз уйига “кўк чойга” таклиф этди. Кечқурун кутаман, деди у. Ўша кечаси тонг отгунча устознинг уйида қолиб кетдим, деганди Уйғун. Унинг рафиқаси Нина Ильинична бизга кўк чойни дамлаб бериб турди, биз тонггача асарнинг гоёси, режаси устида бош қотирдик. Қизиги шундаки, биз асарни варақма-варақ биргаликда муҳокама қилдик. Асарнинг чала варианты битгач, Алексей Николаевич менга: “Ана энди асарни ёзишга утирсак бўлади. Асарнинг муаллифи ҳам ўзинг бўласан. Истасанг, мен консультант бўлишим мумкин, холос” дедилар. Ана шундай қилиб “Она” пьесаси яратилди. Бу асар рус кишисининг меҳри ва муҳаббати, оқил маслаҳатлари билан йўғрилган, ўзбек оналарининг дарё қалби, наҳрлардай қайноқ муҳаббати, чақинлардай кескир нафратидан сўзлагувчи асар эди. Асар 1943 йилнинг 12 октябрида саҳна юзини кўрди. Уруш йилларида ўзбек хо-

надонида яшаган, ўзбеклар диёрини кўп бор қаламга олганларнинг яна бири Белорус шоири Якуб Колас эди.

— Якуб Колас жуда юмшоқ кўнгил эди, — деб эслайди Уйғун домла. — Ўша изтиробли йилларда ҳам у ўзбек қаламкаш дўстларидан ўз ёрдами, оқилона маслаҳатларини аямади... Якуб Коласнинг уруш йилларида ёзган Ўзбекистон ҳақидаги қатор шеърларини бошқа шоирларимиз қатори Уйғун ҳам таржима қилган эди. Якуб Коласнинг “Ўзбекистон” шеъридаги қуйидаги мисралар дўстлигимиз рамзидек, биродарлигимизнинг қўшигидек ҳамон юрак тўри-миздадир:

Қилични ҳам ясадик бирга,
Қонхўр ёвнинг бошини кессин деб
Қувват, оташ бердим сен дилга,
Дўстлигимиз боқий бўлсин деб.

Рус, украин, белорус жангчилари сафида ўзбек йигитлари Москва бўсағаларида душманга қарши аёвсиз жанг қилаётган бир пайтда, Ленинградда улуг ўзбек шоири Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигига тайёргарлик бормоқда эди. Тошкентда яшаётган москвалик, ленинградлик шоирлар улуг Алишернинг газалларини севиб таржима қилар эдилар. Навоийшуносликнинг ана шу тўлқинида ажойиб бир асар пайдо бўлди. Бу “Алишер Навоий” асари бўлиб, уни Уйғун Иззат Султон билан ҳамкорликда яратди. Адибнинг “Навбаҳор”, “Ҳаёт қўшиғи”, “Қалтис ҳазил” каби саҳна асарлари ҳам уруш йилларининг маҳсулидир. Драматург Уйғунгина эмас, Ўзбекистонга кўчиб келган ижодий жамоалар ҳам пойтахт театрларида фашизмга қарши пьесаларини намоиш қилишди. Тошкентдан бутун мамлакат бўйлаб, жаҳон бўйлаб Алексей Толстойнинг “Славянлар қуролининг” деган даъвати янгради. Бизнинг университетларимиз, институтларимиз аудиторияларида машҳур академиклар, профессорлар лекциялар ўқидилар.

“Биз Ўрта Осиё манзилларида дўстона ҳамдардлик ҳам, меҳру муҳаббат ҳам, бошпана ҳам топдик. Бизнинг душманларимиз то ҳанузгача ҳайратдан ёқа ушлаб, олис фронт орқасига кўчирилган завод-фабрикаларнинг афсонавий тезликда тикланиб фронтни зарур қурол-аслаҳа билан таъминлай олганлиги сири-ни тушуниб етолмайдилар”, деб ёзган эди уша даврда Ўзбекистонда яшаган москвалик олим ва ёзувчи Александр Дейч.

— 1943—1944 йиллар... Қамал қилинган шаҳарлар биринкетин озод қилина бошлади, — дейди Уйгун. — Фронт газеталаридан ҳам фронт ичкарасидаги редакциялардан, радио ва журналлардан телефонлар қилишарди. Ҳаммасининг илтимоси бир: жанговор шеърлар керак! Кўпинча шеърларимизни редакциянинг ўзида утириб ёзардик:

Мен гарбга йўл олдим чиқиб оқопдан,
Зафар нури билан ярқирай кузим.
Ўн икки бор бир юз йигирма тўпдан,
Салют бериб келди музаффар кузим.

Юр уртоқ, ҳа дегин, манзил яқиндир,
Берлиннинг қораси кўриниб қолди.
Чоп ўртоқ, тулпорга қамчи бос, чу де,
Дилга зафар ишқи аланга солди.

Мана, галаба байрогини қўлида маҳкам тутган жангчи Берлинга йўл олди. Шаҳар ва қишлоқларимизни бир-бир озод этди-ю, бир дақиқа тин олди. Жангчи Ўзбекистонга севиқли ёрига шундай мактуб йўллади:

Мени кутгил... ва мен қайтарман,
Фақат кутгил жуда интизор.

Галаба байрогининг алвон шафақларидан сержило ҳароратли шеърлари билан юзлаб жангчилар қалбида баҳодирлик ҳиссини уйғотган баҳодир шоиримиз Уйгуннинг суҳбатларида кўп бўлганман. Бу суҳбатларни тез-тез ёдга оламан. Устозимизнинг жанговор йиллар оташи билан йўғрилган лирик шеърлари талай. Шоир юраги қариш билмас ҳеч қачон. У яратган сатрлар қиз-йигитларнинг муҳаббатномасида. Шоир ун саккиз ёшлилар даврасида. Шоир шеърлари ёшлик сўқмоқларини, оташли севги дамларини эслатади. Унинг ишқ оламиндан яралган неча турфа газаллар, муҳаббат шеърлари ўзга бир қалам, ўзга бир иншонинг мавзуси бўлмай.

БЕВАҚТ ХАЗОН БЎЛГАНЛАР...

Китобхонларимиз билан тез-тез учрашиб турамыз. Ҳар гал саволларга кўмади улар бизларни. Лекин... бу галги саволлар бошқача — юракни ўртагувчи саволлар эди.

— Турсуной, Нурхонни ўлдирганлар ким. Нега унутилиб кетди улар. Нега улар ҳақида ёзмайсизлар.

— Пахтакор Турсунойни нега ҳеч тилга олмайсизлар.

— Биринчи ўқитувчи, маърифатчи аёллар ҳақида билгимиз келади.

Тожихон, Турсуной, Нурхон каби умрининг баҳор чоғида кўксига ҳанжар ботирилган аёлларни, Турсуной Охуновадек меҳнат, маърифат, санъат фидойиларини унутмабди халқимиз. Уларнинг тақдири ҳамон одамларнинг юрагида. Одамлар ҳамон уларнинг қисматига доир гапларни эшитгиси келади.

Ҳа, озодлик, эрк дея мактаб очган, маърифатимизнинг тамал тошини қўйган, қўшиқ куйлаш орзусида саҳнага чиққан, қўшиқлари, орзулари кўксига қолган, юрагига ханжар ботирилган — умри хазонлар ёдда турсин. Тириклайин қудуқларнинг қаърига ташланганлар ёдда турсин. Кўзларига чўғ босилганлар ёдда турсин!

ОҚШОМГА ЭВРИЛГАН НАҲОРЛАР

(Биринчи ўқитувчи, маърифат қурбони

Тожихон Шерматованинг порлоқ хотирасига)

Сиз манзиллар бошидасиз... Хаёлан Сиз босиб ўтган қутлуг йўлларга қарадим. Тугёнлар, жанглар, ҳаяжонлар, муваффақиятлару изтиробларга тўлиғ эди улар. Энг муҳими Сиз талай шогирдлар, маърифат жонкуярларини сафга қўшдингиз. Ўзингиз эса қутлуг йўллар бошида қолдингиз. Сиз босиб ўтган йўллар шонларга тўлиғ. Уларнинг ҳар бир одими биз учун сабоқдир.

Тожихон ая биринчи маърифатчи аёл эди. У “Ҳужум” ҳаракатининг ҳам фаолларидан. Тожихон ая биринчи бўлиб паранжисини улоқтириб ташлади, маҳаллада очилган саводсизликни битириш мактабига ҳам биринчилардан бўлиб ёзилди.

13 яшар Тожихонни ўздан бир неча ёш катта, ўзи севмаган кишисига турмушга узатдилар. Унинг юрагида биринчи армон ана ўшанда пайдо бўлган эди. Танг рўзгор, ичкарининг гурбатлари бора-бора унинг кўксигаги армонларни улгайтириб борди. Озодликка ташналик, бахтга интиқлик армонлари гоҳо ҳасратли қўшиқларга, гоҳо аччиқ кўз ёшларга айланарди. Андижонда саводсизликни битириш мактаби очилди. Тожихон Шерматовани саводсизликни битириш мактаби-

га етаклаб келган ҳам ана шу армонлар эди. У мактабни битирди. 1927 йилдан бошлаб унинг ўзи ҳам мураббийлик қила бошлади. Мактаб Андижоннинг “Артел” маҳалласида очилган бўлиб, жуда ночор аҳволда эди. Ерга қоқилган қозиқларга михланган тахталар парта, уй эшиклари эса доска вазифасини бажарарди. Хотин-қизлар ўқишга бошларига чопон, паранжи ёпиниб келардилар.

Тожихон ўз мактабига талабалар тўплаш учун бошига чопон ёпинарди-да, маҳаллама-маҳалла, эшикма-эшик юриб ташвиқот ишлари олиб борарди. Негаки, хурофотчилар ёш қизлар, келинчакларнинг ўқишига тиш-тирноги билан қарши эдилар. Тожихон аёлларнинг юрагига йўл изларди. Унинг ташвиқот-тарғибот ишларидаги саботлилиги туфайли бир неча ўнлаб аёллар хат-саводли бўлди. Шу тариқа Тожихон Андижонда илм-маърифат тарқатувчи муаллима сифатида танилди. Уни Орифхўжа қозининг давлат ихтиёрига олинган ҳовлисида очилган 20-мактабда муаллимликка қабул қилдилар. Ўзи ҳам шаҳардаги 4-мактаб қошида очилган муаллимларни қайта тайёрлаш курсида ўқиб, педагогик маълумот олди.

1930 йил баҳорида “Артел” маҳалласида қишлоқ хўжалик артели ташкил топди. Тожихон биринчилар қаторида унга аъзо бўлди. Артел правлениеси ва партия ташкилоти унга аёлларни коллектив хўжалик ишига уюштириш ва уларнинг меҳнатини ташкил қилишдек масъулиятли вазифани ишониб топширди. Тожихон саводсиз аёлларни мактабга жалб этишда қандай мушкулликларга дуч келганини эслади. Бу иш ҳам осон эмас эди. Лекин аёл буни ҳам удалади. У бошига чопон, паранжи ёпинган аёлларни артелга жалб эта билди. Унинг мана шу саъй-ҳаракатлари уларнинг юрагига чироқ ёққандек бўлди. 8 март куни эди. Аёллар артел ҳовлиси-га гулхан ёқдилар, бу гулхан бағрида паранжилар ёниб кул бўлди... Янги тузилган артелга аёлларнинг ўзи “8 март” деб ном қўйдилар. Тожихон пиллачилик ишларига ҳам раҳбарлик қилди. Илғор пиллакорлар қаторида катта анжуманларда иштирок этди, мукофотлар олди. Уни Кулла қишлоғида ташкил қилинган бошланғич мактабга муаллима қилиб юбордилар. Муаллима ҳаётида энг долғали даврлар бошланди. Хурофотчилар қишлоқ муаллимасининг пайига тушган эдилар. Қоронғу гўшаларда, тўрт девор орасида жаҳолат қўйнида инграб ётган қишлоқ аёллари, келинчаклар, қизларнинг

маърифатли бўлиши, қўлига китоб ушлаб мактабларга бориши дин пешволарининг тинчини бузди. Қишлоқ аёлларининг онгини уйғотиш учун бутун ҳаловатидан кечиб, меҳнат қилаётган муаллимага суиқасд қилиш, ундан ўч олиш режаларини туза бошладилар.

Кузнинг салқин кечаларидан бири. Кулла қишлоғида муаллима Тожихон истиқомат қиладиган хонадонда чироқ ҳали ўчмаган эди. Муаллима бутун вужуди билан китоб мутолаасига берилган, хаёл оғушида ўтирар эди. Эшик зарб билан очилди-ю қора чироқ пирпираб кетди. Тожихон сапчиб ўрнидан турди. Юзига қора ниқоб тортилган кимсага рўбарў бўлди.

— Шу бугуноқ қишлоқни ташлаб кет. Ёш экансан, жувонмарг бўласан. Бир кунлик муддат ичида жўнаб кетмасанг, ўзимиз қорангни ўчирамиз...

Ниқобланган кимса жавоб ҳам кутгани йўқ. Даҳшатли тун қўйнига шўнгиди-ю, йўқ бўлди.

Бунингсиз ҳам тунлари бедор Тожихоннинг бутунлай ўқуси ўчди. Қора чироқ қаршисида ўтириб, мижжа қоқмай тонг оттирди. Тун ва тонг ораллиғида ёш муаллима аёл жон ҳовучлаб ўтирмади. Ҳазрати Навоийни ўқиди. Шоир Ҳамзанинг ўз халқига, илми толибларга ёзиб қолдирган ғазалларини ёдига олди:

Эрур илму адаб, фазли ҳунар
асари мактабдан,
Етар ҳар рутбаи олий эса
такрор мактабдан.
Ҳамма илму маориф ганжини
деворидир мактаб,
Ҳамма ҳикмат чиқар бу махзани
асрор мактабдан.

Тонг билан ўқувчилари ҳузурига, жонажон мактабига йўл олди. Не кўз билан кўрсинки, кечагина болаларнинг шўхликлари, кулгулари билан обод бўлган мактаб биноси кўз ўнгида ловуллаб ёнарди. Болалар қий-чув қилишиб, муаллимани ўраб олишди. Сабоқ олгани келган болаларнинг юрагини ўкинч, алам тўлдирди. Қишлоқ аҳли аллақачон тўпланган, ёнаётган оловга челақларда сув сепардилар. Муаллима тунги ўша ниқобли шарпани эслади, эзилди. Унинг кўз ўнгида мактаб ёниб кулга айланди. Унинг мўриси-ю, лой деворлари қолди холос. Мактаб ёнди. Аслида Тожихон опанинг дили ёнди,

орзулари ёнди. Унинг кўзларида ёш гилтиллади. Лекин кўз ёшлари билан оловли дардни, изтиробни учуриб бўладими? Сабоқ нима бўлади? Болалар энди қаерда ўқийдилар? Тожи-хоннинг хаёлида чақмоқ чаққандай бўлди.

— Юринглар болаларим! — хитоб қилди у. Аёл болаларни етаклаб уйига олиб келди.

— Бугундан бошлаб сабоқни шу ерда оласизлар, — деди.

Кунлар шу зайл ўтаверди. Муаллима ўз талабаларига са-боқ беришда давом этди. Мактабда дарсликлар, ўқув-қурол-лари, дафтарлар етишмасди. Тожиҳон ўзи ўқитувчилик қила-ётган Кулла қишлоғидан қариндошларини кўриб келиш ва ўқув қуроллари сотиб олиш учун Андижонга жўнади. У ша-ҳарда бир неча кун бўлди, керакли нарсаларни харид қилди. Куллага, ўқувчилари ҳузурига ошиқди.

Камқатнов адирликлар оралаб тор сўқмоқда бошига гижим рўмол ўраган муаллима борарди. Ҳакан — Кулла оралигида адирлар ҳам, довонлар ҳам кўп. Мана, аёл энг катта довонга ҳам етди. Хаёллари огушида бораётган аёлнинг қаршисида тўсатдан уч барзанги киши пайдо бўлди. Улар пичоқ ўқтал-дилар, аёлни орқасига қайтишга, Куллага бормасликка унда-дилар. Муаллима саросимага тушмади, бир қадам олдинга босди. Бу — орқага чекиниш йўқ дегани эди. Унинг қўлла-ридаги китобларни зарб билан тортиб олдилар. Тожиҳон ўша тунги ниқобли кимсани эслади. Унинг соядай эргашиб, ку-затиб юрганини англади. Номардлар аёлни роса калтаклади-лар, тавба қилишга, мақсадидан қайтишга кўндирмоқчи бўлишди. Лекин уларнинг барча уринишлари беҳуда бўлди. Муаллима тавба демади, қароридан қайтмади. Қўрқитиш пўпи-салар унга кор қилмади. Йўлтўсарлар аёлнинг ҳассос юраги-га пичоқ ботирдилар... Жилғалар, майсалар маъсума аёлнинг қонига беланди.

Ўқиш бошлангандан буён етти кун ҳам ўтди. Муаллима-дан дарак йўқ. Қишлоқ зиёлилари, комсомолларидан қиди-рув гуруҳи тузилди. Улар Тожиҳоннинг қариндошларидан сўраб суриштирдилар, 17 кундан кейин “Катта довон”дан ўтувчи йўл четида, жилғанинг сел ювиб кетган чуқур жойи-дан унинг гижим рўмолини топишди. Биринчи муаллима, маърифатпарвар инсон, ажойиб меҳрибон аёл 38 ёшида ана шундай ҳалок бўлди.

Кулла қишлоғида ёндирилган мактаб ўрнида янги мактаб барпо бўлди. Ҳар гал биринчи қўнғироқлар олдидан муалли-

манинг мўътабар номи тилга олинади, унинг эзгу ишлари ҳақида ёш авлод вакиллариға ҳикоя қилиб берилади. Мактаб саҳнида Тожихон Шерматованинг оқ мармардан ишланган бюсти бор. Мактаб биринчи муаллиманинг номи билан аталади... йиллар ўтаверади. Инсоннинг азиз хотиралари қолади. Унинг хайрли ишлари давом этади. У очган сўқмоқлар манзилларға туташади.

“ҚУРИМАСДАН ДОРГА ЁЙГАН КУЙЛАГИМ”

Қуримасдан дорға ёйган куйлагим,
Ёзмай шимарилган нозик билагим,
Вафосиз ёр экан қонимни тўқди,
Шу эрдими дўстлар, орзу-тилагим.

Турсуной бу қўшиқни куйлаганида ўн гулидан бир гули очилмаган соҳибжамол, хушовоз қиз эди. Қўшиқ куйлаган қиз шу қўшиқ ўзининг ҳам таржимаи ҳолиға айланиб қолишини билмас эди. Орзулари бегубор қизнинг бу қўшигини тинглаб, унинг овозини ўчириш пайида юрганлар, пичоқ қайраб, йўл пойлаганлар пайдо бўлди.

Бу йўлларда Нурхонлар ҳалок бўлди. Юзлаб Турсунойларнинг кўксига ханжар қадалди. Не-не барно-барчинларнинг қўшиғи авж пардасида қирқилди.

Ёдимда, Турсуной ва Нурхон сиймоси саҳна асарларига кўчганида ва бу асарлар намойиш этилганида, тамоша залида дод солиб йиглаган аёлларни кўрганман. Саҳнаға қараб мушт ўқталаган йигитларни кўрганман. Золим ота, бағри-тош акани қарғаб дуоибад қилган кексаларни кўзатганман. Бу нима эди? Бу — ўзбек аёлларининг қисмати аччиқлиғига, армонларининг чеки йўқлиғи, бу золимларнинг бағиртошлиғига исён эди.

Ҳа, шундай!

Энахон опа билан қилган суҳбатимизни хаёлға келтираман. Уни дала меҳнаткашлари, умуман Фаргона аҳли улуглаб “Онахон” дейишарди. Энахон опа билан биз бир пиёла чой устида суҳбат бошладик. Лекин бу суҳбат қош қорайгунча туғамади. Фаргонанинг салқин боғлари, барваста мирзатеракларни шивирлаб турган салқин кўчалари узра оқшом қўнди...

Фарҳод ГЭСи қурилишида ном чиқарган, қўлида замбил кўтариб ишлаб, эрк, озодлик, муҳаббат куйчиси, санъаткор

Турсунойнинг ўлдирилишини ўз кўзи билан кўрган бу аёл ўша йиллар воқеаларини ҳасратга тўлиб сўзлади:

— Эй қизим, бу йўлларда довлонлар ҳам ошдик, шон-шуҳратга беландик ҳам, қип-қизил қонга беланган дугоналаримизни ўз қўлимиз билан ерга кўмдик.

— Турсунойни ўлдиришгани ҳақидаги шум хабарни мен далада кетмон чопиб юриб эшитдим. Кетмон қўлимдан учиб кетди, ҳушим бошимдан... Санъат осмонининг бир ёруғ юлдузи сўнди. Қонига беланган Турсунойни бағримизга босиб, унинг қўшиқларини ҳар биримиз, ҳар эгат бошида куйлаб юришни қасамёд қилдик... Лекин ҳар қадамда ҳадик, қўрқув, ўлимнинг шарпаси таъқиб қилар эди бизни!

— 1926 йили, бойлар қўлидаги ерлар камбағалларга олиб берилди, — деб ҳикоясини давом этдирди Энахон опа. — Шундан кейин 1929 йили Фаргонанинг Янгиқўргон қишлоқ кенгашида “Илгарига” номли колхоз тузилди. 15 ёшимда “Хотин-қизларни меҳнатга тортиш” ишини менга топширишди. Ерни қўлда чопардик, чигитни ҳам қўлда экардик. Бугина эмас, турмуш, иш хатарли эди. Аламзада бойлар “колхозга аъзо бўлдинг”, “еримни тортиб олдинг”, “беҳаёлик қилиб, қўшиқ айтдинг”, деб бизни ўлдириш пайида юрардилар. Турсунойлар, Нурхонлар ана шу аламзадаликнинг қурбонлари бўлдилар. Пичоқ урилган, қудуқларнинг қаърига ташланган дугоналаримиз учун қасамёдлар қилардик. Санъат, қўшиқ оламининг яна бир порлоқ юлдузи Нурхондир. Нурхон таржимаи ҳолида ҳали қаламга олинмаган чорраҳалар кўп. Ўша навбаҳорнинг илк чечагини узиб, қонга белаган, ўша баҳор наргисини юлқиган қотил ҳаётми? Халқ лаънатига учраган кимсанинг кечмиши қандай бўлди? Халқ нафрати уни не кўйларга солди? Нурхоннинг қариндошлари, опа-сингилларининг ҳаёти қандай? Дугоналари, издошларининг-чи?..

Олтин водийнинг зархонаси — ипаклар, шоҳи-атласлар шаҳри Маргилонда ҳар сўқмоқ, гулга кирган ҳар аргувон, ҳар жилга, боғлар оша қанот қоқаётган қўшиқ оҳанглари, чертилаётган дутор жаранги Нурхонни ёдга солиб туради. Нурхонни ёдга солувчи, унинг ўлмас қўшиқларига ҳайкал бўлиб бунёдга келган, келаётган юзлаб халқ ансамбллари, ҳаваскорлик тўғараклари, уларда иштирок этаётган бахти бекам барно-барчинларга қараб қувонамиз. Улар мунаввар чорраҳалардан ўтиб санъат кошоналарига кириб келишаётир. Ҳар гўшада гул, ҳар хонада қўшиқ. Шаҳарнинг икки томонидаги улкан завод бинолари, осмонўпар

пештоқлар, нурга чайилгандек ёруғ, ораста кўчалари бизни шаҳар маданият уйига олиб чиқади. Унинг олдидаги катта гулзорда санъат қурбони Нурхон Йўлдошевага ҳайкал ўрнатилган. Рубарудаги бино шаҳар кутубхонаси. Гулзор орасидаги фавворалардан сув отилиб турибди. Сув заррачалари Нурхоннинг қаро кўзларидан томган аччиқ ёшларни эслатади бизга. Ҳайкал нурли чорраҳаларнинг бирида, бахтли авлод, ҳур қизларнинг севимли сайргоҳи бўлган шинам бог ўртасида. Ҳайкалга термулиб турибмиз. Кўз ўнгимизда ўша долғали йўлларда қолган жаҳолат қурбонларнинг — Шаҳрихон, Турсуной, Нурхонларнинг, не-не барно-барчинларнинг сиймоси гавдаланди. Қўлогимизга улар куйлаган қўшиқларнинг жаранги келиб урилгандек бўлди.

Ҳа, у мунгли қўшиқлар, у ҳазин нолалар лойқа дарёлардай оқиб ўтдилар. Нурхон ҳайкали ўрнатилган бог қаршисидаги маданият саройидан бир тўп қизлар чиқиб келаётир. Уларнинг қўлида танбур, дутор, гижжак, доира. Улар озод замон санъаткорлари, Нурхоннинг истиқболи порлоқ ворислари.

... Бизлар ҳар байрам, ҳар давра оқшомларида, шодиёналарда қўшиқ айтамиз. Биз куйлаётган қўшиқ Нурхонлар чавақланган қонли чорраҳаларда, паранжилар ёнган гулханлар бағрида тугилди. Биз куйлаётган қўшиқлар оловлардан ўсиб чиққан қояларга ўхшайди худди... Нурхон ҳам қўшиқ куйламоқчи эди. У куйламоқчи бўлган қўшиқ авж пардаларда узилди. У тутган дуторнинг торлари таранг тортилганда қирқилди. Нурхон куйлаган рангин қўшиқлар худди... чақмоқни эслатади бизга. У ёнди, самолардан жой олди, қиличдай зулмат бағрини тилка-пора қилди, гумбурлаб акс-садо берди, қояларга урилди. Урилди-ю аланга бўлиб ёнди. Нурхон 1929 йилнинг 1 июлида фожиона ўлдирилганда 16 ёшли баркамол сулув қиз эди. Унинг исёнкор рақслари, жозибали қўшиқлари минглаб Нурхонларни оёққа тургазди, санъат соҳибларининг қутлуг даргоҳига чорлади. Санъат инқилобининг илк қўшиғини куйлаган, сахнамизнинг илк қалдирғочи бўлган Нурхон ёди ҳамиша санъат давраларининг тўрида, қўшиқларда яшайди.

Нурхонни кўрганлар борми? Унинг чирогини ёққан кишиларчи? Нурхондек санъат фидойиларини ёшларимиз яхши биладимми? Ҳа, биладилар. Ўнлаб, юзлаб халқ талантларининг истеъдоди гувоҳлик беради бунга. Ўшандан буён йиллар карвони ўтди. Бу давр ичида озодлик душманлари ер билан яксон бўлди. Нурхон хотирасини ёдга солувчи нурли чорраҳаларнинг ҳикояси мўл. Ҳайкал олди гулзорида ифтор гуллар, анвойи че-

чаклар очилиб турибди. Улар Нурхоннинг айтилмай қолган қўшиқлари, ушалмай кетган армонларини ёдга солади.

Шаҳарнинг обод кўчаларидан бири Нурхон номига қўйилди. Нурхон қисматини ифодаловчи қўшиқлар туғилди, достонлар дунёга келди. Яшиннинг “Нурхон” драмаси яратилди ва ҳануз яшаб келади. “Нурхон” драмаси саҳнада қўйилаётган пайтда, ўша мудҳиш ўлим воқеасида залда йиғи овозларини эшитганмиз. Саҳнага отилиб чиққан аёлларнинг бири Бегимхон ая эдилар.

Нурхоннинг ёруғ хотираси бизни Бегимхон ая Комилова ҳузурига бошлаб борди. Бегимхон ая Нурхоннинг опаси. Биз суҳбатлашганимизда 80 ёшларга бориб қолган аёл эдилар. Санъатга меҳр қўйган ва бу соҳада анчагина хизматлари бор Бегимхон ая бизга синглиси ҳақида сўзлади, у билан тушган нодир суратларни кўрсатди. Бегимхон аянинг умр йўлдоши, Нурхоннинг эса ҳам устози, ҳам поччаси бўлган Уста Олимнинг сурати ҳам ана шу нодир суратлар қаторидан жой олган.

Бегимхон ая синглиси ҳақида шундай ҳикоя қилади: уни эсласам кўз олдимда нур парвонаси, йўқ, ҳаёт ва саодат парвонаси жонланади. Парвона ҳаёти ва қаноти куйса ҳам нур ишқида ўртанаверади. У ичкарининг аянчли ҳаётига ўт қўйди. Уни санъатга ошуфта юраги гулхан бўлиб ёнди. Нурхон оддийгина, мўмингина қиз эмас, янги дунёнинг оловқалб фарзанди эди. Унинг юрагида санъат, қўшиқ деган турфа бир олам яшарди. Синглим озодлик кураши йулида жонини фидо қилди. Лекин бизга мардлик, жасоратдан, эзгуликдан дарс бериб кетди...

Ҳа, Нурхон чақмоқдек қисқа ҳаёт кечирди. Лекин бу оний ҳаёти билан порлоқ ҳаётга бахт кўпригини солишга улгурди. У бамисоли қор тагида ётган, қуёшни соғинган гул эди.

Суҳбат орасида Бегимхон аяга савол бердик.

— Ўша гулни юлиб олган, хазон айлаган ростдан ҳам ўз акаси эдими?

— Ўз акаси эди.

— У ҳозир борми?

— Афсуски, бор. Узоқ вақт дом-дараксиз йўқолганини билардим. Лекин у бор экан. Кўнларнинг бирида тонг чоғи эди шекилли, эшик тақиллади. Ким, деб сўрадим. Ғариб, хаста овоз эшитилди. Очдим... Не кўз билан кўрай-ки, қошимда турган кимса ярим букчайган, кўзлари хира тортган, бенаво ўша қотил эди. Беихтиёр унинг юзига эшикни қарсиллатиб

ёпдим. Эшик ортидан зорли, синиқ овоз эшитилди: “Гуноҳимдан ўт, кечир мени... Мен бир умрга бадном бўлган одамман. Лекин елкамдаги тавқи-лаънат мени тинч яшашга, тинчгина ўлишга ҳам қўймайпти. Гуноҳимдан ўт, ўтиниб сўрайман”... У йиғларди. Бу кўз ёшлар мени баттар эзиб юборди...

Бегимхон ая йиғлаб туриб, ҳикоя сўзларди бизга. Эшик орқасидаги қотилга у шундай жавоб қилганини айтди:

— Мен кечирганим билан, халқ кечирмайди. Кечиролмайди.

Бегимхон ая Нурхоннинг опасигина эмас, устози ҳам эди. Улар ўзбек саҳнасига биргаликда кириб келдилар. Паранжиларини ташладилар. Жаҳолат ботқоғида қолган оталари қизларининг бу жасоратини “ҳазм” қилолмади, албатта. Бегимхон ая билан Нурхон уста Олим Комилов ва Қориёқубовлар ташкил этган Самарқанд труппасига қабул қилинганди. 1929 йилнинг ёзида Нурхон ва Бегимхон Марғилонга Уста Олим билан биргаликда таътилга келади. Нурхон ва опаси Бегимхонни ўртоқлари билан бирга Тухфа исмли аммаси меҳмонга чақиради. Бегимхон ая иситмалаб қолганлиги туфайли меҳмонга боролмаганди. Акаси Солининг ўткир пичоғи Бегимхон учун ҳам қайраб, тайёр қилиб қўйилган эди... Қотил ниятига етолмади. Бегимхон синглиси айтолмай кетган қўшиқларни куйлади. Нурхон ва биринчи ўзбек композитори, шоир, драматург Ҳамза бир даврда ўлдирилдилар. Санъат душманлари не-не талантларни йўқ қилишди. Лекин санъат чамани қуриб қолгани йўқ.

Бегимхон ая Нурхон учун ҳам, устози Ҳамза учун ҳам саҳнага содиқ қолишга қарор қилган эди. У 1929—1957 йиллар давомида Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида ишлади. Музикали драмаларда етакчи ролларни ижро этди. Р.Зафарийнинг “Ҳалима”, У.Ҳожибековнинг “Аршин молчи”, Брусиловскийнинг “Гуландом” асарларидаги қаҳрамонлар образи ҳамон унинг юрагида яшаб келади. Катта Фаргона канали қурилишларида Бегимхон аянинг санъаткор сифатидаги хизматлари айниқса катта эди.

Театр институти, консерватория, мусиқа билим юртида, халқ театрлари ва маданият уйларида юзлаб Нурхонлар бор. Улар Нурхондек яшаса, Нурхондек, Бегимхон аядек санъатни улугласа, қадрига етса, уни гард юқтирмай кўз қароғида асраса деб орзу қиламиз.

Мунаввар чорраҳалардан утиб бораётган бахтли замонанинг истеъдод гунчаларига катта умид, ишонч ва ҳавас билан термуламиз.

Турсуной Охунова ҳақидаги савол баҳона бўлди-ю яна уни эсладим. Ўтган кунлар дафтарини варақладим. У билан бирга бўлган кунларимиз, қилган суҳбатларимизни эсладим. Турсуной ҳақида ёзган шеърларим, дoston ва қатор мақолалар кўз унгимдан ўтди. Ҳаммаси ўтди, дабдабалар, шон-шуҳратлар, заҳматлар, туҳматлар... Лекин, лекин... увол бўлган ширин жон, ажойиб инсоннинг ёди ҳамон дилимизда. Лекин кўпдан бери уни ҳеч ким эсламайди, тилга олмайди. Учрашувларда китобхонларимиз берган савол ҳақли савол эди.

— Нега Турсуной Охунова ҳақида ёзмайсизлар? Нега у унутилиб кетди? Бу савол замирида таъна тошлари бор эди. Бу савол замирида аччиқ киноялар бор эди...

Турсуной...

Яна сизни эсладим, мудроқда дала-тузлар,
“Зангори кемангиз”ни босмиш чангу губорлар.
Қайларда қолди дейман, юлдуз қиз, юлдуз сўзлар
Ўмри заҳматда ўтган аёл... Мақтов, киборлар.

Асов тўлқинлар қани, шону шуҳрат, санолар,
Ортингиздан эргашиб етолмаган шамоллар.
Тало-тўпларни кўрмай кетдингиз, сиз олов қалб,
Юрагимда изтироб, дафтар тўла саволлар.

Даласини жон каби севиб, алқаган аёл,
Заминнинг зил юкини кўтаролган елкага.
Сиз оғир кўргуликдан эдингиз афтодаҳол,
Алпомиш дея бизлар жар солардик ўлкага.

Турсуной иккимизни нима учундир опа-сингил деб уйлашарди.

— Мен сизни синглим дейман, маслаҳатгўйим дейман, — дердилар Турсунойнинг ўзи ҳам.

— Мен бир қалам соҳибиман, холос. Сиз эса эл аро дostonдирсиз, — дердим мен ҳам.

Иккимиз эгатлар орасида суҳбатлашиб қолиб кетардик. У ҳеч нимани яширмасди. Муҳаббатини ҳам. У бир оқшом ўша девқомат терим машинасига ўтириб, Султонжоннинг даласига, у раислик қилаётган, жамоа пахтазорига йўл олганини сўзлаб қолди:

— Катта магистрал йўлдан боряпман. Енгил машиналарнинг ҳайдовчилари ҳайрон, деразадан бош чиқариб қараша-

ди. Машиналар секинлаб, девқомат зангори кемага йўл беришади. Йўловчилар ҳам таажжубда. Терим машинаси нега пахтазорда эмас, катта магистрал бўйлаб учиб кетяпти. Таажжуб. Тинчликми ўзи? деганларини ҳам эшитдим.

Иш куним унумли ўтди, улкан хирмон уюлди. Би-ир хабар олайн-чи, дедим-да қўриқдан. Энди бу ёгини эшитинг, дедилар Турсуной. Бора солиб теримга тушиб кетдим. Қош қорайган. Пахталар эса чаман-чаман. Машинанинг гулдуросидан мусобақадoshим — Султоним етиб келдилар...

Тонгнинг ҳарир рўмолига мезонлар илашмоқда
Сув бўйида икки юрак оҳиста сирлашмоқда.
Саргашта саболар ҳам тин олдилар, чамамда,
Саҳарҳез булбуллар ҳам жим қолдилар чамамда,
Муҳаббатнинг номига биз битмаган қўшиқ бу,
Бу қудратдан шоирлар шеър олдилар чамамда.

Турсуной суҳбатларимизнинг бирида биринчи бор машина рулини тутгани ҳақида гапирди. Худди безгак каби қалтираб, машина рулини тутганман. Машина остига эса раисимиз узала тушиб ётиб олган. Пахталарни янчасан, эзасан, пайкалга киргизмайман, деб бақирарди раис.

Қарасам, бўлмайди. Раис ёмон одам эмас, лекин ҳосилнинг нобуд бўлишини истамайди. Ҳийла ишлатдим. Ярим кечада, ҳамма ухлаганда далаларни уйготдим. Шоналарни эзгилаб, ҳосилнинг ярмини сочиб пахта тердим. Тонг билан жанжал-сурон бошланди. Раис тўполон кўтарди...

Ҳар баҳор шу такрор. Турсуной сумалакка чақирарди. Қирларга, лолаларга чиқайлик, деб қистарди. Ҳа демай далалар уйғонади. Деҳқоннинг соч тарашга вақти бўлмайди, дердилар. Сумалак даврасига йигилардик. У сумалакнинг ўчоғига ўзи ўт қаларди, ўзи қозон кавлашни бошлаб берарди. Худди болалардай қувнаб, ўйинга тушарди.

* * *

Турсуной дала кезарди. У гўза шоналарини нигоҳи билан санаб чиқди. Шигил-шигил шоналарга қараб, юзида аллақандай нур учқуни кўринди.

Турсуной дала кезарди... У гуллар саломини кузатгани келди. Ҳа, гўзалар гуллади. Гуллади, гўзалар кулди, чирой очди. У гулларнинг чиройига термулиб турди. Сунг гулларга лабларини олиб борди, гулларни ҳидлади. Гўзанинг гуллари

муаттар эмас. Лекин уларнинг аллақандай сеҳрли ифорини фақат деҳқон ҳис этади. Турсуной энгашиб, чўккалаб, тиз чўкиб гулларини сийпалади.

— Қаранг, қатор тизилган гўзалар, гул кўтарган баҳор раққосаларига ўхшайди-а? — деди. У гулларни бармоқлари орасига олди, кафтида ардоқлади.

— Ҳа, ўхшайди, — дейман. Дейман-у унинг бармоқлари, тирноқларига қарайман. Бу тирноқлар бир умр хиноланмайди, унинг қуруқшаган лабларига бир умр лаъл суртилмайди.

Раққоса юрган билан саҳналарда эшилиб,
Бегоналар тебратади боласининг бешигин.
Ярим метр келади тирногининг узунин,
Деҳқоннинг тирноғи-чи, турар синиб, узилиб.

Ҳа раққоса саҳнада хиром этади. У деҳқон каби даладан қайтиб, ярим кечада хамир қормайди, боласига алла айтмайди. Сигир соғмайди. Қозон осиб, овқатининг тузини тотмайди. У деҳқон аёли каби далаларда этагини болиш қилиб ётмайди.

Юраги ишқли, иштибоҳли ва лекин далаларнинг юмушидан-ҳасратидан ортмаган деҳқон — Турсунойнинг бир гапини доим эслайман: — Бобурнинг газалларини яхши кўраман, ўқишга вақт тополмайман... Дарҳақиқат Турсунойнинг уйдаги токчада Бобурнинг газаллари битилган китобнинг чанг босиб ётганини кўрганман... Галабага имзолар, қурултойлар, катта минбарлардаги маърузалардан ортиб Бобурни қўлига ололмас эди Турсуной.

— Пахтакорлик бахтми? — сураганим бор Турсунойдан.

— Сизлар бахт-саодат деб тушунасизлар. Бизни таърифларга кўмасизлар. Пахтакорнинг ишлари беш, сути мойли, деб ўйлайсизлар. Таърифимиз қўшиқларда, дostonларда. Пахтакорлик, бу — сизлар учун шеърдир. Бизлар учун манглайдаги шўр тердир, — дедилар.

— Ана холос, шоир биз эмас, сизнинг ўзингиз, экансизку, — дедим мен ҳам.

— Шоирнинг ёнида фариштадек юришнинг ўзи бўлади-ми? Жиндек юқтирсак, юқтирибмиз-да, — дедилар қувнаб.

Турсуной пахтакорлик ҳақида гапирди, унинг заҳматларини яширмади. Унинг залворли юкини беркитмади, шон-шуҳратларини айтиб мақтанмади. Шу айтганларимни шеър қилинг, дoston битинг, ўтинаман, дедилар.

Ҳар гал учрашганимизда у ўзининг илтимосини ёдимга соларди. Булдим, битдим, деяверарди. “Турсуной” номли дoston битилди. Яхшими, ёмонми, билмадим, лекин, муҳта-рама деҳқоннинг буюртмасини бажардим. Мен Турсунойнинг айтганларини шеърга солганман, холос. Унинг муҳаббатини, туғёнларини, тоза юрагини, изтиробларини, заҳматли меҳна-тини қаламга олганман. Дoston ҳали қўлёзма, машқий ҳолат-да эди. Фикрини билай дедим, унга дostonни бердим.

Давраларимизнинг бирида Турсуной ўзи ҳақидаги дoston-ни ўқиганини айтди. Дostonдан мана бу парчани шундай эҳтирос билан ўқиди-ки... Уни пахтакор демайсиз, гўё бир нотиқ, гўё бир актёр, гўё бир санъат соҳиби дейсиз шу тоб-да, шу лаҳзада:

— Пахтакорман, кўксимга муштлаб айтмайман буни,
Қўлим кўксимга қуйиб, таъзим билан айтаман.
Биласизми, мен ердан ундириб олган дурни,
Кўзларим гавҳарини мезон қилиб тортаман.
Пахта енгил дейдилар, бу гап маъқул менга ҳам,
Лекин меҳнатида-чи, хирмонларнинг юки бор.
Эрта тонглар эгатга мен малҳамдай сингаман,
Баъзида шудринглардай мен қоламан тукилиб.
Қаҳратон қиш палласи, заҳматкаш ер уйқуда,
Лекин унинг дояси дардкаши — биз қайғуда.
Қайғум шуки, ўғити, шўри, яхоблари бор,
Ҳали очолмаганим — қўриқ танобларим бор.
Ором олар қишда ер... менда кўклам хаёли,
Хотиржам кўрганмисиз, пахта эккан аёлни?
Далаларим ўғирлар хаёлимни, ҳушимни,
Далаларсиз кўрмайман ҳатто ширин тушимни.

* * *

Терим чоғлари эди. Турсунойдан хабар олгани, унга оз бўлса ҳам мадор бўлгани далаларга бордик. Қучоқлашиб кўришиш-ни ёқтирардилар. Қуруқшаб, тараша бўлиб кетган лаблари билан юз-кўзларимиздан ўпди. Қуруқшаган лаблар юзимга тикон-дек ботди. Наздимда, юзларим тирналиб кетгандай бўлди. Сездирмадим. Лекин кўнглимнинг туб-тубларида бундай меҳнат-каш, фидойи аёлга беадад ҳурмат ва ачиниш туйғулари ортди. Унинг юз-кўзларида чарчоқ, ҳорғинлик, сўлгинлик кўрдим. Унинг кийим-бошларидан димоғларни ачиштиргувчи аччиқ дориларнинг ҳиди анқиб турарди. План деб, даромад деб дала-

ларга дори сепардилар. Бутифос... Сел-себор кўз ёшлар эди у. Заҳарланган далалар. Кўкси куйиб, кул бўлган замин эди у.

Терим чоғи бўлгани учун биз Турсунойдан узр сўрадик, унинг олтин тарозида тортилувчи фурсатларини эҳтиёт қилиш бизнинг бурчимиз эди. Хайрлашдик.

Қишлоқ кўчалари бўйлаб қайтардик, кўчаларда ялангоёқ, яланг бош ўйнаб юрган болакайларга кўзимиз тушди. Далаларга сепилган заҳарли дориларнинг ҳиди анқиб турарди. Биз-ку, оғиз-бурунларимизни рўмолча билан ёпиб, амаллаб қишлоқ кўчаларидан чиқиб кетармиз. Лекин, бегубор болаларнинг бегубор юрагида ўйинқароқлик ҳаваси бор. Улар куни бўйи кўчаларда ўйнашади, тўп тепишади. Заҳарли сувларнинг оқавалари тушган ариқлар, анҳорларда чўмилишади... Ҳеч ким огоҳлантирмайди, ҳеч ким эҳтиёт чорасини кўрмайди. Ҳеч ким болакайларнинг, катталарнинг ҳам вужудини кемираётган оғудан “эҳтиёт бўлинг”, “сақланинг”, демайди... Томоқларимиз қичишиб. Ачишиб, йўталиб, акса уриб, қишлоқ йўлларида ўтар эканмиз, пахтакорнинг оғир, машаққатли меҳнатлари азиз-ҳалол-у, ўзи хароб эканига минг бора иқрор бўлар эдик... Лекин бир сўз дейишга имкон, инон-ихтиёримиз йўқ эди...

Турсуной-чи, унинг болакайлари-чи? Шу қишлоқда яшайдилар улар ҳам. Унинг болалари ҳам шу қишлоқ кўчаларида ўйнайди. Уларнинг соғлом ўсишига ким кафолат беради. Ҳеч ким...

Ёдимда, Турсуной оғироёқ дамларида, ой-куни яқин сонияларида ҳам машина миниб пахта терарди. Уни машинага кўтариб чиқариб қўярдилар. Терим тугагач, тонна-тонна хирмонлар уюлгач, уни яна машинадан кўтариб тушириб қўярдилар. У гўдакларини ҳам пахтазор ичида эмизарди.

Турсуной керак эди, пахта карвонлар ўтиб,
Катта хирмонлар аро қурилганда тарозу.
Заҳматлар ютиб-ютиб, қаро ул кунлар ўтиб,
Деҳқон эшигин қоқиб кириб келганда орзу
Турсуной керак эди...

Ҳа, Турсуной керак эди... Турсуной Охунова кўзбўямачилик авжига чиққан даврда яшади. “Турсунойчиликка кенг йўл!”... Турсуной — шунқоримиз, зангори кема капитани эди. Унинг шаънига шеър ёзмаган шоир, унинг мадҳида қўшиқ куйламаган хонанда, унинг тавсифини сўзламаган суҳандон қолмади. Ҳамду санолар, мукофотлар, унвонлар, чет эл саёҳатлари...

Унинг қадоқ қўлларини олтин қўллар деб мақтадик. Оқ олтинни олтин қўллар яратади, деб тафсифлар қилдик.

У кўпинча ўзи учун ёзиб берилган маърузаларни ўқишни хуш кўрмасди. Минбарлардан туриб содда, бегубор, самимий сўзларни айтарди. Лекин... лекин қанча тонна пахта териб беришини албатта айтар эди. Партия ва ҳукуматимизга раҳматлар айтишни унутмасди. Юз бора, минг бора уқдирилавериб ёд бўлиб кетган сўзлар йигиндисини у айтиши, эътироф этиши кераклигини яхши ҳис қиларди.

У аёл эди. Ҳа аёл. У ҳам аёллар кийимида, аёллар даврасида, аёллар суҳбатида бўлишни истарди. Керза этиклар, коржомалар жонига текканини яширмасди.

“Сумалак” давраларимизнинг бирида у бўйнимдаги маржонимга тикилиб қолди. Ушлаб, сийпалаб кўрди. Сездим, аёлнинг кўнглини аёл тушунмаса чатоқ.

— Ёқдимми? — сўрадим.

— Қаерда бор экан? — дедилар.

— Сўраманг, бу сотувда йўқ, — дедим-у маржонни ечиб, унинг офтобларда қорайиб, дагаллашиб кетган бўйнига тақиб қўйдим. У ойна олиб чиқди. Маржонга термулди... Қачонлардан буён бўйнига маржон, қулоқларига зирак, бармоқларига узук тақмаганини айтди.

Турсуной девдек машинани бошқаргани, бир ўзи неча йигитларнинг ишини уддалаётгани билан, у барибир аёлликнинг ўзига хос латофатли дунёларида кезишни орзу қиларди. Лекин оғир меҳнат юки уни тобора дагаллаштириб борарди. Биргина Турсуной эмас, “Турсуной бўлай дейман...” деб орзуланиб, қўшиқ айтиб машина рулини тутган не-не барнолар, барчинлар ўз назокатини йўқотди, дагаллашди.

Турсуной ҳам дагаллашди, лекин ҳеч қачон у камтаринлигини, одмилигини йўқотмади. У ҳеч қачон ўзига ҳайкал ўрнатишларини сўрамаган. Аксинча, колхозчиларнинг уйи бузилиб, бог-роғлар пайҳон қилиниб, дарахтлар илдизи билан қўпорилганда у ҳижолат чекди... битта ҳайкал учун пайҳон қилинган богларга қараб ачинди у.

Турсуной соддадил, самимий аёл эди. У хайрли ишларни амалга ошираётганига астойдил ишонарди. Эл-юрт ишончини оқлаш учун астойдил меҳнат қиларди.

Интиҳода у тушган манзиллар тўқайлар, ўтиб бўлмас чакалақлар, тубсиз жарликларга бориб туташди. У залолат йўли эди. Турсуной нобуд бўлди. Хазон бўлди у.

Беморлик тўшагида ётган, сочлари тўкилиб кетган аёлнинг мунгли боқишлари, хира тортган, усрук кўзлари, ҳадсиз азобларнинг изтиробидан умидсиз, ночор бўлиб қолган чеҳраси, ботаётган қуёшнинг энг сўнгги шуълалари бир умр ёдимда қолади...

Планлар тўлаверар, карвонлар ҳам йўлларда,
Зафарлар дафтарига чекилади имзолар,
Бекам, далангизда мен танҳо кезган тунларда,
Жаранглар Сиз айтган ул сўнгги розу-ризолар.

Дедингиз:

— Элингизни севинг сиз, ўзингизни унутманг!
Кўр-кўрона чопмангиз, залолатнинг ортидан.
Қўлида оғу тутган кимсадан эҳсон кутманг,
Юрт шаънин асранг дилнинг тубларида, қатида.

Шуҳрат учун бўлманг қул, алданманг мақтовларга,
Юртингизни топтаманг, насибангиз бўлмас бут.
Сайхонингиз топтаманг, ишониб йўқ тоғларга,
Тоғингиз элингиздир, боғингиздир эҳсон, қут.

Турсуной,
Бунчалар тез ўтдингиз, бунчалар айлаб шитоб?
Далангизни дафтари очилганча юлқинар.
Сиз сарлавҳа қўйган ул Меҳнат аталган китоб,
Манглай тер-ла ёзилар ҳамон, тердан дур унар.

Эй она ер ҳаками, эй она ер боласи,
Дехқонга малҳам энди ҳар ўгит, айтганингиз.
Заминга тушар бўлса бир кун чигит донаси,
Бу — Сизнинг далаларга, ҳаётга қайтганингиз,
Қабрингиз нурга тўлсин.

ЁДИМДАСИЗ, УСТОЗ

(муаллимам Нозима Умарова хотирасига)

Ёдимдасиз, устоз!

Бу тонг мен сизни яна ёд этдим. Ширин ҳислар, энг азиз ва мўътабар ўйлар, улуғвор орзулар, ҳаваслар билан сизни эсладим. Дилимнинг энг тўрида эъзозлаб, асраб келаётган эҳтиромимни изҳор этмакни орзу қилдим.

Мен сиз таълим берган, илк бор алифбе сабоқларини ўргатган, она, азиз маъво муҳаббатини юрагига муҳрлаб қўйган, катталарга таъзим бажолаб, кичикларга мурувват айлаб, авайлашга, керагида мағрур, керагида тиз чўкиб, ҳурмат бажо айлашга ўргатган минглаб талабаларингизнинг бириман.

Сизни мен бир умр юрагимнинг тўрида, ардоғимда асраб келаман. Тало-тўпли, шўришли, гала-говур бу дунёи зорнинг севинчли, аламли, андуҳли, дилшод дамларида эсладим сизни. Умр карвонлари утиб борган саҳроларда, чўлларда... беҳишт боғларида, доvonлар қошида лол қолган, имтиҳонлар келганида довдираган, бардошлар енгганида мағрур бош кўтарган, мусибат келганида, ғам юки остида эзилган чоғларимда эсладим. Сиз айтган ҳикматлар менинг зулматли кечаларимни ёритди. Сиз сўзлаган донишмандликлар мени катта, кенг, истиқболи порлоқ манзилларга олиб чиқди.

Ирмоқлардай узоқ йўлларни босиб, ҳолсизланиб қолганимда сиз эслатган инсоний сабоқлар мени ўзани кенг дарёларга қўшдилар. Кўксиди тўлқинлари галаён қилган баҳри-уммонларга элтдилар.

Сиз ўргатган одмилик, камтарлик дарсини, сабоқларини мен фозиллар, мумтозлар ҳузурида эканимда юз бор, минг бор ҳис этдим. Сиз дарсларингизда таълим берган камсуханлик, ҳаё, ифбат сабоқлари яхши одамлар, ўктам инсонлар ҳузурига киришимга шаҳодатнома бўдилар. Илк сатрларимни сизга бағишлаганман. Ҳа, шундай. Илк қувончларимни ҳам сиз билан баҳам кўрдим. Илк муҳаббатимни сизга сўзладим, азиз устоз. Сиз яна ҳаётий маслаҳатларингизни дариг тутмадингиз.

Турмуш, ҳаёт бамисоли уммон, дердингиз. У ҳамиша тўлқин уриб, бедорланиб туради. Унинг гирдоблари бордир. Унинг тўлқинлари ичра сузмоқ санъатини ўрганиш даркор. Ўрганмасанг, чўкиб кетишинг муқаррар, дердингиз. Ҳаёт бамисоли тез оқар дарёдир, у шитоб билан оқиб ўтаверади. Сен у соҳилдан бу соҳилга сузиб ўтиш қудратини ўрган. Ҳаёт бамисоли дарсхона. У мураккаб, ўқилмаган китобдир. Унинг ҳар бир саҳифасини ўқиш сенга насиб этсин. Бунинг учун илм машъалини қўлингда тут. Бардошли, вафоли, қаноатли бўл, севган кишингни бир умр ардоқлашни бил. Бунинг учун унинг ёмон томонларини унут, яхши хислатларини ёдингга ол, улуглай бил, дердингиз.

Сен дунёга аёл бўлиб яралгансан. Биласанми, бу нима дегани. Бу зебу зийнат дегани эмас. Бу она дегани. Бу оила отлиг муқаддас, қутлуг салтанатнинг бекаси дегани. Рўзгор деган мамлакатнинг муниси, чароғбони, орастабони дегани. Ўчоққа олов ёққанингда кули бўлмасин. Уй эшигини ёпиб ичкари кирганингда армон эргашиб кирмасин. Сени излаб келганларида эгнинг, егларингдан ошхона, ёгнинг ҳиди келиб турмасин. Аёллик латофатингни, ҳусну жамолингни йўқотма... ва ҳамма-ҳаммасига улгуришни бил. Гудакларингга алла айт. Эртаклар сўйлашни унутма.

Ёдимда, ўрта мактабни битиргач, мени шаҳри азимга дорилфунунга юборишга чўчидилар. Қиз бола ўқимаса ҳам бўлаверади, бировнинг хасми улар, дедилар. Йўқ, дедингиз, шаҳри азимда уни кенг, катта, ёруғ манзиллар кутади, катта риззатлар, ҳаёт мактаби кутади. Бу дегани — қиз бола ҳам ўз тақдирига дахлдор бўлишга ҳақли. Ўқисин, юрагида йилтиллаб турган учқун аланга олсин. Уни шаҳри азим ютиб юбормаслигига мен кафил бўлай, дедингиз. Қўлингизга қалам-қоғоз олиб тилхат ёзабошладингиз...

Қимматли тарбиячим, ўшанда ниҳолгина, ночоргина, нажотсизгина бир ўқувчингизни кафилликка олиб, келажакка йўллаганингизни қандай унутай. Дадам шоир ва фозил киши эдилар, кўндилар, аям эса, йиглайвердилар ҳадеб. Сиз голиб келдингиз, мен ўқишга жўнадим.

Мактублар ёзиб турдингиз. Ҳар бир куним, ҳар бир сониям, уйқум, тушларимдан ҳам хабардор бўлиб бордингиз. Саволларингиз, сўроқларингизга эринмай, чарчамай ҳамма-ҳаммасини ёзиб, баён этиб турдим.

Мактубларингизни зориқиб кутардим. Нега дерсиз. Улар менга бир олам ҳузур, қаноат, донишмандлик олиб келарди. Улар менга қибланомадай йўл кўрсатарди. Кемтикларимни тўлдиарди, бало-қазолардан асрарди. Бу мактублар шаҳри азимда қўлларимдан етаклаб олиб юрарди. Дорилфунунимга олиб борар, яна етаклаб эсон-омон ётогимга олиб келарди. Кулгули бу сўзлар, бу ҳиссиётлар. Беш йил ўқиш давомида фақат дорилфунунни, ётогимни, китобларимни сўнг хом-хатала машқларимнигина кўрдим, холос.

“Олим бўлмасанг ҳам, ақлли бўл” деб ёзгандингиз бир мактубингизда. Биламан, хавотирларингизни тушунаман. Ўшал ёзув ҳар куни ёзиладиган кундалигимнинг биринчи

вароғи устида турарди. Наҳот, мен сизни уялтирсам, деган фикр юрагимнинг тўрида яшарди.

Ростини айтсам, сизнинг мактубларингиз, саволларингиз, сўроқларингиз мени ҳар қадамда, ҳар сонияда таъқиб этардилар, йўқ-йўқ, термулиб қараб турардилар менга. Таъқибларингиз учун, асрагувчи нигоҳларингиз учун ташаккур, устоз. Мени асраганингиз, авайлаганингиз, кўзлаган манзилларга эсон-омон элтганингиз учун бошимни эгаман, қабрингизни упаман.

Иzzатли ўргатувчим, ун йил, ун беш йил... умр бўйи ўқияпмиз мана. Ўрганияпмиз, қулоқ тутиб, тинглаяпмиз. Сиз ўргатган андиша юрагимиз тўрида ҳамиша. Лекин... андишасизларни кўп кўрдим. Нима, уларнинг устози, муаллимлари андишани ўргатмаганми ё? Афсусланарли жойи ҳам бор, негадир, андишасизлар кўпроқ голиб, андишада юрганлар эса мағлуб эканини кўриш огир.

Биламан устоз, бундайин ҳаёт уйинларига ҳам қиладиган жавобингизни биламан. Адолат тарозуси тўғри қурилмаган, лоқайдлик устувор бўлган, инсонийлик мезони бузилган чоғларни ёдимга соласиз. Булар ҳаёт дарёси оқизиб кетиши муқаррар бўлган ўткинчи ҳислар, дердингиз.

Ана шундай ҳисларга рўбарў бўлганимда, улар кўпайиб бораётганини кузатганимда, андишасизлик тилга кирганида, юрагим зорланганида сизни эслайман, ҳузурингизга ҳаёлан йўл оламан.

Сиз ўргатган турмуш сабоқларини фарзандларимга ҳам сўзлайман энди. Сиз менинггина эмас, фарзандларимнинг ҳам муҳтарам устозисиз. Сиз каъбамсиз, ҳаёт йўлларимни, унинг қоронғу сўқмоқларини ёритувчи нури-ҳидоятимсиз. Наздимда, сиз чинорсиз. Улкан, сербар чинор. Илдизлари меҳнаткаш чинор. Етти қават ернинг остидан япроқларига булоқ сувларидан қатралаб ҳаёт узатувчи, баҳралар етказувчи чинор. Қоялар бағрини ёриб ўсаётган чинорим.

Бардош, сабр, эзгуликни тилаган илдизлар чинорни бир умр курашдан асраб келади, дейдилар. Сизнинг бардошларингиз, саботларингиз ҳам асрагай. Сиз шогирдлар, илму толиблар, маърифатнинг равнақи учун ширин жонини, оромини нисор айлаган инсонсиз. Замон учун, ворислар учун курашларнинг энг олдинги сафларида борган мард инсон эдингиз.

Муҳтарам устоз,
Сиз ўтиб келган йўлларга қарадим,
Мармар тошлар ўзра кўрдим изингиз.
Мен-ку, сиз очган мактабларда яйрадим,
Дарсликларга айландингиз ўзингиз.

Олов ичра юриб ҳам-ки, сиз ёнмадингиз,
Тафсифингиз туғёнида ёнурман.
Оловлардан ўсган ҳайкал эдингиз,
Сизни газалларимга жо қилурман.

Ҳа, кўкрагига ханжар қадалганлар, қонига беланган муаллимлар ёдда турсин. Чавақланган, қудуқларнинг қаърига ташланган ўқитувчилар, маърифат қурбонлари ёдда турсин. Қувгин қилинган, камситилган маърифат қалдирғочлари, қанотлари қайрилган хумойлар ёдда турсин. Курашлар, қурбонлар, тўкилган қутлуг қонлар ёдда турсин. Ёниб-ёниб кулга айланган китоблар, рисоалар, илм хазиналари — дуру жавоҳирлар ёдда турсин. Оғир йўллар, йиллар, таъқиблар, тақиқлар қаърида саргайган, заъфарон бўлган саҳифалар... ширин жонлар, узилган торлар, бўғилган созлар ёдда турсин...

Эндиги курашлар андак ғалати,
Иймон, виждон жанг қилади одамда.
Истиқлол қувиб борар сўнгги жаҳолатни,
Янгиланиш туғилар бу оламда.

Унут эзгуликлар қаддини тиклаб,
Қалам юртнинг достонини битади.
Кун келарки, боли-неъматларин юклаб,
Катта манзилларга катта карвон ўтади.

Азиз устоз,
Сиз ўтиб келган йўлларга қарадим,
Карвон йўлларидай узундир улар.
Она диёримнинг корига яраган,
Қўлларингизга мен қуяйин сувлар.

Ёдимда... Биз газал мулкининг султони Алишер Навоийнинг муборак таваллуд айёмларини байрам қилишга ҳозирлик кўрардик. Сиз қатор дарсларингизни ҳазрати Навоийга бағишладингиз. Унинг ўзи, замонаси, замондошлари хусусида сўзладингиз. Улуг донишманднинг газаллари, ҳикматларидан ўқидингиз. Шу қадар ифодали, сеҳрли, шу қадар

ширали эди овозингиз. Газалга мафтун эдимми, сизгами, то ҳануз билолмайман. Бола юрагимга муҳрланиб қолган газал ишқи, шеър жозибаси учун сизни минг бор ёд этгайман. Ўшанда ҳар гал газал дарсини сабрсизлик билан кутганларимни эслайман. Кейинроқ билсам, ўзингиз ҳам шеърлар машқ қилиб юраркансиз.

Сизнинг Фурқат, Муқимий, Нодирабегимдан ўқиган газалларингиз, мафтункор овозингизни бир умр унута олмайман.

Яна жоно, мени дилхастани ҳайрон қилиб кетманг,
Фироқ андуҳидин куйган юракни қон қилиб кетманг.

Келурда меҳрибонлиг бирла хуррам этдингиз жонлар,
Кетурда бори қаҳр айлаб ишим афғон қилиб кетманг.

Маромингизга боқсам тарки меҳр айларга ўхшарсиз,
Тақи ғамлар қўлида зору саргардон қилиб кетманг.

Кулуб зоҳирда чандон марҳаматлар ваъдасин айлаб,
Фаромуш айлабон ё аҳдингиз ёлғон қилиб кетманг.

Қўюб мундоғ ўқубатга жафонинг бобини ушлаб,
Кузим ёшини гўё мавжуши тўфон қилиб кетманг.

Малоҳат агниёси сиз эрур, мен ишқ мискини,
Закооти ҳуснингизни ўзгага эҳсон қилиб кетманг.

Висола қилдингиз маҳрам — бу қулни сарбаланд айлаб,
Яна Фурқатни ташлаб ер била яксон қилиб кетманг.

Мен сизни орзуларим, ширин хаёлларимнинг, эъозларимнинг еттинчи осмонида асраб, авайлаб яшаб келаман. Наздимда, устоз сабоғи, устоз ўғитидан ҳам қимматлироқ ҳеч нима йўқ. Бу ёруғ оламда, бу соҳир дунёда ўлмайдиган не бор? Устозлар ўғити ўлмайди. Орзулар ўлмайди. Сиз эса орзуларимнинг баланд тахтидадирсиз. Нодонни доно, тупроқни кимё айлаган не? Сабоқлар, ўғитлар...

Азизлар ёдини муқаддас билмоқ, ота-боболар руҳи-покини авайламоққа бизни ким ўргатибди? Сиз ўзингиз. Юракда — орзу, тилақда — умид, ҳаётда ишонч туйғуларини вояга етказган ким? Сиз ўзингиз, сизнинг сабоқларингиз. Умрнинг энг ёруғ сонияларини алқаб энг қоронгу гўшаларини ақл,

шуур, сабр, идрок машъали билан ёритиб яшашни ўргатган сиз ўзингиз, сизнинг сабоқларингиз.

Қимматлигим, азиз юртимизнинг аёзлари ёз бўлди мана. Унинг дардларини, андуҳларини абри-найсонлар ювиб ўтдилар. Унинг қўлларидаги занглаб ётган занжирлар узилди. Ўзбекистон аталган салтанатда тақдирлар, таржимаи ҳоллар, қомуслар, қисматлар қайта ёзилди. Юракда янги дунёлар, тилакда янги дуолар туғилди. Инсон маънавиятида янгила-нишлар, ўзга курашлар пайдо бўлди.

Истиқлол бу... тонгнинг ҳарир этаги
Бог оралаб кумуш танга сочади.
Энди ростдир бувиларнинг эртаги,
Не сим-симлар эшигини очади.

Юртимизни кўрмакка келар дунё,
Тоглар келар унга таъзим этгани.
Йўқ-йўқ, унга келар умидли дунё,
Биродарлик сўзларини айтгани.

Қумри келар... ўз тилида сўз, байти,
Тўти келар... кўнглини хушлагани.
Баҳор келар гул ила қайтиб-қайтиб,
Богимизда мангуга қишлагани.

Истиқлол баҳорининг муаттар гулларини сизга тутаман, устоз. Бағрингизга бошимни қўяман. Меҳримни сўзлагани, ҳурматимни бажо айлагани сўзларим етмас. Умр бўйи дилимда асраганим, эъзозлаганим, мунисим ёдини олиб жим қоламан. Лабларим аста шивирлайди.

— Ассалом устоз! Мен зиёрат қилмоққа келдим, қошингизда мен худди тоғ, йўқ-йўқ, баланд қоя қаршисида тургандай турибман. Кўзларим қояда — сизда.

Майли,
Ёниш, ёниш булсин қисматим,
Сокинликни билмасликка розиман.
Сузимни ҳам оташлардан излагум,
Биров ором олса дейман созимдан.
Азиз устоз,
Кўзларим қояда,
Баланд қояда.

ҚАБРТОШЛАРДАГИ БИТИКЛАР ...

Мозорлар, қабристонлар ... Булар киши кўнглини маҳзун этадиган сўзлар. Лекин бу маҳзунликнинг сокин сўзларини, унсиз фарёдларини тингламоқ савобдир. Чунки унда ҳикматлар мўл, донишмандликлар эса беҳисобдир. Қабртошлар ... улардаги не-не битиклар бизнинг қадим ўтмишимизга бориб тақалишини ҳамма ҳам тасаввур этавермаса керак.

Қабртошлардаги ёзувлар, марсиялар, шеърӣй намуналар ўрта аср шеърӣятининг кўзга кўринган жанригина эмас, улар ноёб қўлёзма манбаларидир. Минг афсуски, улар ҳалигача ўрганилмаган. Ҳолбуки, уларнинг кўпи биз учун қадрли бўлган салафларимизнинг қаламига мансубдир. Уларнинг ҳар сатрини бир дунё, бир тарих, бир замон, бир тақдир дегим келади. Улар катта бир мактаб сабогига ҳам ўхшайди.

Саъдий, Навоӣй, Жомӣй ва кўп номлари эл, улусга маълум бўлса ҳам машҳур бўлмаган шоирларнинг қабртошларга ажиб ҳуснихат билан битилган битикларни мен шунчаки ёзувлар, дардлар-надоматлар эмас, катта маданий мерос, тарихимизнинг бебаҳо дурдоналари дегим келади.

Кимсасиз, ҳувиллаб ётган қабристонлар бағрида, қабртошлар устида ўрганилмаган бир дунё, бойлик ётганини ва у дунё ўрганилишга муҳтож эканини айтмасликнинг ўзи гуноҳдир. Ул дунё оёғимиз остида инграб ётибди. Йил сайин нураб, емрилиб, ўчиб, ўқиб бўлмас ҳолатга келяпти. Ўрта асрларда яшаб ўтган юртимизнинг таниқли давлат арбоблари, шоирлари, улуг шайх ва сўфӣйларининг қабрларига ўрнатилган зийнатли ва хушхатлар битилган тошларнинг ёзувлари ўчиб, нураб бориш ҳолларини ўрганиб, сақлаб қолишни йўлга қўйиш, пайсалга солмаслик улуг савобдир. Акс ҳолда уларнинг йўқолиб кетиши маданиятимизга, бой миллий меросимизга тиклаб бўлмайдиган жудолик олиб келиши муқаррар. Биз изҳор қилмоқчи бўлган мулоҳазалар эса ана шу ўрганилмай ётган бой мероснинг янги бир қиррасидир. Маданиятимизнинг бебаҳо дурдоналарини асраб-авайлаш аслида бизнинг халқ бойлигини муҳофаза этиш ва масъулият ҳиссимизнинг кўзгусидир.

Ёдгорликлар ер юзидан абадиятга қараб кетмоқда. Баъзилари бутунлай нураган, йўқ бўлиш арафасида ёхуд вайронага айланган. Хушхатотлик санъатининг исломда энг ривожлан-

ган йирик йўналиши — қабрлар устига ўрнатилган китобатли аломатлар: қабртошлар, нақшли сополдан ясалган безаклар, қабрларнинг темир, мисдан ясалган безакли панжараларидир.

Бизгача етиб келган ўрта аср хаттотлик намуналари тасвирий санъатнинг бир тури бўлибгина қолмай, улар ниҳоятда қизиқ ва ишончли тарихий манбалардир. Уша ёзувларни ўрганганда кўпгина тарихий обидаларни барпо қилиш вақтини ва шунга ўхшаш кўпгина маълумотларни билиб олиш мумкин. Қабртошлардаги ноёб маълумотлар бошқа манбаларда камдан-кам учрайди ёки учрамайди ҳам.

Қабртошлардаги ёзувлардан биз кўпгина тарихий шахслар тўғрисида маълумотларга эга бўламиз. Турли даврдаги тил, этник ва сўфийлик шеъриятига хос ниҳоятда доно, насиҳатомуз, ибратомуз шеърлар битилган. Уларнинг маъноси-ни чақиш ва теран мақсадини англаш учун бизлар кўпгина унутилган маданий ва диний анъаналаримизни эслашимиз керак бўлади.

Меъморий обидаларни таъмир қилиш ва лойиҳа илмий тадқиқот институтида хаттотлик намуналарини ўрганиш бўйича илмий ходим Бахтиёр Бобожонов билан суҳбатлашган эдик. У киши бизга қимматли маслаҳатларини берган эди, шунингдек ўзи тўплаган баъзи маълумотлар ҳақида ҳикоя қилди. Қабртошлардан териб олинган марсиялар, шеърларни 80 фозининг муаллифларини аниқлаш мумкин бўлмаганини айтди. Лекин, у шеърлар ниҳоятда таъсирчан, қофияли, хушоҳангдир. Мана, Бухородаги Буёнқулихон мақбараси қабртошларига битилган лавҳалардан баъзи намуналар. Ушбу лавҳалар форс тилида битилган. Муаллифи номаълум, ушбу лавҳалар кўпроқ илтижоларга, ўғитларга, насиҳатларга, ибратли ҳикматларга ҳам ўхшайди:

Эй кўз, ақл, қулоқ ва хўшлик эгаси!
Маслаҳатимни қулогингга сиргадек тақиб ол
Бузмас менинг аҳдимни бағри тошдан бошқаси
Эшитмас сўзимни бахтиёрдан бошқаси.
Дарвиш каби дуо қилурман:
Ё тангрим, ўз марҳаматинг ила илҳомингни бергил!
Ўзингнинг боқийлигингга етиштир!
Бу дунёда келгуси абадийликни мақсад қилиб бер!
Дўсту ёру биродарларинг, қариндошу
Фарзандларинг бу дунёда қарвондир,
Ки қолдиурсан уларни, ё улар сени!

Ҳушёр киши бу дунёга кўнглин боғламас,
Ки хокмиз, хокка айланурмиз оқибат.
Эй қўлингдан хайрли иш келар экан, шошил, қил хайирлик!
Ундан олдин-ки, ишга ярамай қолмасдан!
Бу дунё кўп улуг ва фақир одамлардан эсдалиқдир.
Лек утганларнинг умридан ибрат олмадик.
Яхшилик қил, ки Ҳақ таоло
Адолатли иш юргизганларни дўст тутади.
Бизнинг мулкимизда туну кунга эҳтиёж йўқдир.
Гоҳи уйқудадир биз гоҳи хуморда (гафлат маъносида)
Сенда куч, қўлингда ўткир шамшир бўлган кунда.

Гарибларга чексиз лутф қил,
Хасталар аҳволи ҳақида уйла,
Парҳезгар камбағалларни дуосини инobatга ол.
Токи номинг яхшилик билан диёрингда тарқалсин.

Дунёда ҳамма нарсa чaқмоқдек чaқнаб, кетур,
Тахту бахт амиру гуломлик, олди-берди,
Лек яхши ном қолса одамдан
Ундан тилло сарой қолганидан яхшидир.

Кўпгина эски қабртошларда тасаввуф шеъриятига хос ниҳоятда ибратли шеърлар битилганки буларни ҳозирги кунимиз нуқтаи назаридан баҳоласак, гоят керакли ва тарбиявий аҳамиятга эгадир. Мисол учун, Бухоро ноҳияси “Нуфортена” мазоридаги қабртошларнинг бирига битилган лавҳалардан бир парча келтирамиз:

Деҳқон ўглига яхши айтгандир:
Эй ўғлим, нури дийдам! Экканингдан бўлагини ўрмагин!

Нақадар яхшидир буйра, фақирлик ва осойишта уйқу!
Ки, бу оромларга ҳатто Хусравона тахт соҳиблари ҳам эришолмас.

Бундай лавҳалар, назмларни кўплаб келтириш мумкин. Лекин афсуски, улар ҳалигача илмий тадқиқот манбаи сифатида ўрганилмаган. Тарихий шахсларнинг қабртошларида ҳам ёзувлар талай.

Қашқадарё вилоятида Касби деб номланган бир мазор бор (Касби ноҳиясида). Ундаги эски қабртошлардан бири Темуррийлар давлатининг таниқли давлат арбоби, Алишер Навоийнинг яқин дўсти Ҳожибек Дулдай мақбарасига ўрнатилган. Навоий ўзининг “Мажолисун нафоис” асарида Ҳожибек ҳақида ҳам маълумот берган. Ўтироф этилишича, Ҳожибек

Дўлдай яхши шоир бўлган экан. “Вафойй” деган тахаллус билан шеърлар ёзиб танилган экан. Бобур ва тарихчи Хондамир ҳам Ҳожибекка давлат арбоби, довюррак аскар сифатида баҳо берган экан. Ҳожибек 40 йил мобайнида Ҳирот ва Самарқанд шаҳарларида ҳоким бўлган. 1596 йилда Касби шаҳрининг мазорига дафн этилган. Б.Бобожоновнинг ҳикоя қилишича, 1986 йилда бошланган қидирув ишлари чоғида бу қабртошидаги ёзувларни бемалол ўқиш мумкин бўлган. Бугунги кунда унинг ҳарфлари тўкилиб кетган. Ёзувларнинг сурат нусхаларигина омон сақланмоқда.

Ўрта асрларда яшаган юртимизнинг давлат арбоблари, шоирлари, улуг шайхлари, сўфийларининг қабрларига ўрнатилган зийнатли хушхат тошларнинг йўқолиб бориши, улардаги ёзувларнинг емирилиши ҳолларига ҳам қатор мисолларни келтириш мумкин. Бироқ бундан нима фойда, нима наф? Бу ерда миллий, маданий меросимизни асраш ҳақидаги гап муҳимдир. Миллий меросимизга таҳдид солаётган катта жудолик масаласи муҳимроқдир. Оёқлар остида хароб бўлаётган нодир ёзувларни қандай қилиб бўлса ҳам сақлаб қолиш зарур. Бу иқтисодий тангликлар юз бериб турган бизнинг замонамизда айниқса даҳшатлироқ, қўрқинчлироқ эшитилади. Негаки, иқтисод, моддий бойликлар ҳақидаги масала кун тартибидан биринчи масала бўлиб турган шу кунларда маданий мерос ҳақидаги гаплар гализроқ туюлиши мумкин. Лекин бу ҳақда бугун ўйламаса, эртага кеч бўлади.

Тарихимиз, маданий меросимизнинг катта саҳифалари ҳалигача очилмаган. Улар нафақат ўзимизга, балки кенг жаҳон оммасига номаълумлигича қолмоқда. Аввало, собиқ Иттифоқдаги атеистик ички сиёсат бундай аҳволнинг умум сабабчиси бўлиб келди.

Араб хатидан (динимизнинг хати сифатида) маҳрум этилишимиз оқибатида халқимиз ўзининг кўпгина маданий ва диний анъаналаридан кўз юмди. Ўрта асрда энг машҳур ва маҳоратли хаттотларга эга бўлган юртимиз (қабртошлардаги ёзувларни энг хушхат, кучли хаттот ва маънавий жиҳатдан покиза, бегубор, бегуноҳ, олижаноб одамларга ёзиш учун топшириш одат бўлган) бу гузал санъатнинг ҳамма анъаналаридан, кучли хаттотлар мактабидан ҳам маҳрум бўлди. Лекин, халқ — дарёдир. Халқ — тўлқиндир. У катта кучдир. Бу дарё ўз ўзанини топгуси. Бу тўлқин баҳри-уммонлар ичра катта кучга айлангусидир.

Қабртошга нималарни ёздилар?
Хивичлардай синиб кетган нурларни,
Битик тошга дил сўзларин тиздилар,
Тариқлардай тирқираган дурларни.

Қабртошга битилгандир тугёнлар,
Тош бағрига сингиб ётар кўз ёшлар.
Умр бўйи ер асраган дунёни
Кўтаролмай, дарз кетмасми бу тошлар?!

Республикамизда мавжуд бўлган араб хатида битилган ҳужжат намуналарини қидириб топиш, рўйхат тузиш ва чоп қилиш ишлари кенг миқёсда ҳалигача бажарилмаганидан фақат афсус қиламиз, холос. Ҳолбуки, бундай ишлар қўшни республикаларда, собиқ Иттифоқдаги Ўрта Осиё, қатор Кавказ республикаларида, Татаристон, ҳатто Болгарияда ҳам ниҳоясига етган. Қизиқарли китоб ва чиройли расмлар чоп қилинган. Биздаги хушхат ва хаттотлик намуналари эса йўқолиб бормоқда. Бунга экологик вазият биринчи сабаб бўлаётир.

Биз Бухоройи шарифда бўлганимизда жуда кўп қадамжоларни, улуг кишилар дафн этилган мазорларни, қадим обидаларни кўздан кечирдик, зиёрат айладик. Бухоро остонасида жойлашган машҳур ва мўътабар зот ҳазрат Баҳоуддин мазоридаги 125 та 300—500 йиллик қабртошлардан фақат 10 тасида ёзувлар қисман сақланиб қолган. Қолган тошлардаги ёзув ва нақшларни ердан чиқиб турган зарарли моддаларга бой тузлар нурсизлантириб қўйган. Ҳазрати Баҳоуддин мазоридаги ниҳоятда безакли ва хушхат қабртошлар ва даҳмалар “жонкуяр” атеистлар томонидан синдириб парча-парча қилинганини эшитганмиз. У тошлардаги асл ёзувлар эски архив фотоларида қолган, холос. Ўша мазордаги хонақоҳнинг ичидаги ёзувлар бундан кўп йиллар аввал тузуккина ўқилар эди, ҳозир бўлса, ўчиб кетгани туфайли, уларни ўқиб бўлмайди.

Бухородаги энг гузал мақбаралардан яна бири Буёнқулихон мақбара биносидир. Илгари пойдевордан то гумбазнинг чўққисигача ичкари ва сиртлари сопол нақш билан қопланган эди. Бу ранг-баранг ёзувлар, нозик гулу безаклар ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Иттифоқо, ўша мақбара ёнидан темир йўл ўтказилди. Поезд тебранишлари ерни ларзага солаверганидан биз сўзлаган нақшлар, ёзувлар тушиб, йўқолиб кетди.

Самарқанднинг қадимий ёдгорликлари, зиёратгоҳлари турғунлик йилларида туристларнинг тамошо қилиши учун мос-

лаштирилган. Уларни таъмирлаш ишлари ҳам кўҳна ёдгорликларни сақлаш мақсадидан кўра кўпроқ туристларнинг келиб-кетишини ўйлаб бажарилган. Атрофдаги мазорларда 600—1000 йиллик гўзал хат ва нақшлар ўйилган юзлаб қабртошлар бор. Бу тошларнинг кўпи ўз даврининг пешво, мумтоз, азиз ва мукаррам кишиларига қўйилган. Қолаверса, ўша қабртошлар орасида улуг шайх, шоирлар, тарихчилар — Шараф ад-Дин Аълам Самарқандий (“Тарихи Саййиди Роҳим”нинг соҳиби), Улугбекнинг қизи ва бошқа машҳур, муҳтарам кишиларга қўйилган тошлар бор, деб айтдилар. Бугина эмас, уларни ёзган кишилар ҳам ўз даврининг машҳур хаттотлари экани шубҳасиз. Демак бу ёзувлар ҳам тарих, ҳам маданий мерос сифатида ўрганилиши лозимдир.

Эски араб ёзуви хаттотлик намуналарини ўрганувчи мутахассис В.Настич 1986 йилда Шоҳизинда мазорида дастлабки рўйхатини тузишда эски қабртошларининг сони 228 та эканини аниқлаган. Шу соҳанинг жонкуяри, умрини ана шу хайрли ишга бағишлаб келаётган Б.Бобожоновнинг ҳикоя қилишича, 1991 йилда у киши атиги 187 қабртошдан нусха кўчириб рўйхатга олган. Қолган тошлар қаерда? деган табиий саволни бердик. У киши қаттиқ ачиниш ҳисси билан бош тебратди.

Қабртошларни муқаддас буюмлар сифатида тасодифий одамлар кўчириб олиб кетган. Ул нодир ёзувли тошлар кимнингдир уйида меҳробини, китоб жавонини безаб турибди. Яна кимлардир қабртошлар остида олтин бор, деб тахмин қилиб уларни вайрон қилганлар. Қабртошлар устидаги зарблар, оғир болгалар етказган “жароҳат”ларни кўриб афсус дейсиз.

Қабртошларни кўчириб, бузиб, парчалаб, юлқилаб олиб бир шаҳардан иккинчи шаҳарга, бир мазордан иккинчи мазорга олиб бориб ўрнатиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Марҳумлар қаршилиқ кўрсата олмайдилар, судга беролмайдилар. Уларни истаганча тепкилаш мумкин, деб ўйлагувчилар бор.

Шаҳрисабзда бундан анча йил олдин “Гумбази Сайидон” таъмир қилинган. Бир неча қабртошлар устидаги бегона ёзувлар мутахассисларни шубҳага солган. Ўша қабртошларнинг бири Амир Темурнинг яқин амирларидан бири Амир Ҳамзанинг қабр нишонаси экан. Демак, қабртош аллақайёқлардан кўчириб олиб келинган ёки олиб кетилган. Тарихда бундай воқеалар кўп учрайди. Салафларимизнинг қабрлари очилиб, тошлари, ёзувлари олиб кетилгани ҳақида кўп ўқиганмиз. Афсус, ташиб кетилганлари ҳам ҳали қайтарилгани йўқ.

Вақтнинг ўзи ҳакам, у бамисоли қилич. Барча дардларимизга малҳамни ўзи қўяди, ўзи даволайди. Ҳа, орзули, умидли олам бу. Қиличнинг кучи етмаган мушкулотларга вақтнинг кучи етади.

Кўп хайрли ишлар бажарилмоқда, маданий ёдгорликларни сақлаш ва муҳофаза қилиш муассасалари диққатини бу масалага жалб этиш хайрли иш бўлар эди.

Бу борада бир мисолни келтириш гоят ўринли, деб мулоҳаза қилдик. Ислом хаттотлик санъатига доир кўп намуналар ҳозирча чет эл мамлакатлари (асосан Европа)да мутахассислар томонидан ўрганилиб, ўша ерда чоп этилмоқда. Бизда эса ҳалигача араб хаттотлиги намуналарига хос муносиб илмий ёки оммавий китоб, альбом чиқарилмаган.

Кўп тарихий обидаларга битилган ёзувлар мураккаблиги туфайли ҳали ўқилмаган. “Мерос” миллий дастурининг муҳим, хайрли ишлари қаторига бу иш киритилар, деган орзумиз ҳам йўқ эмас. Истиқлол туфайли улугларнинг мақбаралари тикланмоқда, янгилаб таъмирланмоқда. Ал Бухорий, Ал Фаргонийларнинг мақбаралари шулар жумласидандир.

Баъзилар қабртошларига нодир, ибратли ҳикматлар ёхуд марҳум муслимнинг фазилатлари, эл-улус ўртасидаги иқтидорини, хизматларини ифодаловчи сўзлар битиш ҳақида эмас, кўпроқ қабртошларнинг ўзини гоят даражада дабдабали, ҳайбатли қилиш устида бош қотирадилар. Ҳатто иншоотга ухшаб кетадиган қабртошлар, сағаналар бор. Бу хил ҳашамларни аввало савоб ишларига ҳеч қандай дахли йўқ, аксинча гуноҳ саналади. Негаки, қадимий китоблар, рисолаларда ҳам бу хилдаги дабдабалар қораланади. Қабр устини бу хил оғир тошлар, иншоотлар босиб ётгани эмас, майса гиёҳлар қоплагани яхшидир, савобдир. Мусулмон араб мамлакатларига бориб, улуг қадамжоларни зиёрат қилиб қайтганлар буни яхши тушунадилар. Мўмин-мусулмонлар учун бундай ҳашаму дабдабалар бегонадир.

Тошкентда бир ароба ҳам сигмайдиган жин кўчалардан бирини биламан. У Самарқанд дарвоза даҳаси. Ўша жин кўчани тез-тез зиёрат қилиб тураман. Бу кўчадан буюк сиймо, ёзувчи салафимиз Абдулла Қодирий ҳар наҳор кетмоннинг дастасига қора қумғонни қўндириб бог-дала ҳовлисига ўтиб борар экан. Кун оғиб, дала ишлари ниҳоясига етгач, яна шу кўча орқали шаҳар ҳовлисига қайтаркан ...

Кунларнинг бирида ўша куча бизни Камолон деб аталган қабристонга олиб чиқди. Бу қабристонда Абдулла Қодирийнинг қабри ҳам бор. Қабрга беҳашамгина қилиб мрамар сағана ўрнатилган. Қодирийнинг тасвири мрамар тош ичра ҳам мағрур ва улугвор турибди. Бу мағрурлик кибру ҳаво эмас, асло. Бу мағрурлик ўз миллати, халқи, диёри гами-дарди учун қарашларга йўғрилган катта маҳобат, улугворликдир.

Биз адибнинг қизи Назифабиби билан қабр олдида тиз чўкиб тиловат айладик, устознинг ёдини олдик ... Халқ севган, халқ бошига қўйган, қароғлари ичра авайлаб, асраб келаётган адибнинг қабртоши, сағанаси содда, беҳашам, ўзига муносиб. Лекин қабристон айланиб юриб кўнглимиз бузилди. Қора баланд мрамарлардан тикланган хитой деворидан қолишмайдиган баланд сағаналар, қабртошларни кўриб ҳайфимиз келди. Қабристонни бежаб, безаб нима қиладилар ахир, бу ер муқаддас дахлсиз жой-ку, деган огриқли фикр кўнглимизни хира қилди. Марҳумга бундай дабдабанинг нима кераги бор? Қолаверса, ўзга фақирларнинг қабрларига соя ташлаб, уларни тўсиб турган бу “иншоотлар”ни кўриб, бошқаларнинг кўнгли ўксимайдими, ранжимайдими?! Отасининг, онасининг қабрини зиёрат қилиш учун келганлар бир калима қуръон ўқий учун жой қидирганларида кўнглидан нима-лар кечаркин?

Қабристонда ҳам тенгсизлик, шу ерда ҳам бой, камбағаллик дилингни вайрон қилиб турибди.

Биз Қодирий билан юз кўришган, унинг суҳбатини олган қариялар, муҳтарам отахонлар билан суҳбатлашдик. Қабристонни зиёрат қилсангиз савоб бўлади, дейишади улар. Лекин одамларнинг қабристонни ҳам тинч қўймаётгани ёмон. Дарҳақиқат, бу ердаги ортиқча дахмазаларни кўриб ранжийсиз.

Бир умр эл-юрт хизматини қилиб жон фидо айлаганлар пойгакда, бир умр ўз айшидан ўзга дарди бўлмаганлар эса тўрда, мрамар “кошоналар” ичра ўралган. Бирининг қабртоши атиги икки метр, бириники 20—30 метрлик жойни эгаллаган.

Кексалар ҳикоя қилишича, қабристонда ҳатто бир неча миллион сўмлик сағана, қабртошлар бор экан. Ўзи ҳали ҳаёт, ернинг бетида юрган ёш-ёш бойваччаларнинг “қабрлари” ҳам жой эгаллаб турган экан. Улар қабрни сотиб олиб, атрофини

панжара қилиб ўраб ҳам олган эканлар. Ёнгинасида эса марҳум муслим, мусулмонларга жой йўқлигидан, ўзгаларнинг эски қабрлари бузилиб, ўрнига узга бир бечоранинг жасади қўйилапти. Шу мусулмончиликми?!

Андижонда “Бобо Садиддин” деб номланган жуда кўҳна, қадим бир қабристон бор. Эҳе, не-не замонларни кўрган, не-не амиру уламоларга, фозилу фузалоларга сўнгги макон бўлган жой бу. Бу ерда шоҳ ҳам ётибди, гадо ҳам. Кексалар билан суҳбат қилгач, амин бўлганимиз шуки, илгариги замонларда ҳарқалай қабристон муқаддас жой саналган, одамлар ўзбошимчалик билан бир иш қилмаганлар, гуноҳдан қўрққанлар. Кибру ҳаводан андиша қилганлар, инсофсизлик, диёнатсизликдан ҳайиққанлар. Кексаларнинг айтишича, ҳозир қабристонда ҳам ерлар пулга сотиларкан.

Ортиқча пулингиз бўлса, хайру эҳсон қилинг, дейди қариялар. Ҳозирги тахчиллик шароитида одамлар кундалик тирикчилиги учун бош қотираяптилар. Бир кимса эса 50—60 йилдан кейинги ишларни ўйлабди. Икки метрлик жойга икки машина ускуналарни сотиб олиб, ташиб келтириш учун пулни аямабди. “Бобо Садиддин” қабристонида илгари бирорта ҳам мармар сағана кўринмасди. Одамлар мармар сағаналар ҳақида эмас, балки қабристон йўлларини, атрофини, унинг озодалигини, орасталигини ўйлар эдилар.

Эндиликда хойи-ҳашамлар кўпайди. Чор-атрофи мармар деворлар, усти ҳам аллақандай қимматбаҳо шифтлар, бежама мармар устунлар, мармар ўриндиқларни кўриб ёқамизни ушладик. Худди сарой дейсиз. Бу ерга олтин балиқлар тўлдирилган ҳовузча билан марҳумлар учун ошхона қурилмабди, холос. Қабристонда ғарибу гураболарнинг қабри қайси, бойларнинг қабрлари қайси излашга ҳожат йўқ. Гунг мармарларнинг ўзи айтади ... Таниқли, иқтидорли, фозил кишиларнинг камтаргина қабрлари пулдорларнинг шоҳона сағаналари соясида кўринмай кетибди.

Қабртошлардаги битиклар, хаттотлик намуналарини ўрганиш борасидаги ҳозирги вазият ва бу соҳани ўрганиш учун бел боғлаган мутахассислар дучор бўлаётган ўзига хос қийинчиликлар билан ҳам танишдик.

Анча йил муқаддам Маданият вазирлигига қарашли меъморий обидаларни таъмир қилиш ва лойиҳа илмий тадқиқот институтида хаттотлик намуналарини ўрганиш ишлари аста-секин бўлсада, бошлаб юборилган эди. 1990 йили бу ишнинг

савобли эканини ва унинг катта аҳамиятини назарда тутиб, институт директори У.Х.Орипов, ўринбосари — санъатшунослик фанлари доктори Ш.Зоҳидов ва Б.Бобожоновлар ташаббуси билан вилоятлардаги маданий ёдгорлик, хаттотлик намуналарини қидириб топиш, рўйхатга олиш ва уларни китоб ҳолида чоп этиш мақсади ўртага қўйилди. Институт қошида бир кичик бўлим ҳам очилди. Бўлимда институт ходимлари М.Раҳимжоний, Б.Бобожоновлар билан бир қаторда ўзга илмий муассасалардан мутахассислар шу иш билан шугулландилар. Маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш илмий ишлаб чиқариш бошқармасининг бошлиғи М.Ашрафий пул ажратиб ёрдам беришни ваъда қилди. Режалар тузилди. Тегишли илмий адабиёт манбаларини ўрганиш бошланди.

Экологик вазиятни назарда тутиб, ишни Бухоро вилоятидан бошлашни мақсад қилдилар. Ишга киришилди ҳам. Шу орада институт раҳбарлигига бошқа янги одам тайинланди. Янги раҳбарият негадир бу ишнинг моҳиятини тўғри баҳолай олмади чоғи, моддий ва маънавий ёрдам қўлини узатмади.

Бутун бир катта вилоятнинг шаҳар ва ноҳияларини айланиб чиқиб, у ердаги мозору мақбараларни, антиқа қабртош ва кўҳна биноларни топиб, улардаги қадим ёзувларни суратга тушириш ва шунга ўхшаш ишларга албатта вақт, транспорт, моддий маблағ зарур.

Бошқарма институтга бу ишларни бажаришда керак бўладиган транспорт воситаси учун пул ажратишга рухсат берди. Лекин нимагадир янги раҳбарият бу ишга ҳам рўйхушлик бермади. Институтнинг имкониятлари етарли бўлгани ҳолда, ходимларга фақат икки ноҳияни ўрганиш учунгина маблағ, транспорт ажратилди, холос. Улар қолган 8 ноҳияни ўрганиш учун ўзларининг шанба ва якшанба дам олиш кунларидан воз кечиб, пиёда, тракторда, турли йўловчи машиналарда, арава-ларда, ҳатто эшак миниб манзилларга етиб бордилар.

Елкада оғир халта, асбоб-ускуналар билан гоҳ жазира, сувсизлик, гоҳ очлик, кимсасиз биёбонларда қўрқув изтиробларини енгишга тўғри келди.

1990 йилнинг октябрида бир амаллаб Бухоро вилояти бўйича мазкур қидирув, ўрганув ишлари якунланди. Тўпланган қадимий хаттотлик намуналари гоят қимматли эканини кўпчилик мутахассислар эътироф этдилар. Энди тўпланган материалларни синчиклаб ўқишни йўлга қўйиш, таржима қилиш, бошқа қўлёзмалардаги материаллар билан солиштиришдек

муҳим ишлар ҳали олдинда эди. Бу ишларни бажариш учун махсус лугатлар, шарқшунос олимларнинг маслаҳатлари лозим эди. Институтда бу ишлар учун ҳам имконият яратилмади. Уларга иккинчи даражали ишлар деб қаралди. Транспорт йўқлиги туфайли бошланган ишлар аро йўлда қолиб кетди.

Шуни ҳам айтиш керакки, республикамиздаги мавжуд араб хатида битилган китоблар бошқа ислом мамлакатларидаги намуналардан ҳеч қолишмайди. Лекин улар дунёга, ҳатто ўзимизга ҳам номаълумлигича қолиб келаяпти. Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бу материаллар катта даромад манбаи ҳамдир. Шуни назарда тутган баъзи шахслар ушбу материалларни чоп этиб, ундан катта даромад олиш мумкинлигини айтиптилар. Масалан, Францияда чиқарилган “Ислом хаттотлик санъати” номли китобнинг нархи 150—200 долларгача етган. Мазкур китобда бизнинг обидаларимиздан ҳам намуналар бор.

Республикамизда араб хаттотлиги билан шуғулланувчи мутахассислар жуда кам. Булар ҳам бармоқ билан санарли даражада оз. Улар ҳам маълум ёшга бориб қолган. Айтиш мумкин-ки, улар яна 6—7 йиллар ичида вилоятлар, туманларга чиқиб, қидирув ишларини олиб боришлари анча мушкуллашади. Шу ўринда табиий бир савол тугилади. Шарқшунослик билимгоҳи нега шу соҳани ўрганувчи мутахассисларни тайёрламайди? Бу савобли ишнинг измини тутадиган кадрлар етказиш ҳақида ким ўйлайди?

Республикамизда хайрли ишларни ўз зиммасига олган тижорат жамоалари ташкил қилинган. Улар кўп савобли ишларни амалга ошираяптилар. Халқимизнинг бой тарихини, маданиятини, хаттотлик санъатини, оёқлар остида тупроқларга қоришиб, йил сайин йўқ бўлиб бораётган ҳикматларини, қабртошлардаги ноёб битикларни асраб қолишдек савобли ишга зора тижорат муассасаларидаги тадбиркорлар бошқош бўлсалар. Умидли дунё бу!

ЙОЛДУЗЛАРИ МИЛ-МИЛ КЕЧАЛАР

Улуг сиймолар ҳақида сўз айтмоққа андишадамиз. Зеро, биз адабиётшунос ҳам, танқидчи ҳам, тадқиқотчи ҳам эмасмиз. Лекин бизлар минглаб шеър мухлислари қатори ўтмиш салафларимиз, шоирайи давронларнинг шеъриятига камоли

эҳтиромда яшаб келамиз. Бу эҳтиром гоҳо тилга кўчади, гоҳо қалам-қоғозга.

Шеъриятимиз неча минг йиллик бой тарихга эга. Номини улуг мумтоз шоирлар қаторида шоираларнинг номини ҳам эътироф этиш бахтимиздир.

Робия, Ойша Самарқандий, Меҳрий, Мунажжима, Гулбадан бегим, Нуржаҳон, Зебуннисо, Маҳзуна, Увайсий, Дилшод Барно, Қамбарнисо, Анбар отин, Муаззамхон, Нозимахоним, Василатхоним, Собира биби, Ҳакима ва Мутрибахонимлар, Бону каби ўтмиш шоираларининг шеърини девонларини варақлаб ифтихор қиламиз.

Йиллар давомида бизни саводсиз, қолоқ, талантдан, истеъдод ва маданиятдан йироқ деб камситганларга, гумроҳларга айтгимиз келади. Саводи йўқ қалам, истеъдоди йўқ юрак асрлар давомида халқнинг дилига жо бўладими? Муҳаббатсиз дил катта маҳобат билан элини-юртини сева оладими? Яна айтгимиз келади, ҳеч бир миллатда, адабиётда ўзбек адабиётидаги каби, ўзбек миллатидаги каби кўп ва ранг-баранг овозли шоиралар етишганми? Уларни қоронғи кечалар қўйнида пориллаб турган мил-мил юлдузларга менгзагимиз келади. Уларнинг давомчилари озмунчами?! Уларни тан олмоқ, танимоқ керак холос.

Ўтмиш салафларимизнинг девонлари ичра битилган дуру жавоҳирларнинг бадиий маҳорати, қудрати ҳақида сўз юришдан ожизмиз. Зеро, бу бизнинг ҳаддимиз эмас. Лекин бу жавоҳирлар ичра товланиб турган ёғду, нур, она диёрга маҳлиёлик, инсонга муҳаббат, улкан меҳр нури дилимизни мунаввар айлаб келган, ҳамиша қўлимизга қалам тутқизган ҳам ана шу нурдир. Ана шу меҳрдир.

Истиқлолни, ҳурликни орзу қила-қила ўтли сатрларга орзуларини бўзлаган, ўзлари эса манзиллар бошида армонлари билан қолган бу муҳтарама устозларимизнинг ёдини олмоқ савобдир.

Улуғларнинг номлари абадийлаштирилиб, уларнинг ёдини олиб яхши, хайрли ишлар қилинаётгани бизни қувонтиради. Шоираини давронларимизнинг ҳам ёдини олмоқ савобли эканини, уларни ҳам хотирлаб турмоқ хайрли иш эканини ёдимизга солади. Истиқлол байрамлари, улуг айёмлар, шодиёна кунлар, наврўз чоғларида айниқса шундай қилсак ярашади.

Уларнинг қалбида кетган армонларни, юртига, элига, миллатига бўлган муҳаббатни англамоққа, ёшларимизга сўзламоққа

ёрдам беради. Ўзани кенг бу дарёлардан халқимизни баҳраманд қилмоқ иши, айна хайрли, эзгу ишлар қаторига киради.

Юртини, элини оёқ ости қилаётганлар, арзон-гаровга сотаётганлар, буюк аждодларини менсимаётганлар учун бу айниқса улкан сабоқдир, деб ўйлаймиз. Уларнинг шеърияти мунаввар бир соҳилга ўхшайди. Бу соҳил бўйлаб бораверсак муҳаббат ва садоқат, лутфу назокатнинг мунис бир салтанатига дуч келамиз. Уни тавоф айлаймиз, кўзларимизга суртамиз.

Она юрт мадҳи унинг ўзидек кўҳнадир. Буни устоз шоиралар ижодида ҳам кўрамиз. Салафларимизнинг ижодида ҳам Ватан, она юрт азиз ва муҳтарам эканини ҳис қиламиз. Бу улуг мавзу юракларнинг туб-тубларида яшади, янгиланди, улғайди.

Шоҳликлар, салтанатлар издиҳоми ичра ажиб эзгуликлар тугилди, тало-тўп замонлар бўлди. Замонлар эврилди. Лекин биргина қўшиқ — она диёр қўшиғи, унинг ишқи, соғинчи ўзгармай қолаверди. Бувилар эртагида, оналар алласида, ёр-ёрлар, ўланлар қаторида яшайверди, янгиланаверди, оҳорини йўқотмади сира.

Бир замонни уйлагайман, ҳеч замонга ўхшамас,
Дашту саҳро бош-оёқ булғай тамоми бустон.

Яқин ўтмиш шоираси Анбар отиннинг бугунги истиқлол кунларига, кўнгил ҳурлиги, тил ҳурлиги, замон ҳурлигига ташналиги эмасми бу сатрлар.

Анбар отин ўз даврининг, киборларнинг жафоларини тортган, озодликни қалбан улуглаган шоира. Шунинг учун бўлса керак унинг шеърияти тўлқин тўла, тугён уриб турган дарёга, зиёларга тўла бир соҳилга ўхшайди.

Биз куйлаётган озодлик, ҳурликнинг ибтидосини кимлар куйлаганини, кимлар қаламга олиб, ўтли газалларга жойлаб, азиз тупроқ, озод Ватан орзусида, эрк орзусида яшаб ўтганини ҳамиша ҳам ёдимизга олавермаймиз. Буни билганлар бор, билмаганлар ҳам.

Замонасининг зайлини, синфий тушунчаларни, миллий ифтихор ҳиссини, исёнкорликни қат-қатларига сингдирган мисраларни ўқиб шунга амин бўламиз. Улар Ватанини биздан-да зиёдроқ севган. Юрти дардини биздан-да теранроқ англаган.

Бизни ҳайратга солган яна бир нарса бор. Ўтмишда яшаган шоиралар, бизнинг маънавий устозларимиз бизлар ўқигандек

дорилфунунларда ўқимаган. Шоирларнинг катта анжуманларини кўрмаган, адабий муҳит, шеър муаллимларининг сабоғини олмаган. Лекин юрт учун озурда жон бўлиш кераклигини биздан кўра теранроқ англаган. Эл-юрт дарди билан яшаган, нафас олган улар.

Улар бахт, истиқлол йўлидаги курашларнинг карвонбошлари эдилар. Улар мана шу нузли, мунаввар манзилларга бошлаб олиб келган йўлларнинг бошида қолган манзумалар эдилар.

Кел, очил, суйган диёрим, гулларингни яшнатиб
Сайрасун булбул богингда дилларимни яшнатиб.
Ййлову қирлардаги сунбулларингни яшнатиб
Анбарим ҳиди ҳама жамбилларингни яшнатиб,
Халқи оламга ҳаётинг сиррини рўшод қил.

Бахтли, ҳур замонани биринчи бўлиб орзу қилган, куйлаган, қаламга олган устозларимизнинг бу каби сатрларини ҳамиша эҳтиром ила ёд этамиз. Анбар отин халқ кўнглини гоҳ ҳазин, гоҳ орзули пардаларда куйлади:

Ўзим Анбар бу бистарда ётурман, порадири бу дил
Манинг хушбўйлигим охир тутадир рўйи дунёни.

Юрагимизда гурури ҳисси билан айтамиз, шоирларимизнинг шеърятини халқимиз, юртимиз ҳеч қачон унутган эмас. Шеърпарвар элимиз уларни ҳамиша ўқийди, ёд этади. Уларнинг газаллари билан айтиладиган қўшиқлар давраларимизнинг, тўйларимизнинг кўрки, безагидир.

Аё дилбари лаъл нобим менинг
Тукилди қадаҳдин шаробим менинг.

Таним ичра ёқдинг жудолик утин
Ки уртанди бағри кабогим менинг.

Фузундирки кундин-кунга меҳнатим
Нагу мунча кўпдир азобим менинг.
Муяссар эрмиш анда маҳбуб юзи
Ки токай тўла изтиробим менинг.

Таваҳҳум қилинг гарқ ўлардин, улус
Букун жорий бағри хунобим менинг.

Шоира Увайсий замонасининг барча зарбаларига дош беради. Аммо ўз аёллик, инсонлик қадр-қийматини баланд ту-

тади. Унинг табиати бой ва мардона. У инсоний гурур туфайли муҳитдан, камситишлардан юқори туради.

Увайсийнинг ушбу сатрларини ҳаётга, коинотга, она замин, тупроқ бойликларини улуглашга, азиз юрт латофатини мадҳ айлагувчи қасида дегимиз келади:

Дунёни букун даврина даврони ганимат
Келтурди халойиқники меҳмони ганимат.

Умрингни баҳорида муҳаббатни сугоргил
Кўз мардумининг ғиряйи борони ганимат.

Очгил кўзинг, эй дил, қилакўр вақти тамошо
Аёми жаҳоннинг моҳи тобони ганимат.

Ҳаёт ҳада айлаган эҳсонлардан, эзгуликлардан, коинотнинг муҳташамлигидан, юртнинг раънолигидан завқ олган шоиранинг сатрлари юртимизга яқин ва қадрлидир.

Увайсийнинг қўшиқлари — гўзал оҳангларга жон бағишлагувчи газаллари талайдир. Уларни ҳофизларимиз алоҳида муҳаббат билан куйлайдилар. Доира чертилган ҳар бир даврада, хонадонда унинг ашъорлари жаранглаб эшитилади.

Бизнинг муҳтарама салафларимиз зулмкорликни фош этиб, айбномалар руҳидаги шеърларни битибгина қолмадилар. Улар исёнкор сатрларга ҳам қўл урдилар. XIX асрда яшаган истеъдодли шоира ва адиба, фозила аёл Нозимахоним эл-улуснинг, айниқса аёлларнинг озодлигини орзу қилди. Маърифатни улуглади.

Анбар отин мана бундай деб ёзган эди:

Мендек ётма, уйғонгил, эй замони Фаргона
Эрлардек бел богла эмди бўлиб мардона.

Нозимахоним бундай ёзади:

Маҳкумалар, айтай Сизга дардим, қулоқ солинг
Бу панду сўзларим дуррин қулоққа тақиб олинг.
Ҳамма кўзғолди, Сиз ҳам илму урфон сари кўзғолинг,
Асрлар элитгон ул бидъат уйқусидан уйғонинг.

Ўтмишда алгов-далговли йиллар, зулмкорлик дамларида не-не шоирлар иккиланиб яшаган. Гоҳ умидсизлик, гоҳ миллатчилик кайфияти билан қалам тебратган. Нозимахоним, Анбар отин, Дилшод Барно каби шоираларимизнинг тўғри

мафкурани танлаб, шеърлар битиши учун ақл-заковатдан бўлак нимаси бор эди.

Ҳамжиҳатлик, маърифат жарчиси бўлган бу сатрлар биз яшаб турган шу кеча-кундузда ҳам жанговарлик касб этади.

Биз истиқлол ҳадея айлаган неъматлар, инъомларнинг шохиди бўлиб ашъорлар битамиз, қўшиқлар айтамиз. Улар эса ҳали озодлик не эканини кўрмай туриб, ўзбек аёли ҳам бир кун бориб, порлоқ тонгларга етишини ҳис этади, бунга ишонади. Бизлардан қарийб бир-икки аср, баъзилари ҳатто ўн аср олдин яшаб ўтган шоираларнинг ёзган шеърлари ўз даврига исён эди. Уларнинг иқтидорига тан берамиз.

Бошқа шоирлар қасидагўйлик қилган, бойларни, зулмкорларни мадҳ этган, маддоҳлик қилган. Ўзининг шоираларимиз эса ана шу маддоҳлар билан дадил мунозара қилаолган ва бу синфнинг томирига теша урган, келажакка ишонган.

Жасур шоира Нозимахонимнинг мана бу сатрларини ўқиб, Ватанни фидойи кишилар сақлаб қолади деган ақидага ишонамиз:

Куриб ушбу Ватан ҳоли харобин,
Демаслар рост сўз аҳли инъом.
Тағофулга солибон узларини,
Юмуб кўз, мадҳ этарлар бой поччам.

Шоира юрт тақдири учун ачинади, изтироб чекади. Ўз юртини севмаган, унинг дардини ўз дардим деб билмаган, малолини ҳис қилмаган одам шундай сатрлар битиши мумкинми. Ватанни севмаган одам, унинг кемтикларини қандай англасин? Ватанни севмаган одам, унинг тақдири ҳақида қандай бош қотирсин. Озод Ватан бу — тенглик, истиқлолдир.

Нозимахоним зулмкорлар қўлида қолган Ватанга ачиниб, тенгсизликка шундай исён қилади:

Кўринг дўстлар, юз минг вой, айш-ишрат бир ёнда
Қашшоқ мазлум бошида қайғу ҳасрат бир ёнда.
Ё рабб, кечир Нозима банданг қилур исьёнлар
Найлай, миллат бошида дарду меҳнат ҳар ёнда.

Шоира Дилшод Барно юртини, элини гоят севади. Унинг қисмати, изтиробларидан ёниб қўлига қалам олади. У ҳам яхши замонлар келиши муқаррар эканига ишонади. Эркин замона шоираларига гойибона ҳавасланиб термулади, уларнинг бахтидан қувонади.

“Камина ва замон аҳли ул орзуйимда бўлгон замонларни кўролмас. Аммо албатта авлод ва биздан сўнгги замона аҳли ул замонага мушарраф бўлурлар...”

Шоира Дилшод Барно яхши тилаклар, яхши замонлар субҳи-дамини орзу қилиб боди сабога қарата шундай илтижо қилади:

Тонг жамолин кўрмоқчиман олга сафда

Ўнг қўлимга бериб янги ливо уйғот.

Бир ўзимни дедим халойиқ номидин

Олам ичра талъат бериб жило, уйғот.

Боди сабо, ўзгинангдин умидим кўп

Маҳрум ўлмай Барно бахти қаро уйғот.

Бу сатрларда ҳаётнинг аччиқ-чучугини бошидан кечирган, ечилмас муаммоларга дуч келган, уларни ҳал этиш йўлида қаламига суянган умидвор бир қалбнинг садолари бор.

Ўшал умидвор қалб элига саодатни раво кўради. Шу орзулар огушида қалам тебратади.

Барно қўлига бер қоғоз битсунки ҳукмин

То элига саодат иршод бўлмаса бўлмас.

Ўзининг гўзаллиги ва нозиктаъблиги билан ажралиб турувчи шоирани ўн етти ёшда эканида Қўқон хони Умархон ҳузурига келтирадилар. Умархон унга бир дона анорни тутқазиб:

— Бу анорга не деурсан, — дейди.

— Ичин қонга тўлдирибсан, — деб жавоб беради шоира.

Умархон даргазаб бўлади, шоирани саройдан қувиб юборишни буюради. Дилшод Барно бир умр юртини, элини севди, золимлар зулмини қоралади. Дилшод Барно ёзади:

Сочим сумбул деурлар, бу таним тоғида хилпирган

Деурман: ушбу жорубим ила юртим супургоним.

Кўзим оинасига термулиб турса агар кимса

Кўрар эл кулфатини фикратида ўй сургоним

Ўзимда товланур бир чўғ қип-қизил олма монанди

Билинг-ким, кўп шаҳидлар қонидан юзимга сургоним.

Дилшод Барно юртини гоят севади, унинг кўчаларидаги гўборни сочлари билан супуришга тайёр.

Хонандаларимизнинг энг баланд пардаларда куйлагувчи қўшиқларида ҳам ўтмиш шоираларининг ана шу орзулари, муҳаббати уфуриб туради. Озод замонларга етолмай, шу ҳур

Ватан истиқлолини тушларида кўриб, ашъорларига сувратини кўчирган салафларимизнинг яна бири Собира бибидир. У ёзади:

Етарми, субҳи мақсуда, бизим оқшомимиз ё рабб?
Улурму, файзи иқбола қаран айёмимиз ё рабб?
Шараф Нисвоно Туркистон аро қайди асоратдир,
Асоратли шарафдин яхшидир эъдомимиз, ё рабб.

Собира бибига ҳамоҳанг, оҳангдош, унингдек ёруғ олам, шарофатли Ватан дардида яшаб ўтган, ёруғ орзуларини сатрларига бўзлаган Василат хоним ёзади:

Орзу эдиюр хап шарафи вуслати кўнглим
Бахш айла-да, ол сўнгра баним жоними ё рабб.

Шоира Муаззамхон ўз шеърларини келажак авлодларга, озод замон фуқароларига нишон бўлишини орзу қиларди...

Юртимиз озод бўлди. Унинг ажойиб ғазаллари янги авлод учун абадий ёдгорлик бўлиб қолди:

Муаззам, бир қаландарман, жаҳонда ҳеч нишоним йўқ,
Нишон деб саҳфага чекдим рақам назми равонимни.

Бизни йўргаклаган, бизга волида бўлган бахт ва орзулар берган, қўшиқлар, армонлар, шукроналиклар ҳадя этган дёрнинг, азиз тупроқнинг тақдири бизнинг ҳам, ўтмиш салафларимизнинг ҳам тақдири экани аён дир.

Тонгларнинг бағри тало-тўплардан, суронлардан зулматларга айланган кезларда ҳам, юртнинг озодлиги, улуснинг эркинлиги армонларга, кўз ёшларга сингганда ҳам улар Ватан дея қаддини тиклади. Ватан дея яшади, қўшиқ айтди, ғазаллар ёзди, аллалар тўқиди.

Кўҳна бу очуннинг юраги неча замонлар давомида безовта урди. Она замин дардларини, андуҳларини, кеча-кундузларини, баҳору қаҳратонларини ташвишу надоматларини елкасига ортиб яшаган Ватанини ташлаб кетмади. Уни дардлари, алам-ангизлари билан севди, асради.

Бувилар тангридан, оналар табиатдан эркинлик, озодлик, истиқлол сўрашдан чарчамадилар. Умидлар яшайверди. Орзулар юракларда, қўшиқларда, ғазалларда яшайверди. Ватаннинг беназир муҳаббати, соғинчи олдида шоҳдир, гадодир сажда қилгай.

Шундай улуг, музаффар айёмларда бахтга, шу шарофатли кунларга ташна кетган ва лекин мозий бағридан ҳамон орзулари, нидолари эшитилиб турган бокира, азиза шоираларимизнинг ҳурматига бош эгамиз. Уларнинг жафокаш мисраларини такрор ва такрор ёдга оламиз. Улар қолдириб кетган аламли иншоларни эъзоз этамиз. Улар яшаган юлдузлари мил-мил кечаларни ёд этамиз.

Ҳар куни газал битамиз, қўшиқ тинглаймиз. Қўшиқлар пардасида озодлик садоланур. Умидли тонглар беланчагида улғаяётган юртимизни қўшиқлари, газаллари, кўз нурига ўраб асраётган қалам аҳли, элнинг юрагида бир ҳикмат яшайди ҳамиша.

Орзу ўлмайди. Орзу улғаяди. Руёбини топади. Яхши кунларни орзу қилган шоира Нодирайи давроннинг юксак одамийлик туйғулари билан сугорилган ижодидан баҳраманд бўлган Дилшод Барно, Анбар отинлар уни ўзларига устоз деб билдилар, эъзозладилар.

Нодира ёзади:

Умидимиз борки, иқболимиз қуёши чиқажак
Зиндон қоронғуликлари ҳам охир ниҳояга етажак.

Юртининг, элининг ҳурлигини, иқбол қуёшини орзу қилган шоиранинг бу сатрлари қисматга қарши дил нидоси, маърифатли ҳаёт йўлидаги орзу, умиднинг ифодасидир.

Кексаларимиз инсофни, диёнатни унинг газаллари тили билан сўзлайдилар. Келинчаклар мусаффолик, йигитлар тантилик огушида шоиранинг газалларини ёд айтадилар. Муҳаббат не эканини билмоқчи бўлсалар, унинг газалларини қўлга оладилар. Юртимизда, боғларимизда баҳор тўлишган чоғларда, тантанали айёмларда, айниқса, Нодира газаллари куйлар оҳангида жаранглаб эшитилади. Бувиларимиз юрагига мунис бир ҳамдам излаган кезларида унинг шеърларини эшитмоқни хуш кўрадилар.

Ҳар қачонким ул париваш васлини ёд айларам
Чарх бунёдини бир оҳ ила барбод айларам.

Гарчи маҳзунман ўзум бир нозанин ҳижронида
Бенаво афтодаларни хотирин шод айларам.

Тоғни бир оҳ ила ҳомунда айлаб устувор
Ишқ саҳросидаги Мажнунни Фарҳод айларам.

Неча турлуқ доғ ила кўнгулда ойин богладук
Шоҳима меҳру вафо мулкини обод айларам.

Бўлмишам ҳар чанд ҳижронингда сабр айлаб ҳомуш
Чун тушарсан ёдима, як бора фарёд айларам.

XIX аср адабиётига Увайсий, Нодира, Маҳзуна ва Бону овози жўр бўлмаганда, унинг ижтимоий қиймати ҳозиргига нисбатан кўп даражада паст бўларди, деб ёзган эди адабиётшунос олим Тўхтасин Жалолов. Самар Бону маънавий камолоти, истеъдоди жиҳатидан Нодира, Увайсийлар даражасида бўлса ҳам, ўзининг жасорати, мустаҳкам иродаси билан ўз ҳамасрларидан бир неча поғона юқори кўтарилган қиз. У тақдир деб аталган мавҳум кучга, адолатсизликка қарши исён кўтарди. Севмаган кишисига турмушга чиқишдан бош тортди, тўйи куни ота уйдан қочиб кетди. Бону ўзи бошидан кечирган ғам-аламларини, азоб-изтиробларини, фарёду фиғонларини куйга солиб, тарих саҳифасига ёзиб кетди:

Бону айтур бу оламда ки ғамсиз юрмадим ҳаргиз,
Жаҳонда юрдиму турдим неча чекдим жафоларни
Жафосин кўрдим, эй дустлар, вафосин кўрмадим ҳаргиз.

Бироқ, бу ижтимоий адолатсизлик, бу бахтсизлик бўрони шоиранинг иродасини синдиrolмади. У ўз йўли тўғрилигини шундай ифодалади:

Ёнмағил, Бону, кирган йўлингдин
Олдингни тўсса шери дағолар.

Шоира қаламга олган бу доғ, бу жафолар кўнгил афгонлари тутундек кўкка чирмашган, орзу-армонлари зулмлар, ҳақсизликлар, тенгсизликлар тошига урилиб, чил-чил бўлган иқболи нигун қизларнинг юрак доғидир. Бону ўн тўққиз ёшида қўлидаги чақалоги Зухриддин билан бева қолди. Севиклиси бўлган йигитни ёлланма жаллодлар ўлдирдилар. Беҳаёликда айбланган Бону ғарибликда фарёд чекиб қолди. Тақдирнинг, қисматнинг гурзиси ҳамма шоираларнинг ҳам орзуларини чил-чил қилди. Анбар отинни бойвачча, кибор ойимчалар уч олиш мақсадида баланд болохонадан итариб юборган эдилар. Анбар отин бир умр майиб-мажруҳликда азоб чекди. Нодирайи давронни сочларини қирқиб, таҳқир айлаб,

азоблаб ўлдирдилар. Қамбарнисо исмли шоирайи нуктадон сил касалига мубтало бўлган эди.

Бону ёзади:

Мен ғариб, Бону ғариб, отим ғариб, зотим ғариб
Ғарибликда юрибман қаҳрабодек саргайиб.
Саргайиб бир соддадил бечораман, ҳолим ҳароб
Тур жафойу, пур алам, ғамгин эрурман мустариб.

Кўриб турганимиздек шоираларимизга табиат инъом айлаган табиий истеъдод, аччиқ қисмат ҳасрат аламларини шеър-га солиб абадийлаштириб кетишга кўмаклашган.

Тасаввуф аҳлининг пешво пирларидан бири, шарқ адабиётининг ёрқин намояндаси Фаридиддин Аттор Робия ва Бектош қиссасини ҳикоя қилади. Аслида бу дардли, аламли қисса тарих ҳақиқатидир.

Бу қисса мислини ким кўрган, эй дил
Бу ҳасратномадир, тингла батафсил.

Атторнинг ҳикоя қилишича Х асрда яшаган истеъдодли шоира Робиянинг қисматиға одам фарзанди эмас, золим фалакнинг ўзи ҳам гардишини тўхтатиб мотам тутган, афсус деб кўзларидан ёшлар тўккан.

Робия билан Бектош ўртасидаги ишқнома газаллардан хабар топган Робиянинг акаси бу ҳолатни беҳаёликка йўяди. Бектошни зиндонга ташлаб, Робияни қизитилган ҳаммом ичига киритиб, қўлларига кишан солади. Ҳаммомни эса эшик ва деразаларини михлатиб ташлайди. Робия бу ғайриинсоний қийноқларга чидай олмай фарёд чекади. Бармогини ўз қонига ботириб ҳаммом деворига шеърлар битабошлайди. Девор қондан қизараборган сари, шоиранинг чеҳраси саргая борар, унинг латиф вужудидан мадор кетар эди. Ҳаммом деворларида ёзишга жой қолмаганида, унинг вужудидаги қон ҳам тугаган эди. Девор шеър билан тўлди ва у моҳпайкар гўё девордан узилиб тушган сувратдай ерга йиқилди. Унинг жони ишқу қон ичра жисмини тарк этди. Ўртасига ҳаммомни очдилар ва шоирани бошдан-оёқ қонга гарқ ҳолатда кўрдилар. Ҳаммом деворларида, жумладан шундай байтлар бор эди:

Нигоро, сенсиз аҳволим забундир
Юзим кўнгул қони-ла долалидир.

Олиб жоним онинг-ла ўйнаюрсан
Хато қилдим, олов-ла ўйнаюрсан.

Ики кўзимдин очдинг икки дарё
Тарам кокилларим ювмоқ бўлиб ё.

Наҳот ошиқ насиби шунча бўлгай
Ки дўзах ичра солгайлар тириклай.

Бектош ҳам бу фоний, бевафо дунёда азиз дилбандисиз
яшашни хоҳламади ва бу ҳазин қиссани адогига етказди.
Йигит қиз қабрига етиб, азиз ёри қабри устида ўз юрагига
ханжар урди.

Юлдузлари мил-мил кечалар қўйнидан эшитилаётган са-
долар, мозийдан эшитилаётган нидоларнинг адоги йўқдир.
Уларни қаламга олаверсак, ўтмиш шоиралари қисматини ёза-
версак, озодликка ташна ўтган истеъдодларни санайверсак
минг бир кечалар ҳам оздир. Қаламнинг ҳам ҳоли хароб, энг
танқиси қогоздир.

Ўтмиш шоиралари-ку яшаб ўтдилар. Орзу-армонларини
кўзларининг нурига ўраб, кўз ёшларини ютиб, янги, яхши
замонларни бир умр кутиб ўтдилар.

Шоира Надима айтгандай:

Дардим ичимда, лабларим хандон.

Бугунги кунда яшаб ижод қилаётган шоиралар, адиблар
озмунчами. Улар республикамизнинг турли музофотларида
яшайдилар, меҳнат қиладилар, қалам тебратадилар. Уларнинг
ҳам юрагида орзулари дунёча бор. Уларнинг ҳам тилаклари
дарёча бор. Қаламига, замонасига, юртига, элига содиқ яша-
яптилар улар. Лекин уларнинг ҳолидан хабар олувчилар, улар-
нинг ижодига меҳр кўзи билан қарагувчи, имдод қўлини уза-
тувчилар кўринмаяпти. Уларнинг ёзганларини рўёбга чиқи-
шига кўмаклашувчиларга эҳтиёжлари бисёрдир. Нечундир
уларга эътибор йўқдай.

Умр бўйи кутганимиз истиқдол ва она юртимиз ҳамиша
омон бўлсин. Янги тонгларнинг нури инсон қаддини, шои-
ралари қадрини яна баландларга кўтарсин. Она юрт бағри
ўланларга тулсин. Умидли дунё бу...

Ўтмиш шоиралари, устоз салафларимизга бағишлаб ёзган
шеърый сатрларим, назиралар — изҳори дилим уларга бўлган
ҳурмат ва эҳтиромимнинг рамзи бўлгай.

ЗЕБУННИСОГА

Эй малак, маъсума моҳ, меҳрим лабо-лаб ургилай
Кипригим бирла сочингизни тароглаб, ургилай.

Назмингиз қўлга олурман, офтобу зулмат тенгма-тенг
Кўз ёшим дарёи Сир, дарёи боглаб, ургилай.

Ул селу-себор ичинда қалқигай тугёнда дил
Соҳирам, Сиздан мададларни сўроглаб, ургилай.

Дил мунавварликка зор, излар меҳр анворини
Сизни зулматлар ичинда нур-чароглаб, ургилай.

Катбага бормоқ на ҳожатдир агар дил овласанг
Сиз — меҳр меҳробига таъзим бажолаб, ургилай.

“Изладим бир-бир жаҳонда ҳар неча бўлса китоб”
Топдим ул девонингиз кўксимга жолаб, ургилай.

“Истасанг ҳуснинг закотини берарга мустаҳиқ”
Ул закот жоним менинг, ўлмакни чоглаб, ургилай.

“Берса ҳам жаннатни алданма, кишилар сўзига”
Алданай, бошим эгай деб, Сизни сўроглаб, ургилай.

“Баски қўйдим мен фалакнинг елкасига гам юкин”
Ул ғами остида шамшод қаддимни ё лаб, ургилай.

“Зоҳиримдир ғозаранг, аммо ниҳоним қон эрур”
Хун дилим қонига бармоғим хинолаб, ургилай.

Бир замон келди мана, армон-ангиз оқди ким,
Шеър азиз олам аро, кўзу қароглаб, ургилай.

Назмингиз бағримдадир, зорингиз сабрим аро
Исмингиз такрор-такрор айтиб, оролаб, ургилай.

Сиз-ку ой, шамсу зуҳалдирсиз нуфуз осмонида
Заррадирман мен, ва ле кўксимни тоглаб ургилай.

ХУШ КҶРДИК

(Нодирайи давронга)

Бу тун менга раво кўрмиш аллақандай ширин туш,
Арзи самолардан келмиш хумой янглиғ сарин қуш.

Ул чарх уриб чорбоғимга гулзорим узра қўнмиш,
Қанотлари биллур эмиш, зар лаълдан эмиш тўш.
Ул қуш маликайи даврон эмиш, марҳабо хуш,
Бизнинг бу дайр замонларда хуш кўрдик.

Бекам, Сизни беҳишт чаманларда кўриб турибман,
Сиз яшаган дорил замонлардан сўриб турибман.
Сажда айлаб, бедил, ёмонлардан қўриб турибман,
Гоҳи дилшод, гоҳи гирён тўлиб-тўлиб турибман,
Бизнинг турфа чаманларда хуш кўрдик.

Осмонимда малак ойим, сўзи болим, хуш кўрдик,
Тушимда сўрарсиз дойим хастаи ҳолим, хуш кўрдик.
Сийнангизга олурсиз дардим-малолим, хуш кўрдик,
Шод бўлурсиз тинглагач истиқлолим, хуш кўрдик.
Бизнинг бу хуш давронларда хуш кўрдик.

Не дарёлар оқиб утди эркисиз, қарам бу юртда
Не фозиллар қонлар ютди кўрмай қарам бу юртда
Кулавердик кўзда ёшу дилда алам бу юртда
Ҳеч яхши ном чиқармадик тиз чўкиб ҳам бу юртда
Яшамадик ул кунларда, туш кўрдик.

Айтаверсам... туннинг сочи оқаргай тонглар отиб,
Юртнинг жони адо бўлди қуллик гуллари ботиб.
Тангри иноят айлади... иймонимиз уйғотиб,
Эл-юрт қаддин ростламакда, йиллар тиз чўкиб ётиб,
Поёндоз тўшай нурлардан, хуш кўрдик.

Сиз биласиз, турфа эл бу... танти, дилда ўти бор,
Шеърга ошуфталар бисёр, қай қишлоқ, қай юрти бор.
Бир ёнида Нодираси, бир ён ипак қурти бор,
Битта сўзли Турондир бул, иймонида устувор,
Андижону Қўқонларда хуш кўрдик.

Замон ўзга энди бекам, қуриди талхи ёшлар
Бир тонг отди... ўзгача юрт, ўзгача эл, қарашлар.
Истиқлолнинг нурларида куйди юраги тошлар,
Хондамирлар янги юрт замон номасин бошлар,
Қўшигимиз тугёнлардан, хуш кўрдик.

Асрлар-ки, сизни севиб, асраб утар гўшалар,
Пойингизга гуллар, нурлар тўшаб кутар ўшалар.
Ашъорларингиз қўшиқ, ёр-ёр айтар ўшалар,
Неки орзу, неки армон бўлса энди ушалар,
Гул ундириб армонлардан ... хуш кўрдик.

Беҳишт каби боғларимда гулга қўнганмиш қушим,
Ғазал мулкининг малаги, олиб қўйганмиш хушим.
Уйғонибман, боқсам адо бўлибди ширин тушим,
Сизни қайдан топай энди хумойим, жаннат қушим,
Излай шому йироқлардан ... хуш кўрдик.

СЎРАРЛАР БОИСИН

(Дилшодбегимга назира)

Сўрарлар боисин мендан қалам қўлимга олгоним,
Қалам измида йиллар ўртаниб, оташда ёнгоним.

Қалам менга ҳамдамдир, ҳам асо кексайган онимда,
Туну кун анга термулгум, меҳр-ла сажда қилгоним.

Қошим меҳроби ичра сажда қилмоқ истади кимса,
Дедим: мужгон ўқидир қошларим ёйидин отгоним.

Кўзим оинасига термулиб турса агар кимса,
Кўрар бахтим шарорим завқидан шўх-шўх кулгоним.

Юзимда товланар бир чўғ, қип-қизил олма монанди,
Билинг-ки, ол қуёшнинг шуъласин юзга сургоним.

Лабим лаълига боқма, бу юракдин томчидир асли,
Муҳаббат жомидин май сипқорурда юқи қолгони.

Деюрлар: тишларинг дилбар, мисоли дур ва ё олмос,
Бу тиш қалб денгизи ичра топилган дурру маржоним.

БУ ЁРУҒ ОЛАМ МЕҲРНИНГ ДАРҒОҲИДИР...

Бу ёруғ оламнинг даргоҳи кенг. Унда яхши одамлар ҳам беҳисоб, ёмонлари ҳам, дилозорлари ҳам. Лекин барибир бу ёруғ, мунаввар олам — меҳрнинг даргоҳидир. Меҳр бор-ки одамлар бир-бирларини ёд этадилар, дил тўрида асрайдилар. Меҳр бор-ки одамзот юрагида бир умр учмас нур бўлиб ёдланиб қоладиган одамлар бор. Уларнинг азиз хотираси, ёдини олиб, тавофларда яшаймиз биз. Улар бизнинг оталаримиз, улар бизнинг устозларимиз, дўстларимиздир.

Яхшиларнинг ёди абадийдир. Яхшиларнинг хайрли ишлари, ибратли ҳаёт йўли, мазмунларга тўла умри ҳам бизни, болалари-

мизни тарбиялагувчи мактабдир. Менинг ва фарзандларимнинг юраги туридан жой олган умри азиз инсонларнинг бири — қайин отам Камолиддин маҳсум Носировдир. Бундай муътабар инсонларнинг бешигини тебратган оналарнинг қўллари олтин, айтган аллалари ҳикматлардир. Менимча бундай меҳри дунё, меҳнатлари, заҳматлари кимё одамларни бағрига яширган ер ҳам асли жавоҳирларга айлангай. Жавоҳирлар қайдан пайдо бўлибди. Фикри ожизимча ана шундай бебаҳо бағирларнинг меҳридан, кўз нурларидан, теран фикри, олижаноб юрагидандир-да!

Камолиддин дадамдек инсонларни бағрига яширган она ер, тупроқ жавоҳирга айланмай нимага айлансин. Одамлар нима учун она ерга сажда қиладилар, тавоф айлайдилар уни, тиз чўкадилар, тупрогини ўпадилар, кўзларига суртадилар. Унинг бағрига яширилган дур-жавоҳирларга, муҳаббатга лим-мо-лим сийналарнинг хоки, ёдига эмасми.

Бу дунё, бу ёруғ олам меҳрнинг даргоҳидир. Азиз, она маъво эса ана шу меҳрларни яширгувчи, асрагувчидир. Меҳрлар бориб-бориб, йиллар ўтиб афсонавий дунёларга айлангай...

Менинг икки дадам бор эди. Бири мени вояга етказган, кўзларининг нурига ўраб эҳтиёт қилган, тарбият айлаган. Умид, орзуларининг қатига ўраб, шаҳри азим Тошкентга олий ўқув юртига жўнатган.

Талабалик йиллари, яна унинг устига мусофирлик, оила, ёш болалар... тажрибасиз, ёш бошим билан олий ўқув юрти-нинг сабоқларини ўқиш, гўдакларимга қараш, қўлимдаги қаламнинг ҳам бошини силаш, дафтаримга яхши-ю ёмон розларимни сўзлаш юмушларига вақт топиш, улгуриш... Ҳаётнинг, мураккаб ҳаётнинг чидашим керак бўлган муаммоларига чидаш... Булар тажрибасиз, гўр, ёш одамнинг бардошларига қўйилган катта тошу тарози эди.

Отам, онам, қариндошларим узоқда. Бошимни силагувчилар, қўлларимдан тутиб суягувчилар олисда. Гоҳо кўз ёш, гоҳо хўрлик, гоҳо согинчлар ҳамроҳим бўлган оғир дамларимда менга дадам ўрнига дада бўлган, кўмак берган, донишмандлик китобининг сабоқларини ўргатган Камолиддин дадам эдилар. Ҳа, отам ўрнига ота бўлиб, насиҳатларини аямаган, яхши сўз айтиб юпатган эдилар. Мен ўзимни саҳроларда қолган ёлғиз бўтадай ҳис этардим. Ҳаётнинг катта манзиллари ҳали олис эди мен учун. Ҳаётнинг саҳролари сари жилдираб бир ирмоқ, бир беҳолгина жилга йўлга чиққандай эди. Ул жазираларга бардош бериб, бепоёнликлар бағридаги қуюн-

лар, селлар, гоҳи довулларга дош бериши керак эди. Ул ирмоқ дарёларга қўшилмоғи, баҳри уммонларга эсон-омон етиб олмоғи даркор эди. Унинг нимжонгина қўшигида яхшилик садолари бор эди. Ирмоқ қумларга кўмилиб, яна сизиб-тирилиб, енгиб, енгилиб йўл босаверди. Ирмоқнинг журъати, қўшиқлари заифгина эрса-да, унинг одимлари, орзулари улғувор эди. Унинг йўлларида ҳадсиз тўсиқлар тикланаверса-да, у ўз ниятида устувор эди. У инсон юрагига йўл топгани, ёмонлик, қабохат саҳроларида чаманлар яратгани борарди. У улкан, баҳрали дунёларга етиб олмоқ орзусида эди.

Бу оламда дарёлар бор, денгизлар бор, кўллар бор,
Бири уммон, бири тугён, бири эса мубҳамлик.
Азиз инсон, ўзинг айтгил, дилингга қай йўллар бор?
Шундай мушкул-ки бу йўллар... ботқоқ, чўл... тубсиз жарлик.

Ҳаётнинг ана шу ёбонларида қақраб, сўлиб қолмаслигим учун сув берган дарёларнинг бири Камолиддин дадам эдилар. Бағри кенг, меҳри мўл, ниятлари олижаноб бу одам менга сабрни, қаноатни, иродали бўлишни, бардошни такрор ва такрор ўргатар, ёдимга солиб турардилар.

* * *

Инсон бир умр тонгни муштоқлик билан кутади. Нурни, зиёни алқаб яшайди. Тонг мунавварликнинг остонаси, дояси бўлгани учун ҳам унга интизормиз. Тонгда тангрининг нури ҳидояти ёғилгани учун ҳам уни севамиз.

Ҳар тонг Камолиддин дадам мачитга намозга чиқардилар. Тонгда мен ҳовли рўяларни супурардим. Мачит сари йўл олаётган дадамга салом берардим, у киши мулойимлик билан алик олардилар. Насиҳат учун ҳам вақт топиларди. Йўл-йўлакай бўлса ҳам-ки, насиҳат берардилар.

— Қизим, бугун ҳам ўқишга борарсиз-а?

— Ҳа бугун ҳам дорилфунунга, ўқишга бораман.

— Муросанинг йўли узундир, қизим. Уйдан чиқаётганингизда бошингизга рўмолингизни солиб олинг. Дорилфунунга яқин қолганда рўмолингизни сўмкангизга солиб қўйсангиз бўлаверади. Лекин маҳалланинг бошланишида яна рўмолингиз бошингизда бўлсин, хўпми, қизим. Удумимиз шунақа. Маҳаллачилик шунақа-да, қизим. Сизлар ёшсизлар, бу гапларни ўргатадиган ота-онангиз эса узоқда.

— Хуп бўлади, рӯмолимни бошимга солиб оламан. Хотир-
жам бўлинг, — дейман, дадамнинг мулойим, донишмандлик
билан айтилган насиҳатларидан яйраб...

Тонгни орзулар, ижобатлар фасли дегим келади. Тонг
кўнглимнинг андуҳлари, малолени, забунликларини мунав-
вар нурлари билан ювиб ташлагандек бўлади. Изтироблар
дилшодликларга айланади гўё.

Камолиддин дадам ҳар куни тонг билан эшик очадилар,
бу саҳий оламдан мўлу кўл ризқу рўз, эзгуликлар, эҳсонлар
ҳадя бўлиб, остона хатлаб ичкари кирсин деб, эшикни очиқ
қолдирадилар...

Мен ҳам бошимга рӯмолимни ташлаб дорилфунунга жўнай-
ман. Камолиддин дадамнинг ўғитларини дилимга жойлаб,
рӯмолимни ташлаб уйга қайтаман...

Тонгнинг мен учун мунавварлиги, тонгнинг мўътабар-
лиги шундан. То ҳануз тонгни дил тўримда эъзоз этаман.
То ҳануз, то ҳануз... Камолиддин дадамни эслаб, у очиқ
қолдирган дарвозага термуламан. То ҳануз ҳар субҳи са-
ҳарда табиатга, она заминга, юлдузлари бирин-сирин бота-
ётган самога, дарёларга, қушларга, гулларга таъзим эта-
ман... Дадам менга лутфу карамли сўз айтаётгандай, ҳолу
аҳвол сўраб, кўнглимни кўтараётгандай, донишмандлик-
ларга тўла ўғитларини сўзлаётгандай жим, хаёллар огуши-
да туриб қоламан.

* * *

Камолиддин дадам сўзлаган, менга такрор ва такрор уқтир-
ган “қаноат” сўзининг мағзини чақаман. “Қаноат” сўзи ул
зотнинг энг кўп изҳор этадиган дил сўзи бўлгани учунми бу
сўз менинг учун ҳам қадрли бўлиб қолган. Бориб-бориб “қано-
ат” сўзи дадамни эслатувчи каломга айланиб қолганини се-
заман, дилдан ҳис этаман.

— Қаноат яхши қизим, қаноатнинг таги олтиндир. Бу ҳик-
матга қулоқ тутсангиз, у сизни катта, кенг, ёруғ оламга олиб
чиққувсидир, — дегандилар ўғитларининг бирида. Дарвоқе,
қаноат... нимадир у? Дадамнинг ўғитларини ёдимга оламан,
ул зоти киром нималарни ҳикмат айлаганини англагандек
бўламан.

Замон янги, шукроналар айлай сенга мунисим,
Ошенимга, рўзгоримга сен бекамсан тўқисим,

Донишмандлик китобининг ҳикматларин ўқисам,
Кўзларимга бир нур бўлиб киргай оқиб қаноат.

Қаноат бор... шукроналик бордир... тинчдир дунёлар,
Ўзан бузмас, соҳилларни ўпирмагай дарёлар.
Иймон саломатдир, ростни еб битирмас риёлар,
Кулбаларга инсоф шаъмин тургай ёқиб қаноат.

Қаноат бор... момо ерга таъзим, тавофлардамиз,
Саждагоҳга бош қўюрмиз, савол-жавоблардамиз.
Ҳаёт — буюк неъмат, муносибмиз, сабоқлардамиз,
Инсоф, диёнатни мудом этгай таъқиб қаноат.

Ул қаноат бор-ки, оламда ҳикмат маъно яшар,
Инсоф яшар, ҳам диёнат, мунис она маъво яшар.
Кўнглимиз нурли, ҳидоятли, неки худо яшар,
Юртимиз осмонида балқисин қуёш — қаноат.

Хаёллар ҳамиша қалб тўшаган йўллардан юргайлар. Нур-га тўлган олам, гулга тўлган чаманлардан юргай... Ёдимда, дадам тўнгич ўгли Сирожиддиннинг тўнгич боласига исм қўйиш учун неча-неча китобларни варақладилар. Неча ривоятларни сўзладилар бизга. Не-не орзуларидан яйрадилар. Камолиддин, Сирожиддинлар қаторига қўшилган ўғлоннинг исмини Шамсиддин деб қўйдилар.

— Қизим, — дедилар бир куни менга, — илоҳим ўғилларингиз кўпайсин. Менинг бир гапим ёдингизда бўлсин ҳамиша. Шамсиддинлар ёнида унинг укалари Музаффариддинлар бўлсин, ўғиллари Жалолиддин, жиянлари Баҳриддин, Нуриддинлар бўлсин... Ўша бахтли кунларда бўлсам, ўзим исм қўяман, бўлмасам ёдингизда тутинг. Ўшал бахтли кунларга мен етмасам, орзуларим етиб боргайдир... ишқилиб анъанамиз давом этсин-да.

Шундай қилиб, дадам Шамсиддинбекни Ойга ҳам Зухрога ҳам ишонмас эдилар. Қароғлари ичинда, киприклари устида асраган эртакларини, ривояту чўпчакларини унга сўзларди. Тонг саҳар унинг уйғонишини кутиб ўтирарди. Оқшом ялаб-юлқаб уйқуга кузатардилар.

Дадам набирасини тўй-тўйлаб, севинчи олгани туғилиб ўсган юрти — Асакага, сингиллари, қариндошлари ҳузурига борадиган бўлдилар.

— Қизим, — дедилар, — сизларни бир айлантириб келай, йўқ деманглар. Ҳаммамиз жўнаймиз, ҳозирлик кўраверинглар.

Шундай қилиб Асакага жўнадик. Дадам туғилиб ўсган диёр нақадар сўлим, нақадар файзли эди. Анҳорлари шўх, боғлари неъматларга тўла, одамлари меҳмондўст. Оқшомлари фараҳли эди. Кўнгли кенг, бағри иссиқ, меҳри мўл қариндошлар ҳузурида роса яйрадик. Шамсиддинбек баҳона беҳиштга тенг боғ-роғларда, дала-тузларда кездик.

Дадам туғилиб ўсган диёрига бир маҳлиё бўлсалар, набирасини ортмоқлаб, суюнчилаб юрганига ўн бора маҳлиё эдилар. Бу маҳлиёлик унинг лабларига табассум бўлиб кўчганини кузатардим. Меҳри мўл, каломи ширин, лутфи латиф сингиллари, жиянларининг ҳар бири бир дунё эдилар.

Кўнглимдан ўтган ҳаёлларим шу эди: яхшиликсиз, яхши одамларсиз дунё сим-сиёҳ бўлур эди. Меҳрнинг, мурувватнинг чехраси нақадар иссиқ эканини кузатдим. Яхшиликнинг тўлин ойи ҳамиша осмон тоқида нур сочиб туришини орзу қилдим. Дафтаримда, юрагимда талай эзгу мавзулар тугилганини сездим.

Иттифоқо, ўғлим Шамсиддин касал бўлиб қолди. Шифокорлар уни бўғма касали деб ўйлаб (янглишиб), Тахтапулдаги шифохонанинг якка беморлар учун ажратилган хонасига ётқизишди. Ёш гўдак бегона жойда йиғларди, олдида ҳеч ким йўқ.

Дадам набирасининг ёлғиз эканига, кўз ёшларига дош беролмай ҳар куни Тошкентнинг биз яшайдиган Қорасув даҳасидан Тахтапулга қатнардилар. Бир оқшом узоқ кутдик, келмадилар. Ҳаммамиз саросимада тонг оттирдик. Тонгда кириб келдилар, ҳоргин, хомуш эдилар. Туни билан дераза тагида, ташқарида ўтирибдилар. Набирасига термулиб тонг оттирибдилар. Шамсиддин тузалиб чиққунига қадар дадам ҳар тун ана шундай дераза ортида, гўдагига термулиб тонг оттирдилар. У кишини уйда қолишга ҳеч кўндириб бўлмасди. Бир нимага қарор қилсалар бас, бу қарор қатъий ва ўзгармас бўларди.

Шамсиддиннинг томоғи ангина бўлган экан. Дадам шифохонада ётган набирасини еру кукка ишонмайдиган бўлиб қолдилар. Ҳар куни ўн маҳал хабар олар ёки туни билан шифохонада қолиб, тонгни кутардилар.

Ниҳоят Шамсиддинни уйга олиб келдик. Яхши бўлиб кетди. Лекин дадамнинг тинчи бузилди. Болани яхши парвариш қилиш кераклигини юз бора ўқтирадиган бўлиб қолдилар. Ҳар оқшом мева-чевалар ёки гўшт кўтариб келиб, болага алоҳида таом пишириш кераклигини ўқтирдилар...

Дадам илмли, иқтидорли киши бўлгани учун ҳам Шамсиддинбекда араб тилини ўрганишга қизиқиш уйғотди. Уни Шарқшунослик дорилфунунининг араб тилини ўрганиш факультетига ўқишга бердик.

— Шамс қуёш дегани, — дердилар дадам. — Шамс бу — илмининг ҳам қуёши. Унинг исмини шу ниятда Шамсиддин деб қўйганман. Ниятим шуки, у араб қўлёзмаларини пухта ўргансин. Халқимизнинг бутун маърифий бойлиги, тарихи, мероси, ўтмиши, ҳаёти ана шу манбалардадир. Бу тилни ўрганиш, халқимизнинг таржимаи ҳолини, ҳаётини, чуқур, тегран илдизларини ўрганиш демакдир.

Араб қўлёзмаларининг кўпи, энг нодир нусхалари чет элларда экани ҳаммага маълум. Шу боисдан Шамсиддинбек араб қўлёзмаларини мукамалроқ ўрганиш, бой манбалардан фойдаланиш мақсадида йўлланма билан бир неча йил Жазоир, Ливия каби араб мамлакатларида бўлиб, илмий ишлари учун материаллар тўплади. Дадам унга мунтазам хатлар ёзиб турдилар. Унинг билимини имтиҳон қилиш ниятида мактубларини араб тилида ёзардилар. Хатларига жавобни сабрсизлик билан кутар, конверт ичида келган арабча жавоб мактубларини аввал ўпар, сўнг юзларига суртар, сўнг энтикиб, кўзларига ёш қалқиб ўқишга бошлардилар...

Набирасининг камолини кўришга ошиқарди, ана шу қутлуг кунларга ҳозирлик кўрарди. Хаёллари коинот кезарди...

Вақтнинг шамоллари гоҳ шивирлаб, гоҳ гувиллаб ўтади. Дадамнинг орзулари улғаяди, улғаяверади, йиллар ортида қолаверади...

Юлдузлар ўша. Осмон ўша. Тўлин ой ҳам, офтоб ҳам ўша. Қишлар изғиринли, кузлар хазонли. Оқшомлар эртакли, тонглар умидли. Кечалар эса беором. Дунё сирли, сеҳрли. Йиллар ўтаверади, ўтаверади...

Умрни шитоб, тез оқар дарёларга менгзайдилар. Лекин инсон боласи бир умр фарзанд меҳрига тўймай яшайди...

Эй фарзанд, оталарнинг бир тутам умрини мангу умр деб адашмагайсан. Унинг суҳбатини, тилакларини тингламоққа эринмагайсан. Отангнинг, бобонгнинг, онангнинг, бувингнинг пешонасидаги чизиқлар, уларнинг юрагига тушган дарзларнинг сувратидир. Сен бу сувратларга меҳр кўзларинг билан қара.

Эй фарзанд, сен ота-боболарингни улуглаган кун, дунё ҳам сени улуглай. Сен уларни англаган кун, олам ҳам сени англай, тинглай.

Эй фарзанд! Қутлуг оstonанг, ота уйинг, она бешигингни ардоқлагайсан. Токи бу фоний дунёда сен отангга, бобонгга, онангга неки қилсанг, сенга ҳам шулар насиб этгусидир...

* * *

Шамсиддинбек отасининг, бобосининг насиҳатларини, орзуларини ерга ташламади. Илмнинг риёзатли, гоят машаққатли йўлларида борди, ўзига хос қўриқлар очди. Унинг араб қўлёзмаларида Ўрта Осиё тарихи ва жўгрофияси мавзуида ёзган илмий иши муносиб баҳоланди. Докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Қатор илмий мақолалар, монографиялар, рисоалар ёзди. Илмий изланишларни давом эттириш учун қатор чет мамлакатларда илмий, ижодий сафарларда бўлди, изланишларини давом эттирди. Чет элларда, чет тилларда унинг китоблари нашрга тайёрланаётгани шу меҳнатлар самарасидир. Бу дегани отасининг орзулари ушалди, бобосининг умидлари рўёбини топди. Уларнинг умид чироқлари сўнмади. Пориллаб ёниб турибди.

Камолиддин дадам гоят меҳнаткаш ва гайратли одам эдилар. Ҳар йили баҳорда иш қуроолларини қўлига олиб, деҳқончилик қилиш учун дала-тузларга чиқиб кетардилар. Гектар-гектар ерларга ҳосил уругини қадар, ёзи билан терлаб меҳнат қилар, куз палласида эса катта, кенг бағрли ҳовлимиз қовун, тарвузларга, ер ёнгоғу ловияларга тўлиб кетарди.

Дадам ҳосилининг мўллигидан қувониб сўзлаганларида қорайган юзларида меҳнатнинг огир заҳматини эмас, гаштини кўргандек бўлардик биз. Кўзларида қуёшнинг акси бордай. Юрагида, ўктам қарашларида гўзал табиат, ҳосил тўла пайкалларнинг сувратини кўргандек бўлардик. У келтирган қовун-тарвузларда жазирама ёзнинг лаққачўғи яширингандай эди. Бу неъматлар шу қадар ширин, шу қадар тотли эди. Ҳалол меҳнат, пешона тери ва юракнинг тоза муҳаббати билан сугорилгани учун тотли эди, таъми тилни ёрарди гўё. Ўзи меҳнат қилиб, боли неъматларни етиштираётган дала-тузларда яйраб юрган Камолиддин дадам учун, бу дала-тузлар эмас, ҳазиналарга тўла бир мамлакат эди гўё. Дадам далаларнинг ажиб тароватини ўзига хос ҳикояларини сўзлаб адо қилолмас, табиатнинг ҳусни-жамолини таъриф айлаб чарчамас эдилар... Ер ганжина, дердилар. Унинг соҳиби эса деҳқон. Унинг ҳар зарра пешона тери гавҳарга тенг. Бир оқшом болаларимизга, бизга Мирзачўл ҳақида сўзладилар:

— Агар билгингиз келса болаларим бобочўлни обод қилган чўлқуварларнинг бири эди бобонгиз. Асакадан кетмонимизни, кўрпа тўшагу, бешигимизни орқалаб чўлни обод қилишга келганмиз. Саратон дегани олов-оташ ёқиб утирарди. Соясалқин қаёқда. Сув ўрнига одамларнинг кўз ёшлари оқарди. Янги рўзгор, чўлнинг даштдай қозонига ўт қалаб, жароҳатини даволаб, малҳам қўйиб, тиконларни битта-битталаб юлиб, ерлар очардик, чигит қадардик.

Чўлга илк бора ўсма уругини сепган қизлар қаторида менинг ҳам қизларим бор эди. Сирожиддин илк сабоқларини шу ерда олган.

Ўтмиши, кечмиши минг бир эртақларга жо бўлган Мирза-чўлни Мирзагулистонга айлантиргунча елкаларимиз ягир бўлган.

Йиллар ўтиб, меҳнатларимизнинг ҳосилини кўрдик. Чўлнинг уфқлари кенгайди, водийлари нурафшон бўлди. Унинг осмонида эмас, даласида қаҳқашонлар пайдо бўлди. Зарралардан олам жаҳонлар яратдик. Чўлнинг илк китобини ёзган деҳқонларнинг меҳнатида кўкўпар хирмонлар яралди. Қўшиқлар тўқилди...

Биз шамчироқлар ёқиб китоб ўқирдик. Энди эса чироқларнинг, электр чироқларнинг нурида кашта тикса бўлади. Биз қум барханларини суриб, йўллар очиб, каналлар қурадик. Янги қўриқлар очилди, янги боғлар кўкарди...

Қаҳратон қишлар бағрида гуллар ундирдик. Чўлнинг бағрига илк чигитни қадаганлар ҳақиқий деҳқон ўғиллари эдилар.

Болаларим, меҳнат, риёзат, машаққат деган нарсаларни энгиш учун одам боласида чидам бўлмоғи керак. Мен бу ҳикояларни бекорга сўзламадим. Сизга бир мактаб бўлсин деб сўзладим. Илмда ҳам машаққат бор, кетмонда ҳам...

* * *

Мен бу фидойи жонни илми ўтқир, зеҳни теран илм соҳиби, фарзандларига меҳрибон ота, йўқсиллар, мискинларга имдод қўлини узатувчи олийҳиммат одам, ўта камтар, оддий, одми инсон, меҳнат учун яралган қўллари гул деҳқон эканини билардим. Дадамнинг ҳикояларини тинглаб унга яна меҳрим ортарди.

Дадамнинг далалар қўйнидаги шинам, ораста чайласини, чайла атрофидаги ифорини таратиб турган гуллар, садарайхонлар, гулисафсар, гули раъноларни кўриб, унинг табиат ошуфтаси, гўзалликни ардоқлагувчи, яратувчи гўзал қалби-

ни ҳис қилдим. Тангрим ўз нури-ҳидоятини дариг тутмаган, шу азиз одам тарбиясини олаётганим, унинг ўғитларини тинглаш менга ҳам насиб этаётганидан қувонардим. Лекин, бори-ни, баҳорини, зорини фарзандларига бағишлаб, яратганга илтижолар айлаб, меҳнат, заҳматлардан боли-неъмат яратиб яшаётган кекса отанинг юрагини биз фарзандлар ҳамиша ҳам англай оламизми. Бу юракда нелар борлигини, унга ҳам имдод қўллари кераклигини ҳамиша ҳам ёдимизда тутамизми? Афсуски йўқ. Биз оталар қошида ҳамиша қарздор бўлиб қолаверамиз...

Эй тангрим,
Донишмандлик бер бу кўҳна, бу фозил дунёларга,
Мавж бер, тўлқинлар яна баҳр ила дарёларга,
Ўқтамларингни ярат бу ташна маъволарга,
Умрини узоқ айла, тез адоғ айламагин.

Туни билан чироги ўчмаган чайлада куни бўйи меҳнат қилиб чарчамаган деҳқон китоб мутолаа қилардилар. Туннинг нур қанотидан газаллар ёгиларди.

Жаҳоне халқ буданду бирафтанд,
Ба дарду гусса зери хок хуфтанд.
Зи чандоне касе огоҳ нагаштанд
Ки чун пайдо шуданду чун гузаштанд.

Тинглаганимиз Фаридиддин Атторнинг “Илоҳийнома” асаридан эди. Бу китоб дадамнинг муъжазгина кутубхонаси — китоб жавонида сақланадиган, кўп варақланиб туриладиган китобларнинг бири эди. Ҳозир ўқилган газалнинг маъноси-ни ҳам дадам тушунтириб берган эдилар. (Жаҳонда кўп халқ бор эди, бари ўлиб кетдилар, дарду гусса билан тупроқ остида ухладилар. Шунда одам қандай пайдо бўлиб, қандай ўтиб кетганини биров огоҳ бўлиб тушунтириб беролмади.) Аттор фикрича, инсон то ўзлигини ва ўз илоҳини танимаса, у чин инсон эмас. Ўзлигини танимаган киши қурт-қумурсқа, парранда-ю даррандадай гап: тугилади, ейди, кўпаяди ва ўлади. Инсон эса бу дунёнинг қудугидан қутулиши, оламни қучиши даркор. Бунга илоҳий маърифатни эгаллаш, ҳикмат ва билим орқали эришилади.

Фаридиддин Атторнинг “Илоҳийномаси” да таъкидланган кўп ҳикматларни мен ҳам ўқиганман. Шоирнинг фикрича:

ўзликни таниш маърифатдир. Маърифат йўли сидқу вафо,
қалб кўзининг очилишидир...

* * *

Ёдимда, рўзномамизнинг йўлланмаси билан Бўкага командировкага бордим. Айни ёз палласи, пишиқчилик чоғлари эди. Бир хат изидан борганим учун дала-тузларни кезиш, деҳқон ҳазратларининг суҳбатини олиш имкони бўлмади. Кечгача ўзга соҳанинг одамлари, аёллар, оила масалаларини, турмуш муаммоларининг хижил томонларини ўрганишнинг ўзи чарчатди. Оқшом уйга қайтганимизда машинамизнинг юкхонасида 2 та тарвуз ва 2 та қовун турганини кўрдик. Бир тарвуз ва бир қовунни ҳайдовчимизга бериб, бир тарвуз ва бир қовунни уйга олиб кетдим. Болаларим билан, турмуш ўртоғим билан мазза қилиб тарвуз-қовунхўрлик қилдик. Ажабо, шу қадар мазали қовун-тарвузларни қайси қўли гул деҳқон етиштирган экан, деб ҳам ўйладик.

Кейинчалик маълум бўлишича, газетанинг бўлим мудирасини хурсанд қилиш учун, раҳбар аёллар энг миришкор деҳқоннинг полизида пишган қовун-тарвузлардан инъом қилишган экан.

Кейинчалик билсам, ўша миришкор деҳқон ўзимнинг Камолитдин дадам эканлар. Роса кулишдик. Қизиги шундаки, дадам ҳам кимга эканини суриштирмай қовун-тарвузларнинг сарасини узиб берган эканлар. Қўли очиқ, саховатли эдилар-да.

* * *

Умр йўли икки эшик ораси эмиш. Лекин унинг ҳикматлари, гавголари, севинчлари, дабдаба-ю, сукунатлари мўл. Вақт тугилади, улғаяди, кексаяди. Дақиқалар соатларга, кеча ва кундузларга, ойлар эса йилларга, замонларга айланади. Дунё кўҳнадир, дунё янгидир яна. Ана шу кўҳна дунёда ҳар ким ўзига керагини сўрайди.

Ажиб кўринади менга бу дунё
Қошу қабоғларинг орасидек вақт.
Йуқ, у учиб ўтган бир қушдир гуё,
Ҳуссанг-да омонат, омонатдай бахт.

90 ёшларни қоралаб қолган дадам ўгли Сирожиддинга мурожаат қилиб:

— Уйда қироат билан, китоб варақлаш билан, ибодат қилиш билан бандман. Лекин юрак қургур дала-тузларни қўмсайди. Ором бермайди сира. Ҳали, кучим бор, деҳқончилик қилсам дегандим, — дедилар.

— Ота, кексайдингиз ахир. Гайратингиз йигитлардай... Лекин элу юрт нима дейди, отасини боқа олмабди-да демай-дими?...

Ўглининг бу сўзларидан сўнг дадамнинг жим қолганини, бу сўзлар замиридаги маънолар уйлантириб қўйганини сезардим. Дадам яна бир оз чидагандай жим юрдилар... Гайрат, юрак хоҳиши, дала-тузларнинг ишқи, меҳнат сурури уни яна йўлга бошлади.

Кенг дала... Юлдузлари мил-мил осмон. Чайлани айланиб оқаётган шарқироқ сув. Чайла устидаги дарахт шохларига қўниб олган қушларнинг хониши. Чигирткаларнинг чирқилдоғи... Булар шаҳарда йўқ. Юлдуз тукилган боғлар ичра янграётган она алласи, какку қушларнинг зурриёт ташвишини чекиб чўп тишлаб жовдираши...

Камолиддин дадам дала-тузларни қўмсаб кетдилар. Бир парча қогоз юбориб, ўзи далада, қадрдон чайласида эканини айтиб, ўглини хотиржам қилдилар. Ўғилнинг ўз юмушлари озмиди, якшанба келди дегунча яна отаси ҳузурига хабар олмоққа жўнардилар. Дунё беором. Инсон ҳам.

Яна кузак келди, боғлар ёғдуларга чўмилди. Табиат минг хил рангларда жилваланди. Полизларда беқасам чопон кийган қовун-тарвузлар етилди.

Ховли рўяларимиз яна боли неъматларга тўлди. Деҳқон дадамнинг чехрасида қуёш чарақлади, кўзлари оловланди. Лекин... лекин оёқлари сирқираб оғришини яширолмасди. Юрганида, турганида асо кўмакка келарди.

Дадам беморлик тўшагини сира хушламас, юраги, гайрати бунга изн бермасди. Унинг юрагини эшитиб кўрган шифокорлар бу юрак билан яна бемалол юз йил яшаши мумкин, дедилар.

Нигоҳи ўткир, куз нурлари ҳам худди навқирон ёшидай. Дадам 90 ёшларида ҳам кўзойнак тутмадилар. Ёдимда, араб тилида битилган бир китобчани (катталиги худди гугурт қутисидай эди) менга ўғлим Шамсиддин совга қилиб келтирди. Араб ёзувини у қадар яхши билмаганим учун, дадамдан ўқиб

беришларини сўрадим. Дадам жуда майда, заррадек келади-
ган ҳарфларда битилган китобчани бемалол, кўзойнаксиз ўқиб
берган эдилар...

Лекин тақдир ўзи умрнинг кунларини бўлиб қўйган
эмиш. Бу ривоят эмас, ҳақиқатдир. Унинг ҳар бир фурсати
бир ишга мўлжалланган. Ўн ёшгача одам оёғи бойлоқ, гаф-
латда бўлар экан. Йигирма ёшгача умр билимсизлик, маст-
лик билан ўтар экан. Ўттиз билан қирқнинг ораси хурсанд-
чилик давридир. Элликка кирганда киши тараққий топма-
са, олтмишга етганда унинг иши таназзулдан иборат, дейдилар.
Етмишгача киши оёқ устида турабилиши керак экан. Сак-
сонда эса унинг ўлтириши фарздир. Тўқсонга киргандан
кейин йиқилиши, юзга тўлгандан сўнг жонни тарк этиши
керак эмиш.

Дадамнинг ҳам диний, ҳам дунёвий илми ўткир эди. Ле-
кин дадам сираям хурوفотни хуш кўрмас эдилар. Доимо на-
сиҳат қилардилар, ортиқча дабдабалар, ўлим маросимларида-
ги ортиқча дастурхон тузашлар, бақириб йиглашларга қар-
ши эдилар. Ихчамликка, одмилик, одамийлик, бедабдаба
маросимлар ўтказишга ўргатардилар бизни.

Динидан, мазҳабидан, юриш-туришидан, эътиқодидан
қатъий назар ҳамма билан хуш муомалада сўзлашардилар.
Янгича, замонавий тўйларга таклиф этсалар, рад этмас, ал-
батта борар, кўнгил олардилар.

Болалар даврасида болалардай қувноқ, шўх, катталар дав-
расида мулоҳазали, кексалар даврасида нуронийликлари би-
лан ҳамманинг муҳаббатини қозонардилар.

Ёш талабалар илм ўрганмоққа келсалар рад этмас, уларга
илм сабоқларини беришга тайёр эдилар.

* * *

Камолиддин дадам 100 ёшларида давра қилдилар. Анча ой,
анча кун бетоб ётдилар. Умр ришталари қисқариб, узилишга
яқин қолганини сезган ота ўгил-қизларини, набира-ю, чаби-
раларини ҳузурларига чорладилар-у дедилар:

— Болаларим, ҳаммангиз менинг атрофимда ўтиринг. Ҳам-
мангизга бир-бир термулай, меҳримнинг қолганларини, кўзим-
нинг энг сўнгги нурларини, юрагимнинг туб-тубларида қол-
ган оталик муҳаббатимни сизга қолдирай, сўнгги бор терму-
лай, сўнгги бор дийдорингизга тўйиб қарай, болаларим...

Биз бемор отамизнинг атрофида тизилишиб ўтирардик. Сукунат олами. Ҳеч ким ҳеч нарса демас, унсиз фарёдлар юракларни тилка-пора қилар, талҳи ёшлар қароғларни куйдирарди.

Отамнинг термулгувчи кўзларида меҳр... меҳр шамчи-роғи милтиллаб ёнар, ул меҳр шаъми бора-бора нурсизланиб, ҳолсизланиб борарди. Шамчироқнинг тебраниши, милтиллашида нур қудратни кўрар, бир ҳикматни англадим. Бу дунё... бу даҳри дунё меҳрнинг даргоҳидир. Отамнинг кўзларида у меҳр. Унинг шивирлаётган лабларида, унинг ўчишни, сўнишни, совушни, сокинликни тан олмаётган юрагидадир бу меҳр ...

Япроқ узилмоқ бор қисматингда, кўн,
Англадинг: сўлмоқ ҳам гулламоқдай жун.
Мен ҳам узилгайман бир кун, ўшанда —
Дардлашмоқ истасанг мазоримга қўн.

* * *

Бобур, неча бу даҳр мени зор айлар,
Сабримни каму, ғамимни бисёр айлар.
То даҳрдурур будур анинг расмиким,
Айриб кишини азизидин хор айлар.

Камолиддин отамиз Машрабни кўп ўқирдилар. Бизларга ҳам ул зотнинг ажиб ҳикматларидан сўзлар эдилар.

Машраб отасини кўзнинг гавҳарига, шаъм бўлиб равшан ёниб тургувчи нурга ўхшатади. Ўз кучинг билан отангга атаб 33 минг хонақо қуриб берсанг ҳам, эвазига осмондан Исо пайгамбар тушиб дуо қилса ҳам, муршидинг Хўжайи Ҳизир бўлсалар ҳам, отанг рози бўлмаса сенга раҳнамолик қилабилмайдилар, дейди. Машраб дейдилар: икки оламда чор ёр (тўрт халифа Абу Бакр, Умар, Усмон, Али), жамики машойиҳлар, подшоҳлар, ҳожалар, қулларнинг дуоси ҳам отанг дуосидан устун туролмайди...

Отамизнинг дуолари бисёр эди. Биз эса фарзандлик бурчимизнинг мингдан бирини ҳам қайтара олдикми... Лекин у ҳамиша ёдимизда, уйимизнинг, дилимизнинг тўрида. У ёзган дастурхонимиз тўрида, ёққан чирогимиз нурида, ёзган ашъорларимизда яшайди... Қўйидаги шеър Камолиддин да-дамнинг давра қилган дамларида битилган.

ВИДО

Куз тугди туманли, тунд кунларини
Ва тукди йиглоқи шудрингларини.
Гул эмас, хазонлар тўзгир чаманда,
Далалар йигларди унсиз чамамда.

Эгатлар кўз ёши тараб бўзларди,
Пахтазор ёйганди оппоқ сочини.
Бир видо кезарди дала-тузларда,
“Алвидо, бўз ўгли, чўллар лочини”.

Чўллардан бош олиб кетган қуюнлар
Видолашмоқ учун кезар чайлани.
Шамоллар қанотин қайирган қўллар
Қолди мисли косовларга айланиб!

Пайкаллар оралаб йиллар бирма-бир,
Этакдан тукарлар армонларини.
Қани ер луқмонин асрашга тадбир?
Ким бошлар энди чўл карвонларини?

Ёш эди, кўз нурин инжудек қадаб,
Шу чўллар бағридан терди садафлар.
Мана у юз ёшда... улим бир қадам
Қуёшдек нур тараб ботар салафлар.

Эгатлар бошида кетмон мунғайди,
Устози ерга не дастхатлар битган.
Ахир у соҳиби билан улғайди,
Умри шул тоғдайин елкада ўтган.

Қишлоқ йўлларида у эккан толлар,
Чинорлар баргида — баҳор нафаси.
Дунёда жуда кўп юз ёшли чоллар,
Лекин кам юз ёшли деҳқон боласи.

Отам бўлса ҳам-ки бир юз ёшида,
Лекин орзу, ширин хаёл бошида.
Қақраган лаблари эркан видода,
Узоқ умр сўрамади худодан.

Фақат бир дафъалик қудрат сўради,
Ерга тиз чўкмоққа фурсат сўради.
Бир кафт нам тупроқни сурди кўзига,
Гавҳардек кўз ёши томди юзига.

Деди: “Бу дунёдан ўтиб кетарман,
Лекин орзуларим энди нетарман?
Далаларга элтинг мени, сўрайман,
Онамни сўнгги бор қучиб, суяй мен.

Пайкалга тўшанглар оқ яктагимни,
Келтиринг гўзамнинг илк куртагини.
Бир кафтгина тупроқ турсин ёнимда,
Унинг меҳри оқсин менинг қонимда.

Орзуларим менинг улмаётибди,
Сўнгги манзилларга етса-да йўлим,
На қилай, улмоққа кўнмаётибди.
Далаларга ташна ёнмоқда кўнглим.

Яна икки юз йил бўлса етарди,
Чўллардек ўжар бу тилакларимга.
Тупроқни алқардим, кўзга суртардим,
Ҳеч ором бермасдим билакларимга.

Кексалик йўл бошлаб олиб кетмоқда,
Ғайратим тан олмаяпти асони.
Сўнгги бор термулай, далам кутмоқда,
Даласига кўминг, улса деҳқонни!”..

Ана шундай ўлди далада деҳқон,
Пайкалга термулиб қотди нигоҳи.
Ана шундай тинди қайнаб турган қон.
Даласида битди энг сўнгги роҳи.

Ота,
Қай кун сизни эслаб, тутдим кетмонни,
Ундан наздимда бир садо янгради.
Сиз дердингиз доим: насиба — нонни
Тилаб ўтирмоқлик хато, тангридан...

Видода далалар,
Видода кўклам,
Ерни тарс ағдариб унган ҳар чигит,
Чўлларга сиз ёзган бепоён гилам,
Ёдга солар сизни не-не бўз йигит.

Қай кун тонгда узоқ кездим далада,
Ёдга солди сизни яқин-йироқлар.
Ушбу хотирани ёздим чайлада.
Ёққандайин бўлдим шамучироқлар.

ОНАМНИ ЭСЛАТУР ...

БИР НИГОҲ

Тонг чоғи эди... “Чаҳор гузар” дан ўтиб кетаётган йигитнинг қулогига дутор навоси, сўнг майингина қўшиқ куйлаётган қизнинг овози эшитилди. Йигит қадамларини секинлатиб бир зум туриб қолди. Сўнг, пахса деворга тирмашиб, дутор чалинаётган ҳовлига мўраламоқчи бўлди. Пахса деворнинг шувоқлари шувиллаб тўкилди. Девор орқасидаги ҳовлида пеш айвон устунларига суяниб ўтирган соҳибжамол қиз дутор чертарди. Қизнинг ёнида тикаётган каштаси, ипаклари ҳам куй тингларди гўё. Қушлар, ариқда шарқираб оқаётган сув, ер, само куй тингларди.

Пахса девор тарафдан шарпа эшитилди-ю дутор чертаётган бармоқлар бир зум тўхтаб қолдилар. Қиз девор томонга қаради. Кимдир, бегона йигит девор оша мўралаб турарди... Қўшиқ тинди, саросимада қолган қиз ҳам бир сония девор томонга тикилганча қолди. Бир нигоҳ, бир ўтли қараш оламини остин-устин қилиб юборди, гўё. Дутор ерга тушди.

Йигит бир қарашда бошланган тугён ичида гангиб қолди. Дутор чалаётган қиз ҳуркак оҳудай чўчиб, ичкарига қочди. Қоп-қора ҳайдар кокиллари чулганиб, йигит хаёлини занжирлаб олди...

Пахса девор оша мўралаб турган йигит Андижон бойларидан бирининг ўғли Қосимжон эди. Қиз эса косибнинг қизи Паттихон эди. Улар менинг отам ва онам эдилар.

Бир нигоҳ йигит борлигини бир умрга банди айлади. Куйчи қизнинг бандисига айланган йигит онаси — Хайринисо бибининг ҳузурига чопди.

— Онажон, совчиликка ҳозирлик кўринг.

— Кимга, қайси бойникига совчиликка, ўғлоним?

— “Чаҳор гузар”га, Собиржон косибнинг хонадонига, онажон.

— Косибнинг?!

— Ҳа, косибнинг.

Йигитнинг ҳайратлари, севинчлари, саволлари, сўровлари, илтижолари жавобсиз қолди. Она бу ишга розилик бермади. Косиб оиласининг қизини ўзининг бой-зодагон оиласига муносиб кўрмади. Йигитнинг кўнгил сози синди. У қўлига торини олиб ҳар куни “Чаҳор гузар” га кетиб қоладиган бўлди. У ҳар куни косибнинг ҳовлиси атрофида пай-

до бўлар, тор чалиб зорларини кўнгил куйларига сўйлар эди. “Чаҳор гузар” да, косиб ҳовлиси атрофида афсона бўлган йигитнинг ҳолини сўрагувчи йўқ. Ёлғиз танбури ҳамдами эди унинг.

Эй ишқ, нечук ўтсан, ахир, дудинг йўқ?

Эй гам, нечук куйсанким, сурудинг йўқ.

Эй истак, нечуксан, тутқич бермайсан.

Эй шодлик, нечуксанким, вужудинг йўқ.

Оилада бош ўгил, арзанда фарзанд ана шу зайл “Чаҳор гузар” дан бери келмас, пахса девордан мўралаб, соҳибжамол, чевар қизни яна бир кўриш иштиёқидан қайтмас, қарори қатъий эди.

Оҳ, қанчалардан қанча қўшиқлар тўқилди, газаллар айтилди. Ошиқ кўнгли мажнунона наволарни тўқиди, шайдолигини созига сўзлади, бузлади. Йигитнинг онаси Хайринисо биби кибрнинг тахти равонидан тушмас, ўгли эса ўз сўзидан қайтмас эди.

Қайдасан муҳаббат! Куч бер, мадад бер, йўл кўрсат. Қудратинг, сеҳринг қани? Нолалар наволарни, наволар нолаларни бошлаб келаверди.

Охири, муҳаббат, соз, қўшиқ сеҳри голиб келди. Тўй бошланди. Қўшиқлар ўланга, ўланлар ёр-ёрларга уланди. “Чаҳор гузар” маҳалласидан косибнинг чевар қизини қўқон аравага тушириб, зодагонларнинг супо маҳалласига, кошона бир ҳовлига келин қилиб олиб кетдилар... Қизнинг розилигини, ризолигини ҳеч кимса сўрамади. Ҳа, қизларнинг майлини сўрамас, хоҳишинг не деб савол айламас эдилар у замонлар. Қизнинг боши палақмон тоши эмиш. Қайга отсалар, ўша ерда паноҳ топаверар эмиш.

Тўй куни уй тўридаги меҳроб устига энг ноёб, энг қутлуг ва қимматбаҳо сепу андоз, меросу бойлик ўрнида ўша қиз чалган дутор илиб қўйилибди. Унинг ёнига эса йигитни девонавор айлаган, қўшиқларга, наволарга ошно этган ва ниҳоят висол оқшомига етаклаб олиб келган қадрдон танбур илинибди. Улар бир умр, бир этак, йўқ-йўқ, бир маҳалла ўгил-қизлик, неварачеваралик бўлганларида ҳам дутор ва танбур уй тўрида эъзозда тураверибди. Қўш тор, қўш кабутар, қўш чинор, қўш қояларнинг чўққисидай ёнма-ён яшабди улар...

Катта бувим Хайринисо бибининг ҳикоя қилишларича онам Паттихон тўй куни, тўй эртаси, индинига ҳам чимилдиқда

ўтириб дутор чертар, келинчак даврасидаги дугоналарига қўшиқ айтиб уларнинг кўнглини олар эканлар.

Келинчак даврасига файз, таровот, гўзаллик олиб кирган дутор, тенгсизлик дунёсига силсила солган қўшиқ, йигит юрагини бир умрга газал оламига ошно айлаган муҳаббат достонини сўзлар экан у.

Сен шоҳи ҳусн эурсану мен бенаво фақир
Лутфингдин узга йуқ бу ситамкашга дастгир.
Эй офтоби машриқи дил, вой маҳи мунир,
Ҳар дам жамолинг ортару ҳуснингга йуқ назир.
Меҳру вафо, даригки, эй умр, санда йуқ.

ПАРАНЖИ ЁПИНГАН ЙИГИТЛАР

Катта бувим Хайринисо биби оиламиз даврасидаги суҳбатларда онам ҳақида кўп ҳикоялар сўзлардилар бизга. Уларнинг барини қаламга олмоқ учун минг бир кечалар озлик қилгай. Зеро улар гўзал ҳикоялар, азиз ривоятлар, ҳикматлардир биз учун. Биз уларни кўнгил дафтаримизга ёзиб борганмиз. Вақти соати билан китоблар, рисоаларга кучгай. Бу гал улардан баъзиларинигина эслаймиз.

Онангиз гоят куйга, қўшиққа кўнгил қуйган, ўзи эса бамисли ойдай кўҳлик, чевар, пазанда эди, дейдилар катта бувим. Дадангизнинг жўралари келинчак онангизни бир кўришни ҳавас қилиб, ҳовлимизга паранжи ёпиниб киришарди. Онангиз ҳовли супурганида қирқ ўрим сочлари — кокиллари ёйилиб, юзини тўсарди. Дадангизнинг ошиқлиги ҳам бежиз бўлмаган-да, болам. Онангиз сизларни гўзал аллалар айтиб вояга етказди. Қўлида гоҳ кашта, гоҳ дутор бўларди. Гоҳ кашта, гоҳ қўшиқ, гоҳ алла... Ҳаммасига вақт топарди бояқиш. Бардошли, барорли келинимни хафа қилгим келмасди ҳеч.

Инқилоб бўлди. Эй, қўяверинг бу гапларни. Инқилобдан сўнг паранжи ташлашлар, талатўплар бўлаверди. Биз ичкарининг аёллари бу гапларга гоҳ ақлимиз етарди, гоҳ етмасди. Босмачилар дейишди. Англаганим шуки, босмачилар маҳалла, қишлоқларда изгиб, мол-ҳолларни, чиройли қизларни олиб қочардилар. Улар яхши одамлар эдими, ёмон одамлар эдими, билмадим.

Маҳалламизда босмачилар пайдо бўлиб қолди, деган гап тарқалди ...

Дадангизни (катта бувим ҳаммани, 4 яшар чеварасини ҳам сизлаб гапирардилар. Оилада удум шундай эди.) қўрқув босди. Сулув келинчагини босмачилар олиб қочишидан чўчиб роса бош қотирди бояқиш. Вой, тавбаей дейман. Учта барно-барчин сингиллари билан иши йўқ, келинчагини яширишга жой ҳозирларди. Роса уч кеча-ю уч кундуз чуқур қазиди. Чуқурнинг қаърига бўйра тўшади, бўйранинг устига атлас кўрпачаларни солди. Келинчагини ўша чуқурга яширди-да, устига баланд қилиб гўзапояларни хирмон қилиб тахлади. Ҳар куни тунда Қосимжоним келинчагига егулик овқат, сувни чуқурга арқонга боғлаб туширарди. Шу зайл онангиз чуқурда яшириниб ётди. Кунлар шу зайлда ўтаверди... Охири босмачилар келди, катта қизим Қоряхонни олиб қочишди, мол-қолларимизни ҳайдаб кетишди. Тало-тўплардан сўнг қарасак, икки синглиси-ю, келинчаги омон қолишибди.

— Вой, вой... дейман ҳайратдан. Қоряхон аммам нима бўлдилар?

— Олиб қочган йигит, жўрабоши экан, суқсургина қирғиз йигити экан. Ким билсин-а, болам, уларнинг нияти менга қоронғу эди. Ҳарқалай нияти ёмон эмасдек кўринди. Нимага демайсизми?

— Нимага, бувижон?

— Жўрабоши йигит Қоряхонимни тоғлар орасидаги бир горга яширибди-да, ўзи ўн туянинг устидаги қопларни, сандиқларни дону дунга, қимматбаҳо совға-саломларга тўлдириб, икки жўрасини ёнига солиб совчиликка келибди.

Бўлар иш-ку бўлди, қизимни олиб қочди, бу қилгани нима дейман. Ҳар қалай мусулмончилик қилибди, диёнатли йигит экан, деб уйлайману, йиглайман. Болам қани?

— Болам қаёқда, — деб сўрадим ундан ошиқиб.

— Болангиз соғ-саломат, мен унинг бармоғига ҳам қўл теккизмадим. Яхшиси розилик беринг, тўй-тамошо бошлайлик — деди ёлбориб, — сулувингизни қайлиқ қилайин!

— Вой шўрим, танимаганга қизимни бераманми. Исминг-ни ҳам билмасам, лоақал.

— Онажон, — дейди жўрабоши ёлбориб, — исмим мулла Исмоил, розилик берақолинг, қизингизни барибирам қайтариб бермайман... Уни хафа қилмайман.

Йиглай-йиглай розилик бердим. Тўй-тамошо қилди. Бир томонимиз қирғиз авлодига тутшиб, улар билан қариндошга айландик...

Тақдирни қаранг, болам. Аммангиз ўша йигитдан ўн бир ўгил-қизлик бўлди.

Замонлар тинчиди...

— Меҳрни қаранг болам. Буларни айтяпману, ўзим хавотирдаман-да. Тагин уйнинг гапи кўчага чиқиб ўтирмасин-а, хўпми? — дедилар катта бувим.

— Хўп, — дедим итоаткорона ...

— Мундоғ қарасам, бир оқшом дадангиз чучвара тугяндилар, чучвараларни чиройли қилиб териб қўйдилари-у, устига сочиқ ёпдилар. Сўнг угра кесишга тушдилар. Кўриб, кўрмасликка олдим, ичкари ҳовлига кириб кетдим. Бир пайт, дадангиз чақириб қолдилар. Онажон, юринг, келинингиз чучвара пиширдилар, бир гурунглашиб овқатланайлик, юра қолинг.

— Онам-чи, — дейман, — онам ўзлари чучвара туғишни билмасмидилар.

— Билардилар болам. Ахир беш қиз, бир ўгил эдинглар. Ҳаммангиз ҳам майда-чуйда, бирин-кетин туғилгансизлар. Онангиз ҳали кир ювар, ҳали чеварчиликка ўтирар, ҳали меҳмон, ҳали йўқлов ... Дадангиз онангизни аярдилар, эҳтиёт қилардилар.

Бир умрга тан берганим шу бўлди. Суйиб олгани учунми, дадангиз доим онангизнинг тарафини олардилар.

Бир куни шундай воқеа бўлувди. Бу... энди... Паттихоннинг келинчаклик вақти эди. Аммаларингиз Қоряхон, Моряхон, Марзияхонлар уни косибнинг қизи дебми, шўхлик қилибми, ҳар қалай кўп гашига тегишарди. Бир куни онангиз баланд сўрида ўтирган экан, майда ўрилган сочлари пастга осилиб турган экан. Қизларим тушмагурлар онангизнинг пастга осилиб турган қирқ ўрим сочларини қайчи билан кесиб-кесиб олишибди. Онангиз роса йиглади, бояқиш. Ҳеч нима демади-ю, дуторини қўлига олмай қўйди. Дадангиз бу воқеани суриштириб билди-ю, сингилларини роса койиди.

— Туқоллар, сочинг бўлмаса, аламми, — деб уларни камситди ҳам. — Сочинг бўлмаса, сочпопук тақ. Бунинг сочини қирқиб нима қиласанлар, безорилар...

Ўнинчини аъло баҳолар билан битирдим. Тошкентга ўқишга борадиган бўлдим. Ҳаммаёқ тахт бўлганида ҳам онам қаршилиқ қилавердилар. Юбормайман, деб туриб олдилар. Эрга берайлик, жон дадаси, келинг, узатиб юбора қолайлик, деявердилар. Қизингизнинг беш йил ўқиши учун мен беш йил ухламай тонг оттиришим керак. Мусофир юрт, йигитлари шўх дейишади. Бунингизни олиб қочиб кетишса, нима қиламан. Йўқ, юбормайман.

Маслаҳат қила-қила катта опамиз Лайлинисо Тошкентга оиласи билан кўчириб олиб келишди. Мени уларнинг ҳимоясига топшириб, сўнг ўқишга юборишди ...

Лайлинисо опамиз ҳақида гапирмасликнинг иложи йўқ. Хонадонимиз она мерос чеварчилик мактабининг устози алломаларига эга эди. Опам Лайлинисо Андижоннинг энг қўли гул чеварларидан эдилар. Вилоятда шундай удум бўларди. Қайси қиз чевар, пазанда, соҳибжамол, хушмуомала бўлса, қизнинг кўчасида совчилар гавжум бўларди. Опамиз тиккан ироқи кашталарнинг, ироқи, чуст дўппиларнинг довруғи Фарғона, Наманган, Ўш, Асака, Қўқон томонларга тарқалибди. Уйимизга буюртма берувчилар кўп келардилар. Манаман деган йигитлар бизнинг хонадонимизга куёв дўппи буюрардилар.

Ишни опам тикардилар, биз ёрдамлашардик, онамиз буюртмачилар билан муомала қилардилар. Бир куни бир амалдорнинг таманно хотини уйимизга келибди ва шундай дебди:

— Атай, Асакадан келдим-а овсин... Қизингиз тиккан дўппилардан бир кияй дедим. Қизимни узатяпман. У ҳам сепимнинг ичида ўша чевар тиккан дўппилар бўлмаса, тўйга розилик бермайман, деб туриб олди. Менга оз эмас, кўп эмас 10 та дўппи керак. Лекин фурсат оз, ўргилай, улгутиб берсангиз, икки баробар ҳақ тўлашга ҳам розиман...

Ой ёруғида, фонус ёруғида, чироқ шуъласида дўппи тикишга ўтирдик. Беш қизнинг қўли-қўлига тегмасди. Биз дўппиларнинг кизакларини тикардик холос. Асосий, нозик чокларни опам бажарардилар. Онам дутор чертар, бизлар қўшиқ куйлаб, кашта тикардик... Кунлар ботар, тонглар отарди, хонадонимизда чироқ ўчмас эди...

Ўша буюртмачи аёл келибди, кашталарга термулиб туриб, онамга дебдилар:

— Бундай қўли гул қизни худойим Сизга иноят айлабди, бу қиз Сизга бахту тахт, аркони давлат келтиргай. Ижозат берсангиз қизингизни бир кўрсам.

— Йўқ, — дебдилар онам. — Айбга буюрмайсиз, кўз тегади, ўргилай, чокига қарангу, ўзини кўринг.

— Майли, — дебди ҳалиги аёл, — шу муштдеккина қизчангиз менинг шунча пулимни олиб қолди-я. Санъатига балли унинг. Илойим кўз тегмасин...

На чора. Кўз тегди. Кунларнинг бирида унинг қўлини ёмон нарсга чақиб олди, бир бармогидан ажралди, бояқиш. Лекин у чеварликни ташламади.

Лайлинисо опам тиккан дўппиларнинг доврўғи ортиб бораверди. Совчилар турнақатор бўлиб кетдилар. Чевар қизни сўроқлаб, куёв дўппи буюргани келганлар орасида бир шўхроғи бор экан. Ҳар тонгда томимиз оша, ҳовлимизга дилафрўз (кўксултон) ларни ташларди. Ҳовлимиз, чорпоя, ариқларимиз дилафрўзларга тўлиб кетарди... Биз болакайлар дилафрўзларни териб ердик. Кейин билсак, йигитнинг катта боғи бўлиб, унда турли-туман мевалар, дилафрўзлар ўсар экан... Кейинчалик, Лайлинисо опам ўша боққа келин бўлиб тушдилар... Сўнг, Тошкентга кўчиб кетишди.

Талабалик йилларимни эслайман. Ҳар йил таътил вақтида, ўриқлар гўра бўлганида, қўқон тутлар марвариддай товланиб пишганида Андижонга борардим. Онам менга атаб нон ёпардилар. Тандирдан узилган нонларни саватга солиб, савати билан олдимга қўярдилар.

— Ол, болам. Сенга нон ёпиб, иссиққина еб ол, дейдиган онанг узоқда. Борай десам, йўл узоқ, укаларинг бор.

Нонни олдимга қўйиб, термулиб ўтираверардилар. Мен саватдаги нонга термулардим, онам менга термулардилар. Лўппи-лўппи нонлар бир умр ёдимда қолган...

Мен ҳам тандирда нон ёпаман, болаларимнинг олдига савати билан келтириб қўяман. Онамнинг гапларини такрорлайман. Ол болам, иссиққина еб ол, дейман. Бу сўзлар онамерос бўлиб келади, онамерос бўлиб болаларга қолади. Болалардан болаларга...

Талабалик йилларимдаёқ мени турмушга узатишди. Онам айтганини қилдилар-да. Қиз бола бировнинг хасми деяверардилар. “Эгасига топшириб”, хотиржамлик яратдилар.

Тўнғичим ўғил бўлди. Шамсиддинбек. Таътил чоғида бола билан узоққа — дам олишга боролмасдик. Ота-она уйи энг

яхши дам олиш маскани эди. Болалигимиз утган ҳовлимизнинг ўртасидан шарқираб ариқ оқиб ўтарди. Баланд сўримиз сувнинг устига қурилганди. Салқин, баҳаво. Бу гал таътил чоғида онамнинг олдига ўғлимни ҳам олиб бордим.

— Чарчагансан дам ол, ўзингга кел. Ҳам ўқиш, ҳам бола, рўзгор. Бу менинг айбим, болам. Сени қийнадим, ўқишингни бемалолроқ ниҳоясига етказишга қўймадим. Озибсан, боланг йиғлоқми? — дедилар онам менга ачингандай.

— Йиғлоқ, — дедим, — жуда йиғлоқ. Кечаси уйқу бермайди...

Онам оқшомда беланчакни созладилар. Шамсиддинбекни ётиқизиб, устига ҳарир оқ парда ташладилар. Менга ҳам ишора қилдилар: — Қани ёнбошла-чи, иккингишни бир ухлатиб қўяй. Сизлар болани ухлатишни билмайсизлар. Алла деган нарсa уйқунинг париштаси эмиш, болам. Алла тинглаганида шаршараклар ҳам тугёнлар узра бош қўйиб ухлар эмиш. Алла тинглаганида девлар ҳам ғарибгина уйқуга кетар эмиш. Ой баркашида нур элар эмиш. Дарёлар сочларини ёйиб, жўр бўларкан. Тун оромга айланар, юлдузлар уйқуга кетган гўдаклар бошида посбон бўлар эмиш. Борлиқ бори гўзаллик, жами мўъжизаларини, оромларини аллалар бағрига жамлаб, оналарга тутаркан, куйла, куйлагил, дея илтижо қиларкан... Онам ана шундай деб аста алла бошладилар:

Оқшом ҳам қўнди болам
Туман урар юлдузни.
Уйқуга кирар олам
Ороминг ол, тенгсизим.

Юлдузларни хўплади
Ойни ҳам қучди тўлқин.
Ухла қўзим, ухлагин
Эрта тонг отар дуркун.

Хумой қушлар уйқуда
Қояларга қўйиб бош.
Олам ширин уйқуда
Уйқуда ётар қуёш.

ОҒИЗОҚЛАР

Аллалар бағрида афсоналар тилга кирардилар. Ана шу афсоналар бағрида бизлар улгайиб, барно-барчинларга, алпомишлар, кунтуғмишларга айланиб қолардик. Она юрт, унинг ишқи, ҳижрони, соғинчи қандайин азиз эканини юрагимизга муҳрлаб қўярди бу аллалар. Мардликни, тантиликни улуг-

ларди, элига, юртига хиёнат қилганларни қоралар эди онам айтган аллалар, бувим сўйлаган эртақлар.

Тонг отарди, ҳовли рўяларида ўзгача ҳаёт, ўзгача нашъу намо бошланарди. Онамнинг меҳнаткаш қўлларида енгликча кўрардим. Биз тўп-тош ўйнардик... Аргимчоқ учардик. Онам ёпган ёглик кулчаларни оқизоқ қилиб, ариқча ташлардик-да қўшни боғлар, ҳовлиларга ўтиб, шарқираб оқаётган ариқ сувлари ортидан чопардик. Кулчаларимизни қувлаб, боғма-боғ чопиб, дала-тузларга чиқиб қолардик. Турналар аргимчоғини, дуру маржонларини тизган фусунгар осмонимизни, афсонавор парпиракларимизни учирган сайхонларда тўп-тош ўйнаб қолиб кетардик.

Яна оқшом қўнарди. Ҳовлида аллақандай сеҳрларни кўрардим. Аслида бу сеҳрларни яна ўша онам айтган аллалар, бувим сўзлаган эртақлар бошлаб келарди.

Балоғат ёшига етганимизни сезган онамиз энди бизга Зебуннисони, Ҳазрати Навоийни ўқиб берардилар. Зебуннисони ёд айлаган ўша чорбоғимиз, файзли, баҳрали уйимиз, сўлим ҳовли рўялари, боли-неъматларга тўла боғимиз менинг наздимда мисли кенг олам эди. Фақат бизни эмас, болалигимизни, болаларимизнинг болалигини ардоғига олган онамнинг аллалари энди ширин хаёлларга айланди...

Улғаймоқ саодати бошлаган йўллардан кетдик. Она алласидан-да олислаб кетдик. Хаёлларим ичра энг ардоқлиси, армонларим ичра энг армонлиси ўша... онам айтган аллалар эди...

Онажон, илк бор фарзандимни бағримга босиб, гўдагимни эркалаш, аллалаш учун сўз, оҳанг, хайратлар излаганимда Сизни ҳар қачонгидан ҳам теранроқ англадим. Сиз айтган аллаларни илк бор такрорлаганим, оналик оламига илк бор қадам босганим, илк бор ўзим ҳам олам-дунё яратганимда Сизни кўргим келди. Тунларни тонгларга улаб, бешик қучоқлаб, беҳаловат тонглар оттириб, ўзим яратган олашимга термулганимда, паришон сочларимни тароқлаш учун вақт топмаганимда Сизни — буюк бир қудратни соғиндим.

Болали уй — бозор, дердингиз. Ана шу бозор савдоларидан сўзлардингиз. Биз беш қиз, бир ўғил — ҳар биримиз бир олам эдик чамамда. Феълимиз, атворимиз, эркалигимиз, талабларимиз билан Сизни ана шу бозорларда — болали уйнинг бозорларида чарчатардик. Гоҳ кулиб, гоҳ ёниб сўзлаган сўзларингизни жамлаб китоб қилмоқ жоиз эканини англадим, такрор-такрор ҳис қилдим буни.

Дунёйи дуннинг кенг бағри, тор сўқмоқлари, зулмат кечалари, беҳиштлари, ёбонларидан сўзлаганларингиз ёдимда...

Ўкинчлар, севинчлар эшик қоқмай, ижозат сўрамай остана хатлаб ичкари кирган, бардошларимни имтиҳон айлаган сонияларда Сизнинг оналик салтанатингизга бош эгдим. Тўсиқларни бузиб, масофаларни унутиб, дарёларни кечиб, тоғу тошлардан ўтиб, учиб-елиб, гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб ҳузурингизга, даргоҳингизга йўл олдим...

Деворга осиглиқ дуторингиз, бўш қолган беланчаклар, шабнамларга кўмилган майсалар, маҳзуна сувратингиз қарши олдилар, Сизни ёдимга солдилар.

Тоғ турар қошимда
Қорлидир чўққилар...
Сочлари кумушдай онамни эслатур.
Тоғларнинг аршидан
Гуё нур тўкилур,
Нур ёғилур қарашидан,
Онамни эслатур.

Тоғлардан жилғалар
Шилдирайди майин...
Соғинчдан кўзда ёш
Онамни эслатур.
Отилар тиккадан шаршара тинмайин,
Соғинчдан энтиккан,
Онамни эслатур.

Олисда тургайлар
Сайраса саҳарлар...
Субҳидам алласи, онамни эслатур.
Уммону буронлар
Тинар, жим бўлгайлар,
Ҳар оқшом йўл пойлар,
Онамни эслатур.

Тоғларнинг умрини
Бермабди одамга...
Тоғларнинг бардоши
Онамни эслатур.
Бир зумда гумбирлар
Чақиндан тоғ боши
Юраги қуёшли онамни эслатур.

Тогда бир чинор бор осмонга
Юз тутган.
Онамни эслатур
Йулимга кўз тутган.

АЙТИЛМАГАН ЁР-ЁРЛАР...

*(Мустақиллик майдонида қад кўтарган хотирлаш
ва қадрлаш мажмуаси қошидаги уйлар)*

Бу майдонда номаълум аскар қабри, унинг шарафига ёқилган мангу машъала бор эди. Ҳа, номаълум қабр эди у. Урушда номаълум кетган шаҳид ўғлонлар кўп эди...

Оналар қайга бориб, кимнинг пойида тиз чўкишни, талхи ёшлари билан қайси мрамор тошларга дарз солишни, армону зорлари билан қайси қояларни қулатишни билмас эдилар. Номаълум аскар қабри эса оналарнинг кемтик юрагини тўлдира олмасди.

Мустақиллик майдонида қад кўтарган хотирлаш ва қадрлаш мажмуаси савобли ишларнинг энг хайрлиси бўлди. Азага борган одам ўз дардини айтиб йиглайди. Дардингни айтиш ҳам енгил тортишдир.

Оналар юракда янги дунёлар билан, тилакда янги дуолар билан бу гоят хайрли ишни бошлаб берган юртбошимизга, унинг зеру забарларини жойига қўйган қўли гул усталарга узоқ умр тилагайлар. Муқаддас обидалар қаторига қўшилган бу обида айни муддао бўлди.

Юртимизнинг, фарзандларимизнинг улан бешигини тебратиб, аллалар айтиб камолга етказётган минглаб озурда жон оналарнинг бири сифатида бу қутлуг саждагоҳга менинг ҳам тушар йўлларим бордир. Ўтганлар ёдини олиб, саждага бош қўймоқ савобдир.

Юртимнинг баёзини ёзар эдим тонгларда,
Деразамни ланг очиб, кирди баҳор гул билан.
Ғалаба баҳори бу... омон қайтган жанглардан,
Кўз ёшларга, зорларга, қирқ минг шонга йўғрилган.

Ёш тўкилмиш... мраморларга дарз солмиш онайи зор,
Қирмизи қон долалар келтирмиш ўғлонига.
Ўғилмиди у... ёки айтилмай қолган ёр-ёр,
Она бош қуяр энди тўймаган баҳорига.

Тинч ва осуда ҳаёт кечирмоқдамиз.

Ҳа, осуда! Лекин бу осудалик бўронлардан сабоқ олган, суронлардан бунёд бўлган осудалиқдир. Не-не қаҳрамонликларнинг оташларда ёнмас, уммонларда чўкмас, замон-замонлар оша ҳам емирилмас, унутилмас тарихидир у.

Осудалик... Қўлига қурол тутган, дунёга, галабага умид кўзи билан боқиб, юртини асрамоқ учун қонлар кечган оталаримиз, барвақт кексайган, асоларга суянган, қадди дол бўлган оналаримиз, гулбарглардай узилган акаларимиз қони билан битилган саҳифалардир у. У айтилмай қолган ёр-ёрлар, тутилмай қолган чимилдиқлардир. Мармар сағаналарга битилган аламли сатрлар, кишилар юрагига муҳрланиб қолган алам-ангизлар, дардлар эвазига келган осудаликлардир.

Йиллар ўтарлар, ўтарлар. Уруш суронларини кўрганлар, уруш жароҳатидан озорланганлар, қўлтиқтаёққа суянганлар тобора озайиб борарлар. Лекин уруш жароҳатлари, сабоқлари битмас.

Ўтганларни хотирламоқ, қолганларни эъзозламоққа ҳамиша бурчлимиз. Зеро бу бурч инсоний бурчларимиз ичра энг олий ва савобли, хайрли, муқаддас бурчдир.

Субҳичог тоғларга, сайҳонларга, дала-тузларга, мирзатеракларга, гуллар япроғига инган, ҳовли рўяларга офтоб бўлиб, мунавварлик бўлиб тўшалган, шабнамлар юзида табассум бўлиб жилваланган эй она қуёш, сарин еллар, азиз маъво, азиз одамлар ул даҳшатли кунлар ёдингиздадир. Ўқ тегиб йиқилганлар ёдингиздадир. Тош ҳайкалларга айланганлар ёдингиздадир. Номалум йўқолганларни, чимилдиқ кўрмай кўзига тупроқ тўлганларни унутмадингизми? Ҳар тонг остона хатлаб, ёруғ оламга юз тутган, ишга, ўқишга бораётган ўғлон, барчин қизлар, сизга айтар сўзим бор. Ҳар баҳор, сажий куз гўзалар баргига меҳнат баёзини битаётган азиз деҳқон сиз билан дардлашмоқ истагим бор. Қаҳрамонликлар ижод этган баҳордир аскарларни ёд этмоқ, қабрларига гуллар элтомоқ, уларнинг ёдини олиб тиз чўкмоқ, сажда айламоқ, тавоф этмоқ савобидан ҳам улугроқ савоб бормикин.

Босиб ўтилган қонли йўлларни эсламоқ бурчидан ҳам муқаддасроқ бурчимиз бормикин.

Биз саодатли кунларда туғилдик. Лекин жанг лавҳаларини биз тарих, тазкира китоблари, хотира дафтарларидан, азиз ва мўътабар кексаларимиз, жанг кўрганларнинг ҳикоя-

ларидан, кино тасмаларидан, ҳар сония бўлса ҳам-ки, кўчалардан ўтиб борувчи қўлтиқтаёққа суянган уруш қаҳрамонларидан, мангулик машъаллари, мармар сағаналарга битилган аламли ёзувлардан, одамлар юрагига учмас бўлиб муҳрланган зорлар, айрилиқ дардларидан, ҳижрон дostonларидан биламиз. Ҳайкалтарош чўқморига кўчган уруш нолаларидан, рассом мўйқаламидан яралган маҳзунликлардан биламиз. Ўн саккиз ёшида уруш туфайли бева қолган келинчакнинг бевақт оқарган сочлари, бедарак йўқолган ўглини ҳамон кутаётган, йўлга термулаётган онанинг интизор нигоҳларидан англаймиз. Уруш юракларга солган дарзларини, силсилаларни кўрамиз. Жангномалар дафтари-ни варақлаймиз.

Мана, жангчи йигит кўзларида олов учқунлари, юрагида катта маҳобат ҳамда нафрат тугёнлари билан, қўлидаги қурол-ини баланд кўтарганча илгарилаб чошиб бормоқда. Нафрати — ёвга. Муҳаббати азиз она юртига, халқига, волидаи муҳтарамасига, жангчи ҳамон илгарилаб боради. Қўлларида қирмизи байроқ. Озод этилган шаҳарлар, қишлоқлардаги биноларнинг пештоқларига қадалгувчи бу байроқни баланд кўтарган йигит ҳар бир одим йўлни юраги, ҳаяжонлари, тугёнлари, ор-номусини ҳимоя қилгандек хушёрлик, ишонч, масъулият ҳисси билан босиб ўтарди. Бу илгарилаш одими Берлингача эди. Берлингача бўлган бу йўллар сокин-осуда, беҳатар эмас, қурбонли, қўрқувли, фалокатли йўллар эди. Бу йўлларда не-не мангулик дostonларига тамал тошлари қўйилди, не-не қаҳрамонлик ҳайкаллари тикланди. Абдийлик машъалалари аланга олди.

Шонлар, қаҳрамонликлар, ўлмаслик, мангуликларнинг китобини яратган халқимиз юрт шаънини кўзи-қароғлари ичра ҳимоя қила олган ўғлонларини унутмагай сира. Шундай ўғлонларни ўстирган мунис оналарга эҳтиром.

Ҳарир рўмоли бошда, саҳар йўлда келинчак
Гулларга кўмиб қайтар “Мангу машъалалар” ни.
Улар навда эдилар... очилмаган бир гунча,
Қўтлуг қонлари ювди бегона далаларни.

Бир дона лола ушлаб кетиб борар болажон,
Унинг қўлини тутиб бораётир бобоси.
Шу гудак ҳаққи Қуёш, офтобни бўлсин осмон,
Бу истиқлол китобин илк сўзи — алифбоси.

Пахтазорга туташ богда дутор чертилади. Қўшни богда ҳовли супураётган аёл дутор созига маҳлиё бўлганча жим қолади, хаёл сурганча, устунга суянганча маҳзун тортади. Кечаги шамол гулларини тўкиб ўтган олма дарахтига термулади. Дарахт шохларини тебратаётган шаббода аёлнинг хаёлларини паришон этади, зорли, озорли бир оламга етаклайди. Ҳа, олма гулларини дув тўкиб ўтган шамол, урушнинг бефайз шамоллари, юракларга солиб ўтган алам-ангизлари, бир умрлик ҳижронларини ёдига солади аёлнинг. Қўшни богда ҳамон ўша дутор нола қилади. Нолалар боғлардан боғларга кўчган дамларни ёдига солади. Дарахт гулларини шамол дув тўкиб ўтди... Колхознинг не-не алпомиш йигитларини уруш қиргинлари хазон айлади... Аёл оҳ тортиб юборди. Олма дарахтига суянганча лаблари титради, юраги сирқиради. “Йигитлар дутор чалса майлига, лекин ҳаргиз қурол тутмасин улар”. Она бу сўзни такрор-такрор шивирлади, ёруғ бу олам, дунёи зорга тинчлик тилади. Замонага тинчлик, ўғлонларга омонлик сўраб, дуога қўлларини очди.

Марҳумлар ёдин олиб, ўсмирлар ҳам утарлар,
Улар юрсин ҳамиша нур тўшалган йўллардан.
Қурол тутмасин улар, тутсин созу дуторлар,
Гулоб ичсин байрамлар узатилган қўллардан.

Зафарга йўғрилган тонг... бу — ғалаба баҳори
Бу — меҳнатлар баёзи, бу — муҳаббат тўла жом.
Бу — янги кашфномалар, бу — озод юрт наҳори,
Мустақил диёр қурган янги шаҳар, янги ном.

Иккинчи Жаҳон уруши йилларида Бекободда бунёд этилган Ўзбекистон металлургия заводи 1944 йилнинг 5 мартида биринчи марта пўлат берди. Халқ иродаси, қардошлар бирлиги, жасорати мисли пўлат оқимларидай қудратли эди. Ўша кезларда бу пўлат оқими ёнига иккинчи бир пўлат оқим ҳам қўшилди. Кун огди, мартен цехида иш тўхтагани йўқ. Дақиқалар, секундлар саналди, нигоҳлар термулмоқдан чарчамади, умид нигоҳи эди бу. Шу куни ўзбек пўлатини эритиш ишига ҳисса қўшганлар номи тарих саҳифаларига ёзилди. Асад Эргашев, Ҳафиз Ганиев, Анвар Тошпўлатовлар эритган биринчи пўлат 34 тоннагина эди холос. Лекин бу тонналар ёв учун офат эди. Бу Ўзбекистон учун тарихий воқеа эди. Даҳшатли уруш кетиб турган дамларда ҳам халқимиз меҳнат ва ижод қилишдан тўхтамади. Умидсизликка тушмади.

Оталаримиз, акаларимиз жанггоҳлар ичра юриб Ўзбекистонимиз маданиятида, санъатида, илм масканларида, театрларида, саноат корхоналарида, дала-тузларда бўлаётган воқеаларни, ўзгаришларни сергаклик билан кузатиб турдилар. Мактублар, номалар, хушхабарлар фронтга, фронт орқасига қанот қоқиб турар, кўнгил муждалари, умидли сўзлар туморча қилиб бўкланган конвертларга жойланган буларди.

Уруш йилларида саҳналаримизда "Бургутнинг парвози", "Ўзбекистон қиличи", "Даврон ота", "Муқанна", "Улугбек" каби янги саҳна асарлари қўйилди. Адибларимиз янги асарлар битдилар, Катта Фаргона канали Иккинчи Жаҳон уруши йилларида умумхалқ ҳашари йўли билан қазилди. Шеър мулкининг султони Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи нишонланди. Халқимиз ватанпарвар, иродали, мақсадли халқ. Янги пахта майдонлари, янги гектарларда меҳнат тингани йўқ. Фронт орқасида, жанггоҳларда, окоплар, ертўлаларда меҳнат, заҳмат давом этаверди. Ғалаба қўшиқларини айтиб одамлар ўзларини овулар эдилар.

Шаҳид бўлганлар, орзу манзилига етганлар, етолмаганлар бор. Етолмаганлар ёди мангу барҳаётдир. Етганларга, азиз халқи учун жанг қилганларга жангларнинг оловини ютганларга омонлик, узоқ умр, сиҳат-саломатлик, дилшодликлар тилайлик. Ўтганлар ёдини олиб, хотирлаш ва қадрлаш майдонидаги мангулик машғалалари, қаҳрамонликлар обидалари пойига гуллар элтайлик.

Бахт, истиқбол, муҳаббат, висол оstonасига қадам қўймоқ учун тонгдай ҳарир рўмолини бошига ташлаган келинчак, мўйлови сабза бўлган ўғлон, бахт кошонасига борар чоғингизда хотирлаш майдонидаги мангулик машғали пойида бир дам тўхтаб ўтинг. Бу шундай савобли иш, муқаддас бурч. Шундай улугвор туйгуки, уни сўз билан айтиб, қалам билан изҳор этиб бўлмас.

У андуҳли йилларни, кўз ёшларга тўлиғ йўлларни ёдга солувчи жароҳатлар кўп, машғалалар кўп, ёдгорликлар бисёр.

Юртбошимизнинг ташаббуси билан Мустақиллик майдонида қурилган ўтганларни хотирлаш ва тирикларни қадрлаш иншооти биз учун муқаддас саждагоҳдир энди. Мангу олов ёнида бошлар эгик, қуролдошлар, фронтдошлар саф тортиб турадилар. Дийдор кўришган қуролдошлар бир-бирларининг бағрига сингиб кетадилар. Унут бўлмаган, ҳамон юракларга силсила солгувчи окоп қўшиқлари, жанггоҳларнинг

аламли марсиялари, фарёдлари, оҳлари янграйди. Жанггоҳларда яралган сатрлар ўқилади.

Урушда ҳалок бўлган умр йўлдошини, фарзандини соғинган аёллар, оналар бу қутлуг саждагоҳларга гуллар келтирадilar. Тўймаган баҳорига зорини сўзлаб қайтадилар. Хотирлаш ва қадрлаш майдонига ирмоқ бўлиб келганлар дарё бўлиб қайтадилар. Дарёлар баҳри уммонларга айланади. Ватан сарҳадларини қўриқлаётган йигитлар, талабалар, қариялар бу ерга келадилар. Ёшлар қасамёдлар қиладилар: “Мустақил юрт дахлсиздир, унинг ҳар қарич тупроғи учун юрт ўғлонлари жавобгардир”.

Не-не қалқонтўш йигитларимиз жангдан қайтмадилар. Минглаб аскарларимизнинг хоки пойи ўзга юртларда Россия, Украина, Белоруссия, Польша, Чехословакияда, Берлин бўсагаларида қолди. Меҳрибон кишиларининг аччиқ кўз ёшлари биллур тошларга айланди. Ҳадсиз изтироб тугёнлари бардошларга айланади-ю жим қолди. Сўйланмай, изҳор этилмай, ўсмирлар қалбида қолиб кетган не-не покиза муҳаббатлар, куйланмаган ўланлар, аллалар, ёр-ёрлар, ушалмаган орзулар мана шу мангу машғалалар бағрига сингиб, абадий оловларга, битмас армонларга айланди.

Бугун қутлуг саждагоҳга яна тушар йўлим бор,
Маҳзун чаманлардан унга атаб терган гулим бор,
Э воҳ, нечун бу оламда ногаҳоний улим бор,
Менинг, сенинг бахтимиз деб жон берган норгулим бор,
Норгулларга тушса кўзим,
Учар бўлса тонг юлдузи,
Эслайман сени.

Гул курганда фасли баҳор янги боғлар чаманлар,
Эгарланса, қутлуг сафарларга тулпор, саманлар,
Остонада гулбарглардай кузатсалар санамлар,
Соғинчларнинг баёзини ёзар бўлса қаламлар
Келса олислардан чопар,
Севинч, кўз ёшидан хабар,
Эслайман сени.

Тошкентнинг Волгоград кўчасида Мотамсаро Она ҳайкали очилгани ёдимизда. Она ҳайкали пойига юзлаб йигитларнинг, Ватан учун жон нисор айлаган қаҳрамонларнинг, шинел кийган барно-барчинларнинг, ўн етти ёшлиларнинг, ёр-ёрлар тингламаган алпомишларнинг хоки қўйилган.

Бу улугвор иншоот, бу мангулик ансамблига ажратилган неча гектарлик майдон ҳам эндиликда қутлуг зиёратгоҳга айланган. Ҳамон қутлуг зиёратгоҳ бўлиб келади, шундай бўлиб қолади. Негаки, дунёга кетган оловни ўчириш мумкиндир, лекин инсон юрагига туташган айрилиқ, изтироб ўтини ҳеч қачон, ҳеч нима билан ўчириб бўлмайди. Бу ерга ер юзининг турли сарҳадларидан мунис она ҳайкалини тавоф айламоққа ўғлони, қизларининг дийдорига зор қолган маъсуманинг ҳайкалини зиёрат айламоққа келадилар. Бахт кошонасига бораётганлар бу ерда тўхтаб ўтадилар. Шаҳар сайрига чиққанлар бир дам тўхтаб ўтадилар, бу ерда боболар, бувилар қўлларини дуога очадилар. Йигитлар тиз чўкадилар. Келинчаклар таъзим айлайдилар, бош эгадилар.

Мотамсаро табаррук Она ҳайкалини тез-тез зиёрат қилиб тураман. Маъсуманинг тош ҳайкали пойидаги қабртошларга ва улардаги ёзувларга такрор-такрор назар ташлайман. Аламлар, зорлар юрагимни пора қилади. Халқимизнинг бу бегуноҳ жувонмардларига, бу очилмайин сўлган баҳорлари, гулларига, бу гулбарглардай узилган бебаҳо гавҳарлари, қаро кўз мардларига таъзим этаман: Азизлар, сизлар қурол тутдингиз, биз эса қалам. Қабрингиз нурга тўлсин. Мана улар: генерал-майор Собир Раҳимов, мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатган Неъматжон Ҳакимов, Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Жўраҳон Усмонов, Виктор Малясов... Ягона, тотув қардошлик оиламизда ўсиб улгайган, мардларча ҳалок бўлган қозоқ йигити Қали Асанов, татар Вали Машаҳмедов, тожик Амир Назаров, туркман Муҳаммад Сатторов, грузин Ҳамаладзе, қорақалпоқ Ҳусланис Йўлдошев, белорус Николай Жук, литвалик Смидзис Арвазин, украин Павлик Олейников ва юзлаб исми номаълум, лекин шон-шўхратлари абадий барҳаёт аскарлар шу ерда беозор уйқудалар, барҳаётлик қучоғидалар.

Жавоҳирлар тизимидан узилса дур, садафлар,
Гам-андуҳни оқизса гар гулгун шароб, қадаҳлар,
Булутларнинг чодирини сўкса қуёш чарақлаб,
Урушларнинг дафтарини қолар бўлса варақлаб,
Гулчамбарлар келтирсалар,
Ё пойингда ултирсалар,
Эслайман сени.

Оналар жангларда ҳалок бўлган фарзандларини ерга эмас, қалбига кўмадилар асли. Шунинг учун ҳам бу қалб ҳамиша

уйгоқ, ҳамиша безовта, ҳамиша муҳаббатли, ҳамиша меҳрга зор, интизордир.

Иккинчи Жаҳон урушининг кўз илгамас фронтларида ўзбек фарзандларининг пойи қадами етмаган тупроқ йўқ. Кавказ тоғларидан тортиб то Украинагача, Дон дарёсидан Улуг Лукигача улар отда, пиёда, жанговар қўшинлар сафида бордилар. Жангга кирган оталаримиз, йигитларимиз, мўйлаби сабза урган ўсмирларнинг қўйнида бир ҳовуч она юрт тупроги рўмолчага ўроғлиқ эди. Она юрт тупроги, муқаддас тупроқ уларнинг юрагига мадор эди. Шу тупроқ қалбимиздай ҳамроҳ эди уларга.

Азизим, биз сен билан мактаб партасида ёнма-ён ўтирардик. Бир тонг мактабга келганингда киприкларингда ёш қалқиб турганини кўрдим. Кичкинагина бошингга гам тушганди. Ёдимда, дарсдан сўнг ўқитувчимиз бошингни силади, кўз ёшларингни артди. Билсам, отанг урушда ҳалок бўлган эканлар. Муаллима опамиз сени юпатди-ю, ўзи ҳўнграб йиглаб юборди. У уруш туфайли тул қолганини ўшанда билармидик, билмасмидик... Муаллимамиз ўшанда айрилиқ ҳақидаги бир шеърни йиглаб ўқидилар. Сўнг... мана бу сатрларни ёд айтди. Болалар кўнглини вайрон қилмаслик ниятида маҳзунликни нарироққа суриш учун, бу дунёи зорнинг зорларидан чекиниш учун шундай қилгандир балки:

Юрак!
Қани бергин лириканинг
Энг асилини,
Энг жўшқинини,
У акс эттирсин мазмунида.
Шодлигимнинг бор тулқинини ...

Муаллима ўзи ёд айтган мана шу сатрни — Султон Жўранинг сатрларини ёд олишга буюрдилар. Ёд олдик... Бора-бора биз ёд олган шеърларимизни эмас, ўзимиз машқ қилган шеърларимизни муаллимга, бир-бирларимизга ўқиб берадиган бўлдик... Азизим, Султон Жўранинг юртидан эканимизни, шундай ўтюррак шоирнинг хоки пойи бегона юртда қолиб кетганидан озорда эканимизни ҳар гал алам билан эслардик. Бу йил Гомелда бўлдим. Ён дафтарим ёзувларга тўлиб кетди. Белоруссияда бир қишлоққа Султон Жўра номи қўйилган. Ҳар баҳор шу такрор, шоир қабри майсалар билан қопланади. Чечаклар... маҳзун чечакларга тўлади. Одамлар ўзбек аскари, шоирининг қабрини зиёрат қилгани келадилар.

Қабр ораста, гуллар қучогида, одамлар ардогида, парваришида.

Ҳар йили Баҳор қайтиб келади. Лекин бу баҳорлар яқин ўтмишнинг дарду аламларини, қонга беланган қирмиз байроқларни, дўстини суяй деб ўзи йиқилганларни, хазон бўлган чечакларни бир умр ёдга солиб туради... Қора қош, қора кўз ўзбек шоирини ҳам ёдга солади баҳор. Зотан баҳор Султон Журанинг йигитлик ёшига ҳам ўхшаб кетади. Иккинчи Жаҳон уруши қаҳрамонлари ҳайкали пойига атаб саралаган гулларимни бағримга босиб, машъала томон борардим. Машъала ёнида қўлларида алвон лолалар ушлаган отага кўзим тушди. Ота аввал тиз чўкди, тавоф айлади, лолалар бойламини ҳайкал пойига қўйди. У тиз чўкканча жим қолди. Юрагида бетинч хаёллар бор унинг. Юрагида кўчкин кўчаётган отанинг бу ҳолати менга унсиз чекилган фарёдлар, лолалар бағрига беркинган нолалардан сўзлагай.

Э воҳ, сўзламайди-ю, ёндиради ҳайкаллар,
Машъал тебранар... уни нур қалами сайқаллар,
Аслида бу дунё гап, дунёлигин пайқарлар,
Ирмоқ бўлиб келганлар, дарё бўлиб қайтарлар,
Кўрсам юртда фозиллар,
Дала тўла ҳосиллар,
Эслайман сени.

Диёнатни одамлар солса гар тарозуга ,
Зилу замин юк ортиб қўйса умид, орзуга,
Ўтган кунлар ёдини солиб кўрмай кўзуга,
Бино қўйса баъзилар ҳисоб бермай ўзига,
Унутсалар ҳижронни,
Не-не муътабар жонни,
Эслайман сени.

Ота кумуш соқолига оқиб тушаётган кўз ёшларини артиб ўрнидан турди. Қуёш илк бора киприк қоққанида ота ҳузурда қўлларида гуллар, райҳонлар, анвойи чечаклар ушлаган бувилар, боболар пайдо бўлдилар. Улар бир-бирларига гуллар, лолалар узатишар, қучоқ очиб бир-бирларининг бағрига сингиб кетардилар. Бир зумда машъала атрофи гул-алвонларга тўлди... Тирик қолган, ой бориб омон қайтган қуролдошлар ҳар баҳор мана шу машъала пойида дийдорлашар, садафдай сафларини яна бир бора имтиҳон этишарди. Ўтмиш дафтарини варақламоқ учун, тинч замонга шукроналар айт-

моқ, одамларга умр тиламоқ, ҳалок бўлган қурулдошларини ёд айламоқ учун бу ерга чинорлардай жам бўлишарди. Ўтган у кунлар ёдини олмоқ огир... лекин савоблидир. Кексаларни кузатаман. Ҳам ифтихор, ҳам ўкинч ҳислари аро забун бўламан. Бағримдаги гулларга термуламан.

Мен ҳам тиз чўкаман, сажда қиламан, марҳумлар ёдини олиб гуллар қўяман. Саф-саф бўлишиб йигитлар ўтишади. Чақ-чақлашиб қизлар ўтишади. Ҳавасланиб қарайман. Шукроналар қиламан.

Замонага, осудалик ато айлаган истиқлолга дилшодликларимни изҳор этаман.

Ҳижрон билмай ўсмоқда успиринлар бу юртда,
Машғалалар ёнмоқда... бағри қону сукутда
Қувонч — олам, ишқ — жаҳон ҳар бир қизда, йигитда,
Қиличлар ҳам деворда, ором олар совутда,
Қуёш чиқса тўлишиб,
Ёғдуларин бўлишиб,
Эслайман сени.

Мана, баҳор ҳам келди... Гулга кирди гунчалар,
Ҳар бутоннинг кафтида феруза тугунчалар,
Ўғлоним, ёдинг олиб саркаш ел севинчилар,
Машғала уйғоқ, уйғоқ таъзимда ўткинчилар,
Келтирганимда гуллар,
Оташ-ўтинг ловулар,
Эслайман сени.

ЭЙ, ДУНЁЙИ ДУН...

Эй дунёйи дун, фозилларинг, ўктам инсонларинг, хайрли ишлари бир дунё-ю, фазилатлари бир жаҳон, ўзи гоят олижаноб, одми одамларинг билан гўзалсан, бойсан...

Лекин уларни қаламга олиш, тавсиф юритиш бурчи огир. Уларнинг худди ўзидек бир суврат чизиш маҳол, бир сўз айтиш маҳол.

Кўнгил кулбаси дунёларни сигдирар, олам дардига жой берар ҳамиша. Унинг кўчалари кенг, унинг сўқмоқлари тор. Ўтганлар ёдини олиш ҳамиша ҳам осон эмас. Ҳаётнинг ўз шафқатсиз қонунлари бор. Унга буйсуниш, шукроналар айтиш бурчимиздир. Кўнгил маҳзанида сақланиб қолган хотираларни ёд этамиз. Ўтганларни тавоф этамиз.

Абдулаҳад ака Абдуллаев, умр йўлдошим Сирожиддин Камолиддин ўглининг энг яқин дўсти, ҳамдард оғайниси эдилар. Ҳаётда жуда содда, ҳатто болабаиат, самимий бу инсонни эслаш, хотирлаш ҳам оғир, ҳам хайрли ишдир.

Абдулаҳад ака гоёят камгап, камтар одам эдилар. Бу улуг, фозил инсон ҳақида хотира ёзиш ҳаёлидан йироқ эдим. Унинг оила аъзолари, қизлари, умр йўлдоши Равзахон опа илтимосига кўра қўлимга қалам олдим. Қолаверса, биз бу оила билан узоқ йиллар қўшни бўлиб яшаганмиз. Яхши ва ёмон кунларда ҳамиша ён қўшнимиз сифатида улар бизга мададкор бўлишган.

Дунё кенг, беҳудуд, фусунгар. Унинг манзиллари, бекатлари беҳисоб. Инсон ҳаёлларининг, орзуларининг ҳам поёни йўқ. Наздимда манзилларнинг энг мунаввари, энг олийси бу камтарлик, одмилик манзилидир.

Бу камтар одам катта, улуг лавозимларда ишлади, санъатимиз, маданиятимизнинг энг оғир юмушларини адо этди, энг оғир юкини кўтарди, доимо карвонбошилар қаторида бўлди. Лекин давраларда, дўсту ёрлар, қўшнилар жам бўлган издиҳомлар, кўнгилоҷар суҳбатлар, меҳмондорчиликларда ҳеч қачон давра тўрида ўтирганини кўрмас эдик. У ҳамиша ўзгаларнинг ҳурматини жойига қўяр, ўзини эса лутф тавозеъда тутарди. Одамзот шуури бир нурдай. Ота-боболаримиз неки ҳикмат, неки донишмандлик бор буларнинг бари авомда сақланади, дейдилар. Айниқса, оталаримизнинг донолиги, тантилиги, кенг феъллиги, ўқтамлиги, закийлигини шу инсонда кўпроқ кузатганимни айтгим келади.

Киндик қони тўкилган Маргилондан чиқиб, ҳар қадамида яхшилик уругини сочиб, ҳар нафасида яхшиликни ёд этиб яшаган бу инсон элимизнинг энг азиз ва мукаррам инсонларидан бири бўлиб яшаб ўтди. Меҳнат қилди. Гузал, тотув, фаровон оиласи билан бахтли ҳаёт кечирди. Маргилондаги педагогика институтини, Ўрта Осиё Давлат университетининг Эрон-афғон бўлимини тамомлагач, шарқшунослик мутахассислигини олди, Ташқи ишлар вазирлиги, Маданият ишлари вазирлигида, Ҳамза театри, Ўзбекфильм киностудиясида раҳбарлик лавозимларида ишлади. Собиқ Иттифоқнинг Афғонистондаги элчихонасида маслаҳатчи бўлди; Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаш депутати сифатида фаолият кўрсатди. Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг аъзоси эди. У чет эл ёзувчиларининг жуда кўп асарларини ўзбек тилига

таржима қилди. Саҳна асарлари ёзди ва бу асарлар Ўзбекистон театрлари саҳналарида муваффақиятли саҳналаштирилди. Икки марта Меҳнат Қизил байроқ ордени билан мукофотланди.

Абдулаҳад ака бир жафокаш инсон сифатида ўз халқига, юртига, оиласига садоқат билан хизмат қилди.

Халқимизнинг мўтабар боболари, қўҳна бувилари бизларга ҳамиша кўкрак керишни, мақтанишни эмас, камтарликни, инсоний меҳр-муруватни, ҳамдардликни ургатиб кетганлар. Улар катта-катта муаззам кемаларни, наинки кемалар, дунёларни бағрига сиғдириб, эл-юртга баҳралар қолдириб оқиб ўтган азим дарёлар эдилар. Бу дарёларнинг сувлари тоза, ўзани кенг, тўлқинли эди.

Мен Абдулаҳад акани ана шу дарёларнинг сафида деб биламан. Шу азим дарёларга, уларнинг соҳилларига термуламан. Улар менга кўп воқеалар, ривоятлар, ҳикматлардан сўзлар айтади, мағрурлик ҳады этади. Улар менга улугворлик салтанатидан ривоятлар сўзлайдилар.

Инсонийлик тарозуда ўлчанмайди ҳеч. Лекин унга ҳар кимса ўзича тош қўяди. Инсонийликнинг қомусларда ёзилмаган боблари, саҳифалари талай. Биз ана шу ёзилмаган саҳифаларни Абдулаҳад акадек инсонларнинг ҳаётида, юриш-туришида, суҳбатларида, феъли-тийнатида кузатдик, ибрат олдик.

Умр йўлдошимнинг жўралари бизнинг Ҳасанбойдаги богимизга тез-тез бориб туришарди. Бир кун навбатдаги дийдорлашувларнинг бирида Абдулаҳад ака палов учун ҳозирлик кўрдилар. Қўли ширин пазанда бўлгани учун жўралар ундан палов пишириб беришни илтимос қилишарди. Кўпинча уни ўта мағрур деб ўйлашарди. Давлат арбоби, катта амал курсисида ўтиради, деб ҳайиқишарди. Аслида болалардай қувноқ, содда, беҳашам бу одамнинг гоят кичик кўнгил экани ҳайратомуз эди.

Палов тайёрлаётган ошпаз Абдулаҳад акага ёрдамчи керак бўлмади. Ўзлари ўтин тайёрладилар, ўчоқ бошига сув олиб бордилар, сабзи-пиёзларни чиройли қилиб тўградилар. Ялангоёқ, яланг бош бу одамнинг ораста, чаққон ҳаракатларига қараб фалон идоранинг раҳбари эканига ҳам ишонгингиз келмасди. Одатда раҳбарлар қўл қовуштириб, ошни кутиб, солланиб ўтиришади-да, кўпинча.

Ҳалима опа, Яшин домла, Равзахон опа, Ганижон Тошматов ва бошқалар шахмат суришарди...

Мен меҳмонлар учун мезбонлик бурчимни адо этай деб ичкаридаги ошхонада қозонкабоб тайёрлардим.

Гир-гир эсаётган шаббода, Ҳасанбой аригидан оқаётган шарқироқ сувнинг салқини, боғда хониш қилаётган қушларнинг кишини сархуш аллалагувчи замзамаларидан маст бўлган Ҳалима опамиз шундоқ хонтахта атрофида ёнбошлаганча ухлаб қолибдилар. Лаганда ошни кўтариб келган ошпаз Ҳалима опани уйготайлик, ош есинлар, дедилар. Яшин домла эътироз қилдилар. Опангиз ухлаб олсин, бу уйқу у киши учун жон демак, ҳаёт демак... тегманглар, иложи бўлса астароқ гаплашайлик, дедилар.

Палов дастурхонга қўйилди. Майнинг ҳам қултиллаган овози келди... Мен эсам ошхонада пишириб қўйган кабобларни лаганга жойлаб, паловнинг ёнига келтириб қўйдим...

Ошпазимиз кабобларга қараб дедилар:

— Ким пиширди бунӣ?

— Мен, — дедим.

Ошпаз хурсанд бўлмадилар. Мен нодонгина хато қилиб қўйганимни дарров тушундим. Меҳмонларнинг ҳаммаси кабоб ейишди, не-не тараддуд ва ҳафсала билан тайёрланган паловхон тўранинг ярми қолиб кетди...

Ҳалимаҳон опамиз тез-тез бизнинг Туроб Тўла кўчасидаги уйимизга телефон қилиб, Ҳасанбойга бориб бир тўйиб ухлаб келсам дегандим, навбатга ёзиб қўйсангизлар, деб ҳазиллашардилар...

— Навбат кутмай келаверинг, — дер эдилар умр йўлдошим.

Кеч куз, қиш мавсумларида биз шаҳардаги уйда бўлардик. Равзахон опаларникига тез-тез келиб турадиган меҳмонлар орасида албатта Яшин домла, Ҳалимаҳон опалар бўлишарди. Равза опа телефон қилардилар: Сизни Ҳалима опа йўқлаяптилар, тез чиқинг, дердилар. Иш қилаётганимни айтиб, узр сўрардим.

Катта одамлар, устозларим орасида мен ўзимни ўнғайсиз сезганим учун шундай баҳона қилардим. Кейин, бошқа андиша ҳам бор эди-да. Улар гоят қувноқ ўтиришарди, бир ўтиришда бир қўйнинг гўштини тановул қилишлари ҳеч гап эмас. Аския, ҳазил-ҳузуллар, қирмизи майни пиёлаларга тўлдириб кўтаришарди. Май ичмаган одамнинг ҳолига вой эди, бундай давраларда. Бу яйраган, қувнаганлар орасида бўлиш учун улардай майга ошно бўлиш, аския пайровларига қўшилишни уddалаш лозим эди. Устозларимга ҳурматим гоят

баланд бўлиб, мен уларнинг даврасида эмин-эркин бўлишим учун ҳали ёш, хом эканимни ўзим яхши тушунардим.

Равзахон опа шундай дилбар, гузал, самимий аёл эдилар. Телефон жиринглаб, яна шу аёлнинг майин овози эшитиларди:

— Ҳалима опам йўқлаяптилар, чиқмасангиз, бўлмайди...

— Мен сизларни яхши кўраман, лекин узримни қабул қилинг, жон опа, дедим. Йўқ, узрингиз қабул эмас, дердилар улар. Худди бир тутқин қушдай, нафасларим ичимга тушганча даврада ўтирардим. Кутмаганим майни қўлимга тутқизардилар... Қани бошимни кўтара олсам, қани бир қўлтум ича олсам, қани уни оёқларим остига тўкиб қутулолсам... деб терга ботиб кетардим.

Ҳалимахоҳ опам менинг ҳолатимни тушунардилар-да қўлларига дуторни олардилар. Ҳиргойини бошлардилар:

Замонасозларнинг сўзларидан кеч,
Гузаллар қўлидан шароб сўраб ич,
Дунёга келганлар бир-бир кетдилар,
Қайтганларин ҳеч ким кўрсатолмас ҳеч.

Кимнинг-ки бор эса бир бурда нони,
Ўзига яраша уй-ошёни.
На биров унга қўл, на у бировга
Айт, шод яшайверсин, хушдир замони.

Умидлар донаси хирмонда қолур,
Боғу роғ на санда, на манда қолур,
Симу зар тўплама, дўстлар-ла еб-ич,
Бўлмаса, ҳаммаси душманда қолур.

Даврада Умар Хайём, Паҳлавон Маҳмуддан рубоий ўқиш давом этарди...

Равзахон опам ва Абдулаҳад акамнинг бири-биридан сулув, ақлли, хушмуомала уч қизи бор. Оталари уларга не-не рисоаларни варақлаб исм қўйганлар. Равза опамнинг исмларига монанд бўлсин, деб чиройли исмлар ахтарганлар. Равза — боғ, жаннат демак. Дарҳақиқат Равза опам (нима учундир, уларнинг исми кейинчалик Роза бўлиб кетган) мисли боғ янглиг хушрўй, табиати, чеҳраси, муомаласи гузал аёл. Унинг бегуборлиги ўзига ярашади.

Катта қизлари — Сурайё — Ҳулкар, бир тўп юлдуз дега-ни. Мунаввара — нурли, равшан маъносини англатади. Рок-ия — ғоят гузал, итоаткор, назокатли.

Равза опамиз, кейинчалик эркалабми ё бу исмларни ўзларига ўнгай ҳолатда талқин қилибми, Сура, Муна, Рока деб атаганлар. Кўпинча қизларини Сура, Муна, Рока, деб чақирганларида замонавий қизларнинг замонавий исмлари-да, деб кулиб қўярдик.

Донишмандлар айтганидай умр дарё эмиш. Баҳоринг-да утар, дарёинг-да оқар-да кетар, умр афсоналарининг ҳам ниҳояси бордир, эй азиз одам.

Бизлар бўлмасак ҳам жаҳон бўлгуси,
Бизлардан на ному нишон бўлгуси,
Аввал-ку йўқ эдик, етмовди ҳалал,
Яна бўлмасак ҳам, ҳамон бўлгуси.

Умр йўлдошим бетоб бўлиб ётдилар, сўнг дунёдан ўтдилар. Қайгули, ҳижронли кўнглимнинг кулбасида гоҳ кўчкинлар кўчади. Уни гоҳ тугёнлар чарчатади. Мусибатлар эзади. Армонлар адаштиради...

Абдулаҳад ака кўнгил сўраб келдилар. Дўсти-биродарини эслаб маҳзун тортдилар. Мен тиз чўкканимча марҳумнинг оёғи остида ўтирардим. Ташқарида тумонат одам. Ичкарида ҳам ...

— Ҳадемай тобут кўтарилади, — дедилар Абдулаҳад ака. — Туринг, кўз ёшларингизни артинг. Жой ҳозирлаш керак, одамлар қабристондан қайтади.

— Жой? — дейман ҳайрон бўлиб. Чунки жойлар тайёр қилиб қўйилган эди.

— Ҳа, жой, — дедилар у киши яна. — Мана бу уйга стол, стулларни ҳозирланглар. Ҳамма ҳам ерда ўтираолмайди. Стол, стуллар албатта керак.

Биз дарҳол хонтахталарни, якандозларни йиғиштирдик. Стол, стуллар қўйилди. Дастурхонлар солинди...

Англаганим шуки, ўлим бу фожиа, ўлим бу ҳушёрлик ҳам...

Тумонат одам кўнгил сўрагани келади. Сен ҳушёр, бардам туришинг, ўзингни қўлга олишинг керак бўлади. Шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам сўзларини ҳушёр тинглаш лозим. Ҳаётнинг ҳар куни байрам эмас. Дардли хонадон, дардли кўнгил ҳадеб йиглайвермаслиги, ирода деб аталган кучни топабилиши керак ўзида. Буни яқинларинг, жигарларинг, Абдулаҳад акадек оғаларинг ўргатишади сенга. Удумларимиз шундай. Устозлар ҳамиша ўргатиб яшайдилар, лекин мусибатли онларингда, кўнгилнинг ўз кечинмалари бўлади. Маҳзун кечинмалар ...

Келмоқ қўлда бўлса, келмасдим бир дам
Кетмоқ қўлда бўлса, кетмас эдим ҳам.
Жуда саз бўларди бу ғамхонага,
Келмасам, турмасам, келиб кетмасам.

Ҳаётнинг осуда дамларини излаб ақлим адашади. Юлдузларнинг нур ипакларига тикиламан. Улар узилиб кетадилар. Кенг осмон тор йўлакларга айланади-ю чўзилиб кетади. Анҳор бўйларида юраман, сувлар ҳаёлларимни етаклаб олиб кетади. Ўз-ўзимга шивирлайман. Отасиз ўғлимни уйлантириш осонми, деб ўйлайман. Ҳаёт шундай, у давом этади.

Қариндошлар бор экан. Тоғ бўлиб суядилар. Йиқилгани, забун бўлгани қўймадилар.

Умр йўлдошимнинг дўсти останада пайдо бўлдилар. Кўнгил сўрадилар. Тўй бўлаётганидан хурсанд, шундай шодиёна кўнларда қадрдони йўқлигидан паришон бўлдилар. Анчагина жимликдан сўнг:

— Камчиликлар йўқми, — деб сўрадилар.

— Йўқ, — дедим, — ҳаммаси тайёр, отасиз ўғилнинг кўнгли ўксимаса бўлгани. Жўралар, сизлар у кишининг йўқлигини билдирмай, яхши дуолар айтсангиз бас.

Музаффарбекни чақирдилар, яхши гаплар, насиҳатлар қилдилар. Бахту тахт тиладилар. Ўзлари ҳам анчагина бетоб бўлиб қолганларини сўзладилар.

“Сунбула” номли шеърлар китобим нашрдан чиққан эди. Бу китоб умр йўлдошимга бағишланган бўлгани учун уни Абдулаҳад акага кўрсатдим. Китобни варақладилар, сўзбошига кўз югуртирдилар. Жим қолдилар, сўнг рўмолчаларини олиб кўз ёшларини артдилар. Дўсти учун, қадрдони учун тўкилган бу кўз ёшларнинг ҳар томчисида азиз хотиралар, мўътабар кўнлар, мунир лаҳзаларни кўргандекман. Бу икки биродарнинг умр йўллари бир-бирига яқин, бир-бирига ўхшаш эканини ҳис этаман. Биродарлик, жигарчилик китобининг ёзилмаган саҳифаларини ўқигандек бўламан. Абдулаҳад ака китобни варақладилар. Бир шеърни шивирлабгина, ўзлари учунгина ўқидилар:

Мен Сизни йўқлаб келдим, йўқликка
Чироғингиз ёқиқдир, деб айтгани.
Қуёшингиз ботган бу чексизликка,
Келдим дард тўқкани, дард-ла қайтгани.

Хаста одамдан кўнгил сўрашдан огири йўқ экан. Равзахон опамни сўрадим. Улар бошқа уйга кўчгани учун, тез-тез кўришолмас эдик.

Абдулаҳад ака тўй кунини сўраб, хайрлашдилар. Марҳум дўстининг йўқ эканини билинтирмаслик учун бир пиёла чойга ҳам утирмадилар.

Тўй оқшомида жўралари билан иштирок этдилар, яхши тилаклар айтдилар.

Йиллар ўтаверди, яна ўтаверади. Узун кечаларнинг, мустақиллик ёгдулари нур сочаётган кўчаларнинг, ирмоқлари дарёга, рўёлари чинга айланаётган диёримиз боғлари бағридан садо келади. Яхшилик олам кезади. Гўдаклар улғаяди, йигитлар кексаяди, кексалар узоқ умрни орзу қиладилар.

Умр йўлдошим вафот этган куннинг ун йиллигида хотира оқшомида унинг жўралари ҳам келишди. Абдулаҳад ака ҳам келдилар. Анча узгарибдилар, дард енгибди, бояқишнинг боқишлари, юришлари мунгли, хаста-ҳол эди. Уйнинг деразалари, эшикларнинг тирқишларигача ёпиб қўйишни илтимос қилдилар. Заррадек шаббода ҳам жонига озор эканини айтдилар...

Кечаги кунингни айламагин ёд,
Эртанг келмай туриб, этма кўп фарёд,
Ўтган, келмаганга қайгурмоқни қўй,
Қувноқ бўл, умрингни қилмагил барбод.

Абдулаҳад ака тез-тез Фаргонага бориб келиб юрдилар. Болалиги, ўсмирлиги ўтган кўчаларни қўмсагандир. Ота-оналарнинг мазорини зиёрат қилмоқ орзусида бўлгандир.

Қайга бормасин, қайда бўлмасин унга илашган дард огир дард экани ва бу дард унинг мадорини, ихтиёрини аста-секин тортиб олаётгани кўришиб турарди. Хасталик, ўтаётган умр, улғайиб бораётган ёш, дилнинг аллақайси буржларида беркиниб ётган армон, ўтган ёруғ сониялар, мунир лаҳзалар йўлдошинг, ҳамдардинг бўлиб қолаверади... Йиллар ўз муҳрини босади дилингга, сувратинг, сийратингга.

Қариликдан бошда не чоғлик бало,
Ёноғим гулнори — ҳозир қаҳрабо.
Вужудим том, эшик ва тўрт устуни
Бузилган, нураган, хароб, бедаво.

Абдулаҳад акани шифохонада эканини айтдилар. Дарди огир эканини ҳам айтдилар. Жарроҳлик операцияси, муолажалар анчагача давом этди...

Лекин бир азиз умр поёнига етиб бораётгани сезилиб турарди.

Шодлик истама, қўй, умринг бир дамдир,
Тупроқда ҳар зарра Қайқубод, Жамдир.
Жаҳону борлиқнинг иши бир тўла —
Уйқудир, хаёлдир, ҳийладир, ғамдир.

Ҳаёт, умрни дарёга ўхшатадилар. Бу — тез оқиб ўтиб кетувчи дарё. Бу — тўлқинли, тошқинли дарё. Бу — хайрли, эҳсонли, ўзидан бог-роғлар, бўстонлар, беҳиштлар қолдирувчи дарё. Ҳаёт дарёси одам боласини гоҳ тўлқинлари ичра оқизади, гоҳ сокин соҳилларида кўнглини яйратади. Тирикликнинг ўзи кураш, тугён, ҳаяжон. Ана шу тугёнлар бизни ҳамиша эзгулик яратишга, курашга, инсонни ардоқлашга, жозиб бу дунёни алқашга ўргатади. Униб-ўсган диёрингни, сенга одабийликни ўргатган, гўдакликдан қонингга сингдирган ота-она, уйинг, маҳалланг, чўмилиб, оқизоқлар оқизган анҳорларингни соғиниш, қўмсаш туйғуларини дилингга жо қилиб қўяди...

Афғонистонда хизмат қилиб қайтганида Абдулаҳад ака дўсти — умр йўлдошимга сўзлаган, соғинч тўла, меҳр тўла сўзларини эслайман.

— Эй дўстим, ҳамма ер гўзал, обод... Лекин тугилиб ўсган диёринг жаннатдир. Афғонистонда юриб, Маргилоннинг сўлим, дилтортар гузарларини, саватларга тизиб қўйилган қип-қизил ширмой нонларини соғиндим. Ўлан бешигингда эшитганларинг — бари ҳикмат, дердилар отам. Ана шу ҳикматларни қўмсадим, қўмсадим-у ғариб бўлиб кетдим, дедилар. Шоҳимардон тоғларини эсладим. Юрагимда тоғлар ўсгандек, юксалиб, гурурланиб қўйдим... Эртага Маргилонга жўнайман, дедилар яна энтикиб. Тоғ оҳулари билан сирлашиб қайтаман. Оқ сув, кўк сувлари билан беллашиб қайтаман...

Икки оғайни роса қулишганди ўшанда. Беллашсангиз ҳам сирлашсангиз ҳам майли, лекин Маргилонингизда бутунлай қолиб кетмасангиз бас, дегандилар ўшанда умр йўлдошим.

Бир шум хабарни келтирдилар. Абдулаҳад ака оламдан ўтибдилар. Бетоблик ўз ишини қилибди. Хасталик тўшагидан қайтиб туролмаган одам тақдир, қисмат қўлида бир қулдир.

Равзахон опанинг ёшли кўзларига боқиб сўрайман.

— Қайси қабристон макон бўлди у кишига.

— Маргилонга олиб кетдилар, — дедилар Равзахон опам. — Ўзлари шундай васият қилдилар.

— Киндик қони тўкилган тупроқ, ота ва оналари ётган азиз тупроқ бағрини васият қилибдилар. Фақат қабрга бош қўймоқ, тиз чўкмоқ, тез-тез тавоф қилмоқ фарзандларига насиб айламабди. Не чора! Ҳар инсоннинг ҳамиша муқаддас дарди, ҳасрати, армони бўлади. У ёлғиз унинг ўзига, тангригагина аён ... Сўнгги йўл, сўнгги бекат қайда бўлса ҳам у нурлар ичра бўлсин ... Илоҳим, шундай бўлсин!

Дунёи дун шундай. Кушклар, тахти равонлар қулайди бир кун. Юлдузлар учади. Инсон ҳам ҳаётнинг олис, равону, норавон йўлларида боради. Кундузлар ва кечаларнинг бағрига ўз қувончларини, армонларини иншо этади. Яхшиликлар, эзгуликлар, хайру аҳсонлар ила оламни, умр салтанатини фаровон этади. Бу кўҳна дунёда, қадим дунёда бир тутам хаёл, бир нуқра кўз ёшдай яшаб ўтган инсон боласидан нелар қолади. Яхши ном. Эй дунёи дун, эй чархи фалак, эй азиз табиат, яратувчим,

Ўлик-тирик ишин тузаткувчи сен,
Тарқоқ коинотни кузаткувчи сен.
Ёмон бўлсам ҳамки, сенинг бандангман,
Мен нима ҳам қилай? Яраткувчи — Сен.

СИЗНИ ЭСЛАБ ...

*(Ҳамкасбим, ёзувчи, журналист, жамоат арбоби
Абдукарим Набихўжаевнинг порлоқ хотирасига)*

Ҳаёт бу — йўқотишдир... Ўлимни ҳамиша ёдингда тут, дейдилар фозиллар. Ҳаётнинг ўзи фалсафа, ҳикматдир. Унинг сабоқлари эса донишмандликка ўргатади кишини.

Ўлим девор эмас, ўлим дарвозадир, деган эди Виктор Гюго ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашларида. У шом қоронгусида ёпилади, эрта тонгда яна очилади.

Бу эрта тонгда очилиб, тонг қоронгусида ёпилувчи дарвоза ёнидан кўп ўтдим, ҳар қабр бошида хаёлга толдим, унга

элтувчи сўқмоқлардан борганимда оёқларим, дилим зил-замин юкидан эзилганини сездим.

Ҳамкасб дўстларимни ўша темир дарвозадан кузатганимда, дилимдан тоғлар ўпирилиб кетганда, умидсизликнинг қопқоронғу туманлари ичра адашдим.

Юрагимга таскин излаб, йўқотган ҳамкасбларим, устозларимнинг иссиқ рухсорини, улар ҳақидаги хотиралар, ёдномаларни хаёлга олиб, улар билан бирга узоқ йиллар давомида бирга ишлаган улуг даргоҳга бораман. Минг афсус, менинг дўстларимни, шу қутлуг салтанатнинг тамал тошини тиклаган, унинг бир гишти учун жонини нисор айлаган, кечалари тонгларга уланган жон фидоларни аллақачонлар унутганлар.

Қутлуг саналарда ҳам уларни ёд этишни истамаган лоқайдларга дуч келаман. Мен ҳам ўзимни нималар кутаётганини яхши ҳис қиламан, армонлар, афсуслар гирдобида орқамга қайтаман. Улугвор устунлар, мармар зиналарга сўнгги бор термулиб, зил-замин юкини орқалаб, эзилиб, ўксиниб қайтаман. Замон эврилади, мансабига мағрурлар ҳам ўтади. Ҳа шундай, яхшиларнинг ёди қолаверади.

Қайтаман, ул улуг сиймоларни альбомларимнинг қатидан, азиз хотиралар ёзилган дафтарларга битилган кўнгил иншола-ридан, уларнинг иссиқ чеҳралари муҳрланиб қолган сувратлардан сўроқлайман, излайман. Сувратларга темулиб, кўзларимга талхи ёшлар тўлади, дилимдаги маҳзунлик туйғуларига асир бўлганимча жонсиз чеҳраларга узоқ термулиб қоламан.

Йиллар ўз ардоғида олиб кетган шод, ношод сонияларни, энг муҳими, устозлар, тенгдош ҳамкасблар қанотида, ардоғида, қаторида, дўст, иноқ, тотув жамоамизнинг иссиқ бағрида униб ўсган, бетиним, беҳаловат ижод қилган, меҳрибон, мунис рўзно-мамиз билан то тонггача сирлашган онларимизни эслайман.

Ҳар бир суратнинг ўз тарихи бор. Суратларнинг бирини қўлимга оламан. Унинг дунёга келиш онларини кечагидай хотирлайман, сувратни бағримга босаман, сўнг кўзларимга суртаман.

Фозил инсон, илму одоб дорилфунунининг билимдони, ус-тоз, ўткир қалам соҳиби, ёзувчи Ҳабиб Нуъмоннинг 50 йиллик юбилеи кунлари эди. Муҳарриримиз Мақсуд Қориев адибга чопон кийдириб, сўнгра сувратга тушишни таклиф этганлар...

Сувратга, қаро кўзларга термуламан. Уларнинг кўплари энди марҳумлардир. Уларнинг ҳар бири эъзозли ёдномаларга муносиб одамлар. Уларнинг ҳар бири ҳақида рисола ёзмоққа бурчлимиз. Уларнинг ёдини олиб, улуглаб, давраларда муносиб суз

айтиб, чирогини ўчирмасликка бурчлимиз. Негаки, улар эл-юрт хизмати, матбуоти, маънавиятимизнинг хизмати учун бутун иқтидорини, жонини-жаҳонини аямаган кишилардир.

Фельетончилик мактабининг билимдон устози Восиқ Маҳкамов, умри гулбарглардай узилган атоқли адиб Ўктам Усмонов, қалами тиг каби ўткир, сўзлари ханжар каби кескир Ўткир Абдуазимов, қарашларида бир дунё меҳр, юрагида бир дунё армон билан кетган моҳир журналист, ҳотам инсон Абдукарим Набихўжаев, огир карвон, кенгашли дўст Жўрабой Холқосимов, ўша пайтларда рўзномамизга масъул котиб бўлган, сўнгроқ даврнинг долзарб мавзуларида йирик асарлар ёзган, долгали, тугёнли умр гирдоблари ила беллашиб умр кечирган мумтоз инсон Маъруф Назаров, ёшларнинг суюкли мураббийси, жамоат арбоби, қалам соҳиби Аҳмад Исмоилов, рўзномамизнинг муҳаррир ўринбосари Холбек Ёдгоров...

Во дариг, ушбу маҳзун рўйхат энди давом этмасин. Ҳамкасбларимизнинг, риёзатли меҳнат соҳибларининг бахт-иқболи тугал, умрлари боқий бўлсин.

Гусса киймасин энди қоп-қора либосини,
Очмасин гурбатларнинг китоб, алифбосини,
Топмасин ул инсоннинг забун, қадди ё сини,
Тентираб юрмасин воҳ, бир паноҳ тополмасин.

Абдукаримлар кўпдир бу дунёда. Бу дунёи дунда бизнинг Абдукаримдек огир карвон, андишали, инсофлиси камдир. Болалардек содда, бегубор, камгапу мулоҳазали, хушфеъл эди у. У “Совет Ўзбекистони”, “Қизил Ўзбекистон” газетасида партия турмуши бўлимини бошқарарди, сўнг у муҳаррир ўринбосари бўлди. У оддий, адабий ходимлигида ҳам, масъул котиб эканида ҳам, бўлим мудирлигида ҳам, муҳаррир ўринбосари эканида ҳам ўша оддий, самимий, камтар, одми Абдукарим эди. Унинг ҳотамтойлиги, одамийлиги, инсонпарварлиги, дардлиларга ҳамдардлиги ҳеч қачон ўзгарган эмас. Қолбуки журналистика, сўнгроқ ёзувчилик оламига аста-секин поғонама-поғона кўтарилиб, не-не даргоҳларда тажриба орттириб, ҳамкасбларидан ўрганиб, устозлар этагини тутиб, ўтганлар ёдини эъзозлаб кириб келган.

У 1955 йили Ўрта Осиё Давлат Университетини тамомлади. “Партия турмуши” журналига ишга борди. Бир йил давомида корректорлик қилди. Бадиий ижодга гоят қизиқарди. Туни бўйи қилган мутолаалари, ўқиган ҳикоялари, рисолалари ҳақида сўзларди.

“Қизил Ўзбекистон” газетасига адабий ходим бўлиб ўтганида биз унинг очеркларини, публицистик мақолаларини ўқирдик. Унинг ўзига хос услуби, ширали тили бизни қувонтирарди. “Маҳорат мактаби” тўғарагимиз бўларди. Тўғарак машгулотларида биз ёзган нарсаларимизни худди бебаҳо неъматлардек дўстларимизнинг нигоҳидан ўтказардик. Абдукаримнинг қаламига мансуб мақолалар, бадиаларнинг муҳокамалари айниқса қизгин бўларди. У эл назарига тушиб, қалам қоралаб, ўз ўқувчиларидан мактублар олабошлаган чоғлар эди.

1967 йили редколлегия уни Фарғона областига мухбир қилиб юборди. Бу катта ишонч эди. Янги муҳит, янги одамлар, янги уфқлар, янги муаммолар билан учрашув чоғларидан унумли фойдаланади. Фарғона вилоятининг ишончли одами бўлиб юриш билан қаноатланмади.

У ўзи учун янги қўриқлар очишнинг уддасидан чиқди. У мухбирликни роҳат-фароғат, машинада ўтириб олиб сайру саёҳатлар, кимнидир додини бериб қўйиш, кимнидир хаспўшлаш, чойхонада ошхўрлик, ўткинчи довруғлар учун сарф этмади. Бетиним изланиш, ниманидир кашф этиш, ниманидир қолдириш йўлидан борди.

Ўзбекистонимизнинг жавоҳир тўла сандиги, беҳиштга тенг боғлари, зилол чашмалари, пурвиқор тоғлари, азиз ва мўътабар фозилларини бағрида ардоқлаб келаётган диёрга муносиб бадиалар, очеркларни қаламга олди. Эсда қоларли лавҳалар яратди. “Жавоҳир водий”, “Замондошларим”, “Чул баҳодирлари”, “Қизгин дамлар”, “Уни ҳамма танийди” каби очеркларни ёзди. Бўлажак рисола ва катта китобларига материаллар тўплади.

Бадийий ижодга ўтиш, беҳаловат, риёзатли йулга ўтиш хаёли унга тинчлик бермади.

Одамлар орасида бўлар, уларнинг дардини, ҳасратларини муаммоларини эринмай тинглар, уларга мадад бўлиш учун оромлардан кечишга тайёр эди. Водийнинг олижаноб меҳнат кишилари ҳақида туркум ҳикоялар ёзиш учун материаллар тўплади. Орзули бу оламда қувончлар билан ёнма-ён шўришлар, мусибат ҳам яшарди.

Бошига оғир мусибат тушди. У умр йўлдошидан, болаларининг меҳрибон онасидан бевақт жудо бўлди. Бу дардни бошига тушганлар билади, холос. Бу мусибатни унинг аламларини тотиб кўрганлар билади. Мусибат ...

Юрак недир, истаса, нуратар у тоғларни,
Хазон айлайдир беҳиштларни-ю гул, боғларни,

Мусибат уни изларига қайтарди. Парвозга шайланиб турган қуш яна ўз ошёнига қўнди. “Совет Ўзбекистони” — ота уйига қайтиб келиб ишлай бошлади.

“Ота уйи” дедим. Бу даргоҳда не-не мумтоз кишилар, фозилу фузалолар бизга илму одобдан, рўзномачилик санъатидан, инсонийлик оламидан сабоқлар бердилар. Улугворлик, теранлик нури ила чайилган бу мунаввар дарсхонада таҳсил олганларнинг бири сифатида бу даргоҳнинг ўша даврлардаги журналистлари ҳамкасбларгина эмас, бир-бирларига жигаргўшадай меҳрли эканини айтгим келади.

Не-не ўктам, закий зотларни кўрган бу улуг даргоҳ ҳамон бизнинг ота уйимиздир. Биз унинг одамларига эмас, деворларига бош қўйиб, кўзларимизни суртиб, армонларимизни, зорларимизни сўзлаб қайтамиз.

Тошкентда зилзила бўлгани ёдимда. Зилзила эрта тонгда рўй берганди. Тонгда редакциямизнинг чироқлари барвақт ёқилди. Ҳамкасблар бир-бирларининг ҳолидан хабардор бўлгани чопиб келдилар. Ҳамюртларнинг аҳволи, зилзила оқибатлари, вайрон бўлган уйлар ўрнига янгисини тиклаш ишлари, уйсиз қолганларга ёрдам қўлини чўзиш масалалари ... Хуллас, бу мураккаб масалани кимга ишониб топшириш, ким буни уддалаши мумкин, деган масала кўндаланг турарди. Ҳамкасблар ҳам, маъмурийят ҳам бир овоздан Абдукарим номини тилга олдилар.

Юрт бошига ташвиш тушди, одамлар юрагига нотинчлик ваҳималари оралади. Вайрона уйлар, вайрона юракларга малҳам бўларлик сўзларни топиб айтиш керак эди. Ҳамдардликнинг китоби варақланадиган чоғлар келибди. Ўша йили, ўша машғум тонг — 1966 йил 26 апрелдан бошлаб тошкентликларнинг ҳаёти ҳаммани қизиқтириб қолди.

Тошкентликлар бошларига келган кулфатни ёлғиз ўзлари тортмадилар, бутун мамлакат, қўшни республикалар ҳамдард бўлдилар. Одамлар Тошкент харобалари ичра яшаб туриб, “Халқлар дўстлиги”дек муҳташам саройларини тикладилар. Тўрт минг йиллик тарихга эга бўлган кўҳна шаҳар тарихида янги-янги саҳифалар очила бошлади.

Тошкент қурилиши, одамларнинг бир-бирига биродарлиги мавзуларида бир-биридан чиройли бадиаларни ёзиб ҳамкасблари ишончини оқлаётган Абдукаримнинг ўша йиллардаги

ҳаёти, ижоди айниқса қайноқ, серташвиш ва ҳаяжонларга бой кечди. Унинг қалами янада чархланди, ижоди барқ урди.

Ҳамкасбим аёлни, онани айниқса улуг мавзулардан санаар, бошига қўярди. Ички олам, маънавияти бой инсонгина шундай қилиши мумкин. Унинг қаламига мансуб қайси бир ҳикояни варақламанг, аёл, она эъзозларнинг аршида, қалам соҳиби юрагининг дилхоҳ тахтида бўларди.

У шеър ёзмаса-да, бизнинг ҳар бир сатримизни худди мунаққид каби таҳлил қилар, самимий фикрлар айтиб ютуғимиздан қувонар, нуқсонларимизни тузатиб олишимизга ёрдам берарди. Ўз навбатида у ҳам ўз ҳикояларини бизга ўқитиб олар, фикр сўрар, ютуқларидан ёш боладай қувониб кетарди. Унинг “Муҳаббат боқий”, “Ёдгор” ҳикоялари, новеллалари матбуот юзини кўрганда угина эмас, биз ҳам беҳад қувонганмиз.

— Қисса ёзиш ниятимни айтгим келади. Орзуга айб йўқ-ку шундай эмасми? — сўраб қолди у бир кун.

— Орзули олам бу азизим, сиз ёзувчиликни орзу қилсангиз, ўзгаларнинг нони яримта бўлади-ку, — дердилар ҳамкасблар кулиб, — қўрқмайсизми?

Одамзот боласи учун кенгликлар керак. Шунинг учун ҳам у тоғ тизмаларини кесиб йўллар очади, фазоларга учади. Жарликлар устига кўприклар ташлайди. Ҳамкасбимнинг қалами, орзулари ҳам кенгликлар, ҳадсиз уфқларни изларди ўзига. Унинг учун кенглик бу — янги рисоалар, қаламидан қогозига тўкилган фикр мевалари эди.

“Ўзбекистон қўриқлари”, “Ўзбекистон юлдузлари” номли салмоқли китобларнинг яратилишида унинг муносиб ҳиссалари бор эканидан фахрланганмиз.

Наврўзи оламини, гулларни, яхши одамларни эъзозлашни биладиган Абдукаримнинг ўзига хос фазилатларини, унинг ўзигагина хос одатларини сўзларини, оилапарвар, дўстпарвар эканини ўн бора, юз бора эътироф этгимиз келади.

Ёзган мақолаларимизда унинг муборак қўллари, таҳрирлари бор. Юрагимизнинг тўрида унинг эъзози сақланади. Давраларга жам бўлганимизда биз энг аввало устозларни, уни ёд этамиз. Унинг яхши сифатларини эсга оламиз. У ёзиб қолдирган рисоалар китоб жавонимизнинг тўрида сақланади. У айтган сўзлар қулоқларимиз остида жаранглаб эшитилиб тургандек.

Ёдимда, бир куни унинг қўлида “Гулистон” журнаlinesи кўриб қолдим, ҳикояси босилган экан. “Кўёв тўранинг саргузаштлари” босилиб чиққанини эшитиб жўралари уни қистовга олишди.

— Ювайлик буни журам ...

— Ювсак, юваверамиз-да, — деди тантилик билан.

Бир ҳикоя баҳона бизлар тўпланишиб Абдукаримни “чойхона палов” га туширдик-да, бир ҳикоянинг эмас, бир қиссанинг зиёфатини ундирдик. Бу ишларга Холбек ота Ёдгоров бош-қош булардилар. Ҳикоянинг зиёфатида уннобидан тортиб келин бармоққача бўлсин, бўлмаса ҳисобмас, яна бошқасига қарздорсиз, дердилар ...

Бундай иноқ, тотув жамоанинг фарзанди эканимиздан фахрланиб кетардик. Муҳаррирлар ўзини катта олмас, адабий ходимлар, корректорлар эса кичик бўлгани учун пойгакда қолмас эди. Биз тўйларимизда бирга эдик. Биз азаларимизда ҳамдард эдик. Бизлар ота-бола, ака-сингил, ёру биродарлар эдик. Бир-биримизга устоз-шогирдлар эдик. Биз бир қирда очилган, бир биёбонга сочилган лолалар, гуллар эдик. Умрлар, оҳ, азиз умрлар ўтиб кетдилар. Меҳрибонлар кетдилар, қайтмас бўлиб кетдилар улар.

Умр дарё, оқиб ўтди шитоб айлаб,
Тўлқинларга кўмиб, такрор хитоб айлаб.
Тўлқин асов ... беҳудага беллашмагин,
Ҳаёт қарздир, деди юр сарҳисоб айлаб.

Умр елдир, фурсат кутмай ўтди учиб,
Юракларда кўчкинлари кўчиб-кўчиб.
Кўзим очиб, юмдим холос, узга ҳеч йўқ,
Наздимда шаъм куйди бир бор ёниб-учиб.

Умр оташ ёқар-ёқар... қолар кули,
Ихтиёр не, сен қисматнинг мўмин қули.
Умр бозор, ўзни баланд қўйма нодон,
Бошинг узра турар қисматингнинг гули.

Жамоамизга кўз тегдими, билмадим. Мафкурамиздаги нотекис муносабатлар таъсирими, қисмат деган ҳакамми, тақдир деган баломи, билмадим. То ҳануз билолмадим.

Бир куни Абдукаримнинг кўзларида ёш, ўзини эса маҳзун кўрдим.

Сўнг, уни бемор дейишди, шифохонада эканини эшитдим. Беморлик, умидсизлик, ғамгинликнинг тўшагида ётган Абдукаримнинг озгин чеҳрасини кўриш нақадар оғир эди бизга.

Гусса кириб борар ул қоронғу кечаларга,
Бесабу сомон бўзлар саргардон кўчаларга,
Ҳасад нигоҳин қадар гулларга, гунчаларга,
Илоҳо, инсон дилига ул роҳ тополмасин.

Армонлар лиммо-лимдир, гурбат чош жомларида,
Оқи фиғонлар янграр бефайз оқшомларида,
Умрлар хазон булар гуссанинг ғамларида,
Илоҳо, ғам тутгали ул бир зог тополмасин.

Минг бора афсуслар бўлсин, гусса остона хатлаб ичкари кирди. Биз борганимизда Абдукаримжон яшаган ҳовли одамларга тула, ҳовли ўртасидаги тобутда бизнинг энг азиз дўстимиз, такрорланмас инсон бежон ётар эди.

Дунёда ҳеч кимса “болам” деб фарёд чекмасин. Бу фарёд қояларни ларзага солувчи, оламни тало-тўпларга кўмувчи, юракдаги тоғларни-да ўпиргувчи фарёддир. Дунёда ҳеч кимса “вой болам” деб йигламасин. Бу йиги метинларга ҳам дарз солгувчи, оламни-да кўз ёшларга гарқ айлагувчи йигидир. Бу йиглаган — унинг отаси, бу фарёд чекаётган унинг онаси эди. Фарёд чекаётган онасига қараб, Абдукаримнинг ўша кўзларида ёш кўринган кунни эсладим. Унинг кўзлари қип-қизариб кетган, юзлари ҳам худди қизитилган чўяндай қора-қизил эди.

— Нима бўлди, нима гап, — дедим қўрқиб кетиб.

— Қон босимим ошиб кетди, — деди.

— Нима бўлди?

— Мени таъқиб қилишяпти, бугун ҳатто газеталаримни ҳам олиб қўйишибди.

— Ким?

— Соясидан қўрқадиган нодон кимсалар. Хайриятки ундайлар оз.

Ундайлар оз ... Лекин бор эди ўша дамларда.

Бир огиз сўз, бир арзимас фикр учун сизни таъқиб гурзисига рўбарў қилгувчилар бор эди. Ундайларнинг иккита юзи бўлар эди. Бунда сиз билан бирга шахмат суришарди, унда сизнинг босган қадамларингиз, айтган сўзларингизни айтиб гийбат қиларди... Ақли қосирларнинг одатда тиллари узун бўлади. Донишмандни жазолаш иблиснинг иши дейдилар...

Абдукаримнинг умри бу қадар қисқа бўлмас эди, балки иблис унга чанг солмаганида. У яшамоқчи, ёзмоқчи, эҳсонларни яратмоқчи эди. На ёзиш, на эҳсонларни эҳтиёт қилишни уддалай олмаганларга ем бўлганлар озмиди.

Фисоғурс (Пифагор) ҳакимни бир авлиё ип йигирувчилар дўконига олиб борган экан. Чийратма иплардан овоз чиқибди. Даштдаги ўлган тошбақа суягидан ҳам овоз чиқибди.

Абдукарим ҳам юрагининг дардларини, армонларини, қаламининг овозини, айтмоқчи бўлган сўзларини афсус-надомат

ларга ўраб ўзи билан олиб кетди. Уни сўнгги йўлга кузатмоқ нақадар огир эди бизга. Ҳа огир ... Бу огир юк остида эзилмаган ҳамкасб қолмади. Уни ҳаммамиз яхши кўрардик. Сўнгги йўл кутар эди.

Одамлар, бир лаҳза тўхтанг, савоб айланг, савоб айланг,
Сўнгги йўлга борар одам ... тавоф айланг, тавоф айланг.

Маъюсдир чеҳралар... тобут кетарди сўнгги манзилга,
Бу сўнгсиз хилъат ичра минг савол бор, жавоб айланг.

Одамий ўлди ... дунё эврилмагай, дарё ўзан бузмас,
Лоақал сиз улуг инсон учун бир сўз мустажоб айланг.

Бул ёруғ олам ичинда барчамиз меҳмон эрурмиз,
Ётгали жойинг ёруғ бўлсин ... дея хитоб айланг.

Умр бу — тавофдир бари, ҳаёт бу — саждадур буткул,
Саждалар айланг, тавофларни ва ле беҳисоб айланг.

Одами аъзам улугдир, қошу кўз устиндадир,
Яхшилик қилганмисиз, умрни сарҳисоб айланг.

Бу олам ичра шодлик, аламлар ёнма-ён дерлар,
Базмга шошманг-у дил хун гушага йўлни шитоб айланг.

Ҳар куни дала ҳовлимизга шу йўлдан сув бўйидаги “Минор қабристони” ёнидан ўтамыз. Одат бўлиб қолган, бу ерда машинани бир дақиқага тўхтатамыз, дуога қўл очамиз. Бу ерда дўстим, ҳамкасбим Абдукарим ётибди. Бу ерда устозларим, не-не азизлар ётибдилар. Азизлар ёди учун тавофга бош эгамиз, бурчимизни адо этамыз.

Бу ердан шунчаки лоқайд ўтиб кетиш гуноҳ. Ёмон дўст бир кўланкадир, қуёшли кунда қочсанг ҳам қутулолмайсан, булутли кунда изласанг ҳам тополмайсан, дер эди Абдукарим баъзан куюниб. Думалоқ стол атрофидаги гурунгларибиз ёдимга тушади. Ёмон дўст бўлишдан асрасин, деб қўяман ўзимга ўзим. Булутли кунда ҳам, нурафшон айёмларда ҳам, ҳамиша ҳар чоғ унинг ёди кўксимизда. Унинг эъзози дилимизнинг тўридадир.

Матбуотимиз, журналистикамининг бундай фидойиларига аслида боқий умрлар буюргай.

Яхши одамлардан яхши фарзандлар қолади. Унинг қобил фарзандлари, садоқатли умр йўлдоши оталари ёқиб кетган чироқларни ўчирмаслигига ишончимиз комил.

Ажиб хуштаб, хушфеъл, хушрӯй шоира эди у. Суҳбати ширин, лутфи хуш, камтарин, мунис бу шоирани таниганлар кўп, танимаганлар ҳам.

Ҳа, Мукаррама Ғаффорова ҳам шоира, ҳам таржимон эди. Мукаррама Ғаффорова ва унинг унутилиб кетаётган ижодини эслаганимда изтиробга тушаман, бундай бўлмаслиги керак, деган ўй тинчлик бермайди менга.

Яқин ўтмиш шоираси, истеъдодли салафимиз Қамбарнисонинг бир бор суҳбатида бўлиб, умр бўйи ўша ўтли суҳбатни, шоирани эслаб, улуглаб яшаган Ўш шаҳрилик мударрис шоир йигит Сулаймоннинг армонлари тез-тез ёдимга тушаверади. Қамбарнисони эъзозлаб, унинг шеърятини эъзозлаб умр бўйи ўша суҳбатни эслаб яшагани учун шундайдир балки. Бир мискин шоирани улуглаган одамга ҳавасим келади доим. Ахир, бу дунёйи зорга шоира дегани ҳадеб келавермайди. Дунёга келиб, минг таваллолар ичра ижод этиб, инсонийликни улуглаб яшаётган қалам соҳибаларини гоҳ-гоҳ эслаб, ҳурматини жойига қўймоқ, хайрли ишдек, савобдек, ўринлидек туюлади менга. Мукаррама ҳам ўз даврининг Қамбарнисоларидан эди. Ҳа, ҳеч кам эмас эди.

Ногоҳоний ўлим уни орамиздан олиб кетганига ҳам мана талай йиллар бўлди. Юрагида орзулари беадад мўл бўлган шоиранинг умри қисқа бўлди. У қирқ икки йил умр кўрди холос. Лекин ундан арзигулик адабий мерос қолди. Унинг илк шеърӣй тўплами “Қалбим ардоғи”, сўнгроқ “Висол гули” Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида босилди. Энг сўнгги шеърӣй тўплами “Дилкушо боғлар” ни ҳам шу нашриётга топширди. Иқтидорли тожик шоири Мўмин Қаноатнинг “Эътиқодим” номли каттагина шеърӣй китоби-ни таржима қилиб босмадан чиқарди (шу нашриётда).

Шоиранинг кўп қўшиқлари то ҳануз республикамиз радиоси орқали янграб туради. “Ширу-шакар”, “О, муҳаббат”, “Қайси кўнгил кўйламас”, “Васлига умид” ва бошқа қўшиқларини тинглаган кишининг юрагида ой тўлишади.

Мукаррама Ғаффорова 1945 йил Бухоро вилоятининг Гиждувон ноҳиясидаги “Гулистон” қишлоқ хўжалиги жамоасида туғилди. Ўрта мактабни шу ерда тугатгач, Самарқанд университетининг филология факультетига кириб ўқиди, уни имтиёзли тугатди. Университетдаги талабалик йилларида адабиёт тўғрагини бошқарди.

Шеърлари, ҳикоялари газета ва журналларда тез-тез кури-
ниб турди. “Бухоро ҳақиқати” газетасида адабий ходим бўлиб
ишлади.

Муаззам пойтахт Тошкент ва унинг адабий муҳити шоира
тасаввурини беҳад бойитди. У устоз классик салафларимиз-
нинг мерос хазиналарини севиб мутолаа қилар, арузнинг тур-
ли вазнларини қунт билан ўрганар, ўзи ҳам унинг учун маҳ-
буб ва марғуб бўлиб туюлган арузнинг турли вазнларида та-
лай газаллар ёзди. Ғоят андишали, тортинчоқ, нозиктаъб,
аёллик латофатини доимо устувор сақлагувчи бу шоира би-
лан тез-тез суҳбатлашиб турардик. У қаламдан чиққан газал
ва шеърӣ машқларини ўқиб берарди.

Истади кўнглим биров ишқдан ривоят айласа,
Ишқ китобини менга бошдин ҳикоят айласа.

Жон қулогим бирла тинглаб, кошки топсайдим юпанч,
Токи ҳижрон жабридан бир дам ҳимоят айласа.

Менга ҳар бир нуқтаси таскин берарди ой қадар,
Хоҳ ул ишқни куйласа, хоҳки шикоят айласа.

Мен вафо расмини тутдим, у жафолар ҳокими,
Ишқ муаллими бу кун кошки ҳидоят айласа.

Бул Мукаррам одат этди ишқда ёнмоқни абад,
Ул ҳаётини тамоm дер, тарки одат айласа.

Мукаррама деганда биз тилаклари гулдай нозик, нурдай
покиза, орзулари улугвор, лекин юраги гўдак қалбидай содда,
бегубор маъсумани ёд этамиз. Оналар, бувилар уқтирган та-
факкур, удумлар, ҳикматлар унинг дилида, эл-юртнинг уқтам-
лиги, донишмандлиги унинг газалларида куйланади ҳамиша.

Ўз она тилидан ташқари форс-тожик тилини ҳам пухта ўрган-
ган шоира кўпинча ширу-шакар шаклида ҳам газаллар ёзарди.
Унинг жуда чиройли газаллари, ширу-шакар шаклидаги би-
тиклари бастакорлар, хонандаларнинг ҳам диққатини тортган.
Мана, уларнинг бири, бухоролик сеvimли хонанда Мавлуда Са-
мандарова ушбу ширу-шакарни жуда чиройли, мароқли қўшиқ
қилиб айтади:

Ин дили жўшони ман аз бағри олам шеър талаб,
Куйладим ишқимни шодон ҳар наҳору эрталаб.

Ташнаю дилбанду ошиқ бо Ватан ман рўзу шаб,
Шу сабаб мен куйлагум қалбимни ҳам унга атаб.

Меҳракам жўш мезанад ошиқ ба номи ман лақаб,
Бахту иқбол куйида ёзгум газал мен мингталаб.

Шоиранинг хизматлари, хайрли ишлари кўп эди. Уни ҳеч муболагасиз ўзбек ва тожик халқларини, уларнинг дилбар шеърятини бир-бирига боғлаб, пайванд қилиб турувчи кўприк дейиш мумкин. У жуда кўп тожик шоирларининг шеърларини ўзбек тилига ўгирган. Аксинча ўзбек шеърятининг энг яхши намуналарини дўстларимизга таржима этиб, инъом айлаган. Қардошлар ўртасидаги борди-келдилар, адабий анжуманлар, ўн кунликларда айниқса Мукарраманинг қўли-қўлига тегмасди, унинг таржима ишлари кўпайиб, туну кун меҳнат қиларди. Рўзномалар, ойномаларнинг илтимосларини қайтармас, уларнинг ҳожатини равон айлар эди.

Икки забонли шоиранинг дилкашлиги, дилбарлиги, самимий кулиб турувчи чехрасини мен икки қардош элатларни боғлагувчи нур, офтоб, мунавварликларга қиёс айлагим келади. Икки халқ ўртасидаги чегара девори ҳам баланд қўرғон эмас, дўстлик, самимийлик руҳидир, холос.

Таниқли тожик шоири Мўмин Қаноатнинг номи ўзбек китобхонларига яхши таниш. Унинг бир қанча шеърлари, дostonларидан парчалар таржима қилиниб тўпламларда, рўзнома ва ойномаларда босилиб чиққанини биламиз. Шоирнинг ўзбек тилида биринчи марта мукамалроқ китоб ҳолида тайёрланиб нашр қилинган “Эътиқодим” номли китоби, ундаги шеър, dostonлар ҳам Мукаррама таржимасида китобхонларимизга манзур бўлган эди, албатта.

Кўпинча биз шоира билан адабий анжуманлар ва китобхонлар билан бўлган учрашувларда, диёримизнинг турли тантаналарида бирга бўлардик.

Меҳнат қаҳрамонлари ҳузуридан, колхоз далалаларидан, ишчи жаноблари суҳбатидан, тўқувчи, тикувчи қиз-жувонлар дийдорлашувидан олам-олам қувонч ва бой таассуротлар билан қайтардик. Шоиранинг шеърлари, сўзлари, қутловлари, дил изҳорлари шу қадар самимий эди-ки, улар колхозларнинг илк меҳнат ҳосилларидан қувнаган, кўксида ой тўлишган деҳқоннинг шодлигига, салқин саҳарларда беланчак ёнида бедор утирган оналарнинг алласига қўшилиб уйғунлашиб кетарди.

Суҳбати гоят ёқимли шоиранинг сўзлари, шеърлари жозибадор, юракка яқин. Юракка яқин дедик, юрак аслида унинг шеърларида сатрларга кўчган бахтнинг, изтиробларнинг, севгининг сувратига ўхшайди.

Васлига умид тутиб эрдим,
тақдирима ҳижрон аралашди,
Ҳижронга вале келди-ю устун,
сабрима имкон аралашди.
Кулбанг бунчалар бўлди чарогон,
дема эй, дўсту яқиним,
Кулбамни ёритмоққа бу оқшом,
ой билан осмон аралашди.

Унинг сатрларидан севги, эзгуликнинг ҳур садолари эшитилиб турарди. Ватан, жафокаш халқнинг қудрати, далалардаги катта меҳнат нақорати ҳам садоланиб туради. Гоят меҳнаткаш эди у.

Янги-янги қўшиқлар, ашъорлар, янги рангин оҳанглар чизгим, ёзгим келади, дер эди Ҳамиша. Сафларингизда бўлсам, бир қадам ҳам, бир нафас ҳам нарида бўлгим келмайди, дер эди яна орзуланиб. Адабиёт олами мен учун аллақандай фусунгар, улугвор, ҳатто илоҳий бир оламга ўхшайди. Бу олам ичра бир умр яшагим, ижод қилгим, манзур бўлгим келади ...

Ғам-аламдан ола бўлди тўлғаниб
бу қора соч,
Тафти ҳижрондан қорайди
ҳам оқарди — ола соч.
Шеър ёзарман сочларингнинг
тўлқинин дилга солиб,
Толеъимни тола-тола айладинг
бир тола соч.

Шоирамиз битган қатор газалларни ўқир эканман, унинг ипакдек мулойим суҳбатини тинглар эканман, фикр ва мулоҳазалари, орзулари билан ошно бўлар эканман, умидли, орзули бу оламда шундай аёл, шоира яшаётганидан қувонардим. Унинг камоли, порлоқ келажаги, истиқболли йўллари ни ўйлардим, унга бахтни, умидлари рўёбга чиқишини раво кўрардим. У бахтли яшашга муносиб аёл эди ахир. У сафимизда бўлишга ҳақли эди, лойиқ эди.

Кўҳна бу олам қўшиқларга тўла. Ер, дарахт, сув, гуллар куйлаб яшайдилар, яшарадилар ҳатто. Дарахтлар куйлаб япроқ ёзади, ҳосил тугади. Шоиранинг эзгуликка чанқоқ юраги, муҳаббатли қалби ҳаётнинг янги-янги рангин саҳифаларини битишига ишонардим, имоним комил эди бунга.

Дунёи дун, тириклик дегани, ҳаёт деган буюк неъмат, баҳри уммон, фано денгизи фақатгина яхшилик, эзгулик маҳсули

булса эди. Юракларга дарз тушмас, орзулар армонларга эврилмас, кўз ёшлар оқмас эди. Афсуски, дунё, тириклик манфаатлар, айрича турфа-турфа ниятларга ҳам макондир. Бу маконда орзулар, эзгуликлар, ижобатлар, армонлар ёнма-ён яшайди.

Ёмонлик — оғу, топилмас, қиммат нарса, дейдилар. Лекин одамлар уни топадилар. Бир-бирларини огулаш учун топадилар. Ширин сўз, мурувват, малҳам арзон нарса. Лекин одамлар учун у тансиқ кимё, топилмайдиган бебаҳо нарсадир. Одамлар бир-бирларини асраш, эҳтиёт қилиш учун ўша малҳамни изламайдилар. Мурувватни мисқоллаб тортадилар баъзан.

Мукаррама ҳам шундай меҳрсизликдан кўп озор чекканини сўзларди. Лоқайдликлардан ёниб гапирарди, изтироб чекарди ...

Шоира умр бўйи бир хаёл, ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлишдек бир ширин орзу билан яшади. Китобларини саралади, ҳужжатларини ростлади, шаҳодатномалар йигди, варақалар тўлдирди, аризалар ёзди. Катта умид билан навбат кутди. Кунлар санади, ойларни кутди. Хушхабар, бир ширин мужда илинжида, умидли дунёдан яхшилик кутди.

Кунларнинг бирида почтачи рад жавоби битилган қоғоз билан, унинг китобларини, ҳужжатларини қайтариб ташлаб кетди. Мукаррама Тошкентда яшарди, чақирсалар, бунинг сабабини унга тушунтирсалар бўларди-ку! Бир бедард одамнинг бир дагал қилиғи билан инсон тақдири ҳал бўлиб кетавермайдик-ку ...

Нозик бир дил яраланди, ҳеч сабабсиз камситилди.

Ёдимда, тим қора кўзлари ёшга тўлган, чеҳраси сўлгин шоира эзилганича узоқ йиғлади. Гуноҳи, нуқсони, етишмовчилиги не эканини билолмай эзилди.

Нега чақирмадилар, нега тушунтирмадилар, нега? дер эди такрор-такрор. Қалам аҳлини инсон руҳининг инженерлари дейишади. Инсон руҳини бу хилда камситишни Сиз қандай тушунасиз? деб сўрагани ёдимда.

Афсуски шундай бўлиб турарди. Нашриётларнинг бирига кекса, ногирон, унинг устига хасталанган адибнинг боргани ва қандай азоб чеккани ҳам ёдимда. Адиб юқори қаватларга кўтарила олмай, пастдан биринчи қаватдан телефон қилганди, муҳаррир қизнинг пастга тушишини илтимос қилганди ўшанда. Муҳаррир қиз иши кўплигини важ қилиб адибнинг дилини огритганди. Орадан ўн кун ўтиб, адибнинг нашриётдаги қўлёзмалари мижигланган, йиртилган бир ҳолатда почта орқали унинг уйига қайтариб юборилганди. Адиб хоксор бўлган қўлёзмаларига термулиб, қанчалар изтироб чеккани-

ни ҳам билардим. Шу кекса адибнинг хаёли билан жим қолганимни пайқаган шоира саволини яна такрорлади.

Нима учун маърифат, маънавият, олижаноблик оламининг баъзи одамлари бунчалар дағал, бунчалар кибрлидир? Нима учун уларнинг ёзганлари бошқа-ю, қилиб юрган ишлари бошқа-бошқа? Нима учун инсон руҳияти, қалб нозиклиги, олижаноблик ҳақида шеърлар ёзиб минбарлардан бошларини сарак-сарак қилиб ўқишади-ю, ўзлари инсон юрагини тилка-пора қилишади?

Адабиёт, маънавият олами кишиларига бир умр юксак чўққиларга интилгандек қараб, интилиб, ҳавасланиб, бу оламдан ўзига руҳ, мадад олиб, умидини, орзуларини у билан боғлаб, дилшодликларини, дардини шу оламга ишониб, унга қаттиқ боғланиб яшаган шоиранинг сўзларини, ўкинчларини беҳуда эсламадим, деб ўйлайман ... Негаки, инсоннинг гулдек юрагини менсимагувчилар ҳозир ҳам топилади, бор. Улар нашриётларда, редакцияларда, истаган жамоасида бемалол иш кўришяпти ҳамон.

Шоиранинг саволларига жавоб бериш, тўғрироғи, қалби қаттиқ кимсаларнинг қилган ишлари учун кечирим сўраш, унинг дарз кетган юрагини юпатиш осон эмас эди. Ахир бир-бирларини авайлашни билмаганларни, бир-бирларини қадрлашга урганмаганларни нима деб оқлаш мумкин?

Бундайлар адабиётчи ҳам эмас, нашриётчи ҳам эмас. Ундайлар бу улуг даргоҳларга тасодифан кириб қолган ўткинчилар холос. Бир кунмас бир кун бурчакда қолиб кетадиган, унутиладиган ғумайлар улар.

Бизга дорилфунун бўлиб хизмат қиладиган, биз сажда айлаб, тавоф этадиган, меҳримизнинг қўрини бахшийда этадиган адабиёт ва унинг алломалари, фозиллари бутунлай бошқа одамлар. Улар ҳазратлар, аҳли донишлар. Бир танга сўраган гадога минг танга тутқизиб, гадонинг ҳам дуосини оладиган Ғафур Ғулом, Миртемир домлаларни ким билмайди. Эшитганим бор, устоз Ҳабибийнинг Тошкентдан Андижонга келиши андижонлик қалам аҳли, мухлислар учун байрам бўлиб кетар экан. Шоирнинг рухсорига, унинг пойи қадамларига газалларини поёндоз қилиб тушаган шоир Собир Абдулланинг, Чархий домланинг газаллари ҳам, ўзлари ҳам инсоний ҳамдардлик, бир-бирларини эҳтиёт қилиш қандай бўлиши кераклигини ўқдиради бизга.

Меҳрибон бир ёру улфатга сотурман, ким олур,
Бегараз бир дамлик иззатга сотурман, ким олур,
Дуст ила бир лаҳза фурсатга сотурман, ким олур,
Бир нафаслик яхши суҳбатга сотурман, ким олур,
Масжиду тоат-ибодатларни меҳроби билан.

Инсон рухсори, унинг бир дамлик суҳбатини дунёнинг барча неъматларидан афзал билиш кераклигини ўргатмайдими бу сатрлар. Ҳамрозликни, яхшиликни жон пардасида авайлашни уқтирмайдими. Чархий қўқонлик эди, Ҳабибий андижонлик, Собир Абдулла Тошкентда яшардилар. Лекин уларнинг орасида дуойи саломлар, дил изҳорлари, бир-бирларига эзгу тилак-истаклари битилган мактублар мунтазам бориб-келиб турди.

Мукарраманинг синган кўнглини кўтариш учун ҳарчанд ҳаракат қилмайин, унинг кўнглидаги паришонлик туманлари тарқамади.

Улганларни ёд айлаш бурч бу, биламиз,
Тирикларни баъзида улуғлаш йўқдир.
Бир-биримизни таҳқир айлаб куламиз,
Ҳамдардлик туйғусидан асар ҳам йўқдир.

Мукаррама ана шундай турмуш ларзалари ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолганди. Қалами қўлидан тушиб, кунма-кун руҳсизлик, ўксик кайфиятлардан юраги тирналаётганини сезди. Унинг руҳиятига синиқлик, паришонлик, сатрларига маҳзунлик аралашди. Шу армон, шу изтироб унинг юрагида кетди, деб сўзладилар бирга ишлайдиган ҳамкасблари. Мана, унинг вафотидан сўнг талай йиллар ўтди, ҳеч кимса уни эслагани, йўқлагани йўқ.

Тўрт-беш сатри топилган ўтмиш шоирининг номини алқаб, довругли мақолалар ичра ана шу янги топилган сатрларни элу юртга етказамиз. Бу хайрли иш албатта. Лекин нимагадир баъзан ўз замондошларимизни, оёғимиз остидаги дурни пайқамаймиз, эҳтиёт қилмаймиз.

Инсон азиз. Вақт офатлар, урушлар, манфаатлар, ҳасадлар қолдирган жароҳатларни тузатади, малҳамлар қўяди. Одамзот ўзининг қоялардан баланд шаъни, уриб турган юраги билан, улугворлиги билан офатлар, андуҳларни енгади. Лекин меҳрсизлик ҳар қандай офатлардан ёмон. Одамзот ақли, шуури, меҳри билан шаҳарлар қуради, кашфлар қилади. Меҳрсизлиги туфайли дунёга ўт қўйиши мумкин.

Биз шоирани ёд айлаб, у узоқ йиллар давомида ҳалол ва сидқидилдан хизмат қилган “Ўзбекистон” нашриётида бўлди. Шоиранинг ҳамкасблари — нашриёт бош муҳаррирининг ўринбосари Зуфаржон Жўраев, нашриёт муҳаррири Муҳиддин Омонов, нашриёт муҳаррири Зухраҳон, Насибахон ва жуда кўп уртоқларнинг суҳбатида бўлди. Улар шоиранинг меҳнаткаш, камтарин, меҳрли инсон эканини таъкидлашди. Дунё юзини кўрган жуда

кўп рисоаларга муҳаррирлик қилганини айтишди. Қалами ўткир журналист, ҳароратли шоира, меҳрибон она, уй бекаси билан бир умр фахрланамиз, дедилар улар. Унинг порлоқ хотираси олдида бир умр қарздорлик ҳисси бор эди уларда. Айни ижоди барқ урган, кучга тўлган пайтида у ёруғ оламдан кўз юмди. Шоиранинг бевақт ўлиmidан гоят таъсирланган ҳамкасби Муҳиддин шундай деди:

— Қайсидир донишманд “Баъзан жудолик ҳам бутун умр ҳеч ким беролмаган сабоқни беришга қодир” деган экан. Бизнинг шоирамизнинг ўлими ҳам бизга шундай сабоқни берди. Бизнинг ўзаро муносабатларимиз қанчалар мурт эканини, биз қанчалар майдалашиб кетганлигимизни ҳалолликнинг, одамийликнинг табаррук кўзгусида акслантирди. Мукаррама опадан бизга инсон самимиятининг, меҳрибонлигининг абадий хотираси ёдгор бўлиб қолди.

Шоиранинг мана бу сатрларини тез-тез хотирлаб тураман:

Ўлганда тинчирсан, деймизу биз албат,
Мен учун бу гап ҳам бўлди чил-парчин,
Руҳлар ҳам курашар абадул-абад,
Тириклар кўзига илганмас гарчи.

Ҳа, у тузган оҳанглар, унинг ўзига хос ҳикматлар, талқинлар, ушалмаган орзулари-ю, бизга қолдириб кетган рисоалари ҳамиша Мукаррамани ёдимга солиб туради.

Мукаррама Ғаффорова баҳорни жуда севарди, деб эслайди “Ўзбекистон” нашриётида шоира билан бирга ишлаган Шоҳидаҳон Орипова. Табиатда юз бераётган ҳеч бир ҳодиса унинг назаридан четда қолмасди. Дарахтлардаги куртаклар, бойчечакнинг очилиши, бинафшанинг ифори-ю, қалдирғочларнинг учиб келиши, сувларнинг шарқираб оқиши — ҳамма-ҳаммасини кузатарди. Манови қизчанинг кўйлаги жуда ажойиб экан, деб қолдилар бир кун. Кўйлагидаги олтинранг гулларга бир қаранг. Юрганида худди гуллар оёқлари остига тўкилаётгандай туюлади. Кўз тегмасин, деб туморча ҳам тақиб олибди. Ҳа, кўз тегмасин бу атлас, бу тилло қизга ... деб қўйдилар кулиб.

Бу қувноқ, шўх табиатли, очиқ кўнгил аёлнинг шаҳло кўзлари доим кулиб турарди. Бу кулиб туришларга қараб, унинг ҳеч гами, ташвиши бўлмаса керак, деб ўйлайсиз. Афсуски, унинг кўзлари кулгани билан юраги, қалби йиғлар экан. Биз буни билмай, гафлатда қолдик.

Биз унинг юрагида қандай аламлар борлигини билмай юрдик. Баъзан шундай бўлади ҳам. Бир неча йиллар бирга иш-

лаб, бирга овқатланиб, мажлисларда, тантанали кечаларда ёнма-ён ўтириб, унинг орзу-ҳавасларини имкон қадар билишинг мумкин, лекин дардини, изтиробини, юрагининг бир чеккасида яшириниб ётган қандайдир аламини билолмайсан, гафлатда қоласан. Фожеа юз берганидан сўнг эса ёнингда шунча йил бирга ишлаган ҳамроҳингнинг дардини, армонини яхши билмаганингдан афсус-надоматлар чекасан. Керакли дамларда унинг ёнида бўлолмаганинг учун ўзингни кечирмайсан.

Бу аёлнинг орзулари жуда кўп эди. У ёлғизгина фарзанди — ўглининг тўйини кўрмоқчи эди. Келин тушириб, унинг болаларини тарбия қилмоқчи эди. Афсуски, унинг бу орзулари рўёбга чиқмади. Унинг кичкинагина юрагида тоғдай алами бўлган экан. Инсонга бир мартагина бериладиган бу жондан айрилиш унга қанчалар қийин бўлганини уйлайман ...

Эй инсон, табиатнинг гузал туҳфаси,
Орамиздан кетмасанг нима бўларди!

Қадрдон дўстим, фарзандини жонидан ҳам афзал кўрувчи, севувчи аёл ҳақида шундай ноҳуш ҳикояларни айтишни ким истайди. Афсуски, бу тақдир, сенинг қисматинг эди ...

Ҳа, Мукаррама ҳақида кимдан сўрамай, яхши аёл эди, қалами нозик, юраги нозик шоира эди, дейишди. Ҳеч бир кимса, уни ўткинчи бир одам сифатида ёд этмади, севиб, ардоқлаб, афсусланиб ёд айлади.

Айтишларича, унинг ёзув столида ғазал битилаётган қоғоз ва унинг устида сиёҳи қуримаган ёзув турган экан.

У тонгдами, саҳардами, субҳи содиқдами, тун ярмидами ... машқ қилгани, ғазал ёзиш учун столга ўтиргани кўриниб турарди. Ижодга ташналик, яшашга иштиёқ эди бу. Умрнинг азизлиги, ҳаётнинг ширинлигини ҳис этиш эди бу. Ҳаётга, муҳаббатга, меҳрга, ижодга тўймай кетган шоиранинг ётган жойи нурга тўлсин ...

“УМР ДАФТАРИ” ДАГИ ҚАЙДЛАРДАН

Йўлинг қай даргоҳга тушса, ўшал даргоҳ сен учун азиз ва муҳтарамдир. Қабристон саждагоҳимдир. Падари бузрукворим у ерда. Волидаи мукаррамим ҳам. Устозларим, умр йўлдошим, бир умр излаганим, соғинганларим ўша ердадир.

◆

Қабртошларга термуламан. Мармар сағаналар устида хивичлардай синиб кетган нурни кўраман.

Қабртошлардаги битиклар тариқлардай тирқираб кетган дурга ўхшайди. Улар тошга сингган! Тош бағрига дарз солган кўз ёшлар.

Қабртошларга қазо кунини ёзинг. Таваллуд кунини ёзмоқ шарт эмасдир. Негаки, умрнинг ҳар они ўзи бир қазодир.

◆

Қабристонга тез-тез бориб турган савобдир. Бу ерга ирмоқ бўлиб борганлар дарё бўлиб қайтарлар. Кўлмак бўлиб борганлар баҳри уммонларга айлангувсидир. Қабристон Сизга не-не надоматлардан ривоятлар, ҳикматлар сўзлагай.

◆

Қабристонда қулоғимга бир садо эшитилди: “Ёмонликнинг, устозга, дўстга хиёнатнинг жавоби шу ердадир, мана бу чоҳларнинг остидадир. Қабохатнинг, меҳрсизлик, тошбағирликлар, зўравонликларнинг жазоси ҳам шу ердадир ...”

Мана бу гунг сағана нечун дарз кетди? Остидаги галаёнлар, савол-сўровлар учун эмасми! Гуноҳлар савоблардан кўра кўпроқ эканига бир ишора эмасми бу! Гунгу лол сағаналар остида доду фарёдлар йўқ, деб айтиб бўладими?! Марҳумлар фарёд чекмайдилар деб-чи?

◆

Эй, кўкдаги юлдузларга маҳлиё бўлиб, масрур хаёл сураётган мунажжим, мағрур қадам ташлаб бораётган ўғлон, инсоний меҳр ҳақида нутқ сўзлаётган нотиқ! Хоки пойингиздаги юлдуз кўзларни, боболар хокини босиб олмадингизми?

◆

Дўстим, ҳамроҳим, рақибим! Сизга айтар сўзим бор. Мансаб учун қувонманг, дўст кўнглини, мусибатли одам кўнглини олганингиз учун қувонинг. Инсон ёдини олиб тиз чўкка-

нингиз — Сизнинг мағрурлигингиздир. Қиличнинг кучи ет-
маган дунёга меҳрнинг кучи етади.



Ўлим нимадир? Унинг кўзлари уткирми? Қанотлари уч-
қурми? Панжалари метинми? Келар фурсати, соати борми?

Ўлим — девор эмас,
У бир дарвоза ...
Доим очиқ турар қўш раотлари.
Унинг номин одам
Кўзин ёши билан ёзар,
Ўлим қайирганда келиб,
Қўш қанотларин.
Ўлим — девор эмас,
У дарвозадир ...
Темир раотлари очиқдир анинг.
Ҳеч ким, ҳеч,
Ҳеч қачон кўрган ҳам эмас,
Унинг панжасидан кимса омон қолганин.



Кўз ёш нимадир? У — юракдан чакиллаб, сизиб томган зар-
добдир. Мусибат нимадир? Мусибат — кўз ёшларга эврилган
унсиз фарёддир. Сукунат, бардош қалъасини нурутган, юрак-
дан оромингни, кўзларингдан хобингни юлиб олган, тоғдай қад-
дингни дол айлаган кулфатдир ул. Ул — дўстингнинг йигиси,
душманингнинг кулгусидир.

МЕҲРНИНГ КУЧИ

Адабиётда насрий шеър деган тушунча бор. Шуаро қаламига мансуб наср ана шундай. “Биз сув ичган дарёлар” машҳур ва халқ кўнглидан ўрин олган пур истеъдод шоираларимиздан бири Ўтиборхон Охунованинг насрий достонидир.

Шоира, журналист, жамоатчи Ўтиборхон Охунова XX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек шеъриятига дадил кириб келган янги авлоднинг пешқадам вакиллари билан бирдир. Бу ижодкорнинг бадиий ижоди, матбуотчи сифатидаги фаолияти алоҳида-алоҳида таҳлил этилса арзигулик. Лекин мен ҳозир ўша насрий достон “Биз сув ичган дарёлар” тўғрисида бир-икки оғиз сўзламоқ билан чекланаман. Бу асарда адиба ўз кўзи билан кўрган, ўзи шахсан билган мўътабар зотлар тўғрисида ҳикоя қилади, ўзи шохид бўлган воқеаларни эслайди ва улар ҳақида фикр юритади. Демак, бу асар ҳаёт ҳақиқатининг ростгўйлик билан яратилган тасвири. Унда бир зарра туқима ёки юмшоқроқ айтганда, ҳаёлот маҳсули йўқ. У бошидан охиригача бизнинг авлод бошидан кечирган ҳаёт, кундалик турмуш лавҳалари, айрим олижаноб қалб эгаси, пок тийнат зотлар тўғрисидаги майин ва таъсирчан дардмандлик билан тўла қиссалардир. Улар узун эмас, қисқagina. Лекин ҳар бири ўқувчи қалбини титратувчи куч билан ёзилган. Чунки бу меҳр кучи, инсонийлик кучи, юксак истеъдод кучи.

“Биз сув ичган дарёлар”даги ҳар бир лавҳа, ҳар бир қаҳрамон тўғрисида бутун-бутун қиссалар ёза бўлади. Мен у йўлдан кетолмайман. Фақат бир-икки белгиларнигина эслатиб ўтаман.

Ўтиборхон Охунова ўзбек халқининг улуг санъаткорлари тўғрисида сўзлар экан, уларнинг ҳар бири ўз халқи, унинг ҳаёти, ижоди, ҳис-туйғу, кечинмалари билан чамбарчас боглиқ эканини бош ўринга қўяди.

Машҳур раққоса Мукарама Турғунбоевадан “Танавор”, “Ларзон” рақсларининг жозиба сеҳри нимада деб сўралганда, у киши жавоб бериб деган эканлар: “Халқнинг ҳаёти бу. Завқи ҳам, залвари, дарди ҳам халқники. Булар халқнинг ўтмиши”. Бошқа бир санъаткорнинг уй-музейидаги экспозиция марказида оддийгина қора қумгон турибди. Унда Катта Фаргона каналига сув қуйилган куни олинган сув тимсоли кўрилади. Бу халқнинг бунёдкорлик меҳнатини улуғлаш, ўз халқининг буюк яратувчилик қудратига таъзим, унинг саҳроларни обод водийларга айлантириш қобилияти олдида бош эгмоқни англатади.

“Биз сув ичган дарёлар”да Варзоб дарасида ўзбек шоираси Ўтиборхон билан тожик шоираси Мавжудалар суҳбати, мушоиралари курсатилган. Улардан бир киши сўраган: “Бирингиз тожик, бирингиз ўзбек. Сиз суҳбат қурганингизда қайси тилда сўзлашурсиз?” Меҳр тилида, — деди Мавжуда, муҳаббат тилида, — дедим мен”.

Бундай мисоллар насрий достонда сонсиз саноқсиз. Шоирамиз куйлаган дарёлар ҳаёлий тасаввурлар эмас, улар дили дарё инсонлар, улар инсонга меҳр-муҳаббат, одамийлик, халқпарварлик туйғуларини ўргатувчи, ўзининг бутун вужуди ана шу эзгу туйғулар тажассумидан иборат бўлган олижаноб инсонлардир.

“Биз сув ичган дарёлар” асаридаги қаҳрамонлар сувратида халқимиз зиёдиларининг умумий сурати чизилган, уларнинг фазилатлари

намойиш этилган. Бу асар ёш авлод учун эзгулик сабоқномаси ка-
бидир.

Эътиборхон Охунованинг китоб якунидаги қайдларида "Қиличнинг
кучи етмаган дунёга меҳрнинг кучи етади" дейилган. Ушбу китоб ана
шу ҳикматни тасдиқлайди, унга ишонч тугдиради, кишилар қалбида
меҳр-муҳаббат туйгуларини тарбиялашга хизмат қилади.

Бу ёзганларимни ўқигач, бирор китобхон "шундай каттагина асар-
да наҳотки ҳаётда учрайдиган нохуш ҳолатлар кўрсатилмаган бўлса,
наҳот турмуш фақат гўзаллик суратидагина ифодаланган бўлса", деб
сўраши мумкин. Мен жавоб берайин. Асло ундай эмас. Асарнинг ҳар
бир лавҳасида ҳаётдаги қарама-қаршиликлар, мураккабликлар, огир
ва мушкул ҳолатлар ўз аксини топган. Мўсафид адиб баланд иморат-
даги наشريёт идорасига (кексалиги туфайли) чиқолмайди. У ўз аса-
рининг тақдири ҳақида бирор киши пастга тушиб унга хабар қилмо-
гани илтимос қилади. Шунда ёшгина бир ходима иши кўплигини важ
қилиб адибнинг дилини огритади.. Кунлардан бирида почтачи рад жа-
воби битилган қоғоз билан унинг китобини мижиғланган, йиртилган
бир ҳолатда адибнинг уйига ташлаб кетганди. Ижодкорга бундай муно-
сабатдан китобхон ҳам, шоира ҳам ранжийди.

Талантли, ўзбек ва тожик тилларида гўзал шеърлар ёзган, шеър
тўплamlари, таржималари кўплаб нашр этилган бухоролик шоира ор-
зиқиб кутган ниятига эришолмади. Уни Ёзувчилар уюшмасига аъзо-
ликка олишни сўраб қилган мурожаати рад қилинди. Шоира тушкун ва
мураккаб кайфиятда қолди. У тезда дунёдан ўтди. Аммо бу шоиранинг
нурли хотираси "Биз сув ичган дарёлар" асарида тикланди.

Андижонда эл ҳурмати қозонган бир санъаткорнинг дафн этилади-
ган жойини бир қутуриб кетган пулдорнинг хуружидан сақлашга тўғри
келганини қандай қилиб ҳаяжонсиз ўқимоқ мумкин. Демак, "Биз сув ич-
ган дарёлар" муаллифи ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди, унда қойим тура-
ди. Айни замонда шоира Эътиборхон Охунова ҳаётни ўша дарёларнинг
покиза, соф, тиниқ суви билан тозаланган ҳолда китобхонга тақдим этади.

Яна мендан, "наҳот сиз бу асарда бирор нуқсон кўрмаган бўлсангиз",
деб ҳам сўрашлари мумкин. Биз ҳаммамиз бирор китобни ундан нуқсон
қидириш мақсадида ўқимаймиз. Ундан ўз билим ва тасаввурларимизни
бойитиш мақсадида ўқиймиз. Шунинг учун мен бу сўзимда нуқсон маса-
ласини кўтармадим. Зотан, китобхонни кўзда тутиб Навоий ҳам айтганки:

Айб истамак ўлмаса муроди,
Бер барча ҳунар аро кушоди.

Эътиборхон Охунованинг "Биз сув ичган дарёлар" асари ҳам гўзал
бадий асар, ҳам бой тарихий материалга эга манба, ҳам нафис насрий
достон сифатида ўзбек адабиёти тарихида ўз ўрнига эга бўлиб қолажак.

Академик АЗИЗ ҚАЮМОВ

27—28 сентябрь 2004 йил

Тошкент

МУНДАРИЖА

Кириш сўз урнида	3
Рақс ҳам шеъриятдир	6
Дутор сўзи — юрак сўзи эмиш	11
Кўзим кўзингга тушди	13
Ажиб салтанат бу	16
Чули ироқ	18
Уч дарё ўртасидаги уй	22
Наврўзи олам эди ўшанда	24
Хона — фонус, меҳмон — шаъмдир	25
Қалдирғочлар қайтибди	27
Чархий домланинг атиргуллари	29
Кумушбиби ҳузурида	30
Аллома шоир	39
Ҳикматлар махзани	46
Дилхиरोжим Парижда	53
Баҳор билан суҳбат	64
Нури дида — тожи сар	70
Мен кўнглимнинг қули	75
Минг бир кечаларда тинглаганларим	79
Умрингиз боқийдир ... умрингиз боқий	87
Кўнгил — афсонадир, дейдилар	104
Тилар кўнглим бу соз ичра навони	109
Поёнига етмаган йўл	122
Қоялар қорлидир, боғлар баҳорли	158
Қушчинорлар	163
Кел, эй созим	170
Муҳаббат қасридаги вафодорлик ҳайкали	180
Шоир изи мармар тошда қолади	187
Бевақт хазон бўлганлар	199
Ёдимдасиз, устоз	214
Қабртошлардаги битиклар	221
Юлдузлари мил — мил кечалар	231
Бу ёруғ олам меҳрнинг даргоҳидир	245
Онамни эслатур	261
Айтилмаган ёр-ёрлар	271
Эй, дунёйи дун	280
Сизни эслаб	289
Орзулар буюқдир, умрлар қисқа	299
“Умр дафтари”даги қайдлардан	309
Меҳрнинг кучи	313

84(5Ў)6

0-94

0-94 Охунова, Эътибор.
Биз сув ичган дарёлар
/Э. Охунова. — Т.: «O'zbekiston», 2005. — 312 б.

ББК 84 (5Ў)6

Эътибор Охунова

БИЗ СУВ ИЧГАН ДАРЁЛАР

Муҳаррир *Б. Худоёрова*

Рассом *М. Кудряшова*

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Мусахҳиҳлар *Ш. Орипова, М. Раҳимбекова*

Компьютерда тайёрловчи *Б. Душанова*

Босишга рухсат этилди 23.01.2006.

Қоғоз формати 60×90¹/₁₆.

Мактаб гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли б.т. 19,5+05(вкл.) Нашр т. 17,57+0,6 (вкл.)

3000 нусхада чоп этилди. Баҳоси шартнома асосида.

Буюртма № 06-10.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

700129, Тошкент, Навоий, 30.